Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2025

1838

Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу: Средњи век, нови век, савремено доба

Књига друга

Приредили
Смиља Марјановић-Душанић,
Александар З. Савић

Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу: Средњи век, нови век, савремено доба

Књига друга

Приредили

Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић
Београд 2025.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета

Уређивачки одбор

Бранко Бешлин, Александар Животић, Смиља Марјановић-Душанић,
Небојша Порчић, Мира Радојевић, Александар З. Савић

Рецензенти

Др Драган Богетић, дописни члан САНУ
Проф. др Ђорђе Ђурић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Проф. др Биљана Шимуновић-Бешлин, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Миле Бјелајац, Институт за новију историју Србије
Др Радомир Ј. Поповић, Историјски институт Београд
Др Милан Терзић, Архив Југославије

Лектор

Ирена Поповић Григоров

Дизајн корица

ОЦМ

Прийрема за штамйу

Досије студио, Београд

Штамйа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

300

ISBN 978-86-6427-338-1
ISBN 978-86-6427-340-4

Ова публикација је проистекла из научног скупа одржаног у оквиру пројекта *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

САДРЖАЈ

Књига прва

13 | Српско колективно сећање – нека уводна опажања
(Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић)

НАСЛЕЂЕ НЕМАЊИНОГ ОТАЧАСТВА

29 | *Смиља Марјановић-Душанић*
Концепти национализма и патриотизма у политичком дискурсу српског средњовековља: Теоријски оквири

48 | *Smilja Marjanović-Dušanić*
Concepts of Nationalism and Patriotism in the Political Discourse of the Serbian Middle Ages: A Theoretical Approach

51 | *Александар З. Савић*
Novus Israel: Нацрт за историју идеје о богоизабрању код Срба (XIII–XVI век)

80 | *Aleksandar Z. Savić*
Novus Israel: An Outline for a History of the Concept of Divine Election in the Serbian Milieu (13th–16th Centuries)

83 | *Марија Васиљевић*
Династија као носилац идентификације:
Стари српски родослови

100 | *Marija Vasiljević*
Dynasty as a Carrier of Identification: Old Serbian Genealogies

101 | *Милош Ивановић*
Границе *Срйске земље* од краја XII до средине XV века према наративним изворима

123 | *Miloš Ivanović*
The Borders of the Serbian Land from the End of the 12th to the Middle of the 15th Century According to Narrative Sources

125 | *Зорица Вит̄ић*
„Наш“ језик у српскословенским записима и списима XIII–XV века

136 | *Zorica Vitić*
“Our” Language in Serbian Slavonic Marginalia and Writings (13th–15th Century)

137 | *Небојша Порчић*
„За баштину, отаџбину, земљу и царство“: Национално и патриотско у свету српских средњовековних витешких романа

155 | *Nebojša Porčić*
“For the Patrimony, Fatherland, Country and Realm”: The National and the Patriotic in the World of Serbian Medieval Chivalric Romance

157 | *Срђан Пириват̄рић*
Срби као Трибали, Далмати и Дачани: Прилог разумевању употребе појединих античких етнонима као византијских идентитетских ознака за Србе (од половине X до почетка XIII века)

177 | *Srđan Pirivatrić*
Serbs as Triballi, Dalmatae and Dacians: A Contribution to Understanding the Use of Some Classical Ethnonyms as Byzantine Identifiers for the Serbs (from the Mid-10th to the Early 13th Century)

181 | *Невен Исаиловић*
Осећање припадности у средњовековној Босни: Од локалног до државног идентитета

193 | *Neven Isailović*
The Feeling of Belonging in Medieval Bosnia: From Local to State Identity

195 | *Дејан Дошлић*
Свети Гргур, бан Стефан II Котроманић и стварање регионалне кохезије у средњовјековној Босни

203 | *Dejan Došlić*
Saint Gregory, Ban Stephen II Kotromanić and the Creation of Regional Cohesion in Medieval Bosnia

205 | *Александар Крстић*
Између службе „светлој круни“ и чувања српских традиција – о идентитету Срба у Угарској у другој половини XV и првој половини XVI века

226 | *Aleksandar Krstić*
Between Serving the Holy Crown and Keeping Serbian Traditions – on the Identity of the Serbs in Hungary in the Second Half of the 15th and the First Half of the 16th Centuries

У ТУЂИМ ЦАРСТВИМА

231 | *Небојша С. Шулетић*
Улога цркве у утемељивању српског националног идентитета (XVI–XVIII век)

244 | *Nebojša S. Šuletić*
The Influence of the Church on the Formation of Serbian National Identity (16th–18th Centuries)

247 | *Јелена Илић Мандић*
Колективни идентитет(и) у Војној граници XVIII века: Студија српског случаја

268 | *Jelena Ilić Mandić*
Collective Identity(ies) in the 18th-Century Military Frontier: A Study of the Serbian Case

269 | *Исидора Точанац Радовић*
Natio nostra Illyrico-Rasciana seu Serviana:
Стварање привилегијалног идентитета Срба у Хабзбуршкој монархији

285 | *Isidora Točanac Radović*
Natio nostra Illyrico-Rasciana seu Serviana: The Creation of a Privileged Identity of Serbs in the Habsburg Monarchy

287 | *Владимир Симић*
Вера, династија и просвећеност: Патриотизам код Срба у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку

305 | *Vladimir Simić*
Religion, Dynasty and Enlightenment: Serbian Patriotism in the Habsburg Monarchy in the 18th Century

307 | *Мирослав Павловић*
О етницитету јаничара и јерлија у XVIII веку

321 | *Miroslav Pavlović*
On the Ethnicity of Janissaries and Local Troops in the 18th Century

323 | *Марија Андрић*
Везе с коренима или интеграција: Статус херцеговачког трговца Марка Мирковића у Венецијанској републици XVIII века

338 | *Marija Andrić*
Connection to the Roots or Integration: The Status of the Herzegovinian Merchant Marko Mirković in 18th-Century Venetian Republic

339 | *Бранко Бешлин*
„И Срби и грађани“ – обликовање концепта нације у духу политичких идеја XIX века

360 | *Branko Bešlin*
“Both Serbs and Citizens” – Shaping the Concept of the Nation in the Spirit of the Political Ideas of the 19th Century

363 | *Радован Субић*
Између цара и кнеза. Српски устанак у Херцеговини 1875–1876.

377 | *Radovan Subić*
Between the Emperor and the Prince. The Serbian Uprising in Herzegovina in 1875–1876

Књига друга

НА ПУТЕВИМА САМОСТАЛНОСТИ

395 | *Милош Ковић*
Прилог историји југословенске идеје: Утицај Велике Британије на српску идентитетску политику (до 1918. године)

433 | *Miloš Ković*
A Contribution to the History of the Yugoslav Idea: The Influence of Great Britain on Serbian Identity Politics (until 1918)

435 | *Игор Борозан*
У служби нације: Владарски портрет у српској визуелној култури XIX и почетком XX века

449 | *Igor Borozan*
In the Service of the Nation: The Ruler's Portrait in Serbian Visual Culture of the 19th and Early 20th Century

451 | *Душан Фундић*
„Конова дихотомија" и дискурси српског национализма (с. 1890–1914)

468 | *Dušan Fundić*
"Kohn Dichotomy" and the Discourses of Serbian Nationalism (c. 1890–1914)

471 | *Петар С. Ћурчић*
Држава, национални интерес и разумевање међународних односа у часопису *Недељни прегled* (1908–1910): Конзервативно виђење

494 | *Petar S. Ćurčić*
The State, National Interest, and the Understanding of International Relations in the *Nedeljni pregled* Magazine (1908–1910): A Conservative View

495 | *Дарко Гавриловић*
Патриотизам масона Краљевине Србије на прелому два века

521 | *Darko Gavrilović*
Patriotism of the Freemasons of the Kingdom of Serbia at the Turn of the 20th Century

ЈУГОСЛОВЕНСКА ИСКУСТВА

525 | *Мира Радојевић*
Идентитетски проблеми српског народа у време стварања прве југословенске државе

551 | *Mira Radojević*
Identity Issues of the Serbian Nation at the Time of the Foundation of the First Yugoslav State

553 | *Недељка В. Бјелановић*
Ко хоће да живи нек мре, ко хоће да мре нек живи: Родољубива књижевност младобосанаца

571 | *Nedeljka V. Bjelanović*
Let Die Who Wants to Live, Let Live Who Wants to Die:
Patriotic Literature of Young Bosnians

573 | *Слободан Владушић*
Милош Црњански и *Сербиа*

589 | *Slobodan Vladušić*
Miloš Crnjanski and *Serbia*

591 | *Слободан Бјелица*
Национална политика војвођанских радикала
у Краљевини СХС (1918–1929)

605 | *Slobodan Bjelica*
National Policy of the Vojvodina Radicals in the
Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–1929)

607 | *Александар Животић*
Коминтерна и црногорско национално питање (1919–1941)

628 | *Aleksandar Životić*
The Comintern and the Montenegrin National Question
(1919–1941)

629 | *Љубодраг Димић*
Интегрално југословенство

645 | *Ljubodrag Dimić*
Integral Yugoslavism

647 | *Милош Жикић*
Пробугарска пропаганда на југословенској територији
1934–1941.

663 | *Miloš Žikić*
Pro-Bulgarian Propaganda on Yugoslav Territory, 1934–1941

665 | *Борис Томанић*
Носиоци бугаризације на југословенском простору током
Другог светског рата

682 | *Boris Tomanić*
Carriers of Bulgarisation on the Territory of Yugoslavia during
the Second World War

683 | *Игор Вукадиновић*
Популарни наратив под лупом истраживања:
Да ли је комунистички режим у Југославији спроводио
политику националне равноправности?

707 | *Igor Vukadinović*
Popular Narrative under the Scrutiny of Research:
Did the Communist Regime in Yugoslavia Implement a
Policy of National Equality?

709 | *Катарина Митровић*
Социјалистички модернизам и (а)национални идентитет:
Српска уметност друге половине XX века

739 | *Katarina Mitrović*
Socialist Modernism and (A)National Identity:
Serbian Art of the Second Half of the 20th Century

741 | *Никола Мијатов*
Од социјализма до национализма:
Идентитети навијача у југословенском фудбалу

754 | *Nikola Mijatov*
From Socialism to Nationalism:
Fan Identities in Yugoslav Football

755 | *Михаел Антоловић*
Српски историчари и југословенска криза

768 | *Michael Antolović*
Serbian Historians and the Yugoslav Crisis

771 | *Слободан Антонић*
„Српски национализам“ као стигма и њена генеалогија

809 | *Slobodan Antonić*
“Serbian Nationalism” as a Stigma and Its Genealogy

НА ПУТЕВИМА САМОСТАЛНОСТИ

Милош Ковић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
mkovic@f.bg.ac.rs

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИДЕЈЕ: УТИЦАЈ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ НА СРПСКУ ИДЕНТИТЕТСКУ ПОЛИТИКУ (ДО 1918. ГОДИНЕ)

Сажетак: У раду се истражује једна традиција у британској спољнополитичкој мисли и пракси. Она је полазила од непријатељства према Русији, а у Србима и осталим балканским православним народима није видела само њена оруђа. Предлагана је замена непосредне османске власти на Балкану „појасом" аутономија, које би могле да буду поуздана брана пред продором Русије. Да би се то постигло, требало је неговати самосвест вођа тих народа и обећавати им територијална проширења. Национални идентитет Срба не би се више заснивао на вери, која их је водила ка Русима, него на језику и пореклу, факторима који су их окретали ка сродницима у суседним земљама. Једна струја те школе мишљења залагала се за аустријску окупацију тих земаља, као најпоузданије средство против руске експанзије. У Првом светском рату уместо Аустроугарске створен је нов „појас" независних држава у источној Европи, са циљем обуздавања Русије и Немачке. У новој, југословенској држави требало је, међутим, обезбедити превласт римокатолика над православним, вечито проруским Србима.

Кључне речи: Велика Британија, Русија, Хабзбуршка монархија, Срби, Јужни Словени, Југославија

I

Наука о нацији, националном идентитету, национализму углавном се бави унутрашњом динамиком тих феномена. У истраживању порекла и уобличавања нација проучавају се социолошки, дискурзивно-културни, политички, економски и други чиниоци.

Модернистички усмерени писци посебно наглашавају чињеницу да су национални идентитети неретко и смишљено конструисани. Нарочито је проучен утицај државе, чије управљачке елите јавном културом, школским системом, регрутацијом усмеравају идентитете у пожељним правцима.

Малобројна су, међутим, истраживања утицаја „спољног фактора", страних држава, најчешће тзв. Великих сила, на уобличавање и политичко артикулисање националних идентитета. Ту се могу убројати проучавања удела колонијалних метропола у стварању данашњих афричких, азијских, пацифичких земаља. Такви утицаји, међутим, могу се пронаћи и у историји европских нација.[1]

Две су основна вида утицаја Великих сила на уобличавање националних идентитета балканских народа. Први се одигравао у оквиру граница вишенационалних царстава или колонијалних империја. Други, мање проучен, јесте утицај на идентитете народа ван њихових граница. Пример уобличавања националних идентитета балканских муслимана у границама царстава јесте аустроугарско стварање босанске нације у Босни и Херцеговини после 1878, док је систематски рад Беча на учвршћивању и усмеравању албанског идентета после 1897. године пример утицаја на идентитете ван граница царства. Важну улогу у постављању основа бугарске идентитетске политике имала је Русија, школовањем Бугара, тумачењима њиховог језика и историје, оснивањем Бугарске егзархије, потом успостављањем државне и црквене организације у време руске управе у Бугарској од 1877. до 1879. године. И Британија је од 1815. на Јонским острвима и после 1878. године на Кипру утицала на локалне идентете; ван тих колонијалних поседа, и сама Грчка је била поље утицаја на коме је Британија морала да одмерава снаге са Русијом и Француском.[2]

---

1 За увод у пространо поље студија нација, национализма, националног идентитета вид. A. D. Smith, *Nationalism: Theory, Ideology, History. Second edition*, Cambridge 2010; исти, *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of the Recent Theories of Nations and Nationalism*, London 1998; S. Grosby, *Nations and Nationalism in World History*, New York – London 2022; исти, *Nationalism: A Very Short Introduction*, Oxford 2005.

2 Вид. T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1902)*, Sarajevo 1987; R. Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford 2007; Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896–1914)*, Београд 2021; Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације: 1896–1908*, Београд 2016; Д. Попов – И. Божилов – Ц. Георгијева – К. Косев – А. Пантев – И. Баева, *Историја Бугарске*, прир. С. Пириватрић, Београд 2008, 191–195, 239–241; S. Gekas, *Xenocracy: State, Class and Colonialism in the Ionian Islands 1815–1864*, New York – Oxford 2017; A. A. D. Seymour, How to Work the System and Thrive: Ionians and Pseudo-Ionians in the Levant 1815–1864, *The Ionian Is-*

Румунски и српски примери су можда најсложенији. Румуни су живели у Османском, Хабзбуршком и Руском царству; Срби на територијама Османског, Хабзбуршког царства и Млетачке републике. Преверавања су вековима била средство акултурације и усмеравања идентитета Срба и Румуна. У Хабзбуршком царству су, потом, покренуте и модерне реинтерпетације њихових националних култура. Те идентететске реформе проширили су се касније на румунске и српске територије ван његових граница.

Језичка реформа и реинтерпетација румунске историје, које је у XVIII веку започела „Ердељска школа" румунских гркокатолика, школованих у хабзбуршким и римским школама, имале су циљ да ослабе руске, словенске утицаје. Порекло Румуна изведено је од римских колониста у дачким земљама, напуштена је ћирилица и усвојен нов латински алфабет, из језика су изостављане словенске речи и бивале замењиване латинским, француским, италијанским изразима. „Ердељска школа" је имала одлучујући удео у стварању култура аутономних кнежевина у саставу Османског царства, Влашке и Молдавије и, потом, уједињене Румуније. Православни Румуни су прихватили учење својих унијатских сународника. Тако је периферија Хабзбуршког царства додатно интегрисана, при чему је на његовим границама ослабљен супарнички утицај Русије.[3]

И реформе верског, духовног живота Срба биле су покренуте у доба владавине Марије Терезије и Јосифа II; оне су такође имале циљ да интегришу православну периферију царства у јединствен административни систем, да је духовно одвоје од Русије и преусмере ка средњоевропском свету. Тиме је заустављено ширење руског утицаја, коме је прибегла српска црквена јерархија, како би спречила унијаћење. Ти процеси су настављени у време језичке реформе Вука Караџића, покренуте на иницијативу Јернеја Копитара, под будним оком шефа аустријске полиције грофа Јозефа Седлницког, канцелара Клеменса Лотара Метерниха и самог цара Франца I. Формално, у том добу Аустрија је била савезник Русије. Идентитетском језичком и културном реформом, међутим, Срби су окретани ка средњој Европи и римокатоличким Јужним Словенима. У Бечу су веровали да

lands: Aspects of Their History and Culture, ed. A. Hirst – P. Sammon, Cambridge 2014, 75–105; G. Hill, *A History of Cyprus*, Vol. 4: *The Ottoman Province. The British Colony 1571–1948*, Cambridge 1952, 488–568; A. Varnava, *British Cyprus and the Long Great War 1914–1925: Empire, Loyalties and Democratic Deficit*, London 2019; T. Morgan, *Sweet and Bitter Island: A History of the British in Cyprus*, London – New York 2010.

3 Вид. О. Печикан, *Исто̄рија Румуна*, Београд – Бањалука 2015, 373–377, 385–388, 391–393, 410–418; K. Hitchins, *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849*, Cambridge, Massachusetts 1969.

би зналачки усмерена, новооткривена српска књижевност могла да наткрили руску и да самосвесне Србе чак учини супарницима Руса на Балкану. Вуковој реформи су најогорченији отпор пружили управо Срби у Хабзбуршкој монархији. Кнежевина Србија ју је прво забранила, да би је коначно прихватила 1868. године. Рускословенски језик, потиснут из књижевности и јавне културе, остао је, међутим, језик цркве и литургије. Хабзбуршка монархија је, нарочито после 1848, тамо где се говорило штокавски и јекавски и где је било Срба римокатолика, неговала хрватску националну свест, која се показала поузданијом у сучељавању са Русијом и православљем.[4]

Велика Британија и њено колонијално царство нису имали Србе ни у оквиру својих граница, ни на својим границама. Упоредо са успоном Русије, у Лондону су, међутим, у православним Балканцима, посебно у православним, словенским Србима, видели све озбиљнију претњу по своје интересе. Гледано из Лондона, они су могли да буду корисно оруђе Русије у њеном продору ка Цариграду и Средоземљу.

Заузимањем Малте и Јонских острва 1815. године, пошто се на Гибралтару учврстила још 1713, Британија је објавила своје медитеранске амбиције. Званично, она је штитила најкраћу комуникацију са својим главним колонијалним поседом, Индијом. Суштински, у питању су били моћ и престиж Британског царства на једној од кључних тачака светске политике. Од те, 1815. године, место римокатоличке, револуционарне Француске као архинепријатеља Велике Британије почела је да заузима до тада најближа британска савезница, православна Русија. Поразом Наполеона, Русија је постала најјача европска копнена сила. Уговором из Ункјар-Искелесија 1833. године она је Османско царство, које је владало источним Средоземљем, готово потпуно подредила својим интересима.[5]

Тада је, према мишљењу Џона Глисона, рођена британска русофобија. У почетку видљива у управљачким елитама, она се брзо проширила у готово свим слојевима, да би постала „најизразитији и најдугорочнији састојак националног погледа на спољни свет“.[6] Од тог

4 М. Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932; исти, Генеза немачке културне оријентације у Срба, у исти, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку: Одабране студије*, прир. В. Ђокић, Загреб 2010, 141–152; Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд 1924, 371–382, 733–747; *Вук под присмотром полиције*, прир. Г. Добрашиновић, Београд 1986.

5 M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, London 1958, 200–206, 211–214, 223–232. Вид. и исти, *The Eastern Question 1774–1923: A Study in International Relations*, London – New York 1966, 38–44.

6 H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*, Harvard – Oxford 1950, 1, 277–278.

тренутка, нагло је повећан број британских дипломата и незваничних повереника у балканским земљама. Само од 1830. до 1852. ту је отворено чак 49 британских конзулата.[7] Њихов задатак је био – спречити продор Русије на Балканско полуострво и Средоземно море.

Традиционална британска политика „равнотеже снага" заснивала се на непрекидној, неуморној активности на Старом континенту, како би се спречила појава европског хегемона, који би могао, пре или касније, слично Цезару, Виљему Освајачу, или Наполеону, да пожели да пређе Ламанш. Са тим циљем, Британија се нарочито често служила стварањем коалиција и груписањем држава у одбрамбено-офанзивне савезе, усмерене против потенцијалног хегемона.

На најосетљивијим европским тачкама Британија је настојала да има главну реч у оцртавању државних граница. С друге стране Ламанша, на ушћу Рајне, било је много боље имати мале земље Бенелукса него дозволити да се Белгија утопи у снажну Француску, или Холандија и Луксембург у Немачки Савез. Португалија је, такође, могла да рачуна на британску подршку у одбрани од шпанских амбиција. После доба шпанске власти (1580–1640), у борби за независност, Португалија је добила одлучујућу помоћ Енглеске. И у настанку независне Белгије и спречавању њеног припајања Француској (1830), Британија је одиграла кључну улогу. Холанђани и Португалци, некада колонијални супарници Енглеза, постали су њихови најпослушнији савезници.

Тема овог чланка су настојања Велике Британије да на сличан начин преустрој српске земље, а са њима и национални идентитет Срба. С једне стране, у британским управљачким елитама се са русофобијом угнездила србофобија, као „рукавац русофобије" и „легализован и истурени израз русофобије".[8] Аксиом такве политике био је да је Османско царство било најпоузданија брана продору Русије ка југу. Зато је у сваком сукобу Срба са Турцима велики део британских елита био на турској страни.

Уз отворено непријатељску струју, у британском политичком животу постојала је, међутим, још једна, подједнако дуговечна геополитичка традиција. Несигурна у виталност Турске, она је сматрала да је треба чувати, али и да се треба припремити за тренутак њеног распадања. Главни циљ те струје било је претварање балканских хришћана из оруђа руске политике у брану продору Русије ка јужним морима. У српском случају, то је требало постићи уједињавањем

7 V. Kostić, *Britanija i Srbija: Kontakti, veze i odnosi 1700–1860*, Beograd 2014, 268.

8 М. Екмечић, Србофобија и антисемитизам, *Дијалоī ūрошлосūти и садашњосūти*, зборник радова, ур. М. Екмечић, Београд 2002, 346, 353.

Срба са њиховим римокатоличким и муслиманским истоплеменицима, отпорним на руске утицаје.

Да би се то омогућило, требало је, насупрот традиционалном верском идентитету Срба, који их је водио ка Русији, однеговати модеран језички и етнички национализам који ће их окренути ка истоплеменицима различитих вера, али и према западним Великим силама. Европска наука и јавно мњење су, наиме, штокавски језик, којим се говорило у Србији, Босни и Херцеговини, Далмацији, Црној Гори, Старој Србији, Војној крајини, Славонији, Хрватској (од реформе хрватског књижевног језика 1835) и у јужној Угарској, сматрали српским. У делима учених слависта и историчара, од Добровског и Шафарика до Копитара и Ранкеа, у *Енциклопедији Британики* и британској штампи, српским је називано и етничко порекло и историјско наслеђе тих земаља.[9]

Србима је обећавана подршка у остварењу идеала „ослобођења и уједињења", под условом да оно тече поступно, у виду аутономија, без угрожавања интегритета Османског царства. Јачање српске националне самосвести, уз ослонац на западне силе, требало је да, пре или касније, води Србе у сукоб са туторски расположеном Русијом, још од 1774. године званичном заштитницом православних балканских хришћана. За сваки случај, ипак, у будућој уједињеној српској држави превласт би припала римокатолицима и муслиманима.

Проширена српска држава била би само део „појаса" (*belt*) балканских аутономија, у који би ушле и православне територије Влашке, Молдавије, Бугарске. И у тим земљама је требало водити сличну политику као у Србији – обећавати подршку националном уједињењу, насупрот империјалним интересима Русије. Обједињен једним правно-политичким оквиром, тај „појас" би био брана сваком руском утицају.

Уколико такви планови не би уродили плодом, требало је да све те земље пређу под власт Хабзбуршке монархије. Вековна савезни-

9 *The Encyclopaedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, and General Literature*, 9th edition, 24 volumes plus 25th index volume, ed. T. Spencer Baynes – W. Robertson Smith, Edinburgh 1875–1889; Bosnia, *The Encyclopaedia Britannica*, Vol. 4, 1876, 68; Dalmatia, *The Encyclopaedia Britannica*, Vol. 6, 1877, 783–784; A. J. E., Herzegovina, *The Encyclopaedia Britannica*, Vol. 11, 1880, 775–777; W. R. M., Servia, *The Encyclopaedia Britannica*, Vol. 21, 1886, 688, 689–692; М. Ковић, Јавно мњење Велике Британије о Сарајевском атентату и Јулској кризи, *Одјеци: Европска штампа о Сарајевском атентату и Јулској кризи. Каталог изложбе*, ур Љ. П. Зечић, Бања Лука 2015, 236–249; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. I, Београд 1989, 420–441; исти, Европска позадина 'Начертанија' Илије Гарашанина 1844, *Дијалог прошлости и садашњости*, ур. М. Екмечић, Београд 2002, 99, 108–112.

ца Британије, римокатоличка Аустрија је, према мишљењу Британаца, била најсигурнија брана продору Русије у средњу и југоисточну Европу. То је, гледано из Лондона, али и Париза, уз спречавање стварања велике немачке државе у срцу Европе, била најважнија геополитичка улога Хабзбуршке монархије. На тај начин, у размишљањима Британаца, она је имала сличну функцију као и Османско царство.[10]

На правцима продора супарничких Великих сила, Британија је подржавала или стварала „тампон државе". У Азији, Русију је обуздавала уз помоћ Авганистана, Персије и Османског царства. У Европи, исту функцију је имала, осим Османског царства, и Хабзбуршка монархија.

Британија није имала непосредан утицај на Србе, какав је у оквиру својих граница имала Аустрија. Русија је, захваљујући својим везама са Српском православном црквом, могла да стигне до свих српских друштвених слојева, укључујући и сељаке. Британија је то надокнађивала утицајем на управљачке, образоване елите. Западне силе – Британија, Француска, Аустрија – нису међу Србима само проповедале идеју нације као заједнице језика и порекла него и ренановског „свакодневног плебисцита".[11] Оне су се позивале на дискурсе прогреса, науке, техничког и индустријског напретка, материјалног благостања, по правилу блиске градској средњој класи. Такве идеале су проповедале и српске школе, устројене по угледу на западне школе и универзитете. Доносили су их и Срби из Хабзбуршке монархије који су, почевши од Доситеја Обрадовића, прелазили у Србију у потрази за послом и патриотском мисијом. У исто време, све више припадника српске средње класе школовано је на Западу, као државни „благодејанци" или, још чешће, „о свом трошку".[12]

Српски студенти су стизали на универзитете у Аустрији, Немачкој, Француској, Швајцарској. Мали број се школовао у Британији. Она је, међутим, већ у викторијанском добу успоставила културне обрасце на које се угледала цела Европа, нарочито њен либерални део, од парламентарног политичког система, до моде, животног стила и друштвене етикеције. На ту врсту британске „меке моћи" није било имуно ни српско грађанство.

---

10 A. Sked, Historians, the Nationality Question, and the Downfall of the Habsburg Empire, *Transactions of the Royal Historical Society* 5/31 (1981), 190–193.

11 М. Ковић, Национализам, у *Срби 1903–1914: Историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 202–269.

12 Вид. Љ. Трговчевић, *Планирана елита: О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

Трајност и утицај британских концепција о уједињењу Срба са истоплеменицима различитих вера и стварању „појаса“ балканских аутономија, или држава, укључујући и српску, и то све ради обуздавања Русије, најбоље се види у три кључна историјска тренутка – у доба Палмерстона, Уркварта, кнеза Милоша и стварања „Начертанија“ Илије Гарашанина (1837–1844), у време Дизраелија, Гледстона, Артура Еванса и српских ратова за ослобођење и уједињење 1875–1878, и у доба Лојда Џорџа, Ситон-Вотсона и ратова у којима је уједињен српски народ и створена југословенска држава 1912–1918. године.

Када су традиционални савезници Британије, Османско царство и Хабзбуршка монархија, у Првом светском рату стали на страну непријатеља, Британија их је без устручавања распарчала. Она је, заједно са својим савезницима, у источној Европи изградила нови појас држава, које су обуздавале милитаристичку Немачку и комунистички СССР. Новостворена југословенска држава била је важан део те нове, источноевропске архитектуре. Настанак Југославије, нарочито оне Титове, социјалистичке, био је последица различитих процеса и утицаја, али се у њему јасно распознаје учинак те специфичне, британске геополитичке школе и традиције.

II

Када се моћ Русије на Балкану нашла на врхунцу, после руско-турског уговора из Ункјар-Искелесија (1833), започело је слабљење њеног утицаја у балканским државама. Од тада је руски цар Николај I сматрао Османско царство савезником и чланом коалиције конзервативних европских сила, Русије, Аустрије и Пруске. У својству званичног заштитника аутономије Србије, Влашке и Молдавије, тражио је од Срба и Румуна да остану лојални султану, као своме сизерену. Свака промена њиховог статуса требало је да буде постепена, у договору са Русијом. И независна Грчка је требало да са суседним Османским царством негује најбоље односе. Балкански националисти су, међутим, били нестрпљиви. Срби, Румуни и Грци су имали своје неослобођене земље и сународнике. Срби и Румуни су, пошто су искусили слободу, били жељни независности, какву су Грци већ имали.

Русија је ратовала за слободу Срба, Румуна и Грка, али они су страховали од њених територијалних амбиција и од њених договора са савезничком Аустријом. Молдавце је разгневило припајање Бесарабије Русији 1812. године. Русија је, пошто је у рату са Турском ушла у Молдавију и Влашку 1828, повукла своје трупе тек 1834. године. Аустрија је владала Ердељом, у коме су Румуни били обеспра-

вљени, и није крила своје амбиције у Олтенији. Срби су подозревали да су Руси и Аустријанци већ били поделили Балкан, при чему би Аустрији припале Босна и Херцеговина, које су биле главни циљеви српске националне политике. Британци, Французи и Руси су повукли бродове из грчких вода пуних шест година после потапања турско-египатске флоте код Наварина (1827); и после тога, Британци су претећи упловљавали у грчке луке. Од 1815. они су владали Јонским острвима.[13]

Управо у то време у балканске земље стижу руски, британски, француски и аустријски конзули. Аустрија и Пруска су подржале уговор из Ункјар-Искелесија; Британија и Француска су чиниле све што је било у њиховој моћи да га пониште. У балканским државама је снажно одјекнуо један скупштински говор француског министра иностраних послова војводе Виктора од Брољија из 1834. године. Он се заложио за очување Османског царства, али и за, уколико то не буде могуће, стварање независних националних држава тамошњих народа, уместо да те територије буду подељене између Великих сила.[14]

Србија је стекла слободу својим напорима, али уз суштинску помоћ руског оружја и дипломатије. Кнез Милош Обреновић је, међутим, већ од стицања аутономије и наследне кнежевске титуле те припајања шест округа 1833. почео да се отима из руског загрљаја. Још 1829. Милош је саопштио француском путописцу Адолфу Караману да је његов циљ обнова српског царства које је требало да обухвати, осим Србије, Босну и део Албаније. Исте године је рекао пруском путнику Оту Дубиславу Пирху да би за Србе највећа несрећа била подела Османског царства између Великих сила. Обавештен о Брољијевој изјави, кнез Милош је у пролеће 1834. француском дипломати барону Шарлу Жозефу Едмону Сену Боалеконту, који је из своје неформалне мисије слао извештаје војводи од Брољија, саопштио да се одлучно противи подели Турске између Великих сила. Уместо тога, требало је да балкански народи „управљају сами собом и земљама у којима живе". Милош је истицао да за Србију жели пуну независност и обнову Српског царства, у које би ушле Србија, Босна и Херцеговина.[15]

---

13 Е. П. Кудрявцева, *Министерство иностранных дел России во второй четверти XIX века,* Москва 2019, 516–545; *История внешней политики России, Первая половина XIX века: От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 года*, отв. ред. О. В. Орлик, Москва 1999, 309–324; *Международные отношения на Балканах 1830–1856* гг, отв. ред. В. Н. Виноградов, Москва 1990, 87–192.

14 Екмечић, Европска позадина 'Начертанија', 105.

15 В. Стојанчевић, Национална аутономија 1830–1839, *Историја српског народа V–1*, ур. В. Стојанчевић, Београд 1981, 144.

За разлику од Француске, која се и сама, окупацијом Алжира, укључила у распарчавање Османског царства, Велика Британија се држала начела „одбране интегритета и независности Османског царства“. Њени емисари су обећавали балканским државницима ширење аутономних права и територијална проширења.

Пре сусрета са Боалеконтом, 1833. године, кнез Милош је о тим темама разговарао са Дејвидом Урквартом. Зна се да су се Боалеконт и Уркварт претходно сретали у Цариграду и да су разговарали о Србији. Уркварт, шкотски публициста, полиглота и пустолов, тридесетих година XIX века био је у Србији бар четири пута. У време посете 1833. налазио се у полузваничној мисији, са које је слао извештаје британском министру спољних послова Хенрију Џону Темплу, лорду Палмерстону. И Палмерстон и Уркварт су били бивши филхелени, који су после успеха Русије на Истоку постали русофоби и, последично, туркофили. Палмерстон је, са краћим паузама, одређивао правце британске спољне политике дуже од три деценије, од 1830. до 1865. године. Уркварт је, у својој каснијој каријери, био секретар британске амбасаде у Цариграду, а после смењивања због самовољних потеза 1837. године постао је лични Палмерстонов противник. Био је такав русофоб, да је чак и Палмерстона оптуживао да је агент руског утицаја. Као познавалац Истока, публициста и скупштински посланик, са широким кругом познанстава и сарадника, он је био једна од кључних личности у успону британске русофобије. Ексцентричан и прек, остао је далеко од места одлучивања, али је у британској јавности у наредним деценијама задржао значајан утицај. Између осталих, и његов пријатељ Карл Маркс исповедао је сличну русофобију, сумњу у Палмерстона и наду да би Србија могла да окупи суседне земље у брану руском утицају.[16]

Те 1833. године Уркварт је јављао Палмерстону да му је кнез Милош говорио о свом незадовољству руском политиком према Србији. Српски кнез је тврдио да је намерно избегао да му Русија помогне у стицању наследног кнежевског достојанства. На тај начин је она, како је истицао, изгубила одлучујуће средство утицаја на српске унутрашње послове. Кнез Милош је, међутим, изразио жаљење због незаинтересованости Британије за Србију и иронично приметио да јој је Нови Зеланд очигледно био ближи од његове земље. Уркварт је детаље

16 M. Taylor, Urquhart, David (1805–1877), *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2004, http://www.oxforddnb.com/view/article/28017, accessed 13 Nov 2004; Екмечић, Европска позадина ‘Начертанија’, 99–103; Ј. Скерлић, Карл Маркс о Србима, *Фељтони, скице и говори, Сабрана дела Јована Скерлића*, Београд 1964, 252–257.

разговора са кнезом Милошем, у нешто измењеном виду, објавио и у својој књизи посвећеној односима између Великих сила и Турске.[17]

За разлику од Боалеконта, Уркварт није предвиђао распадање Турске нити стварање независних држава на Балкану. Србији је, међутим, због њеног стратешког положаја и утицаја на суседне земље, у који се уверио током својих балканских путовања, придавао велику важност. Веровао је да би, уколико би остала лојална султану, аутономна српска држава постала важан ослонац британске политике, засноване на одбрани Турске, као главне препреке продору Русије ка југу. Србија би, у оквиру Османског царства, била ојачана појасом сличних балканских аутономија. Уколико би ипак дошло до слома Турске, па и Аустрије, Србија би, према његовом мишљењу, територијално проширена, постала одлучујући фактор на Балкану. Предвиђао је могућност уједињења Србије са Босном и Херцеговином и удруживања Србије, Влашке, Молдавије и Бугарске у „Дунавску конфедерацију", која би се нашла под заштитом Аустрије.[18] Уркварт је, наиме, временом све више нада полагао у Аустрију. Високо је ценио римокатоличку цркву као гарант друштвеног реда и отпора руским утицајима.

Јернеј Копитар је 1832. замерао Вуку Караџићу што се оглушио о његову молбу да се у Земуну сретне са Урквартом и да са њим пропутује Сремом. Вук се изговарао да не жели да додатно квари односе са карловачким митрополитом Стефаном Стратимировићем. И сам Вук се, међутим, залагао за ослањање Срба на Русију. Уркварт је био у додиру и са вођом хрватских илираца Људевитом Гајем. Разумевање тог неуморног Шкота за српске националне циљеве претварало се, по потреби, у подршку аустријском продирању ка југу, са циљем обуздавања заједничког, руског противника.[19]

Како је утврдио Милорад Екмечић, Дејвид Уркварт је извештај о том разговору са кнезом Милошем проследио и кнезу Адаму Чарторијском. Са тим некадашњим руским министром спољних послова, а тада вођом пољских емиграната који су, после пропасти пољског устанка (1830–1831), из Париза настојали да уз подршку Француске и Британије уздрмају Русију, Уркварт је управо тада започео тесну сарадњу.[20]

---

17 D. Urquhart, *England & Russia: being a fifth edition of England, France, Russia & Turkey, revised and enlarged*, London 1835, 29, 92–93.

18 S. K. Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837–1838: The Mission of Colonel Hodges*, Paris 1962, 20–24; Kostić, *Britanija i Srbija*, 255–266; Екмечић, Европска позадина 'Начертанија', 128.

19 Исти, *Стварање Југославије I*, 228; исти, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд 2011, 218–220.

20 Исти, *Стварање Југославије I*, 224–229.

Сам лорд Палмерстон је, пошто је сменио Уркварта, ипак покушао да придобије Србију и окрене је против Русије. Идеја да Британија тамо пошаље конзула припадала је лорду Палмерстону, британском амбасадору у Бечу Фредерику Лему, амбасадору у Цариграду лорду Џону Понсонбију и самом пуковнику Џорџу Лојду Хоџесу, потоњем конзулу. Палмерстон је писао Лему да би „Србија требало да постане брана пред даљим продором Русије" и база за ширење британске трговине у тим подручјима. Веровао је да би аустријски утицај био најбољи начин да се постигне први од та два циља, али је подозревао да би се она могла договорити са Русијом о подели турских територија, укључујући Србију, Влашку и Молдавију. При томе, с обзиром на утицај кнеза Милоша на Босну, Бугарску, па и на утисак који је његов пример могао да остави на кнезове Влашке и Молдавије, рачунало се да би и те земље могле да буду део санитарног кордона усмереног против Русије.[21]

Фредерик Лем се упорно залагао за то да Британија у Србији наступа са Аустријом. Покушавао је да убеди кнеза Метерниха у то да ће се, уколико се дозволи да Руси уклоне Милоша, њихов утицај проширити све до Јадрана. Међутим, Метернихова проруска политика и непријатељски став аустријског конзула у Београду према кнезу Милошу нису ишли на руку Лемовим иницијативама. Палмерстон је подозревао да су Руси обећали Аустријанцима неке султанове земље, највероватније Босну. Он и Лем ипак нису напуштали наду у сарадњу са Бечом, па су одбијали Хоџесове предлоге да се Британија у Србији приближи Француској.[22]

Хоџес је у Србију стигао у мају 1837. године. Већ крајем те године кнез Милош је ушао у отворени сукоб са Русијом. Он је поруке које су му доносили изасланици цара Николаја I доживљавао као вређање своје владарске личности, српског самопоштовања и жеђи за слободом. На такав начин Милош је видео и политику суседне Аустрије. Хоџес и Британци су, међутим, умели да угоде кнежевој самосвести и да га, на такав начин, постепено одвајају од Руса. Истовремено су га плашили могућношћу да Русија и Аустрија између себе поделе султанове поседе.[23]

21 Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837–1839*, 73, 167–168, 175, 195; D. Brown, *Palmerston: A Biography*, New Haven – London 2012, 215, 226–227; В. Н. Виноградов, *Великобритания и Балканы: От Венского конгресса до Крымской войны*, Москва 1985, 168.

22 Исто; Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837–1839*, 92–95; *Международные отношения на Балканах 1830–1856*, 138.

23 Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 2*, Београд 1988, 21–29, 79–83, 87–88, 116–127, 138, 146–147, 157–158, 182–183.

Милош је говорио Хоџесу о потреби да Србија пређе под заштиту свих Великих сила, при чему је највише рачунао на Британију и Француску. У разговорима са Хоџесом изражавао је уверење да се Турска налази пред распадом и да су суседна царства, Русија и Аустрија, спремна да споразумно преузму њене територије. И Милош и Хоџес су веровали да је Русија већ била обећала Аустрији Босну и Херцеговину. Били су сагласни и у закључку да су интереси Британије и Француске, сила које нису биле непосредно заинтересоване за балканске територије, били природно ближи интересима балканских земаља.[24]

Већ 1839. присталице Русије су протерале и Хоџеса и Милоша из Србије. Само три године касније протеран је и Милошев син кнез Михаило, који је, поучен очевим примером, водио проруску политику. Уставобранитељи који су се у борби против Милоша ослањали на Русију, пошто се Михаило окренуо Санкт Петербургу, пронашли су подршку у Француској, Аустрији и Турској. Велике силе су се, наиме, 1841. године престројиле. Русија се одрекла предности стечених 1833, па су она и Британија изгладиле односе и заједно се окренуле против Француске; она је, међутим, успела да се приближи Аустрији и подстакне хлађење односа између Беча и Петербурга.

Адам Чарторијски и његов париски емигрантски круг су, међутим, баш у то време, успели да учврсте своје позиције у Србији. Пољска је, заједно са Османским царством и Шведском, била старо француско средство за обуздавање Русије. Чарторијски је веровао да је основни услов за обнову Пољске било очување Турске. У условима оронулости Османског царства, Србија је, проширењем на суседне словенске земље, могла да постане нов ослонац Турака, али и, у случају њихове пропасти, „резервни положај" француске и британске политике. На тај начин, Срби су били део ширег плана редефинисања граница не само на Балкану него у целој источној и југоисточној Европи.

Чарторијски и пољски емигранти су, међутим, у промењеном односу снага између Великих сила, у Паризу добили много одлучнију подршку него у Лондону. Конзервативни кабинет Роберта Пила и његов министар спољних послова лорд Абердин чували су добре односе са Русијом. Пољаци су зато успоставили сарадњу са лордом Палмерстоном, који се тада налазио у опозицији и нарочито са Бенџамином Дизраелијем, одметником из торијевских редова. Њих двојица су заговарали активнији и одлучнији став Британије према Русији.[25]

---

24 Исто, 186–191, 217–218; Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837–1839*, 72, 93–95; В. Поповић, *Метернихова политика на Блиском истоку*, Београд 1931, 148.

25 M. Ković, *Disraeli and the Eastern Question*, Oxford 2011, 44–46.

„Начертаније“ Илије Гарашанина из 1844. године, темељни документ српске националне политике, потиче из ове традиције. Како је показао Драгослав Страњаковић, главни извор „Начертанија“ био је „План“ који је написао Чех Франтишек Зах, повереник Адама Чарторијског у Београду. Као предложак Заховог документа послужили су „Савети“ о спољној политици Србије Адама Чарторијског с почетка 1843. године.[26] Вођа пољских емиграната је ту заговарао истрајан рад Србије, под заштитом Француске и Британије, на стварању велике, јужнословенске државе у оквиру Османског царства, са наследном српском династијом. Милорад Екмечић је уочио да је Урквартов извештај Чарторијском из 1833, који је пронашао у архиви пољског кнеза, био подстицај за настанак „Савета“. Он је показао да би у предисторију настанка „Начертанија“ требало уврстити и један план спољне политике, који су уставобранитељи упутили британској влади 1843. године, како би их ова подржала у њиховој националној политици и заштитила од Русије. Тај документ је први, у свом листу *Portfolio*, у коме су сарађивали Чарторијски и његови људи, објавио Дејвид Уркварт.[27]

Гарашанин је у „Начертанију“, у ствари редактури Заховог текста, умерио широке јужнословенске и словенске планове Заха и Чарторијског. Њихова главна идеја је било уједињење Јужних Словена око Србије; он је, као прагматичан државник, размишљао о уједињењу Срба и о ономе што је у том тренутку било остварљиво. Појмове „јужнословенски“ и „словенски“ Гарашанин је у Заховом тексту замењивао појмом „српски“. Изоставио је делове о сарадњи Србије са Хрватима и Чесима. Гарашанин је у тексту избегао све оно што је могло да води ка сукобу са Аустријом. За разлику од ње, оронуло Османско царство је требало да буде главно поље српске националне политике.

„Начертаније“ је почињало упозорењем на опасност од поделе српских земаља између Аустрије и Русије. Упркос духу отпора Русији, којим је одисао документ, Гарашанин је додао део у коме је тврдио да би Русија била природни савезник Србије у остварењу њених циљева уколико би била спремна да се одрекне предаје Словена у руке Аустрије. Гарашанин је зато заговарао да се Срби ослањају на силе које у њиховим земљама нису имале територијалних амбиција – Француску и Британију. Турска је искористила сукобе у Србији да укине наследност кнежевске титуле; то Милошево

26 Д. Страњаковић, Како је постало Гарашаниново ‘Начертаније’, *Срйска краљевска академија Сйоменик* 91 (1939), 65–74.

27 Екмечић, Европска позадина ‘Начертанија’, 119–122, 129–131.

постигнуће требало је обновити. Кључна је била идеја да ће мала српска кнежевина, уколико се територијално не прошири, нестати са мапе Европе. Зато је требало обновити Душаново царство, засновано на историјском праву, на јединственом језику и пореклу његових становника, али и на интересима Француске и Британије. Србија би се, као „покровитељица свију турски Славена" у Османском царству, извлачећи из њега „камен по камен", ујединила са Босном и Херцеговином, Црном Гором и „северном Албанијом" (Старом Србијом). У обновљеном српском царству римокатолици и муслимани су могли да рачунају на „начело пуне вјерозаконске слободе". И у Београду је требало, под покровитељством француског конзула, отворити једну римокатоличку капелу у којој не би служили аустријски поузданици него босански фрањевци. Србија је излаз на море, како би се отргла из трговачког загрљаја Аустрије, могла да стекне у Улцињу. Тек потом би се, уколико би прилике то дозволиле, ујединила са Бугарском, Банатом, Бачком, Сремом, Славонијом, Хрватском, Далмацијом.[28]

Кључни Гарашанинови повереници у раду на спровођењу тог плана били су римокатолички интелектуалци из Босне, Далмације, Славоније и Хрватске. Француска, на коју је Гарашанин првенствено хтео да се ослони, од 1840. године је настојала да помогне стварање покрета римокатоличких Словена, који би био противтежа руском словенофилству.[29]

Чарторијски и његови сарадници су, између осталог, покушавали да у Србији учврсте утицај француског, насупрот аустријском римокатолицизму. Надали су се, како је показао Љубомир Дурковић Јакшић, да ће Србе привести римокатоличкој вери. Гарашанин је то знао и зато је био врло опрезан, нарочито према предлозима најтешње сарадње са Хрватима.[30] Ипак, 1867. године је, као председник владе и министар спољних послова кнеза Михаила, са прозелитски настројеним ђаковачким бискупом Јосипом Јурајем Штросмајером постигао споразум о стварању заједничке југословенске државе.[31] У то доба се, међутим, пошто је закључио да се Русија удаљила од Аустрије и приближила Француској, Гарашанин окренуо Русима; Британија је

28 Страњаковић, Како је постало Гарашаниново 'Начертаније', 75–102.

29 Екмечић, Европска позадина 'Начертанија', 112–116.

30 Љ. Дурковић Јакшић, *Србија и Ватикан 1804–1914*, Београд 2022, 55–106.

31 V. Đ. Krestić, Garašanin i Hrvati, *Srpsko–hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, ur. V. Đ. Krestić, Beograd 1988, 267–292; D. T. Batakoviċ, *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867): Ilija Garašanin's Načertanije*, Belgrade 2014, 151–152, 190–191, 273–279.

тада водила проаустријску и протурску политику.[32] Чарторијски и његови сарадници, чији је антиаустријски жар Гарашанин морао да обуздава, после неуспеха револуције из 1848–1849, окренули су се, слично као и Уркварт, сарадњи са Аустријом.[33]

Тако су тридесетих и четрдесетих година XIX века постављени темељи једне традиције у спољној политици Велике Британије. Османско царство и Хабзбуршка монархија већ су имали геополитичку улогу обуздавања Русије и спречавања њеног продора ка југу и југозападу. Сада се, међутим, размишљало о заустављању Русије на балканском правцу појасом аутономних хришћанских земаља у саставу Османског царства. Већ се видело да их је њихова национална самосвест отуђивала од руских туторских намера и империјалних интереса. Западне силе су могле да им понуде проширење територија и унутрашњих слобода те везивање за западну цивилизацију, привлачну нарочито средњој класи балканских нација. Удружене, балканске земље су могле лакше да се одупру Русији и да постану много значајнији чинилац међународних односа. У таквим оквирима, и Србија је могла да рачуна на територијална проширења, па чак и на улогу земље која би око себе окупљала суседне народе. Уједињени са истоплеменицима римокатоличке и муслиманске вере, Срби би били још отпорнији на руске утицаје. Зато је на место њиховог примарно верског идентитета требало поставити језик и порекло. Од користи је могла да буде сарадња Срба не само са римокатоличким Србима и Хрватима, него и са осталим римокатоличким словенима – Пољацима, Чесима, Словенцима. У томе се примећивала сагласност са хабзбуршком идентитетском политиком, спроведеном у дело у време Јернеја Копитара и Вука Караџића. Одатле је долазила и спремност да се, уколико би то било потребно, балканске аутономије замене хабзбуршком управом. У удруженим балканским аутономним кнежевинама или, у случају пропасти Османског царства, у независним балканским државама могао је да преовлада и руски утицај. Најсигурнија гаранција да се то не догоди ипак би била власт Хабзбурговаца.

У време удруженог јуриша Британије, Француске, Османског царства и Пијемонта на Русију у Кримском рату, балкански хришћани су остали углавном пасивни. Покренули су се само Грци. Британци и Французи су, међутим, заузели Пиреј; Аустрија је окупирала Влашку, Молдавију и отворено угрозила Србију. Уз аустријске претње, Србима су стизале и британске понуде. Британски посланик у Београду је тада са Илијом Гарашанином саставио пројекат уједињења српских

32 Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005, 219–229, 256–260.

33 Екмечић, Европска позадина 'Начертанија', 125, 128.

земаља (без Босне и Херцеговине). Одбио га је, међутим, свемоћни британски амбасадор у Цариграду Стратфорд Канинг де Редклиф.[34]

Бенџамин Дизраели је за време Кримског рата (1854), као вођа торијевске опозиције, у Парламенту говорио да постоје „две школе мишљења" о Источном питању. Једна, у коју је сврставао себе и Палмерстона, веровала је да ће Русе и у будућности заустављати реформисано и ојачано Османско царство. Друга, у коју је убрајао премијера лорда Абердина и Вилијама Гледстона, тврдила је да ће најпоузданија брана руским утицајима, уместо увелико пропалог Османског царства, бити сами балкански народи.[35]

Улоге, међутим, нису биле тако јасно подељене и, бар у почетку, нису зависиле од страначке припадности. Од те четворице, само је Дизраели био конзервативац. Његов велики узор, либерал лорд Палмерстон, био је главни утемељивач протурске и антируске британске спољне политике. Палмерстон је, међутим, започео и окончао своју дипломатску каријеру покушајима да успостави сарадњу са балканским хришћанима, од мисије пуковника Хоџеса у Србији, до повлачења Британије са Јонских острва и њиховог предавања на управу Грчкој 1864. године. Крајем 1862. године, његов министар и наследник на челу Либералне странке Вилијам Гледстон унапред је најавио тај потез идеологу српских либерала Владимиру Јовановићу, при чему му је објашњавао на који начин би Србија могла да стекне подршку Британије за уједињење са Босном и Херцеговином. Гледстон је саветовао да се Србија окрене од Русије ка сарадњи са Грчком и да потајно подржава српске устанике у тим земљама.[36]

Када је Гледстон, после Палмерстонове смрти (1865), преузео вођство Либералне странке, она је наставила са политиком придобијања балканских хришћана. Конзервативци су, пошто је 1867. Дизраели постао њихов вођа, водили одлучнију протурску политику и показивали наглашену сумњу у балканске хришћане.

После Кримског рата, који је вођен за „одбрану интегритета и независности Османског царства", либерални део британског јавног мњења остао је, наиме, разочаран у своје турске ратне савезнике. Османско царство је већ 1856. објавило Хатихумајун, којим је хришћане учинило равноправним са муслиманима и увело их у органе самоуправе на локалном нивоу. Све је, међутим, остало мртво слово на папиру. Наставили су се српски устанци у Херцеговини, походи

34 Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856): Неутралност као независност*, Београд 2004, 66–73.

35 *Hansard* 132 (1854), March 31, 285; Ković, *Disraeli and the Eastern Question*, 54–63.

36 В. Јовановић, *Успомене*, прир. В. Крестић, Београд 1988, 119–121.

Османлија на Црну Гору и уплитања Великих сила (1852–1862). Британија је, невољно, подржала захтеве кнеза Србије Михаила Обреновића да Турци напусте последње српске градове (1862, 1867). Веома читан путопис Аделине Полине Ирби и Џорџине Мјуир Мекензи *Путовања кроз словенске провинције европске Турске* (1867), писан са изразитом наклоношћу према Србима и осталим балканским Словенима и пропорционалном ненаклоношћу према Турцима, потврђивао је промену климе. Британски путници и путописци нису били више само привилеговани, протурски расположени аристократи; викторијанско грађанство је осећало природну склоност према угњетеним балканским хришћанима. Од те књиге и хуманитарног рада мис Ирби у босанскохерцеговачком устанку 1875–1878, па до Болнице шкотских жена и британских сифражеткиња на српском фронту у Првом светском рату, борба за ослобођење Срба била је повезана са покретом за еманципацију британских жена. Предговор за друго издање *Путовања* Ирби и Мекензи, објављено усред Велике источне кризе 1877. године, написао је сам Вилијам Гледстон. У исто време, ни међу либералима нису били ретки гласови који су, уместо османске власти и нових аутономија, тражили хабзбуршку окупацију балканских земаља.[37]

Када је у Херцеговини започео нови српски устанак (1875), на премијерском месту у Лондону нашао се Бенџамин Дизраели. Русија се брзо опоравила од кримског пораза и вратила на Балкан. Она је, оснивањем Тројецарског савеза 1873. године, обновила традиционалну сарадњу са Бечом и Берлином. Француска је, поразом у рату са Немцима (1870–1871), сведена на силу другог реда. У време Палмерстона и Дизраелија Британија је од Француске коначно преузела улогу главног противника Русије и савезника Османског царства. Дизраели је, међутим, био сам против Тројецарског савеза. Како је писао, у одмеравању снага са Русима и спасавању Турске, није могао да се ослони чак ни на римског папу, ослабљеног уједињењем Италије и поразом Француске.[38] Дизраелијеви покушаји да се приближи Аустроугарској били су, све до врхунца ратне кризе 1878, безуспешни.

Српски покрет се ширио из Херцеговине на Босну и Стару Србију, да би захватио Србију и Црну Гору. Како су показали Андрашијева нота (1875) и Берлински меморандум (1876), Русија и Тројецарски савез залагали су се за аутономан статус Босне и Херцеговине у Османском царству. Аустроугарска се, међутим, спремала да заузме

37 Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 278; P. J. Cain – A. G. Hopkins, *British Imperialism 1688–2000*, Harlow 2002, 343–346.

38 Ković, *Disraeli and the Eastern Question*, 89–90.

те земље. Претпостављало се, наиме, да ће аутономија, пре или касније, водити ка уједињењу Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором; оне су биле насељене, како се тада тврдило, Србима трију вера. Рајхштатски споразум (1876) и Будимпештанске конвенције (1877) показали су да је Русија била спремна да одустане од аутономије Босне и Херцеговине. Тим уговорима је предала те провинције Аустроугарској, да би заузврат добила благонаклон став Беча за своје напредовање преко Румуније и бугарских земаља ка Цариграду.

У британској јавности идеја стварања „појаса" аутономних земаља у оквиру Османског царства, укључујући Босну и Херцеговину, била је жива и актуелна. Дизраелијева влада је, међутим, била противник нових аутономија. Премијер је подозревао да се Тројецарски савез припремао на поделу Османског царства. Званично је штитио „територијални интегритет и независност" Турске. Одбио је Берлински меморандум и са њим идеју аутономне Босне и Херцеговине, да би у залив Бешика, потом у Цариград и Солунски залив, као упозорење Петрограду, Бечу и Берлину, послао британску ратну флоту.

Дизраелијев главни циљ је била одбрана стратешких интереса Британске империје. Веровао је да су аутономије водиле ка ширењу утицаја Русије и њених балканских штићеника. Званично је штитио Османско царство, али је био спреман и на поделу његових територија, при чему је за Британију тражио сам Цариград. Веровао је да би на Балкану, уместо нових аутономија, за интересе Британије било много боље ширење власти хабзбурговаца. У исто време је покушавао да раздвоји чланице Тројецарског савеза и изведе Британију из дипломатске изолације. Петрограду је, безуспешно покушавајући да га одвоји од савезника, нудио ширу аутономију Босне и Херцеговине од оне предвиђене Берлинским меморандумом, али уз услов да се она не спаја са Србијом и Црном Гором. После британског рушења концерта Великих сила и одбијања свих предлога о аутономији за Босну и Херцеговину те територијалних проширења за Србију и Црну Гору, двема српским кнежевинама није остало ништа друго до рата са Турском и наде у помоћ Русије.[39]

Вести о устанку у Бугарској и турским покољима над тамошњим цивилима и о турским покољима над цивилима у Босни, Херцеговини, на истоку Србије (која је трпела ратне поразе) стигле су у Британију истовремено са вестима о Дизраелијевој одбрани Османског царства, одбијању Берлинског меморандума и слању флоте у турске воде.

---

39 Исто, 98–128, 143–144, 158–159, 171–173; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1996, 142–181; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд 1996, 245–256.

Побожни викторијанци су морали да гледају како њихова држава штити једно муслиманско царство, док је оно у исто време вршило јавне и масовне злочине над хришћанима. Незадовољство британске јавности у августу 1876. године претворило се у „бугарску агитацију" и масовне уличне протесте. У том хетерогеном покрету владала је сагласност у циљевима – Бугарској, Босни и Херцеговини требало је дати широку аутономију, по угледу на Србију и Румунију. На тај начин требало је спасти локално становништво од турске управе, али и формирати „појас" који ће бити најефикаснија брана продору Русије ка југу.[40]

Такви ставови су претходно, у јуну и јулу 1876, уобличени у скупштинским расправама између владајућих конзервативаца и опозиционих либерала. Конзервативци су се, следећи свог вођу Дизраелија, залагали за одлучан отпор Русији, за очување Османског царства и постепено поправљање положаја балканских хришћана у њиховим непосредним преговорима са Турцима. Либерали су, предвођени Гледстоном, тражили стварање аутономија у Босни и Херцеговини и Бугарској, које би, удружене са аутономним кнежевинама Србијом и Румунијом, чиниле појас земаља кадрих да се одупру руским утицајима.

У ставовима о начинима решења националних питања на Балкану ниједна групација није била сасвим јединствена. Нарочито је међу конзервативцима владало разногласје. Дизраели је чак негирао извештаје о покољима и тврдио да се решења морају тражити у преговорима устаника са Турцима. Разлике међу конзервативним посланицима британског Парламента биле су, међутим, такве да је Томас Чарлс Брус прижељкивао аустријску окупацију тих земаља, док је лорд Стенли од Елдерлија, или Абдул Рахман Стенли, муслимански конвертит, упозоравао на опасност која Босни и Херцеговини прети од амбиција Аустријанаца и Хрвата. Хенри Драмонд Волф и Вилијам Форсајт залагали су се за аутономну Босну и Херцеговину. Форсајт је тврдио да би „појас" „слободних држава" широке аутономије, који би чиниле Босна и Херцеговина, Србија, Румунија и Бугарска, имао око девет милиона становника. То би, како је наглашавао, била најбоља брана пред руским походима ка Цариграду. Роберт Вилијам Хенбери, иако је слично као Дизраели и Брус, за све невоље на Балкану, чак и у Бугарској, оптуживао Србе и њихову „вулгарну глад за територијама", није био противник стварања „Великог Словенског Царства" за које су, како је тврдио, ратовале Србија и Црна Гора. Веровао је да ће се у њему умирити верске мржње у Босни и Херцеговини и сукоби због првенства између Србије и Црне Горе. Хенбери је „ишчекивао"

40 Ković, *Disraeli and the Eastern Question*, 140.

„време у коме ће словенско становништво ући у политички живот Европе, и када ће оно бити велика јужна брана против Русије, јер не постоји народ који са већим незадовољством од Јужних Словена гледа на руски продор ка југу". Признавао је да је „у овом тренутку Русија једина Велика сила која им помаже", али се „надао" да ће то ускоро почети да чини и Британија.[41] Тим речима Хенбери као да је најављивао југословенску политику Британије на крају Првог светског рата.

Либерали су деловали јединственије. Гледстон, који се под утиском изборног пораза 1874. године био повукао из првих редова Либералне странке, понесен моралним, хришћанским значењем отпора Дизраелијевој протурској политици, враћао се у политичку борбу. У Парламенту је захтевао аутономију за Босну и Херцеговину и указивао на примере успешних аутономија у оквиру Османског царства – Либан, Самос, Крит, нарочито на Србију и Румунију. Тврдио је да би нове балканске аутономије биле најбољи гарант „очувања територијалног интегритета Османског царства" и „успостављања чврсте бране даљем напредовању Русије у Турску".[42] Таква уверења су исповедали и вођа либерала у Горњем дому лорд Џорџ Гренвил и либерални посланици у Доњем дому. Русофобија је, како је тврдио лорд Едмонд Фицморис, била главни узрок политике конзерваторивача која је осрамотила Британију и довела у питање европски мир.[43]

Потврдом вести о злочинима у Бугарској и затварањем Парламента, у августу 1876. године незадовољство се прелило у најширу јавност, на улице и тргове. Врхунац „бугарске агитације" означила је појава памфлета Вилијама Гледстона *Ужаси у Бугарској и питање* Истока, 6. септембра те године. Оптужујући Дизраелија да је, после Османлија, био најодговорнији за „сатанске оргије" у Бугарској, Гледстон је затражио да турска администрација напусти „провинције које су опустошили и оскрнавили". Упркос моралном огорчењу, Гледстонови захтеви су били релативно умерени – у Босни, Херцеговини и Бугарској требало је успоставити пуну аутономију, по угледу на Србију и Румунију. Тврдио је да је само британска подршка, а не Дизраелијеве претње, могла да одвоји тамошње народе од Русије. Штавише, европске силе је требало да поставе пред Турску питање статуса Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Бугарске као једне целине јер, како је Гледстон подсећао, ни америчке колоније, да су се појединачно бориле, не би могле да постану Сједињене Америчке Државе.[44]

41 *Hansard* 231 (1876), July 31, 102–106, 127–156, 205–216.

42 Исто, 198–202.

43 Исто, 88–94, 156–202.

44 W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London 1876, 24–31.

Иако је јавно слао непомирљиве поруке у којима је за све невоље на Балкану оптуживао Србе и изјављивао решеност да по сваку цену брани „интегритет и независност Османског царства", Дизраели је, како смо видели, био спреман на различите врсте решења. Није крио да су његови главни циљеви били очување престижа и одбрана интереса Британске империје. Јавно осуђујући „бугарску агитацију", он је, у ствари, тактички прихватио њен главни циљ – успостављање нових аутономија на Балкану. Старао се само да оне буду што ограниченије и да не воде ка уједињењу тих земаља са Србијом и Црном Гором. Нарочито је Бугарску сматрао осетљивом тачком, због намера Руса, отворено изражених у октобру 1876. године, да тамо уђу са својом војском, али и због близине Цариграда.

Слом Србије у рату са Турском спречио је само руски ултиматум. Опасност од новог руско-турског рата присилила је Велике силе да пошаљу своје представнике на конференцију у Цариград. Дизраели је за ту мисију изабрао лорда Роберта Солзберија, државног секретара за Индију. Заједно са још два министра у Дизраелијевој влади, државним секретаром за колоније лордом Хенријем Карнарвоном и лордом канцеларом Хјуом Мек Калмонтом Кернсом, Солзбери је био ближи захтевима „бугарске агитације" него премијеровом политичком програму. У упутствима за Солзберија, Дизраелијева влада је прихватила ограничену аутономију за Босну и Херцеговину и задржала врло опрезан став према аутономији Бугарске. У духу старања да се Црна Гора одвоји од Србије и Русије, али и њених успеха на фронту, за Црну Гору су ту била предвиђена територијална проширења, док је Србија морала да се врати на предратно стање. У тајним Дизраелијевим упутствима било је предвиђено да, у случају неуспеха конференције, Британија заузме Цариград и Варну на Црном мору.[45]

Лорд Солзбери је, међутим, у турској престоници, заједно са руским послаником грофом Николајем Игњатијевом, оцртао простране границе велике, аутономне Бугарске, подељене на два вилајета, али са Нишом, Лесковцем, Врањем, Пиротом и готово целом Македонијом у оквиру својих граница. Аутономија је била предвиђена и за Босну и Херцеговину, али је било јасно да се сва пажња Великих сила са српског, окренула ка осетљивијем бугарском питању. Када је Висока порта одбацила такво решење, Дизраели и његов државни секретар за спољне послове лорд Едвард Хенри Стенли Дерби одбили су, упркос Солзберијевим молбама, да изврше притисак на султана. Тада, у јануару 1877, постало је јасно да је нови руско-турски рат био само питање времена. Лондонским протоколом, који су потписале

45 Ković, *Disraeli and the Eastern Question*, 147–177.

Британија и Русија у марту 1877. године, Дизраели и Дерби су поново пристали на ограничене аутономије Босне, Херцеговине и Бугарске. Било је, међутим, касно. Идеју аутономије за Босну и Херцеговину сама Русија је напустила, споразумима са Аустроугарском у Рајхштату и Будимпешти.

Почетак руско-турског рата у априлу 1877, потом и долазак руских трупа и британске флоте пред Цариград у фебруару 1878, из темеља су променили односе снага у Британији. Ратна напетост, која је потрајала све до краја априла 1878. године, утишала је међусобне сукобе и донела нову патриотску сагласност. Лорд Карнарвон, потом и лорд Дерби, незадовољни Дизраелијевим ратоборним ставом, морали су да напусте владу; на премијерову страну прешли су Кернс и Солзбери, који је заузео Дербијево место министра спољних послова.

Незадовољство опозиционог дела јавног мњења у лето и јесен 1876. године почело је да се повлачи пред обновљеним таласом русофобије. Гледстон није одустајао од оштрих осуда владе и захтева за аутономијама. У редовима Либералне странке само су радикали били спремни да га следе. Либерални виговци, предвођени лордом Спенсером Хартингтоном, били су све ближи новоуспостављеном патриотском консензусу.[46]

Показало се да је војвода Џорџ Аргајл, један од најугледнијих либерала, који је заједно са Гледстоном осуђивао Дизраелијеву политику, био присталица аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. У томе се разишао са Гледстоном, који је заговарао аутономију и право на самоопредељење њихових становника.[47]

Млади Артур Еванс, либерал и потоњи чувени археолог, захваљујући својим путописима и новинским извештајима из устанком захваћених балканских земаља, стекао је углед једног од водећих британских стручњака за Источно питање. На основу тадашње историографске и славистичке литературе те уверења да основ националног идентитета не чини религија него језик и етничко порекло, Еванс је становнике Босне и Херцеговине, јадранске обале од Цетине до Драча, Црне Горе и Старе Србије називао Србима. У књизи *Кроз Босну и Херцеговину пешке током побуне августа и септембра 1875*, објављеној 1876. године,[48] залагао се за аутономију Босне и Херцеговине, по

46 Исто, 177–208.

47 Исти, Војвода Аргајл и Источно питање, *Тема: Академик Драгољуб Живојиновић, Митолошки зборник* 19 (2008), 129–145.

48 A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875, sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku*, Sarajevo 1965.

угледу на Србију. Знао је да су православни чинили већину њихових становника, али је заговарао превласт римокатолика и муслимана, која би била стечена скупштинским коалицијама и стављањем тамошњих високих школа под окриље загребачког универзитета.[49] Тако би, према свему судећи, било обуздавани русофилско расположење православних Срба у Босни и Херцеговини и њихова жеља да се уједине са Србијом и Црном Гором.

Уместо да постане део једне велике српске државе, Босна је требало да буде „држава" у саставу „југословенске конфедерације на простору од Црног мора до Јадрана, која би дејствовала као уставни бедем против налета северног деспотизма". Еванс је сматрао да она неће бити русофилска. Подсећао је читаоце на то да се Италија, упркос томе што јој је Француска пружила кључну помоћ у борби за ослобођење и уједињење, брзо окренула против своје ослободитељке:

> Сродство није увек залога пријатељства. И можда није далек дан када ће словенски народи Балканског полуострва гледати на Русију као на најподмуклијег непријатеља.[50]

Већ у текстовима писаним 1877, после почетка руско-турског рата, сакупљеним 1878. године у књизи *Илирска писма*,[51] Еванс се залагао за аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине. Сада је тврдио да би то ипак била најпоузданија брана пред руским продором на југ. Уједињене српске земље, оног часа када би им се Русија приближила, биле би распарчане, као Пољска. Уместо Османског царства, Јужне Словене је требало да уједини Хабзбуршка монархија. Она би претходно била реформисана тако што би се њене словенске провинције „сјединиле у неку још неодређену дунавску или балканску конфедерацију" или у „југословенску државу". На тај начин, Хабзбуршка монархија би постала привлачна и за Јужне Словене ван њених граница:

> И, колико сам у могућности да предвидим, мислим да је ширење Аустрије на југ и исток, уз коначну реконструкцију Монархије на илирској или југословенској бази, једини начин који може да спречи Русију од коначног напредовања до обала Јадрана.[52]

Еванс је себе описивао као „родољубивог Енглеза који жели консолидацију јаке југословенске силе као бедема против нашег ривала на истоку".[53]

---

49 Исто, 68–73.

50 Исто, 73.

51 Исти, *Ilirska pisma*, Banja Luka 2008.

52 Исто, xxi.

53 Исто, 58.

На Балкану су 1878. године вољом Великих сила створене нове аутономије, али се догађаји нису одвијали онако како су то замишљали британски либерали. Гроф Игњатијев, творац Санстефанског мировног уговора, по свој прилици није знао за детаље споразума из Рајхштата и Будимпеште. Присилио је Турке да прихвате стварање аутономне Босне и Херцеговине и аутономне Бугарске, при чему су бугарске границе превазишле чак и оне повучене на Цариградској конференцији. Србија, Црна Гора и Румунија стекле су независност. За разлику од мањих проширења предвиђених за Србију, Црна Гора је требало да стекне значајне територије. На Берлинском конгресу, Босна и Херцеговина су потпале под окупацију Аустроугарске, док је санстефанска Бугарска распарчана и задржана у аутономном статусу. Србија, Црна Гора и Румунија су добиле независност и територијална проширења. Дизраели се побринуо да у том комадању османских територија за Британију стекне Кипар.

Санстефански споразум и Берлински уговор посејали су, уместо сарадње, семе раздора међу балканске земље. У све њихове будуће међусобне сукобе биле су уплетене Велике силе. То се најјасније видело у српско-бугарском рату 1885–1886. године. У деценијама после Берлинског конгреса, балканске земље су, једна по једна, падале под утицај Аустроугарске и Немачке. Под последњим Обреновићима Србија се сасвим прилагодила наслој моћи Тројног савеза. Тако су чинили и Срби ван Србије, са изузетком Црне Горе, која је задржала тесне везе са Русијом. Разочарана поразима на Балкану, Русија се окренула Далеком истоку.

И сама Британија се у то доба, које је обележила личност лорда Солзберија, приближила Тројном савезу и посветила прекоморским освајањима. Почетком XX века, међутим, традиционално обузета трагањем за претњама које долазе са Континента, са наглим успоном Немачке и поразом Русије у рату са Јапаном (1904–1905), Британија је из основа променила правце своје спољне политике. Дубинско неповерење према Русији није нестало, али је главни непријатељ Британије постала Немачка. Конзервативци су 1904. године потписали уговор са Француском, којим се Британија приближила француско-руском табору. Када су либерали преузели власт и потписали споразум са Русијом (1907), Антанта је коначно створена.[54]

Тек после пада проаустријских Обреновића, од 1903. године, у Србији је могла да буде обновљена политика уједињења српских, али

54 R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789–1914: A Survey of Foreign Policy*, Cambridge 1945, 546–601; *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919*, Vol. 3, ed. A. W. Ward – G. P. Gooch, New York 1923, 294–366.

и југословенских земаља. Краљеви Милан и Александар Обреновић били су окренути Старој Србији и Македонији. Управо је, међутим, сложено македонско питање подстакло српске државнике на идентитетске експерименте, који су водили и ка стварању југословенске државе. У српском друштву, нарочито међу интелектуалцима, појавио се опозициони покрет окретања од аустријских и немачких конзервативних узора последњих Обреновића ка француским и британским либералним и демократским обрасцима. Они су 1903. године дошли на власт. Српски западњаци су, по правилу, били југословенски опредељени. Неговање југословенске идеје за њих је било средство самоодбране пред наступањем Аустроугарске, започетим са поразима Русије на Далеком истоку. Истовремено, у Хабзбуршкој монархији се веровало да би југословенска идеја, са средиштем у Загребу, могла да буде моћно средство њеног похода ка југоистоку и, после Босне и Херцеговине, припајања остатка српских земаља.[55]

У Британији су такве идеје обновљене у време владавине либерала, уочи и за време Првог светског рата. У томе је кључну улогу одиграла група јавних личности окупљених око публицисте и историчара Роберта Вилијама Ситон-Вотсона. Ослоњени на постојећу британску спољнополитичку традицију, они су временом ушли у званичне кругове и утицали на процес стварања југословенске државе. Ситон-Вотсон није претеривао када је 1926. писао да је био „готово од самога почетка посред среде борбе за југословенско уједињење" и да је све пратио из непосредне близине, „не са седишта у публици већ као из неког тајног склоништа иза кулиса".[56]

Роберт Вилијам Ситон-Вотсон је умногоме подсећао на готово три деценије старијег Артура Еванса. Њих двојица су, у исто време, умногоме били легитимни духовни и политички потомци Дејвида Уркварта. Потицали су из добростојећих породица (и Ситон-Вотсон је био Шкот, док је Еванс старином био Велшанин), били су лишени материјалних брига, студирали су историју на Оксфорду, били су блиски Либералној странци, већ као млади људи путовали су балканским земљама, научили су тамошње језике и стекли углед познавалаца локалних прилика. На сличан начин су видели циљеве британске политике на Балкану и путеве решења националних питања Срба и Јужних Словена. Еванс и Ситон-Вотсон су, у остварењу тих циљева и решења, блиско сарађивали за време Првог светског рата.

55 М. Ковић, Србија у борби за опстанак (1903–1914), *Два века модерне српске дипломатије*, ур. Ч. Попов – Д. Живојиновић – С. Г. Марковић, Београд 2013, 145–157.

56 R. W. Seton-Watson, Kako je Postala Jugoslavija. I: Počeci Jugoslovenskog Odbora, *Nova Evropa* 13/3 (1926), 71.

Ситон-Вотсон и Еванс су делили геополитички начин мишљења који је, како смо видели, много пре Уркварtовог доба, био уобичајен у британском јавном дискурсу и спољнополитичкој пракси. Његов важан састојак је било готово општеприхваћено непријатељство према Русији и уверење да ширење њеног утицаја мора да се спречава помоћу „тампон-држава". Управо је у доба уочи, за време и после стварања југословенске државе и оцртавања нових граница на истоку Европе, негде између 1890. и 1920, рођена геополитика, као посебна научна дисциплина. Џон Халфорд Макиндер, утемељивач британске геополитике,[57] припадао је кругу политичких пријатеља који се окупљао око Ситон-Вотсона и Еванса.

На начин мишљења Еванса и Ситон-Вотсона утицали су нарочито њихови оксфордски професори историје. У позновикторијанско доба, историчари су сменили књижевнике и писце на месту водећих тумача прошлости, садашњости и будућности Британије и њене империје. Оксфордски тзв. виговски историчари историју Британаца су видели као постепен ход ка слободама постигнутим у њиховој епоси. Стварање Британске империје тумачили су као резултат незаустављивог хода прогреса, материјалног напретка, науке, слободе, либерализма и демократије. Били су уверени у културну, па и расну супериорност Енглеза, и у дужност осталих народа да им се, у име слободе и прогреса, покоравају.[58]

На сличан начин, Ситон-Вотсон, Еванс и њихови пријатељи хтели су да уобличавају јавни и политички живот Срба и Јужних Словена. Исповедали су заједничке, дубоке културне предрасуде према Русима и Србима, у којима су видели продужену руку руске „источњачке", незападне цивилизације.[59]

Артур Еванс је, међутим, када се настанио у Дубровнику и пошто је због своје подршке српском устанку у Кривошијама (1882) био утамничен и протеран са тла Аустроугарске, био изгубио наду у њену мисију на југоистоку Европе. У то доба, она не само да се није реформисала у „јужнословенском духу" него је 1881. обновила савезничке односе са Русијом.[60]

57 Вид. G. Kearns, *Geopolitics and Empire: The Legacy of Halford Mackinder*, Oxford 2009; М. Степић, *Геополитика: Идеје, теорије, концепције*, Београд 2016, 181–202.

58 A. Lester – K. Boehme – P. Mitchell, *Ruling the World: Freedom, Civilisation and Liberalism in the Nineteenth-Century British Empire*, Cambridge 2021, 336–339; D. Bell, *Reordering the World: Essays on Liberalism and Empire*, Princeton – Oxford 2016, 7–8, 12. Вид. и J. W. Burrow, *A Liberal Descent: Victorian Historians and the English Past*, Cambridge 1981.

59 Вид. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu*, 257; Evans, *Ilirska pisma*, 106–107; J. Evans, *Time and Chance: The Story of Arthur Evans and his Forebears*, London – New York – Toronto 1943, 201–202.

60 Исто, 239–258.

Све до почетка Првог светског рата у Британији је, међутим, било оних који су веровали у спремност Беча да на себе прими мисију ујединитеља и заштитника Јужних Словена. Међу њима је био и Ситон-Вотсон. У својој књизи *Јужнословенско питање* (1911) тврдио је да је очување Аустроугарске, као најпоузданије бране руском продору ка југу, било „аксиом европске дипломатије" и „непосредан интерес Европе".[61] Ситон-Вотсон је поздрављао анексију Босне и Херцеговине 1908. године јер је она „срушила мит о аустријској декаденцији" и потврдила да је Аустроугарска „моћна и напредна држава".[62] Тада је, како је веровао, био ојачан положај Загреба, као средишта југословенског покрета, око кога би се окупиле Босна и Херцеговина, Далмација и Славонија. Своје наде Ситон-Вотсон је полагао у престолонаследника Франца Фердинанда и његове планове да Хабзбуршка монархија буде преуређена на тријалистичком начелу, при чему би, уз Беч и Будимпешту, Загреб био њено треће управно средиште. У Србији и Црној Гори би тада могли да закључе да би за њих било корисно да се придруже цивилизованијој и реформисаној Хабзбуршкој монархији.[63] Ситон-Вотсон је, уосталом, тврдио да је „култура Аграма већ сасвим супериорна у односу на културу Београда".[64] Веровао је да би уједињење југословена са средиштем у Београду, уместо у Загребу, било „тријумф пансрпске идеје", који би „значио тријумф источне над западном културом, и био би фатални ударац за напредак и модерни развој целог Балкана".[65]

Ситон-Вотсонови синови су писали о томе да је он исповедао „бојазни о 'оријенталној' и варварској природи Србије". Тврдили су, међутим, да је такве идеје напустио под утиском српских победа у балканским ратовима.[66] Ситон-Вотсонове дубоке културне предрасуде према Србима тада су биле ублажене, али нема сумње да им је остао веран до краја живота.

Стварање Антанте је било основ за преокрет у британском виђењу европских односа снага. Савезништво Британије са Русијом и приступање Аустроугарске и Османског царства немачком табору

61 R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London 1911, 337.

62 Исто.

63 Исто, 343.

64 Исто, 342.

65 Исто, 336–337.

66 H. i C. Seton-Watson, Uvod: R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespondencija 1906–1941 I*, ur. H. Seton-Watson – C. Seton-Watson – Lj. Boban – M. Gross – B. Krizman – D. Šepić, Zagreb – London 1976, 19–20. Вид. и М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 360.

учинили су Лондон спремним да напусти та два своја традиционална савезника. У марту и априлу 1915. године Британија, Русија и Француска, потом и Италија, споразумеле су се о подели Османских и Хабзбуршких поседа. Одлука да Аустроугарска буде сасвим распарчана донета је, међутим, тек 1918, када су земље Антанте напустиле наде да ће са њом постићи сепаратни мир. Тек тада су оне престале да одбијају југословенске ратне циљеве српске владе.[67]

Ситон-Вотсон је, када је Аустроугарска ушла у Први светски рат на страни Немачке, почео да заговара њено разарање. Према његовом мишљењу, место Двојне монархије, као британског оруђа у обуздавању руских амбиција, требало је да преузме независна југословенска држава. Основни услов за такво решење требало је да буде превласт прозападних Хрвата над проруским Србима. То се могло постићи поделом већинских Срба у будућој југословенској држави на више политичких целина и ширењем хрватског утицаја. У једном меморандуму за Форин офис, у октобру 1914, Ситон-Вотсон је заговарао стварање југословенске државе, али не на основу „освајања српске армије" него нагодбом између Срба и Хрвата, сличном аустроугарској нагодби из 1867. године. При томе, он је тврдио да би се „са сигурношћу могло предвидети да ће цивилизованији Хрвати и Словенци ускоро преузети вођство у политичком животу и мисли нове државе од њихових галантних, али примитивнијих српских саплеменика".[68]

Ситон-Вотсон није имао званичну функцију у британској влади; у Министарство спољних послова први пут је крочио 1914. године. У званичним круговима имао је, међутим, утицајне пријатеље. Између осталих, његов ментор на студијама историје на Оксфорду Херберт Фишер постао је министар просвете у коалиционој влади Лојда Џорџа. Осим Еванса, који је после открића Минојске цивилизације стекао велики углед у британском јавном животу, Ситон-Вотсонов најближи сарадник био је уредник спољнополитичке рубрике *Тајмса* Хенри Викам Стид. Око њих се формирао круг пријатеља у који су ушли и најистакнутији чланови Југословенског одбора. Ситон-Вот-

67 Д. Р. Живојиновић, Велика Србија или Југославија? Велика Британија и Југословенско уједињење 1914–1918. године, *Надмени савезник и занемарено срйство: Бриτанско–срйски односи (1875–1941)*, ур. Д. Р. Живојиновић, Београд 2011, 429–453; В. Г. Павловић, *Од Србије до Југославије: Француска, Србија, Југославија 1878–1918*, Нови Сад – Београд 2023, 337–345.

68 R. W. Seton-Watson – Foreign Office, Лондон, 1. октобар 1914, *R. W. Seton-Watson i Jugosloveni I*, 185; цит. и у Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 363–364; исти, 'Predgovor' у A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1919*, Sarajevo 1968, 18.

сон, Стид и најзначајнији припадници Југословенског одбора били су слободни зидари.[69]

Прву изјаву Југословенског одбора по његовом преласку у Лондон у мају 1915. написао је Ситон-Вотсон. Већ ту се захтевало федеративно уређење југословенске државе. Ситон-Вотсон, Стид и пријатељи хтели су да, за почетак, у процесу уједињења Југословенски одбор учине потпуно равноправним са српском владом. Најближи сарадник Ситон-Вотсона у Одбору био је Франо Супило, који је, као и он, имао предрасуде о супериорности хрватске над српском културом; за те идеје брзо су придобијени и Анте Трумбић и Иван Мештровић.[70]

Српска влада, која је основала Југословенски одбор као тело задужено за југословенску пропаганду у савезничким престоницама, финансирала је његов рад и неке његове чланове. У том сукобу, с једне стране је била разнородна група политичких емиграната, припадника нација које су се у рату бориле на страни Немачке и њених савезника (Хрвати, Словенци), с друге српска круна, влада, скупштина и војска која је у рату на страни Антанте, за ослобођење и уједињење Јужних Словена, подносила огромне жртве. Што је било најважније, српска влада није хтела да пристане на повлачење унутрашњих федералних граница које би делиле српски народ. Држава је требало да буде јединствена и да се заснива на демократском начелу „један човек, један глас". Како је писао Милорад Екмечић, Никола Пашић је био

> ...председник владе од кога се као од неке стене одбија сваки покушај да у стварању заједничке државе иницијатива пређе из легитимних руку државе у масонску ложу, чија делатност није јасна... Није ценио ове моћне људе који месе тесто британског јавног мишљења и мисле да се писањем књиге о једном народу добива и право учествовања у вођењу његове државе.[71]

Ситон-Вотсон и његови пријатељи су зато повели праву кампању против Николе Пашића и његове владе. Оптуживали су српског премијера да је, уз подршку царске Русије, која није желела уједињење Срба са римокатолицима у југословенску државу, па и Италије, која је следила своје далматинске амбиције, радио на стварању велике

69 Екмечић, *Стварање Југославије II*, 731, 740, 743; исти, *Дуго кретање између клања и орања*, 363, 387, 403; Z. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji, prilozi i građa*, Beograd 1984, 288, 343–363.

70 R. W. Seton-Watson, Како је постала Југославија. IV: Југословенски Одбор и Српска Влада у Лондону, за време рата, *Нова Европа* 15/1 (1927), 10–11; Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 365–366.

71 Екмечић, *Стварање Југославије 2*, 813.

српске, православне државе, у коју је требало да уђу Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина и делови Далмације. Покушавали су да Пашића присиле да у владу прими представнике српске опозиције која је такође стала на страну Ситон-Вотсоновог круга и да прихвати Југословенски одбор као равноправну страну у преговорима о будућој држави. Ситон-Вотсон је, међутим, приметио да су Фебруарска револуција у Русији, потом и долазак бољшевика на власт у Петрограду, ослабили Пашића. Од тада је много више зависио од воље западних савезника. Положај Југословенског одбора био је нагло ојачан.[72]

И Ситон-Вотсон је те 1917. године стекао много већи утицај. Од почетка рата он и његови сарадници су, уз помоћ пријатеља у британској влади и штампи, меморандумима и новинским чланцима покушавали да придобију званичнике и јавно мњење за уједињење Јужних Словена. Са Стидом и Евансом је основао „Српски потпорни фонд" и „Српско друштво", удружења која су слала болничко особље, лекове и храну у Србију, на Крф и у Солун, помагала у школовању српске деце у Британији и упознавала јавност са српском културом. Једина материјална снага која је могла да оствари уједињење југословена била је, наиме, српска војска. Помоћ Србији је била, како је Ситон-Вотсон писао, последица чињенице да су он и његови пријатељи „из тактичких разлога, морали сву своју пажњу усредсредити на непосредније циљеве".[73] У мају 1917. године, међутим, Ситон-Вотсон је почео непосредно да ради за владу, у њеном Обавештајном бироу. Његов утицај је додатно ојачан када је ушао у Пропагандни одсек Форин офиса (1918).[74]

Одустајањем Британије од очувања Аустроугарске и приближавањем краја рата, Ситон-Вотсон је чланком „Србија има да бира", у августу 1918, ушао у отворени обрачун са Пашићем. У политичком сукобу, вођеном око унутрашњег уређења будуће југословенске државе, Ситон-Вотсон се служио типичним „балканистичким" дискурсом. Пашић је, како је тврдио

72 Seton-Watson, Počeci Jugoslovenskog Odbora, 69, 72; H. i C. Seton-Watson, R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, 21–25. О Пашићу, Југословенском одбору и Ситон-Вотсоновој улози у тим сукобима вид. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање* 2, Београд 1985, 11–209; исти, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984; Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 302–371; исти, *Стварање Југославије 1790–1918 2*, 739–751, 791–795; А. Митровић, Ка југословенској држави, *Историја српског народа VI–2*, ур. А. Митровић, Београд 1983, 233–237, 240–246.

73 Seton-Watson, Počeci Jugoslovenskog Odbora, 78.

74 H. i C. Seton-Watson, R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, 21–33. Вид. и Д. Р. Живојиновић, *Невољни савезници: Велике силе и Солунски фронт (1914–1918)*, Београд 2008, 223–225, 229, 242–245.

> ...припадао времену које ишчезава, и он је одвише стар а да би се још могао потпуно отрести полутурских традиција своје младости. Жестока борба која се води око њега, јесте, у својој суштини, сукоб између прошлости и садашњости, између конзервативних снага оне Србије коју су шест година ратовања занавек разориле, и новог поколења које црпе своје инспирације са Запада, и не боји се да загњури и утопи Пијемонт у ширу Италију.[75]

Пашићеву намеру да, уместо југословенске, створи проширену српску државу, Ситон-Вотсон је називао „старим оријенталским тежњама и прохтевима", које је требало спречити.

> Сваки покушај старога наштаја у Србији, да се врати на ужу српску основицу, насупрот што широј југословенској, мора наићи на чврст отпор код савезника; такав би отпор поздравило с одушевљењем цело млађе поколење Југословена, од Вилаха до Скопља, од Баната до Котора, јер оно ништа друго и не тражи до да стресе са себе и сувише балканске традиције прошлости.[76]

Оволико непријатељство према српској политичкој елити и истовремено настојање да се помогне ратом унесрећеном народу подсећало је на оно што је чинио Артур Еванс у време устанака и ратова 1875–1878. Док је помагао мис Ирби у хуманитарном раду са српским избеглицама и описивао страдања српских цивила, он је у *Манчестер гардијану* најцрњим бојама описивао вођу босанских устаника Милету Деспотовића, који је међу њих стигао из Србије, па и самог Јована Ристића и његове сараднике.[77] Док су према „обичном" народу показивали искрено саосећање, према непослушним српским политичким елитама гајили су дубоко неповерење. Уместо њих, кључне одлуке о Србима требало је да доносе британски носиоци слободе и напретка.

Ако је у доба стварања Југославије Ситон-Вотсон подсећао на Дејвида Уркварта, чехословачком писцу, политичару и потоњем државнику Томажу Гаригу Масарику припала је улога Адама Чарторијског. Од свог првог уласка у политику, Масарик је заговарао јединство Чеха и Словака, као и Срба и Хрвата. Како је тврдио, у случају Срба и Хрвата то јединство се заснивало на заједничком језику; Чеси и Словаци су могли да се ослоне и на чињеницу да се идентитет народа, као „културне организације", могао мењати слободном вољом

---

75 R. W. Seton-Watson, Srbija ima da bira, *Нова Европа* 6/6 (1923), 167.

76 Исто.

77 Evans, *Time and Chance*, 213; Evans, *Ilirska pisma*, 17–20.

људи и деловањем државе.[78] Језик Срба и Хрвата су у XIX веку називали српским не само младочеси, са којима је Масарик започео своју политичку каријеру, него и водећа имена чешке и словачке славистике Јосиф Добровски и Павле Јосиф Шафарик, које је Масарик често наводио као своје велике претходнике, те најзначајнији бечки слависти Словенци Франц Миклошич и Јернеј Копитар.[79] Да су се национални идентитети могли мењати, веровали су и југословенски усмерени српски интелектуалци. И они и Масарик су, уосталом, били сведоци тога како је Хабзбуршка монархија успешно асимиловала Чехе, Словаке и Србе у Немце, Мађаре и Хрвате. Сам Масарик је у детињству био Словак, као његов отац, да би касније усвојио мајчин, чешки идентитет. Насупрот конзервативном, хијерерхијском, сталешком тумачењу нација у Хабзбуршкој монархији, Масарик и његови српски истомишљеници позивали су се на западна, ренановска тумачења нација као заједница слободне одлуке и демократског избора.[80]

Масарик је, ипак, за решењем свих отворених националних питања трагао у оквирима будуће, реформисане Аустроугарске. За разлику од Ситон-Вотсона, који је пре 1914. године заговарао тријализам и поздрављао анексију Босне и Херцеговине, Масарик се борио за успостављање федерализма и осуђивао анексију. Не само да је био противник покушаја да Срби у Босни и Херцеговини буду асимиловани у „Босанце" него га је тек његова одбрана Срба у време Загребачког велеиздајничког процеса и Фридјунговог процеса 1909. године учинила познатим у ширим, европским размерама. Истовремено, био је омиљенији међу Србима него међу Чесима и Словацима.[81]

Са Ситоном-Вотсоном и Стидом Масарик се срео у Загребу 1909, када су заједно пратили судски прогон Срба. У Првом светском рату, Масарик је, за време избеглиштва у Лондону, ушао у њихов круг пријатеља. Убеђен да је Аустроугарска, вођена клерикалном мржњом према Србима и Русима, заједно са Немачком свесно и намерно

78 T. G. Masaryk, *Nova Evropa*, Masarykova djela 1, ur. D. Prohaska, Zagreb – Prag 1920, 36–38, 43; исти, *Svetska revolucija: Ratne uspomene i razmatranja 1914–1918*, Beograd 1935, 506; К. Чапек, *Разговори са Т. Г. Масариком*, Нови Сад 1938, 337.

79 Екмечић, *Стварање Југославије 1*, 423–427; исти, *Дуго кретање између клања и орања*, 131–138; П. Ивић, Судбина нашег језика као оруђа културе, у исти, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци – Нови Сад 2001, 186–217; Ј. Стојановић, Српски језик и државно-национални пројекти у 19. и 20. вијеку, у иста, *Пут српског језика и писма*, Београд 2017, 7–24.

80 М. Ковић, Масарик и Срби: Политичке идеје, *Српска политичка мисао* 2/68 (2020), 26–29.

81 Исти, Томаш Гариг Масарик и стварање Југославије, *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. М. Војводић, Београд 2021, 388–397.

изазвала Велики рат, Масарик се определио за њено уништење и потпуно ослобођење Чеха и Словака. Он је у потребу такве политике, у октобру 1914. године, убедио и Ситон-Вотсона.[82]

Да би западне савезнике уверио у нужност тако дубоких промена, Масарик се служио геополитичким аргументима. Тврдио је да је улогу Аустроугарске у обуздавању Немачке и Русије и њиховом раздвајању требало да преузме појас нових држава на истоку Европе, које би изградили ослобођени Пољаци, Чеси, Словаци и „Србо-Хрвати". Размишљао је чак о успостављању коридора, широког око двеста километара, који би раздвајао Аустрију и Угарску, територијално спојио Чехословачку и Југославију и можда омогућио њихову персоналну унију под династијом Карађорђевића.[83]

И Срби су се, у настојању да западне савезнике придобију за југословенско уједињење, служили геополитичким аргументима. Они се нису бавили цртањем источноевропских мапа, али су указивали на потребу да југословенска држава постане брана немачком продору на југоисток.[84]

Масарик није делио Ситон-Вотсонове предрасуде према Србима. Ипак, и он је гајио дубоко неповерење, па и непријатељство према Русији. Знао је и да, упркос савезништву, стара русофобија није нестала из јавног мњења Британије и Француске. Зато је појас словенских држава на истоку Европе требало да буде корисно средство у обуздавању и милитаристичке Немачке и царске, потом комунистичке Русије.[85] Осећао је неповерење које је царска Русија гајила према римокатоличким Словенима и знао је да је због тога била непријатељски расположена и према југословенској идеји. Зато је поздравио Фебруарску револуцију. Срби су је, међутим, доживели као свој пораз.[86] Слично као некада Адам Чарторијски, залагао се за

82 Masaryk, *Nova Evropa*, 66–72; Чапек, *Разїовори са Т. Г. Масариком*, 151–152, 153–154; Р. В. Ситон-Вотсон, Масарик у Енглеској, *Нова Европа* 31/10 (1938), 303–304.

83 T. G. Masaryk, The Problem of Small Nations in the European Crisis, у T. G. Masaryk – J. F. Smetanka, *The Voice of an Oppressed People*, Chicago s.a., 5–11; исти, *Nova Evropa*, 63–65, 95, 128; исти, *Svetska revolucija*, 48–49, 65.

84 Такав начин мишљења могао се пронаћи нарочито у кругу коме су припадали Јован Цвијић, Светислав Симић, Милован Миловановић, Слободан Јовановић, Јован Јовановић Пижон. Ковић, Масарик и Срби: Политичке идеје, 30–31.

85 Вид. Е. П. Серапионова, Чехи и словаки в огне Первой мировой войни, *Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории 1*, Москва 2005, 63–66; Masarik, *Svetska revolucija*, 162–168.

86 Исто, 42, 45, 169, 170, 173, 187, 190–191, 276, 468, 471. Исти, *The Spirit of Russia: Studies in History, Literature and Philosophy*, Vol. II, London 1961 (3rd impression), 207–220; А. Л. Шемјакин, Фебруарска револуција 1917. у Русији и Крфска де-

промене граница у целој источној Европи, за окретање словенских народа од Русије и ослањање на западне силе, Британију и Француску. За разлику од Илије Гарашанина, тадашњи српски државници и пропагандисти нису се служили антируском аргументацијом. Русија, Британија и Француска су биле савезници; после Фебруарске револуције, нова руска влада прихватила је и југословенску и чехословачку идеју.[87]

Масарикове идеје о кључној важности и преуређењу источне Европе, које је износио нарочито у брошури *Нова Европа* (1918), биле су врло сличне идејама Халфорда Џона Макиндера у књизи *Демократски идеали и стварност* (1919), објављеној готово истовремено (1919), такође у САД, са истом намером придобијања западних савезника у тренутку оцртавања нових граница на политичкој мапи света. Макиндер је у својој књизи приложио и мапу нових држава у источној Европи. Иако је припадао лондонском кругу око Ситон-Вотсона и Стида и био члан „Српског друштва у Великој Британији“,[88] Макиндер није био борац против „великосрпског шовинизма“; уједињене јужнословенске земље називао је „Велика Србија“, а чехословачке „Велика Чешка“.[89]

Када је као политички емигрант стигао у Лондон, Масарик се, међутим, нашао усред унакрсне паљбе између српске владе и Ситон-Вотсоновог круга. У намери да не оштети ниједну страну, трпео је критике и једних и других. Тврдио је да је Србији у будућој југословенској држави требало да припада првенство, Далмацију, Босну и Херцеговину је сматрао етнички српским земљама, али је био прихватио идеје дуалистичког па и федеративног уређења Југославије. Од почетка рата је путовао захваљујући подршци Пашићеве владе, која му је издала српски пасош и омогућавала дипломатске контакте. У Лондону се саглашавао са Супилом и Ситон-Вотсоном да Пашић води великосрпску, а не југословенску политику. После слома Србије 1915. године, међутим, она му је била све мање потребна, док су му Ситон-Вотсон, Стид и Еванс отварали многа врата. На крају рата је успео да стекне кључну подршку америчког председника Вудроа Вилсона.[90]

кларација српске владе, *Први светски рат и уједињење*, прир. Ђ. Ђурић, Нови Сад 1918, 22–24.

87 Masarik, *Svetska revolucija*, 277.

88 Степић, *Геополитика*, 197; Ковић, Масарик и Срби: Политичке идеје, 33.

89 J. H. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, reprinted 1942 edition, Washington DC 1996, 115.

90 Masarik, *Svetska revolucija*, 308–322, 358–372.

Када се вратио у Чехословачку да би постао њен први председник, Масарик је са новооснованом Краљевином СХС задржао најсрдачније односе. Ситон-Вотсон, Стид, Еванс и њихови пријатељи остали су, међутим, трајно незадовољни. Пашић их је надиграо – Краљевина СХС је била устројена као унитаристичка држава. Они, међутим, нису одустајали. У потоњим националистичким сукобима између Хрвата и Срба редовно су заузимали хрватску страну. Може се рећи да је и званична Британија, пошто је коначно пристала на разарање Аустроугарске и стварање Југославије, усвојила ставове Ситон-Вотсона и његовог круга пријатеља.

Ситон-Вотсон се нарочито горљиво укључио у расправе о преуређењу Југославије, настале после убиства краља Александра Карађорђевића. Знао је да су Срби пристајали на највише три федералне јединице (Словенија, Хрватска и Србија), условно на четири (Босна и Херцеговина),[91] али се сагласио са захтевом Загреба да буде седам федералних јединица (Словенија, Хрватска која би укључивала и Далмацију, Босна и Херцеговина, Србија, Војводина, Македонија и Црна Гора), при чему је за Македонију и Црну Гору предвиђао могућност да имају аутономан статус у оквиру Србије.[92] Одушевљено је поздравио споразум Цветковић – Мачек из 1939. године, који је огорчио велики део српских политичких елита.[93]

У Другом светском рату, Ситон-Вотсон је био шеф Секције за југоисточну Европу у новинарској и истраживачкој служби Форин офиса, члан Политичког обавештајног одсека и Главног одбора за политички рат.[94] Поздравио је државни удар 27. марта 1941; његов син Хју тада се, као припадник британске тајне службе SOE, налазио у Београду.[95]

У сукобима унутар Краљевских влада у Лондону, насталим понајвише због питања будућег устројства југословенске државе, али и због вести о хрватском геноциду над Србима, како сведочи Слободан Јовановић, Ситон-Вотсон је подржавао Хрвате.[96] Свестан да је

91 R. W. Seton-Watson, memorandum, London, 10. novembar 1936, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 273.

92 Исти, memorandum, London, 10. novembar 1936, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 273; исти, Jugoslavia and the Croat Problem, *The Slavonic and East European Review* 16/46 (1937), 102–112.

93 R. W. Seton-Watson, memorandum, Oxford, 21. septembar 1939, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 293.

94 H. i C. Seton-Watson, R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, 38.

95 R. W. Seton-Watson, radio-poruka, 27. mart 1941, исто, 295; H. Hanak, rev., Watson, (George) Hugh Nicholas Seton– (1916–1984), historian and political scientist, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2004, http://www.oxforddnb.com/view/article/31670, accessed 18 Dec 2004.

96 С. Јовановић, *Записи о проблемима и људима 1941–1944*, Сабрана дела Слободана Јовановића 12, Београд 1991, 629–630, 631, 637. Вид. А. Растовић, *Британски*

федерација коју је Тито заговарао била остварење предратних захтева Загреба, док се Дража Михаиловић држао става Београда, када се догодио расцеп лондонског Југословенског друштва на прочетнички и пропартизански део, постао је председник оног дела који је подржавао партизане. Писао је да је Титово решење националног питања обезбедило „пуну равноправност не само за Србе, Хрвате и Словенце, него и за Босну, Црну Гору и Македонију".[97]

У читуљи Артуру Евансу, коју је објавио 1946. године, Ситон-Вотсон је тврдио да је Титова федеративна Југославија умногоме остварила замисли њиховог круга. Писао је да би Еванс сигурно подржао „партизанске потомке његових одметничких пријатеља из 1875" а не „умириваче и колаборационисте". Подсећао је, наиме, да се Еванс залагао за чак осам федералних јединица:

> 1) Србију, 2) Македонију, 3) Војводину, 4) Херцеговину и Далмацију, 5) Босну, 6) Црну Гору, 7) Хрватску и Славонију са северном Далмацијом, острвима и делом Босне некада познатим под именом Турска Хрватска, 8) Словенију.[98]

Ален Џ. П. Тејлор, британски историчар упућен у појединости одлуке Велике Британије да 1943. године, упркос колебању СССР-а и отпору САД, напусти генерала Дражу Михаиловића и подржи Тита, није случајно тврдио да је „стварање Тита било чисто британска авантура и да је савремена Југославија била британска креација, иако наравно много више самих партизана".[99] Вођу југословенских комуниста Тејлор је зато, сасвим пригодно, назвао „последњим Хабзбургом".[100]

* * *

„Спољни фактор" није био једини чинилац који је довео до стварања Југославије; али то се може рећи и за „унутрашње факторе" какав су, рецимо, динамике јужнословенских национализама. Тај

интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Ситон Вотсона), Београд 2023, 374–392.

97 R. W. Seton-Watson, The Jugoslav Constitutional Position, *The Slavonic and East European Review* 23/62 (1945), 95; H. i C. Seton-Watson, R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, 39.

98 R. W. Seton-Watson, Arthur Evans, *The Slavonic and East European Review* 24/63 (1946), 53–54.

99 A. J. P. Taylor, *The Second World War: An Illustrated History*, New York 1975, 178.

100 Исти, *Хабзбуршка монархија 1890–1918: Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 296.

одсудни историјски догађај, који је из корена променио српско схватање нације, национализма и патриотизма, није био само последица деловања Велике Британије; између осталог, да би се стекла целовита слика, треба познавати циљеве и утицаје осталих Великих сила.

Ипак, једна струја међу британским писцима и званичницима радила је, у дугом историјском периоду, на осмишљавању решења која су водила ка стварању југословенске државе. Основни извор те традиције у британској спољној политици било је непријатељство према Русији и, знатно доцније, Немачкој. На путевима ширења утицаја тих држава требало је ојачати постојеће или изградити нове државне структуре. Улога таквих, „тампон-држава", дуго је припадала Хабзбуршкој монархији и Османском царству.

У Србима и осталим балканским православним народима та струја није видела само оруђа Русије. Уочено је да их је њихова самосвест и жеља да сами доносе своје одлуке водила у сукобе са заштитнички расположеном Русијом. Зато је ту самосвест требало неговати и охрабривати.

У томе су посебно корисна била обећања територијалних проширења. У случају Срба, који су исповедали три различите вере, требало је редефинисати њихов постојећи национални идентитет, заснован пре свега на вери, и окренути га у правцу језика, порекла и слободног избора, „свакодневног плебисцита", како је то чињено у западној и средњој Европи. Православне Србе је вера водила ка Русији; ова промена је требало да их упути ка њиховој „иноверној браћи" у суседним земљама. Важну улогу у уобличавању такве политике према Србима одиграли су Пољаци и Чеси. Осим тога, Срби су упозоравани на територијалне амбиције Русије и на тобожњу незаинтересованост Британије и Француске за балканске територије.

Стварање „појаса" аутономија у саставу Османског царства требало је да буде залог одбране те оронуле империје, али и обезбеђивање „резервних положаја" за интересе Британије у случају њеног распада. Дубинске културне предрасуде и неповерење према православним Србима били су ипак видљиви из чињенице да је, у тако уједињеним земљама, уставним решењима превласт требало дати римокатолицима и муслиманима.

У истим правцима водили су идентитетски експерименти и политичка решења која је Хабзбуршка монархија спроводила над Србима још од доба реформи Марије Терезије. У тој струји британског политичког мишљења од почетка је постојало уверење да би најсигурнија брана руском, потом и немачком продору у те земље, у случају пропасти Османског царства, ипак била Хабзбуршка монархија.

Када се у Великом рату она коначно нашла на страни Немачке и када је донета одлука о њеном разарању, на трагу тих идеја исцртане су нове границе у целој источној и југоисточној Европи. Англосаксонци су у томе, заједно са Француском, после слома царске Русије, имали главну реч. Нове, независне земље, од Балтика до Јадрана, преузеле су на себе улогу „тампон-држава", које су обуздавале Немачку и Русију. У оквиру тог решења успостављена је и југословенска држава.

Miloš Ković

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE YUGOSLAV IDEA: THE INFLUENCE OF GREAT BRITAIN ON SERBIAN IDENTITY POLITICS (UNTIL 1918)

Summary

The "external factor" was not the only element that led to the creation of Yugoslavia; however, the same can be said for the "internal factors", such as, for example, the dynamics of South Slavic nationalisms. This decisive historical event, which would fundamentally change Serbian perceptions of the national identity and patriotism, was not only the result of the actions of Great Britain; among other things, in order to gain a complete picture, it is necessary to study the influence of other Great Powers on the changes in Serbian identity.

Nevertheless, one current within different generations of British writers and officials worked, for almost an entire century, on devising solutions that led to the creation of the Yugoslav state. The primary source of this tradition in British foreign policy was hostility toward Russia and, much later, Germany. On the paths of expansion of these states, it was necessary to strengthen existing or build new state structures. The role of such "buffer states" had long belonged to the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire.

In the case of the Serbs and other Balkan Orthodox peoples, this current did not see them as Russia's instruments alone. It was observed that their self-awareness and desire to make their own decisions led them into conflicts with the protectorally inclined Russia. Therefore, this self-awareness needed to be nurtured and encouraged.

In this context, territorial expansion promises were particularly useful. In the case of the Serbs, who adhered to three different religions, it was necessary to redefine their existing national identity, which was primarily based on religion, and direct it towards language, ethnic origin, and free choice, "a daily plebiscite", as

was done in Western and Central Europe. For Orthodox Serbs, religion led them to Russia; this change was supposed to direct them toward their "non-Orthodox brethren" in neighboring lands. The Poles and Czechs played an important role in shaping such a policy toward the Serbs. In addition, the Serbs were constantly warned about Russia's territorial ambitions, as well as the supposed indifference of Britain and France toward the Balkan territories.

The creation of a "belt" of autonomies within the Ottoman Empire was meant to be a guarantee for the defense of this decaying empire, but also to secure "reserve positions" for Britain's interests in case of its collapse. Deep-rooted cultural prejudices and distrust toward Orthodox Serbs were evident in the fact that, within such autonomous, united countries, constitutional solutions were to give precedence to Roman Catholics and Muslims.

Within this current of British political thinking, there was a belief from the outset that the most secure barrier against Russian and later German penetration into these lands would still be the Habsburg Monarchy. When, during the Great War, it finally sided with Germany, new borders were drawn across Eastern and Southeastern Europe along the lines of these ideas. New independent countries, from the Baltic to the Adriatic, took on the role of "buffer states", meant to contain Germany and Russia. Within this solution, the Yugoslav state was established.

Keywords: British Empire, Russian Empire, Habsburg Monarchy, Serbs, Yugoslavia

Игор Борозан
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
iborozan@f.bg.ac.rs

У СЛУЖБИ НАЦИЈЕ: ВЛАДАРСКИ ПОРТРЕТ У СРПСКОЈ ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА*

Сажетак: У раду се анализирају место и функција владарских портрета у српској визуелној култури XIX и почетком XX века. У фокусу рада су уљани владарски портрети, чије извођење од ренесансе подразумева аутентичан приказ владара, али и слику изванвременске власти. У међупростору између намере наручиоца и очекивања реципијената налазила су се ограничења изгледа и садржаја владарског лика. Једна од тих детерминанти била је и национална идеја, као најснажнија структура деветнаестовековних друштава, па и српског. Од оргиналних портрета у техници уља на платну, преко копија у механичким медијима, портрет владара је материјализовао скуп идеала заједнице са којима су владари морали рачунати приликом пласмана својих ликова у медијском простору. Од раних Карађорђевих представа, па до позних портрета краља Петра Карађорђевића, владарски портрети су се низом пратећих елемената – одеће, амблема и пратећих симбола – уподобљавали националној идеологији, чиме су естетским средствима потврђивали харизматичност владарског лика у светлости национализма.

Кључне речи: Карађорђевићи, Обреновићи, владарски портрет, национална идеја, масовни медији, визуелна култура

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (451-03-137/2025-03/200163).

Разумевање српског владарског портрета[1] и његовог односа са нацијом у модерно доба уско је повезано са студијама националних идеологија *дуīоī XIX века*. Дефинисање националног концепта је у последњих неколико деценија било предмет интересовања друштвених и хуманистичких дисциплина.[2] Велики број студија је, из различитих теоријских поставки и методолошких оквира, приступио разумевању феномена националне идеје. Питање дефинисања и историјата тог феномена у великој мери је почивало на два различита виђења. Идеја о вечитом постојању нације као аутохтоне, примордијалне категорије која постоји у раним фазама историје, овде мислимо и на античку и хришћанску еру, подразумевала је махом њено верско, а потом и културно постојање у времену које није нужно означено хронолошким (линеарним) одређењем већ се поима као својеврстан е*тносимболизам*, каквим га дефинишу модерни истраживачи нације.[3] У таквом концепту нација је почивала на тези о изабраном народу, који потврђује уговор или завет са Богом, чиме се она смешта у мистичну сферу и дефинише као верска категорија.[4] Мање или више, тај сакрални карактер нације омогућио је њено смештање у метафизички простор онтолошке самобитности. Трагање за заједничким категоријалним именитељима, какви су вера, обичаји, симболи или та заједничка места сећања и надасве језик, подупирали су тезу о постојању нације у разноликим протонационалним периодима. Потрага за идентитетским коренима у прошлости потврђивана је визуелним, вербалним и другим историјским изворима првог реда, чиме је нација стицала основе за даљу хомогенизацију и националну мобилизацију,[5] што је доводило до масовног договора све ширих концентричних кругова грађанске јавности. Стога је замишљена нација морала имати заједнички циљ и вредносни образац, који су били производ друштвеног договора, по природи пласирани од градивних културних, научних, верских и других установа те водећих првака заједнице. Нација је у својој статичности почивала на парадоксу. Иако наизглед вечна, она се морала контунирано, готово дијалектички развијати. У тој светлости се разуме и рађање најстаријих научних,

1 О садржају и функционисању српског владарског портрета у XIX и првим деценијама XX века: И. Борозан, *Слика и моћ. Предстаāве владара у срūској визуелној култūри XIX и īочетком XX века*, књ. 1–2, Нови Сад 2021.

2 У овом случају ћемо реферирати само на тезе Ентонија Смита, као једног од кључних теоретичара концепта нације: A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010.

3 A. D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, London – New York 2009, 23–40.

4 A. D. Smith, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford 2003.

5 M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge 1985.

културних и просветних установа на српском културном простору у модерно доба (Матица српска, Народни музеј, Лицеј, Друштво српске словесности...), које су, у складу са просветитељским светоназорима, деловале у склопу идеје о општем добру и националном просвећењу.[6] У складу са економским основама, каквим их је дефинисао Георг Зимел у *Филозофији новца* 1900. године,[7] либерално грађанство је устројено на објективним основама, што је подразумевало неспутан економски оквир, конзервативни морал, веру у научни позитивизам, оличен у технолошком и културном прогресу, и концепт индивидуалне слободе те, последично, ограничење владарских и сталешких привилегија. У том процесу су европски владари нормирани у парламентарним и уставним оквирима, што је, уз несумњиве изузетке, у суштини обележило еманципацију грађанства током XIX века.

С друге стране, теоретичари концепта политичке нације и њеног рађања из духа Француске буржоаске револуције сматрају да је заокружена територија основ који нацији даје самобитност, у оквиру које се њени становници хомогенизују на начелима државног патриотизма.[8] Дакле, наместо вечитог постојања нације, истиче се теза о модерном концепту нације као историјске категорије коју генерише либерално грађанство, кључна друштвена структура XIX века. Тиме се заступа становиште о производњи модерних нација и националних симбола, који се сажимају у процесу хомогенизације – од недовољно јасног етничког ентитета до модерне нације као политичког субјекта. У складу са континуираном ходом који се никада не завршава, одрживост нације почива на свакодневној плебисцитарној подршци, из које она црпи свој еманципаторски и модернизацијски потенцијал.

Патриотизам се везује за античке основе и подразумева служење заједници.[9] Тиме се идеја о патриотизму изједначава са нацијом и националним идентитетом, што се у извесној мери коси са становиштем о нацији или народу као културној и изванвременској категорији.

У сваком случају, разнолики концепти националне идеје су дефинисали политички и културни живот Срба с обе стране Саве и Дунава у XIX веку. Рађање модерне српске државе од времена Карађорђа и њен културни и политички развој условили су да млада српска кнежевина, а потом и краљевина, постане кључни, обје-

6 Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 15–38.

7 W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Wien 2010, 105.

8 О патриотизму међу Србима у јужној Угарској током XVIII века, али и ширим оквирима и историјату овог концепта патриотизма у: В. Симић, *За љубав отаџбине. Патриоте и патриотизам у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.

9 F. D. Kulanž, *Antička država*, Beograd 1956.

дињујући фактор у хомогенизацији српског народа и превазилажењу регионалних различитости. Статус српског Пијемонта, који је крајем XIX и почетком XX века стекла обновљена српска држава, потврдио је њену културну и политичку превласт у корпусу српске етније, што је на концу резултирало и водећом улогом у стварању велике државне заједнице Јужних Словена након Првог светског рата.

Модерне идеје нације и патриотизма биле су познате међу Србима већ у предмодерном периоду. Културни прваци из јужне Угарске, попут Захарије Орфелина, Павла Јулинца и других, преносили су модерне идеје о политичкој нацији.[10] У том духу су наставили да делују и Доситеј Обрадовић, прота Матеја Ненадовић и други грађански прваци Срба из јужне Угарске, који су модерне идеје преносили на тло устаничке Србије, чиме су у великој мери допринели развоју националних идеала, неретко повезаних са просветитељским светоназорима о служењу јавном добру и приношењу личне жртве на олтар отаџбине, што се од антике сматрало највишим патриотским чином. Истовремено је деловање Вука Стефановића Караџића допринело даљој артикулацији народа и његовом преображају у модерну политичку нацију.

Дуги XIX век међу Србима је обележен континуираним ходом нације, али и разноликим националним стратегијама, неретко неуједначеног полазишта о основама националног идентитета. Од еманципаторског процеса ослобађања земље од османске управе до разноликих стратегија културних и политичких елита – окренутих ка Аустрији и Аустроугарској, или Русији, преко деловања модерних политичких партија са својим односом према актуелним дешавањима и идентитетским питањима. Такође, како се век ближио крају, идеја о златном добу националне повеснице која је своје упориште имала у имагинарном средњовековљу и славној држави Немањића,[11] чији је оптимални тренутак био у доба цара Душана, постала је све присутнија међу истакнутим јавним и културним радницима. Такође, временом је снажио и верски фактор, а тиме и окретање ка исконском православљу као једном од основа националног идентитета. У контексту националног препорода, али и његове кодификације, идеја косовског завета је добијала све већи значај у јавном простору,[12] да

10 Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, 8–9.

11 I. Borozan, Between Evidence and Imagination. The Shaping of Tradition and Art in the Service of the 19th Century Serbian Monarchy, *Imaging the Past. The Reception of the Middle Ages in Serbian Art from 18th to the 21st Century*, ed. L. Merenik – V. Simić – I. Borozan, Beograde 2016, 71–86.

12 М. Ковић, Косовски завет и национални идентитет Срба, *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*, ур. М. Марковић – Д. Војводић, Београд 2017, 111–143.

би свој уметнички врхунац имала у грандиозном Мештровићевом Косовском циклусу.[13]

*

Српски владари XIX века морали су рачунати са идеологијом нације, као најважнијом друштвеном категоријом, од чијег уподобљавања је зависио њихов опстанак на власти.[14] Од вожда Карађорђа, преко потоњих владара из династије Карађорђевић и Обреновић, све до краља Петра I Карађорђевића и настанка нове државне заједнице, своју владавину су нужно усклађивали са очекивањима највећег дела грађанства и све ширих слојева јавности, који су у нацији, барем у највећој мери, видели кључну спону свеукупне еманципације и модернизацијских токова.

Уметност је имала велику улогу у креирању националног идентитета.[15] Дела визуелних уметности била су кључни преносиоци одређених порука и прворазредни симболи у међусобном саморазумевању и хомогенизовању разноликих регионализама у српском етничком корпусу. У том процесу истакнуту улогу су имали и бројни уметници, који нису били само преносиоци одређених идеја већ и активни судеоници, на ликовном и теоријском плану, друштвеног утицаја уметника и устројења националног канона у уметности. Ту се посебно издвајају Анастас Јовановић, Димитрије Аврамовић, Стева Тодоровић, Ђорђе Крстић, Урош Предић и други.

Владари и елита су од почетка XIX века учествовали у производњи представа са владарским ликом. С обзиром на то да се XIX век дефинише као век *медијске револуције*,[16] која је проистекла из претходног столећа – обележеног *информацијском* разменом и *културном револуцијом*,[17] можемо указати на велики значај масовних репродуктивних медија у пласирању владарских представа у српском културном простору, али и на тлу модерне српске државе. Њихов потенцијал, услед масовног репродуковања, а у питању су механички медији литографије, олеографије, фотографије, разгледнице...,[18] довео до масовне популаризације владарских ликова, који више нису били

13 Исто, 131–132.

14 Борозан, *Слика и моћ*, књ. 2, 341–383.

15 Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, 39–50.

16 Telesko, *Das 19. Jahrhundert*, 22–24.

17 Исто, 22.

18 Исто, 23–24.

недодирљиви појединци који су се могли видети само приликом владарских турнеја већ су постали део збиље и свакодневице грађанских кућа, у којима су се нашле представе са владарским ликовима.

Ипак, за потребе овог рада определили смо се за приказе суверена у виду портрета, у чијем фокусу је приказ владареве фигуре, изоставши на тај начин сложене алегоријске, историјске и друге представе.

Тиме смо се определили да је „...материјална слика или лични портрет човека, у нашем случају владара, постављен (је) као слика тела. Његова култна, религијска намена дефинише и секуларни карактер владарског портрета. Портрет владара је увек он лично, али и симбол владара и надперсоналне власти. Његов изражај темељи се на тесној вези тела, личности и дужности. Између сличности и идеала налази се оптимална представа владара. Захтевана слика владара настаје као плод потраге за верном физиогномијом изведеног лика и потребе да се у владару сублимира идеална представа власти".[19]

Иако масовно репродуковани у такозваним ниским медијима, владарски портрети су махом почивали на оригиналним уљаним портретима, који су потом репродуковани у другим медијима. Њихови иконографски обрасци су били устаљени и подразумевали су стојећи, седећи, допојасни, коњанички и профилни приказ владара, који је био дефинисан пратећим симболима као последицом актуелних друштвених струјања, док се ликовна поетика мењала у складу са естетским светоназорима.

Тако смо дошли до основа владарског портрета, који има упориште у култури ренесансе, што су српски сликари XIX века, обучени на европским ликовним академијама, поштовали у уобличавању портретних представа владара.[20] Иако је владарских портрета било и пре Тицијана (Антонис Мор, Јакоб Зајзенгер...),[21] његови прикази Карла V (1533, слика 1) узимају се као канонски обрасци, које су портретисти вековима понављали. У складу са ренесансном теоријом коју је 1584. године дефинисао Ђовани Паоло Ломацо у свом *Трактату о сликарству*,[22] а на темељима Аристотеловог концепта величајности, најважније компонентне владарског портрета су – величина, величанственост, племенитост и озбиљност. Уколико и те врлине нису биле уткане у владарски лик, оне су морале бити манифестоване у његовом портрету, који је кулминирао у приказу целе владарске фигуре, резервисаном само за најузвишеније чланове заједнице.

19 Борозан, *Слика и моћ*, књ. 1, 20.

20 R. Schoch, *Das Herrscherbild in der Malerei des 19. Jahrhundert*, München 1975.

21 T. Hauenfels, *Visualisierung von Herrshaftsanspruch, Die Habsburg-Lothringer in Bildern*, Wien 2005.

22 Исто, 36–37.

Слика 1. Тицијан, Карло V, 1533.

Слика 2. Српско посланство у Берлину 1890–1894,
Légation Royale de Serbie à Berlin 1890–1894, Berlin 1894,
Библиотека Матице српске

Слика 3. Апотеоза Вожда Карађорђа Петровића, поткорична страна Календара на ново лето Георгија Михаиловића, Будим 1808, преузето из Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд 1986.

Слика 4. Павел Ђурковић, Портрет кнеза Милоша Обреновића (1824),
вл. Народни музеј Србије

Слика 5. Анастас Јовановић по Јовану Поповићу,
Портрет кнеза Михаила Обреновића (1841),
вл. Народни музеј Србије

Слика 6. Анастас Јовановић, Кнез Михаило Обреновић (око 1848),
вл. Народни музеј Србије

Слика 7. Ђура Јакшић, Бакљада кроз Стамбол капију (1859),
вл. Народни музеј Србије

Слика 8. Урош Кнежевић, Кнез Милан Обреновић (1869),
вл. Музеј у Смедереву

Слика 9. Е. Штајнлехнер, Петар Убавкић, Ђорђе Крстић,
Споменик краљу Милану у Ћурлини (1902), црква Свете Петке у Ћурлини,
вл. Епархија Нишка, СПЦ

Слика 10. Урош Предић, Краљ Петар Карађорђевић (1920),
Народни музеј у Зрењанину

На хабзбуршком двору су ударени темељи употребе владарског портрета у дворском церемонијалу. Владарски портрет је дефинисан као замена живог владара и имао је заступничку улогу, неретко замењујући владара у судским споровима, што је у појединим земљама, попут Баварске, функционисало и у XIX веку. Будући да портрет заступа монарха, постојао је строги кодекс понашања пред владарском сликом, о чему сведочи и забрана окретања леђа пред владаревим вештачким ликом. Тиме се недвосмислено истиче државно-правни статус владарског портрета и његова представљачка улога у друштву, али и казненом законодавству. Владарски портрет је очигледно имао улогу двојника владара, и сам стекавши сакрални карактер, што је била последица поистовећивања са неприкосновеним и харизматичним владаревим телом. Таква поставка води ка средњовековној теорији о два владарева тела, заступљеној на западу Европе и у Византији, коју је теоријски уобличио Ернст Канторовиц,[23] према којој се разликују – природно и политичко владарево тело. Природно тело је смртно и пропадљиво, док је политичко тело непропадљиво и бесмртно и заправо представља монархију и државу у целини. Будући да достојанство и невидљива владарска круна обитавају у вечности, оно никада не пропада. Тај дуготрајни концепт је примењиван и у монархистичким системима и у модерно доба, када су владари новим околностима посезали за старом праксом производње политичког тела.

Природа владарског портрета упућује и на извесну напетост – између приказане личности и њеног приказа на слици. Још у античкој Теби државни уметници су плаћали глобу уколико би монарха приказали ружним. Постоје легенде да је Максимилијан I, будући незадовољан приказом свог врата (1518), вратио Диреру нацрт свог лика.[24] У суштини, пред портретистом је увек стајало питање шта представити или чему предност дати – индивидуи, а тиме и имитацији лика, или општој конвенцији личности у складу са очекиваним нормама – декоруму.[25] Уколико је такав конфликт и постојао – он није био на релацији спољашњости и унутрашњости, тела и душе, већ се пре може разумети као напетост између два, већ поменута, владарева тела. У тој међуигри доживљеног и представљеног лежала је тајна успешног владарског портрета, који је, ипак, у извесној мери морао бити идеализован. Истовремено, пред сликаром се није налазио само

23 E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton, New Jersey 1997.

24 Hauenfels, *Visualisierung von Herrshaftsanspruch*, 64–65.

25 Schoch, *Das Herrscherbild in der Malerei des 19. Jahrhundert*, 5.

задатак представљања садржаја већ је било потребно приказати владара на пригодан начин, барем онаким каквим га је замишљао народ или одређена социјална групација.

С друге стране, траума обезглављења Луја XVI била је путоказ и смерница владарима да воде рачуна о очекивањима прималаца визуелних порука и у потоњим вековима. Одступање од националних идеала проузроковало је пад угледа владара у јавности, а у крајњој инстанци за последицу је могло имати и физичко поништење владаревог тела. У том међупростору, између жеља и очекивања нације, намере владара и његове околине, нашле су се владарске представе у форми портрета. Њихова пропагандна улога, што подразумева грубо наметање силе из једног центра моћи, почивала је на унапред претпостављеним захтевима елите или је пак била одашиљана одозго, као сопствени идеолошки програм отеловљен у владарском портрету.[26] Управо се тај неухватљиви простор реалног утицаја владарских портрета у јавној сфери чини занимљивим методу политичке иконографије, који са позиција интердисциплинарних студија проучава функционисање и рецепцију владарских портрета у јавном простору.[27]

*

Поменути теоријски оквири владарских портрета видљиви су и на представама српских владара XIX и првих деценија XX века. Знајући да су очекивања грађанске елите у великој мери почивала на испуњењу националних идеала, а неретко су била и њен део, уметници су иконографију владарских представа уподобљавали владајућем идеалу. Стога су у појединим случајевима владарски портрети били дефинисани пратећим националним симболима, чиме су потцртавани идентитет предводника заједнице и његова посвећеност националној хомогенизацији.

Од самих почетака употребе владарских портрета и представа у ширем смислу у српској уметности и визуелној култури јасно се уочава свеза династичке пропаганде и националне идеје.

Јавни простори у служби државне и династичке репрезентације неретко су били истицани владарским портретима. Репрезентативни карактер јавних здања, било да су у питању високе државне устано-

26 M. Warnke, *Einleitung, Politische Ikonographie. Bildindex zur politischen Ikonographie,* redaktion E. Von Hagenow – P. Roettig, Hamburg 1996.

27 M. Warnke, *Herrsherbildins*, Handbuch der Politischen Ikononographie, Bd. I: Abdankung bis Huldigung, Hrgs. Von U. Fleckner – M. Warnke – H. Ziegler, München 2011, 481–490.

ве, двор, школе, судови, касарне, скупштинска здања и други топоси моћи, били су, у складу са теоријом прикладности (декорум), природна станишта за постављање владарских портрета.

На једној драгоценој фотографији из 1894. године приказан је део ентеријера српског посланства у Берлину (слика 2). На њој се види низ фотографија владарских представа насталих по уљаним портретима, што потврђује моћ и деловање владарских портрета и њихов интермедијални потенцијал оличен у мултиплицирању, у масовним, техничким медијима. Истовремено, низ портретних представа последњих Обреновића из посланства у Берлину потврђен је националним елементима, попут гусала, чиме се потврђује теза о свези династичких портрета и националне идеологије у креирању јединственог национално-династичког идентитета у јавном дискурсу.

Владарски портрети су имали важну улогу у креирању приватних простора. У складу са идеологијом нације и визуелизације њених симбола, владарски ликови су потврђивали национални дух у домовима грађана, али и ширих слојева јавности.

Нација и њени симболи, владар и његов дублирани лик, постали су средство дефинисања приватних простора, превасходно грађанских кућа, али и сеоских домаћинстава, о чему сведочи једна позна литографија Стојана Тителбаха из 1905. године, где је у једном таквом простору на зиду висила литографија са ликом краља Петра.[28]

Прва у низу јасно дефинисаних владарских представа, иако не у виду уљаног портрета, везује се за знаменити *Календар на ново лето Георгија Михаљевића* из 1808. године (слика 3). Календар штампан у Будиму почетком XIX века, дакле неколико година по започињању Првог српског устанка, несумњиво је сведочанство преноса европске амблематике у оквире српског владарског програма. Српски интелектуалци са подручја јужне Угарске били су упознати са европском праксом владарске иконографије и са уметањем алегоријских персонификација, амблема и симболичких фигура. Приказ женске фигуре са штитом са четири оцила, која ловоровим венцем крунише бисту вожда Карађорђа, представља апсолутну манифестацију употребе визуелног језика за изградњу идентитетских представа. Алегоријска персонификација Србије, типолошки изједначена са француском Маријаном и немачком Германијом, материјализује скуп универзалних националних компоненти сублимираних у женској фигури. Њена улога, као неприкосновене националне фигуре која Карађорђа крунише венцем бесмртне славе, материјализује потчињеност владара националној идеји. Бесмртна вождова дела су потврђена актом

28 Борозан, *Слика и моћ*, књ. 1, 415.

крућења, који најављује апотеозу бесмртног владара и првог оца модерне српске нације.

Међутим, канонски допојасни Карађорђев портрет, изведен по подобију представе руског уметника Боривиковског, а у изведби Уроша Кнежевића и Арсенија Петровића, није био национално одређен. Приказ моћног владара Србије у долами са оружјем није упућивао на националну припадност, те је она на потоњим литографијама придодатим речима потцртана. Тек су наредни портрети кнеза Милоша Обреновића, које је извео неформални дворски кнежев сликар Павле Ђурковић, имали национално одређење (1824, слика 4). Црвени фес на кнежевој глави је, у том периоду, био обележје Србијанаца те је и српски кнез тим атрибутом желео да подстакне свој национални идентитет и представи се као вођа одређене националне (етничке) групе у још увек доминантном Османском царству. Тако је фес, као симболички артефакт, дефинисао кнеза као предводника једне националне групе у њеном еманципаторском процесу ослобођења, што је аутономија Кнежевине и потврдила.

И наредни владар је дефинисан националном идејом. Приказ младог кнеза Михаила Обреновића, дело Анастаса Јовановића у медију литографије, а по уљаном портрету Јована Поповића (почетак пете деценије XIX века, слика 5), сведочанство је и потврда улоге владара као националног предводника. Приказ владара у војној одежди, уз алегоријске персонификације, дефинише владара као просвећеног апсолутисту, али и као националног владара. О томе говори приказ силуете високог звоника Саборне цркве у Београду, чија је градња окончана 1841. године, након чега је храм поиман као весник слободе и суверености младе српске кнежевине. Дефинисана као српски Вестминстер, а тиме и као симбол деосманизације Београда и Србије, омогућила је кнезу да се идентификује с тим прворазредним националним симболом.

Употреба одеће у владарској пропаганди видљива је и на неколико канонских представа кнеза Михаила у народној ношњи, које је у медију литографије извео Анастас Јовановић, током пете деценије XIX века (1848, слика 6). Без обзира на то да ли је у питању измаштано балканско градско одело или варијација на тему мађарске атиле, кнез Михаило је тим парадним оделом, уз пратећи фес, дефинисао себе као народног, илити националног владара, неретко без јасног разликовања између концепта народа (етније) и нације као политичке творевине. Такву идеју владарске репрезентације и њену спрегу са националним одређењем потврђује и богати необарокни сто, на чијем углу је аплициран српски грб, чиме је владар додатно идентификован као носилац националне идеологије. Настао 1848. годи-

не у време кнежеве емиграције, тај владарски портрет је требало да потврди народност кнеза и династије Обреновић и истакне њихово право у односу на владајућу породицу Карађорђевић.

Кнежев портрет је изведен по подобију канонског портрета свих портрета – репрезентативног портрета Луја XIV, дела Ијасинта Ригоа из 1701. године, који је важио као узорни модел следећих векова. Владарска фигура дефинише репрезентативни простор моћи, а њега симболички потврђује низ пратећих елемената – балдахин који ствара илузију посвећеног простора, стуб као одлика кнежеве постојаности и снаге... Треба истаћи да су у то време, након неуспелих националних и социјалних револуција 1848. године, у Аустријском царству створени предуслови будуће обнове неоапсолутизма, а то најављује и овај кнежев манифестациони портрет.

О значају владарског портрета, у контексту замене одсутног владара, говори и знаменита слика Ђуре Јакшића *Бакљада кроз Стамбол капију* из 1859. године (слика 7). Славна скупштина на којој је крајем 1858. године изгласан повратак кнеза Милоша на престо, обележена је династичким, али и националним духом. Пронашавши један стари кнежев портрет, скупштинари и грађани су са том владаревом ефигијом као освештаном иконом прошли кроз Стамбол капију – симболички топос непријатељске управе. Владарски портрет са симболичким значењем владаревог двојника је потврдио кнежево присуство, али и национализовао простор, о чему упечатљиво говори и приказ снажне групе Срба са фесовима. Реторичност њихових мужевних тела и одлучних лица, спрам карикатуралног и бојажљивог Османлије у углу слике, представља потврду династичке и националне моћи у веома комплексном политичком тренутку. Драматични ефекти светлости и таме, својствени Јакшићевој ликовној поетици, стављени су у службу хероизације догађаја, који, осим реалног приказа тренутног историјског догађаја, попримају и метафизичку димензију, у чијем центру се нашла профана икона – портрет остарелог кнеза.

Тим актом је изнова потцртана спона нације (народа) и династије Обреновић, о чему сведочи и приказ малог кнеза Милана, дело Уроша Кнежевића из 1869. године (слика 8). Млади владар је приказан у трочетвртинској фигури како господари над природом (пејзаж). Стара пракса приказа владара који својом уздражаношћу, али и стаменошћу контролише природу овде је убедљиво приказана у постојаном младом суверену, чиме је указано на стабилност положаја династије Обреновић, који је иначе био уздрман након убиства кнеза Михаила. У ту сврху је и кнежева рука нехајно спуштена на сабљу (мач). Такође, владар у војној одежди упућује на себе као вој-

ника, али и на своју одлучност у мирнодопским условима. Лаганим покретом, владар је ослоњен на сабљу, што упућује да у случају ратних околности може брзо и учинковито да делује, што шаље поруку о стабилности, али и позорности власти.

Окруњени династички легитимитет и несигурна будућност нашли су се на плећима бочног наследника преминулог кнеза те је уметност стављена у службу залога династичке и националне будућности. У ту сврху је кнез приказан у природном околишу, који је додатно назначен приказом Београдске тврђаве са српском тробојком. Велики успех повратка кључева београдске Тврђаве у руке кнеза Михаила, који се збио две године раније, остао је у свежем сећању нације као велики патриотски чин и догађај који је евоцирао национални понос. Стога су застава и тврђава постали амблеми националног достојанства, којим се кнез заодену као наследник преминулог владара, али и као нови симбол династичког и националног јединства.

Врхунац национализације владара у српској уметности у медију портрета збио се почетком XX века. Године 1902. Ђорђе Крстић, некадашњи питомац краља Милана, извео је монументални монархов портрет (слика 9). За потребе величајног псеудогробног споменика владара у маленој Цркви Свете Петке у селу Ћурлина крај Ниша, сликар је насликао седећи портрет владара, који је постављен у велики портал, дело инжињера Емериха Штајлехнера.[29] Симболичне вратнице славе су додатно украшене вајаним амблемима и симболима, где се, осим краљевских инсигнија, истакао и велики окруњени двоглави орао са државним (династичким) грбом Обреновића на врху лучног споменика, дело вајара Петра Убавкића.

Национализација оквира је потврђена и на самом портрету, и то пре свега употребом додатних сликаних елемената, који упућују на владара као националног хероја. Приказ нишке Саборне цркве у позадини портрета јасна је асоцијација на кнеза и потоњег краља Милана као ослободиоца Ниша и четири околне регије. И пали полумесец у доњем десном углу слике недвосмислено потврђује монарха као победиоца над Османлијама и тиме му подиже статус као хероја нације. И приказ *тестамента* цара Душана је симболизовао испуњење древног аманета, на основу чега је кнез и крунисан у првог српског краља након Косова. Читав низ пратећих сликаних симбола уписан је у преминулог монарха. У том духу можемо читати и Крстићев однос према почившем суверену, свом некадашњем мецени, коме се одужио тим монументалним посмртним портретом, који представља

29 И. Борозан, *Споменик у храму: memoria краља Милана Обреновића*, Београд 2014.

друго, неумрло монархово тело, али и непропадљивост и бесмртност монархије и државе у целини, што својим покровитељским ставом додатно утврђује Свети Никола, приказан са раширеним рукама у лунети изнад портрета.

Колики је значај владарских портрета у јавном простору, говори и дуга пракса њиховог скрнављења. Тако је након Мајског преврата 1903. године дошло до уклањања портрета кнеза Милоша и кнеза Михаила из Касине у Београду.[30] Тек на интервенцију краља Петра, а вероватно и услед одсуства реалне претње од стране претходне династије која је и биолошки затрта, портрети бивших монарха су враћени на изворно место. Овим се јасно потцртава готово магијска, а у најмању руку симболичка вредност владарских портрета, који се схватају као двојници ликова које представљају.

После Мајског преврата су у исте рамове, зарад смањења трошкова, стављени портрети новог монарха краља Петра, док су литографије, олеографије, фотографије са ликом краља Александра бацане на сметлиште историје.[31] У класичном чину затирања сећања (*damnatio memoriae*), а тиме и идентитетског поништења Другог, такви поступци говоре о ритуалном поништењу ликова владара, што се надовезује на стару античку праксу уклањања глава бивших императора са статуа и бисти те стављање нових на њихово место.

Коначно, у међуратном периоду је настављено са праксом представљања владара у виду портретних представа. Кулминација тог процеса видљива је на неликом портрету краља Петра, који је насликао Урош Предић 1920. године (слика 10). Уметник је за потребе бечкеречке жупаније у Зрењанину извео величајни стојећи краљев портрет. Иако није био склон великим, парадним портретима нити претераној глорификацији портретисаног, увек тежећи да превасходно прикаже унутрашњи лик особе коју слика, Предић је у том случају одустао од такве праксе, приказавши суверена у пуној моћи. Церемонијална нота портрета, али и његова величина су били одређени наменом. Велико јавно здање намењено демонстрацији државне моћи нове заједнице Јужних Словена, захтевало је монументални портрет. Репрезентативан портрет је био пре свега замишљен као пропагандни артефакт у служби владајуће династије, али и нове државе, у чије име су портретне представе српских и југословенских владара обележавале пренос моћи са старог на нови режим на некадашњим територијама јужне Угарске.

30 Исто, 226.

31 В. Јовановић, Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновић, *Годишњак за друштвену историју* 1/3 (2007), 40–41.

Предић је по подобију великих Тицијанових портрета Карла V, са којима је свакако био упознат, насликао краља у војној униформи у пуној фигури. Опточен старим симболима моћи – стуб, завеса, мач (сабља), краљ је постао симбол отеловљене моћи државне заједнице, која је почивала и на одређеним националним елементима. Осим бисте митског претка и утемељивача модерне српске нације Карађорђа, краљ је дефинисан и столом на коме су се нашле две књиге и једна карта. Једна од књига је носила назив *Устав*, док је друга била превод славног Миловог дела *О слободи*, који је и сам краљ превео. Тиме је јасно истакнут краљев либерални дух као манифестација демократског поретка на коме почива југословенска парламентарна демократија. С друге стране, карта ослобођених простора назначила је монарха као ослободиоца и једног од стубова модерног српског, али и југословенског идентитета. Сто је постао симболичка платформа за непосредан приказ демократских и националних идеала. Осим очекивања заједнице, у овом случају се уметник могао и идентификовати са таквим виђењем краља. Урош Предић, иако није експлицитно говорио о својим политичким опредељењима, могао је, у складу са својим начелима, у лик монарха уписати низ идеолошких структура, које би могле дефинисати *његово* виђење фигуре идеалног монарха – националног и демократског те уставом ограниченог владара.

*

Српски владарски портрети су настајали између жеља примаоца и намере одашиљача поруке – послате од двора, али и ширег државног апарата, као и организација и појединаца, учесника у стварању и пласирању владарских представа. Наравно, тешко је у целини дати одговор на уобличавање и функционисање владарских слика у Србији током XIX и почетком XX века. Готово потпун изостанак архивских докумената о процесу производње владарских портрета, ту мислимо превасходно на уљане,[32] уз понеки архивски извор везан за мултиплицирање владарских портрета у механичким медијима (фотографија, литографија...),[33] онемогућавају да се настанак портрета српских монарха потпуно деконструише. Такође, чести династички сукоби Обреновића и Карађорђевића, као и сукоби појединих монарха са најважнијим политичким странкама (Радикали, Напредња-

32 D. Gamboni, *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, Chicago 2013.

33 Борозан, *Слика и моћ*, књ. 1, 98–100.

ци), од који су неке биле у великој мери и антидинастичке, попут Радикала, говоре о тешкоћи апсолутног изједначавања владарских портрета и самих владара као неприкосновених националних симбола. Ипак, у већој мери, поготово у ширим круговима јавног мњења, српски монарси су у XIX и почетком XX века тежили да се представе као отеловљење националних идеала. Иако то нису увек и успевали – сетимо се замерки кнезу Александру Карађорђевићу за одсуство народњачког принципа, сукоба кнеза Михаила и Уједињене омладине српске, негодовања противу аустрофилске политике краља Милана, да поменемо само неке ситуације које су рушиле принцип безусловног потврђивања владара као националног предводника заједнице, монарси су били ограничени националном идејом.

У сваком случају, настанак владарских портрета је почивао на извесним закономерностима општег типа. Уз цензуру, иначе тешко утврдиву, и вероватнију аутоцензуру, па и уметничку независност појединих уметника, уз понеко пријатељство између сликара и владара (Анастас Јовановић и кнез Михаило, Ђорђе Крстић и краљ Милан) те евентуалне сугестије дворског круга и других елитних слојева друштва упућене уметницима, констиутисани су владарски портрети, омеђени националном идејом и духом патриотизма у српској визуелној култури XIX и првих деценија XX века.

Igor Borozan

IN THE SERVICE OF THE NATION: THE RULER'S PORTRAIT IN SERBIAN VISUAL CULTURE OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Summary

Royal portraits in Serbian visual culture during the 19th and early 20th centuries were significantly influenced by traditional Renaissance concepts. The notion of grandeur, as a key characteristic of royal portraiture exemplified in Titian's portraits of Charles V, served to celebrate the ruler as the embodiment of various virtues – restraint, steadfastness, strength, prudence, among others. From that time, royal portraits were expected to faithfully depict the individual, while also materializing a set of virtues that represented an idealized and timeless image of authority. Consequently, these portraits became embodiments of the monarch and the monarchy as a whole, exerting an almost magical influence as substitutes for the absent ruler, a phenomenon that was formalized in numerous penal codes

across European countries. In the era of mass media proliferation during the long 19th century, royal portraits functioned as premier propaganda symbols in the service of monarchies. Following the French Revolution and in response to the strengthening of national ideologies, rulers had to contend with an increasingly powerful bourgeoisie, which played a significant role in generating the concept of the nation in Europe. This led to monarchs having to adapt to national identities. In the modern Serbian state, royal portraits operated in a similar fashion. From early depictions of the leader Karađorđe in the early 19th century to the late royal portraits of King Peter Karađorđević in the third decade of the 20th century, representations of Serbian rulers manifested the expected ideals of the leading structures of the community. In accordance with public expectations and the increasingly prominent national idea, as a key driver of emancipation and modernization, Serbian rulers, the court circle, and the elite layers of society, in collaboration with artists, shaped and disseminated a significant number of royal portraits marked by national ideology. Accompanying elements in royal portraits framed the sovereign's image. Clothing, emblems, symbols, landscapes, and other elements inscribed the required national characteristics into the ruler's likeness, confirming the monarch as the leader of the national community. To this end, representative royal portraits were reproduced through mass mechanical media, such as lithography and oleography. As mass mobilization reached its peak, the wider public demanded constant contact with the ruler's image. What were once exclusive royal portraits intended for a small circle of the court elite, became the property of all. Consequently, royal portraits were placed not only in public spaces but also in private homes, leading to the daily consumption of royal images through portraits. The sustainability of the ruler's position on the throne depended significantly on the success of these portrait representations and their alignment with national ideology.

Keywords: the Karadjordjević and Obrenović dynasties, royal portraits, national ideology, mass media, visual culture

Душан Фундић
Балканолошки институт САНУ
Београд
dusan.fundic@bi.sanu.ac.rs

„КОНОВА ДИХОТОМИЈА“ И ДИСКУРСИ СРПСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА (С. 1890–1914)*

Сажетак: У раду је изложена анализа могућности посматрања дискурса српског национализма крајем XIX и почетком XX века поимањем Ханса Кона, једног од раних истраживача национализма. Кон је тврдио да постоје политички (грађански) и културни (етнички) облици национализма и нација. „Грађански“ облик Кон је проналазио у Западној Европи док су средњи и источни делови континента означени као области „етничког“, с тиме што је први модел означен као пожељнији, а то је свакако био одјек трагичних искустава Другог светског рата. Нарочито последње две деценије трају расправе и махом оспоравања Коновог модела у студијама национализма те су у раду понуђени другачији модели за поимање тог питања док је пример српског национализма изнет као студија случаја.

Кључне речи: Ханс Кон, „Конова дихотомија“, теорије национализма, српски национализам, 1890–1914.

„Конова дихотомија“: теоријске основе и оспоравања

Ханс Кон (1891–1971) био је амерички историчар и, заједно са Карлтоном Н. Хајнсом, један од зачетника студија национализма. Рођен у Прагу, тада делу Аустроугарске, завршио је тамошњу немачку

* Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2024. години, број: 451-03–66/2024–03 од 26. јануара 2024. године.

гимназију и студије филозофије, политичких наука и права на Карловом универзитету. Први светски рат провео је у пешадији Двојне монархије, највећим делом као руски заробљеник у Сибиру, одакле се вратио као део чехословачких легија 1920. Остатак живота провео је у Паризу, Лондону и Палестини да би се 1934. коначно преселио у Сједињене Америчке Државе (САД). Као истраживач се највише бавио студијама национализма, панславизма, јеврејским студијама и различитим питањима немачке, француске и америчке историје.[1]

У средишту овог рада је „Конова дихотомија", изузетно утицајан конструкт у теоријама национализма, обликован у књизи *The Idea of Nationalism* (1944).[2] У том делу аутор је као основне разлике навео да док се на „Западу" национализам као политичка појава јавио по изградњи нације („nation-building") или истовремено, на „Истоку" се национализам појавио доцније, у сукобу са постојећим државама и најпре у области културе. Према таквом тумачењу, западни облик национализма није придавао значај историјским митовима и сличним појавама остајући утемељен у идејама личних слобода и рационализма.[3]

> Тај раст национализма, као и целокупан модерни друштвени и интелектуални развој ван Западне Европе, био је под утицајем Запада. Ипак, управо та зависност од Запада повредила је понос домаће образоване класе, чим је почела да развија сопствени национализам, и навела је да се супротстави „страном" примеру и његовом либералном и рационалном гледишту. Тако је нови национализам тражио своје оправдање и разликовање од Запада до наслеђа његове прошлости.

---

1 За биографију Ханса Кона вид. K. Jaskułowski, Western (civic) „versus" Eastern (ethnic) Nationalism. The Origins and Critique of the Dichotomy, *Polish Sociological Review* 171 (2010), 290–291; A. Gordon, *Toward Nationalism's End. An Intellectial Biography of Hans Kohn*, Waltham 2017. Нека од Конових најважнијих дела су: *Nationalismus. Über die Bedeutung des Nationalismus im Judentum und in der Gegenwart*, Wien 1922; *Geschichte der nationalen Bewegung im Orient*, Berlin 1928; *Der Nationalismus in der Sowjetunion*, Frankfurt am Main 1932; *The Idea of Nationalism*, New York 1944; *Nationalism: Its Meaning and History*, Princeton 1965.

2 Сам термин, „Конова дихотомија" највероватније је искован средином педесетих година XX века – вид. L. Snyder, *The Meaning of Nationalism*, New Brunswick 1954, 253. У постојећој литератури о студијама национализма користи се махом на енглеском језику и то у два облика: „Kohn's dichotomy" и „the Kohn Dichotomy" – вид. S. Rabow-Edling, The relevance of Kohn's dichotomy to the Russian nineteenth-century concept of nationalism, *Studies in Ethnicity and Nationalism* 8/3 (2008), 560–578; J. Coakley, National identity and the „Kohn dichotomy", *Nationalities Papers* 46/2 (2018), 252–271.

3 Kohn, The Idea, 329–330; T. Kuzio, The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism, *Ethnic and Racial Studies* 25/1 (2002), 22.

> Често је величао древне традиције за разлику од западног доба просветитељства. Док су енглески и амерички национализам по свом пореклу били повезани са концептима слободе појединца и представљали нације чврсто утемељене у њиховом политичком животу, новом национализму, који није био укорењен у сличну политичку и друштвену стварност, недостајало је самопоуздање. Његов осећај ниже вредности често је био надокнађен претераним изразом. Немачки, руски или индијски национализми појавили су се као нешто дубље од западних национализама, богатији проблемима и способностима. Потрага за његовим значењем, размишљање о националној „души“ или „мисији“, расправа о његовом односу према Западу, све је то постало особено за нови национализам.[4]

Наведени цитат Кон је изнео нешто више од две деценије по првом одређивању два типа национализма, политичког и културног. Та дихотомија се у наредним деценијама усталила у изразима „грађански“ („civic“) и „етнички“ („ethnic“). Без обзира на рану појаву критике Конове замисли, наведена теоријска разлика у студијама национализма је „вероватно најутицајније разликовање у пољу“.[5] Њен садржај показује зашто је оправдано користити израз дихотомија за Конов приступ. Аутор повлачи јасну сазнајну разлику између такозваних грађанских и етничких нација, при чему се први облик јављао у Северној и Западној Европи а други у Јужној, Средњој и Источној, док се доцније тај модел ширио и на остатак света. Као примери грађанског облика национализма најчешће се наводе Велика Британија, Француска и Холандија, док се на другој страни истичу Немачка, Италија, Русија и низ националних држава насталих на развалинама Хабзбуршког и Османског царства.[6]

Кон је уобличио свој модел ослањајући се на дело немачког историчара Фридриха Мајнекеа, који је писао о „Staatsnation“ Француске и Велике Британије односно „Kulturnation“ Немачке и Италије (1907). Усред вишедеценијског супарништва између Француске и Немачке Мајнекеу је посебно било стало да „докаже“ како је немачка нација настала из „културних и универзалних космополитских начела“, док би случај Француске „представљао класичан пример нације настале ‘вештачким’ државним деловањем“.[7] Непосредни интелектуални ко-

4 H. Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History*, Malabar, Florida 1965, 30.

5 U. Özkırımlı, *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*, Basingstoke 2005, 11.

6 M. Hewitson, Conclusion. Nationalism and the Nineteenth Century, *What is a Nation? Europe 1789–1914*, ed. T. Baycroft – M. Hewitson, Oxford 2010, 313–314.

7 М. Антоловић, *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа 1862–1954*, Београд 2017, 158. Мајнеке је ипак прихватао могуће примедбе, на пример да је Швајцарску немогуће сврстати у такав модел,

рени дихотомије тако се налазе у немачко-француским супротностима насталим после рата 1870. и последицама немачке анексије Алзаса и Лорене. Тако је и познати спис Ернеста Ренана „Шта је нација?“ заправо делом био непосредан одговор на писање немачког историчара Хајнриха фон Трајчкеа.[8] Истовремено, Ренан је питање нације посматрао у евроцентричном кључу и усвојио да је „национално начело наше“ посматрајући француску нацију као општи модел.[9] Значај преваге која би била постигнута у таквом надметању и прихватању модела и у другим заједницама значило би симболично остваривање права једне од страна на спорне области. Уколико би „грађански“ модел био посматран као искључиво француски јер би тако нације биле, како је истицао Ренан, питање дневног плебисцита, спорне области би биле пре француске, али уколико су последица историје створене кроз заборав једнако као и кроз сећање, онда су Алзас и Лорена могли бити једнако и немачки. Стога је Ренан у такмичењу са немачким идеолозима одрицао право да иста начела важе за немачки национализам као и за француски, па је наспрам њега било неопходно успоставити границу.[10]

Утицај Коновог модела одржан је у делима Џона Пламенца, који је непосредно означио национализме изван Западне Европе као „хостилне, илибералне, опресивне и опасне“, а путем наглашавања разлика између западних и источних национализама, на један или други начин, наставили су и Ентони Смит, Ерик Хобсбаум, Ернст Гелнер, Лиа Гринфилд и Јаел Тамир. Сличне приступе су наставили и истраживачи који су се непосредније бавили национализмом у Средњој и Источној Европи, попут Петера Шугара, Иве Ледерера или Мајкла

док је уједно прихватао концепте француског мислиоца Ернста Ренана о нацији као о „свакодневном плебисциту“, сматрајући да је „воља за нацијом“ проистекла из идеја 1789. године – вид. исто, 123.

8 Ренаново предавање одржано у Сорбони 1882. објављено је под насловом Qu'est-ce qu'une nation?.

9 P. Lawrence, *Nationalism: History and Theory*, Harlow 2005, 34–37. Опширније о француско-немачком „културном рату“ J. Heiskanen, Mind the gap: The nation form and the Kohn dichotomy, *Nations and Nationalism* 29/4 (2023), 1184–1185. Такође и O. Zimmer, Boundary mechanisms and symbolic resources: towards a process-oriented approach to national identity, *Nations and Nationalism* 9/2 (2003), 174.

10 G. Sluga, Narrating Difference and Defining the Nation in Late Nineteenth and Early Twentieth Century 'Western' Europe“, *European Review of History* 9/2 (2002), 186. Могућност примене дихотомије и на француском и немачком примеру је упитна јер у првом случају позната афера Драјфус свакако не представља одлику грађанског, док бројне присталице такозваног „малонемачког решења“ указују на то да су у случају другог постојале супротности „етничком моделу“ – вид. Zimmer, Boundary, 181.

Игњатијефа.[11] Примера ради, Ентони Смит је истакао како „Коново филозофско разликовање рационалније и органскије верзије националистичке идеологије остаје исправно и корисно.“[12]

Сматрам да дихотомију треба повезати и са процесом преображаја национализма, који се одиграо последњих деценија „дугог XIX века“. Између 1880. и 1914. било која заједница могла је да захтева националну државу, независно од броја припадника или „историјских традиција“, док су етницитет и језик постали средишњи критеријум идентификовања.[13] Упоредо са тиме, у Западној Европи настао је мит о нацији, као идеализованој, не само грађанској заједници обједињеној политичким традицијама, већ и као спокојној „органској“ заједници „благословеној природним границама“. „Западне“ нације су тако приказане као истовремено грађанске и етничке, док је иста привилегија ускраћена свима осталима чије су нације биле одређене било као искључиве етничке заједнице без грађанских традиција било као вештачке политичке творевине без „органских корена“.[14] Пажљивија истраживања ипак показују да су значајке описане као политичке или културне, грађанске или етничке испреплетане у свим национализмима и да „западни“ нису „ништа више безопасни, или либерални, него њихови наводно културно-етнички парњаци“.[15] Поделу је зато најбоље посматрати као идеализовану јер идеја грађанске нације постаје циљ коме се, барем званично, тежи од шездесетих година XX века, али тако да се савременим либералним политикама потисне сећање на сасвим другачије засновану прошлост.[16]

Осим већ поменутих непосредних интелектуалних корена, неопходно је скренути пажњу да је поред утемељености у немачко-фран-

11 T. Baycroft – M. Hewitson, Introduction. What was a Nation in Nineteenth-Century Europe?, *What is a Nation?*, 3–4; Jaskułowski, Western, 290; M. Todorova, *Scalling the Balkans: essays on Eastern European entanglements*, Leiden – Boston 2018, 176; P. Bugge, The History of the dichotomy of civic Western and ethnic Eastern nationalism, *National Identities* 24/5 (2022), 515–517.

12 E. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010², 131. Смит је, такође, критикујући дело Ернста Гелнера додатно нагласио значај поделе истичући да разлике између та два пола сежу дубоко у европску историју, све до средњег века.

13 Истовремено се одиграо и заокрет конзервативне деснице ка усвајању националистичких идеја, вид. E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge 2000², 102.

14 Heiskanen, Mind, 1191–1192. Тиме се заправо ствара наратив према којем је једини прихватљиви облик национализма „грађански“, док „етнички“ последично припада „лошим момцима“ – вид. Coakley, National, 257.

15 U. Özkirimli, *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, Basingstoke – New York 2017³, 38.

16 Kuzio, The myth, 20–21. Вид. и E. P. Kaufman, *The Rise and Fall of Anglo-America*, Harvard 2004.

цуском надметању дихотомија представљала и наставак традиције „европске друштвене и политичке мисли“, која је успостављала поделе национализама на добре и лоше, те су генерације мислилаца узимале здраво за готово идеализовање национализма сопственог друштва и осуђивање других. Тако је могуће релативно лако уочити ставове Џона Стјуарта Мила о цивилизованим нацијама Британије и Француске и полудивљим „реликтима“ Велшана, Шкота и Баска; лорд Актон је славио британски а нападао француски концепт, поменути Ернст Ренан је славио француски а нападао немачки, док су Карл Маркс и Фридрих Енглес писали о историјским и неисторијским нацијама, а Емил Диркем настављао Ренаново поимање, док је опет Макс Вебер „бранио“ немачки национализам.[17]

Конова дихотомија тако и даље ипак опстаје, без обзира на дечење критике и деконструкције, као део ширег дискурса оријентализације и одређивања Другог, инфериорног у односу на „Запад“.[18] Тиме указивања да Конов приступ дугује искуству самог аутора у трауматичним догађајима Другог светског рата и у оптимизму постратних либералних мислилаца остају у сенци доцнијег развоја идеје која је, како је показано, опстајала у радовима многих доцнијих утицајних истраживача национализма.[19] Нови значај дихотомија је добила током распада Совјетског Савеза и социјалистичке Југославије када је после 1989. био потребан „брз одговор“ на „етничко буђење“, па је Конов модел био лако искористив.[20]

Приступ истраживању национализма

Сам полазим од претпоставке да су национализам, нације, национални идентитети и националне државе појава модерне историје. Национална идеја која је почела да се обликује у другој половини XVIII века и било је потребно више од једног века, односно барем

17 Опширније Jaskułowski, Western, 297–298.

18 Bugge, The History, 506. Релативно скорији примери прихватања и примене дихотомије – Z. Maor, Hans Kohn: the idea of secularized Nationalism, *Nations and Nationalism* 23/4 (2017), 665–685; *Civic Nationalisms in Global Perspective*, ed. J. Trautsch, London 2019.

19 A. Liebich, Searching for the perfect nation: the itinerary of Hans Kohn (1891–1971), *Nations and Nationalism* 12/4 (2006), 579–596; C. Calhoun, Introduction to the Transaction Edition, Hans Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background*, New Brunswick 2008², xlii.

20 Детаљније о дискурсу од деведесетих година XX века и доцније Heiskanen, Mind, 1186; Özkırımlı, *Contemporary*, 22; G. Franzineti, Irish and Eastern European Questions, *Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*, ed. S. Rutar, Berlin 2014, 77.

до краја Првог светског рата, да постане несумњиво превладавајућа, барем на европском континенту. После утврђивања основних одредница „начела народности“, како је национализам називан све до поткрај XIX века, од времена Америчке и Француске револуције све до успеха немачког и италијанског уједињења одигравао се пораст броја присталица националне идеје. Није претерано тврдити да је до 1914. национализам био доминантан европски политички дискурс.[21] Национализам је, потом, постао међународна идеологија са претпоставком да је човечанство подељено на нације, узимајући за себе одредницу као „идентитет идентитета“.[22]

Стојим на становишту да је политички легитимитет националног суверенитета суштински за разумевање настанка национализма и нација те стога усвајам приступ који је заснован пре свега на истраживањима Џона Брулија и Роџерса Брубејкера. Национализам се тако посматра првенствено као политичка идеологија са усредсређењем на питање суверенитета који припада нацији. Уз то, неопходно је усвојити Брубејкерову идеју о „nationalizing states“ које не престају да обављају своју улогу у „национализовању“ које је сталан и непрекидан процес те самим тим постаје неопходан концепт изучавања национализма.[23] Када је у питању Конова дихотомија, треба нагласити да је национализам деветнаестовековне Европе био неупоредиво сложенији него што то њен садржај дозвољава. Малобројни су били Европљани XIX века који су нацију сматрали добровољном заједницом. Напротив, и већина либералних мислилаца посматрала је националну државу као природну творевину.[24] Њихови захтеви за асимилацијом, напретком и цивилизацијом скоро увек су откривали претпоставке о надмоћи сопствене заједнице. Најкраће речено, „грађански облици привржености нацији нису се сматрали

21 J. Breuilly, On the principle of nationality, *The Cambridge History of Nineteenth–Century Political Thought*, ed. G. Stedman Jones – G. Claeys, Cambridge 2011, 100–106.

22 M. Bilig, *Banalni nacionalizam*, Beograd 2009, 29–30. Одатле проистичу тешкоће у истраживању национализма јер је истраживачима неопходно да их посматрају супротно од оног како су приказане у националистичком дискурсу, као древне и непромењиве – вид. A. Wimmer – Y. Feinstein, The Rise of the Nation-State across the World, 1816 to 2001, *American Sociological Review* 75/5 (2010), 764–790.

23 J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester 1992[2]; R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge 1996; исти, *Ethnicity without Groups*, Harvard 2004. Истраживање национализма треба усмерити на модел који би се најбоље описао као „process-oriented approach to national identity“ – вид. Zimmer, Boundary, 174.

24 Ренан тако пише о нацији као духовном начелу, заједници богатих успомена, обожавању предака као најлегитимнијем култу, јуначкој прошлости, великим људима и слави – вид. Е. Ренан, *Шта је нација?*, Београд 1907, 33.

противречним осећањима етничке припадности, јер су готови сви грађани прихватали да је њихова нација природна или примордијална појава".[25]

Тешкоће са разумевањем етницитета и нације налазе се пре свега у томе што се углавном посматрају као непромењиве, а оне су заправо динамични процеси. Национализам, зато, не треба посматрати као облик замишљеног „митског идентитета" већ као идеолошки оквир у којем се већина људи тренутно налази и који је обележје своје епохе.[26] Како би се типологија напустила, потребно је најпре усвојити приступ којим се избегава посматрање нација као дате чињенице, чиме се заправо обликује стварност за коју у истраживањима изгледа да се тек описује.[27] Одређене одлике групе које се посматрају као примордијалне, попут језика или религије, треба посматрати као изворе друштвене и политичке идентификације који се преклапају са национализмом или етницитетом.[28]

Како би се указало на неопходност да се национализам посматра као јединствена појава без обзира на географску распрострањеност, може се позвати на један од примера у којима је најлакше уочити недоследност у посматрању „грађанског модела". Реч је двојаком разумевању мађарског и француског национализма пре 1914. године. Око 1870. француски језик није био матерњи барем половини становника Француске, што је заправо био приближан однос броју становника тадашње Краљевине Мађарске који нису говорили мађарски. Политичке елите обеју земаља одређивале су своје нације у идејним оквирима грађанског те је према Закону о народностима из 1868. мађарска држава одредила да сви њени грађани чине „...недељиву, јединствену мађарску нацију". И француске и мађарске власти примењивале су оштре политике језичке асимилације са изузетно сличним правдањима, али су истраживачи национализма француске политике посматрали у оквиру „грађанског национализма", док су процеси у Мађарској одређивани као насилна мађаризација. Разлози у том случају свакако нису у „емпиријском истраживању" већ у унапред одлученом сврставању Француске у „западне" а Мађарске у „источне" национализме.[29] Описана обазривост неопходна је и приликом изучавања српског национализма, који се може сврстати у ок-

25 Hewitson, Conclusion, 326–327.

26 S. Malešević, *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*, London 2006, 25, 28–29.

27 G. Vasilev, Methodological nationalism and the politics of history-writing: how imaginary scholarship perpetuates the nation, *Nations and Nationalism* 25/2 (2019), 22.

28 R. Brubaker, *Grounds for Difference*, Harvard 2015, 86–87.

29 Bugge, The History, 519.

вире „моралне хијерархије“ Западне Европе над областима Источне Европе, која је често служила као антитеза, с тиме што је то некада била Аустроугарска, Немачка или Балканско полуострво.[30]

Дискурси српског национализма (с. 1890–1914)

Српски национализам је био, и јесте, у досадашњим истраживањима, најчешће сврставан међу „етничке“ иако у последње време постоје оспоравања поједностављеног тумачења српског и осталих „балканских“ национализма као нечега што припада особено опасној подгрупи.[31] Колико је, с друге стране, српски национализам позног „дугог XIX века“ подударан са концептом Конове дихотомије? Како би се одговорило на постављено питање, треба навести основне тачке развоја српског национализма кроз XIX век. У раду ћу се, због ограниченог простора, усредсредити на основне чиниоце развоја национализма у српској држави током позног XIX века и делатност пре свега у османској Македонији у деценијама пре Првог светског рата.[32] Истовремено ће дискурси српског национализма бити анализирани кроз дела аутора који су националном питању посвећивали највише пажње: Милована Миловановића, Јована Скерлића, Стојана Новаковића, Владимира Карића, Јована Цвијића и других.[33]

У Кнежевини, доцније Краљевини Србији, као и другде, постојала је изузетна важност изградње државе за настанак српског национализма и националног идентитета посебно ослоњеног на снажну централизацију и јачање војске, што умногоме одговара елементима „грађанског модела“. Расподела земљишних поседа водила је непосредно у процес из којег су сељаци постајали савесни, одани грађани. Тај процес је нарочито убрзан после 1878. и стицања независности када су се убрзано развијали политички, партијски и изборни систем. Борба за политичке слободе и права појединаца, сукоб између аутократске и бирократске државе и народа, како је то видео водећи

30 Sluga, Narrating, 196–197.

31 M. Todorova, The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism, *Slavic Review* 64/1 (2005), 140–164.

32 Вишецентричност српског национализма и различити дискурси су још приметнији уколико се укључе заједнице из Хрватске, јужне Мађарске, Босне и Херцеговине и Црне Горе, али сматрам да се услед ограниченог простора у анализи српског случаја и изучавању Конове дихотомије и без њих може указати на одговарајуће тезе.

33 Због ограниченог простора нећу се освртати на основне биографске податке о поменутим појединцима који су током периода разматраног у раду припадали најутицајнијим круговима српских политичких и интелектуалних елита.

радикалски политичар Никола Пашић, посматрана је као средишњи проблем историје Србије у последњим деценијама XIX века. Као циљ своје Народне радикалне странке Пашић је наводио пун народни суверенитет и у политичким и економским стварима.[34]

Интелектуалне елите Краљевине Србије такође су изградиле свест о својој земљи као најважнијем националном средишту. Тако је Јован Цвијић писао: „...зато што смо слободна држава и централна етнографска област српског народа, који је већим делом под двема суседним државама, ми смо национално-политички опасна земља".[35] Положај централне српске области изграђен је пошто су током XVIII и све до половине XIX века Беч, Пешта, Сремски Карловци и Нови Сад били су несумњива средишта српске културе да би барем од 1848. тај примат почела да преузима Кнежевина јужно од Саве и Дунава. Један од показатеља био је раст писмености са 1% (1827) на 9,33% (1884), с тим што проценти добијају већи значај ако се узме у обзир да се број становника између 1837. и 1884. скоро утростручио.[36] Том процесу треба ипак додати и чињеницу да су Срби Хабзбуршке монархије истовремено имали изузетан значај у обликовању законодавства, економије, образовања, културе и уметности у Србији XIX века.[37]

Позивајући се на студију Јуџина Вебера, Милорад Екмечић је приметио да „тек иза 1880. тај процес унутрашње интеграције нације у Француској даје плодове а да пре тога сељак још није претворен у Француза. Исти процеси, као и њихово историјско задоцњавање показују код Јужних Словена да још ниједан народ ту није интегрисан у модерну нацију".[38] На примеру Србије, додаје Екмечић, „постоји јасна разлика у питању односа грађани према својој држави 1880, и након општег демократизовања иза 1903".[39] Став о „задоцњавању Јужних Словена" захтева релативизацију јер случајеви настанка Грчке и Србије и прошлост њихових национализама хронолошки сва-

34 V. Vujačić, *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji*, Beograd 2019, 191.

35 Ј. Цвијић, О националном раду, *Српски књижевни гласник* 18/5 (1907), 346.

36 T. Stoianovich, The Pattern of Serbian Intellectual Evolution, 1830–1880, *Comparative Studies in Society and History* 1/3 (1959), 250. Такође, до 1898. постојала је општа обавеза основне школе једнако за женску и мушку децу, Велика школа претеча Универзитета у Београду реорганизована је 1896, док је 1905. званично основан Универзитет – вид. Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, Београд 2017, 302–303.

37 P. V. Krestić, Political and social rivalries in nineteenth-century Serbia: Švabe or Nemačkari, *Balcanica* 41 (2010), 78.

38 М. Екмечић, *Стварање Југославије*, том 2, Београд 1989, 12–13. В. и E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*, Stanford 1976.

39 Екмечић, *Стварање*, 59.

како претходе Италији или Немачкој, док се уједињење Румуније и настанак модерне бугарске државе могу смести у истовремени оквир.[40] Идеја о значају последње четвртине XIX века, с друге стране, на прави начин указује на процес преображаја национализма који, као што је наведено, није био само случај Југоисточне Европе, током седамдесетих година XIX века и доцније обележен ширењем идеје о националном самоопредељењу. У Србији она „замењује историцизам“, али истовремено бива прилагођена „државном интересу“.[41] У Краљевини, борба између новооснованих Напредне и Народне радикалне странке покретала је процесе преображаја српских поданика у грађане способне за учешће у политичком животу.[42] После скоро једног века обележеног дугом борбом између различитих политичких група, које су почетком осамдесетих година XIX века организоване као политичке странке, да успоставе државне институције у борби са ауторитарним владарима трајала је борба за либералне и демократске слободе у оквиру којих је трајала и изградња нације.[43]

Преображај национализма, у случају Србије, био је обележен низом војних пораза током ратова против Османског царства (1876) и Бугарске (1885).[44] У првом случају спас је стигао од успеха руске војске, а после пораза код Сливнице од дипломатије Аустроугарске. Као последица тих пораза, између којих се одиграла аустроугарска окупација Босне и Херцеговине (1878), настала је нова државна стратегија коју је предводила владајућа Напредна странка, са акцијом стварања и учвршћивања националне свести у Србији, али и међу православним становништвом, пре свега османске Македоније, која се заједно са Старом Србијом чинила као једини могући правац будућег проширења.[45]

40 Todorova, The Trap, 144.

41 Д. Ђорђевић, *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, 27.

42 „Национализовању“ српских грађана свакако је допринео вишедеценијски процес настанка националне армије (1861–1883) – вид. Екмечић, *Стварање*, 78–80. Вид. и Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1997.

43 D. T. Bataković, French influence in Serbia 1835–1914: four generations of „Parisians“, *Balcanica* 41 (2010), 110.

44 Као додатни „стратешки пораз“ Србије издвајао се и настанак Бугарског егзархата (1870) – вид. V. Pavlović, Kosovo myth and the creation of Serbian national identity in the nineteenth century, *Ouest-est: dynamiques centre-périphérie entre les deux moitiés du continent, des regards interdisciplinaires*, ed. P. Renaud – J. Maàr – T. Sandu, Paris 2011, 156.

45 Тиме се настављао развој „експанзивног национализма као нуспојаве државног развоја“ – вид. S. Malešević, The mirage of Balkan Piedmont: state formation and Serbian nationalisms in the nineteenth and early twentieth centuries, *Nations and Nationalism* 23/1 (2017), 130. Неповољна за српске планове била је околност да

> Под напредњацима, Србија раскида са свима племенским везама, и издваја се из овог словенског хаоса... Србија почиње водити тако звану 'државну политику'... Између државне и националне идеје била је створена једна супротност која се тешко дала правдати. Али, остављајући то на страну и оваква једна фаза индивидуалисања била је потребна Србији ради јачања њене самосвести.[46]

Слободан Јовановић је тако указао на значај заокрета око 1885. који је преокренуо дотадашњи ток развоја национализма у Србији који је сасвим сигурно до рата 1876. био обележен недовољном заинтересованошћу ширих слојева за питања „националне политике", симболично оличена у говору народног посланика Адама Богосављевића у Скупштини о „отимању Босне".[47] Питање „националне незаинтересованости" схваћене не као облика „премодерног реликта" већ као одговора на нове облике масовне политике још увек чека посвећено истраживање у српском случају.[48] Свакако је у описаном случају приметно да је од средине осамдесетих година XIX века држава вршила притисак како би се створио нови „грађански" национални идентитет.[49]

> Код нас, овда онда; избијају на површину такве појаве, из којих се види, да људи, и после неколиких десетина година државнога живота, потежу да се заклоне пре за грм него за државу. Ово неразумевање вредности већи и јаче државне организације исказано је и на једној нашој народној скупштини, а кроз уста једнога од најученијих народних посланика. Реч тога посланика: 'ако отмемо Босну моја њива неће бити већа'...[50]

Наведени цитат је из дела Владимира Карића, који је и сам био део искуства управљача у новостеченим крајевима после 1878. и конзуларне мреже која се убрзано ширила Македонијом. Карић и остали државни представници често су посматрали становништво нових

османска држава није признавала постојање српске нације у својим оквирима – вид. М. Јагодић, Нуфуско питање. Проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910, *Историјски часопис* 57 (2008), 343–353.

46 С. Јовановић, Српско-бугарски рат: расправа из дипломатске историје, *Политичке и праве расправе* књ. 3, Београд 1933, 71.

47 D. Djordjević, The Serbian Peasant in the 1876 War, *War and Society in East Central Europe. Insurrections, Wars and the Eastern Crisis in the 1870's*, ed. B. K. Király – G. Stokes, Boulder 1985, 308.

48 За теоријско-методолошки оквир вид. T. Zahra, Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis, *Slavic Review* 69/1 (2010), 118.

49 G. Stokes, *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, 190.

50 В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 218. На делове цитата указује и Екмечић, *Стварање Југославије*, 60.

области као отуђено од славних предака и српске нације „корумпиране бугаризмом“, необразоване и неморалне са сумњивим лојалностима.[51] У наредним деценијама, ипак, у периоду грубо уоквиреном између 1885. и 1912. дошло је до „снажног успона националне свести, бар на нивоу јавног мњења“ те је Србија поседовала елиту са грађанским слојем „прожету национализмом“.[52]

Због тако важне улоге државе не чуди то што је међу припадницима интелектуалне елите Краљевине Србије постојала вера у „моћ државе да уобличава идентитете“.[53] Та вера је била заснована и на већинском опредељењу интелектуалне елите за „француски модел“ насупрот „немачког“, што не изненађује јер су, нарочито после 1903. године, дискурси српског национализма били уоквирени идејом отпора пре свега аустроугарском империјализму.[54] Српске елите су намеравале да се супротставе могућности претварања њихове заједнице у одређену врсту вакуума који би својим утицајем попунила нека од империја.[55]

Империјална опасност је умногоме условила осећај неопходности територијалног ширења у правцу југа, Старе Србије и Македоније, када су српски конзули стварали мреже утицаја са намером да од њих створе инструменте национализације попут испостава државног апарата.[56] Када је реч о самом методу, примат је имао

---

51 Опширније V. Lilić, *Empire of States: Law and International Order in Ottoman Europe, c. 1830–1912*, необјављена докторска дисертација, Vanderbilt Univeristy, Nashville 2024, 179; М. Војводић, Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889–1892), *Вардарски зборник* 1 (1999), 3–25.

52 С. Г. Марковић, Национална свест Срба пред Први светски рат, *Први светски рат и балкански чвор/The First World War and Balkan Knot*, Београд – Москва 2014, 182–184. Стога је Анексиона криза добар показатељ масовног национализма у престоници Београду – вид. исто, 184–187.

53 М. Ковић, Национализам, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 246, 249.

54 Заокрет је видљив од почетка XX века, а посебно након аустроугарске анексије Босне и Херцеговине (1908) када је, рецимо у војним уџбеницима, Двојна монархија истицана као непријатељ пре него Османско царство или Бугарска – вид. N. Kaytchev, Children into Adults, Peasants into Patriots: The Army and Nation-Building in Serbia and Bulgaria (1878–1912), *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, ed. B. C. Fortna, Leiden – Boston 2016, 124–125. Сукоб није било само надметање два идејна концепта већ је имао и економски оквир током вишегодишњег Царинског рата (1906–1912) – вид. Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.

55 З. Милутиновић, *Преболевање Европе. Конструкција Европе у српској култури*, Београд 2023, 67; Ковић, Национализам, 210.

56 Делатност конзула је и дословно описивана као „држава у држави“ – вид. Lilić, *Empire*, 172.

такозвани државни интерес који се огледао у појавама да су се политичари у Србији крајем XIX и почетком XX века супротстављали примени историјског начела, примера ради, у српско-хрватским односима, док је српска пропаганда истовремено користила начела историцизма у Македонији, што би се дало одредити као особеност „етничког" поимања.[57] Отпор империји донео је у Србији додатно окретање демократизацији дискурса и о српском национализму као модерном и новом. Истицано је и наглашавано да је „народоносна" односно „националистичка" идеја заправо „идеја века", да је XIX век „век народности".[58]

> Из те борбе, која је потекла из нагона самоодржања, никло је начело народносно. Бранећи свој опстанак народи постају свесне личности. Отуда је и ово народносно начело демократско, јер му је суштина слобода, право самоопредељења народа једног као свесне и правне личности. И нови дух времена – дух XIX в. – има историско-национално обележје, – пијетет према прошлости и историском процесу и одушевљење за народносно начело.[59]

Демократски дискурс није просто био само плод антиимперијалног оквира јер су до 1890. године, осим Србије, само Француска, Шпанија, Грчка и Бугарска премашиле број гласача већи од половине пунолетног мушког становништва. Право гласа у Европи било је пре свега ограничено имовинским цензусом и до увођења општег права гласа у Финској (1906), тада аутономном великом војводству у оквиру Русије, које је обухватало и жене и мушкарце, ретко је прелазило више од 10% гласачког тела.[60] Демократски дискурси значили су и одређени отклон од „славне" прошлости:

> Владалачке династије које се труде свим својим силама да створе моћне и простране државе, и чијим се трудима има много благодарити, што су се најзад образовале разне европске народности, немају још у томе добу чиста појма о потребама, да држава буде народна држава. Сетимо се само немачких царева којима је вазда и једино у памети обнављање римске царевине! Сетимо се даље наших Немањића нашега Милутина и Душана, који постављају као крајњи циљ својим напорима

57 Ђорђевић, *Oīlegu*, 102. Треба додати и да је спој таквих идеја међу српским интелектуалцима некада био и последица њиховог образовања или држава из којих су долазили, као што је пример Станоја Станојевића – вид. В. Станић, Станоје Станојевић, *Срби 1903–1914*, 599–601.

58 Ковић, Национализам, 203–204.

59 Д. Павловић, Личност у историји, *Дело* 13 (1897), 57.

60 Вид. одговарајуће табеле у: R. J. Goldstein, *Political Repression in 19th Century Europe*, Oxford – New York 2010, 3–5.

не појачање српске народне државе, већ препороћај под њиховом управом грчко-романске империје са престоницом у Цариграду.[61]

Наш патриотизам није онај антикварски, метафизичарски и фразеолошки романтичарски национализам старијих нараштаја но савремено, стварно, трезвено, демократско и социјално осећање солидарности са својим народом са широким слојевима народним који чине темељ и суштину једне расе. Ми не волимо историјске фантоме но живе људе, и нама је много ближи један сељак и радник данашњега доба но христољубиви владари и сјајна властела из Средњега века.[62]

У деценијама сенке француско-немачког сукоба српска интелектуална средина, која је тај процес више него добро познавала, свесно се везивала за „француски модел“ и „заједницу воље“.[63] Ренан је истакао да иако САД и Енглеска, односно Јужна Америка и Шпанија „говоре истим језиком, а не чине само једну нацију“, док „...има нешто супериорније од језика: то је воља. Воља Швајцарске да буде уједињена“.[64] Изузетно сличним путем кренуо је и Милован Миловановић, који је наводио пре свега идеју народног суверенитета и демократије и наглашавао слободну вољу, али прилагођавајући је добу империја и начелима дипломатије.[65] Истовремено је било јасно да је крајњи циљ национализма окупљање свих замишљених припадника у јединствен државни оквир. Без обзира на то да ли се радило о Миловановићу као члану Народне радикалне странке који је закључивао како „свака народност тежи да има своју државу, и да буде у свој својој целини уједињена у једној и истој држави“,[66] или конзервативном, аустрофилском политичару Живојину Перићу који је говорио да: „Полазећи са тога принципа да су анексије, основане на историјским правима и етнографским разлозима, остварење модерне идеје која тежи да групише у једну исту државу лица исте расе...“,[67] владало је сагласје о циљевима национализма, у чему срп-

61 М. Миловановић, Начело народности у међународном праву и у међународној политици, *Отаџбина* 22 (1889), 326.

62 J. Skerlić, *Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju*, prir. V. Ćorović, Zagreb 1918, 91. Текст је оригинално објављен у *Српском књижевном гласнику* – вид. Ковић, Национализам, 236–237.

63 Ковић, Национализам, 234.

64 Ренан, *Шта*, 25.

65 Слободан Јовановић је, такође, истицао да се претерује са наглашавањем језика у истраживању самопоимања људи, као што је то чињено са религијом у претходним вековима – вид. М. Ковић, *Западноевропске политичке идеје у ‘Српском књижевном гласнику’: 1901–1914*, необјављена магистарска теза, Београд 2003, 333.

66 Миловановић, Начело, 324.

67 Ж. М. Перић, Берлински уговор и питање о народности, *Архив за правне и друштвене науке*, књига трећа (1907), 299.

ски није био особен. Неповољну стварност требало је, речима Стојана Новаковића, превазићи упорним радом: „Шта може и чим смета граница међу седам државних власти, које данас управљају народом нашим, духовност уједињењу народа нашега у образованости, у укусу, у књизи, у родољубљу и у народним идеалима?“[68]

Новаковић је вероватно био и водећа личност „македонског пројекта“, као угледни научник, политичар и дипломата.[69] Свакако је био „кључна личност српске националне политике у Старој Србији и Македонији; он је имао велики утицај на интелектуалце који су били кључни тумачи српске националне идеје 1903–1914“. Заједно са њим су Јован Цвијић, Светислав Симић, Слободан Јовановић, Милован Миловановић веровали у обликовање националног идентитета у Македонији.[70]

Смернице за деловање успостављене су планом председника Владе и Напредне странке Милутина Гарашанина.[71] Гарашанин је у свом плану насталом у марту 1885. предложио да влада преузме пуну контролу на одржавању утицаја у Старој Србији и Македонији, средствима обезбеђеним из државног буџета, док би расподелу вршили краљ, председник Владе и министар спољних послова а средства би била посвећена учитељима, школама, цркви, штампању књига, књижарама и апотекама, за стипендирање и хуманитарну помоћ. План би спроводили „конзули и трговачки агенти“. Спровођење је почело одмах, са застојем током по Србију неповољног рата са Бугарском. Уз видљив пораст рада српских научника на питању Македоније, после 1885. формални услови за спровођење плана постављени су склапањем српско-османске конзуларне конвенције.[72] Убрзо су отворени конзулати у Скопљу и Солуну (1887), Битољу и Приштини (1889), наставило се са постављањем Срба на чела више епископија док се

68 С. Новаковић, *Из српске историје*, Нови Сад – Београд 1966, 338. Написано 31. јануара 1908, на позив уредништва листа *Срђ*, који је припремао књигу „у спомен укинућа Дубровачке републике“ – исто, 337. Новаковић је истакао да је текст поново штампан у листовима у Србији и Босни, вид. исто, 338.

69 D. Djordjević, Stojan Novaković: Historian, Politician, Diplomat, *Historians as Nation-Builders. Studies in Russia and East Europe*, ed. D. Deletant – H. Hanak, London 1988, 59.

70 Ковић, Национализам, 245–246.

71 Pavlović, Kosovo, 157; V. Pavlović, Orthodox Christianity and National Rivalries. Relations between Serbia and the Ecumenical Patriarchate in the Vilayets of Kosovo and Monastir, *Greek-Serbian Relations in the Ages of Nation-Building*, ed. P. M. Kitromilides – S. Matthaiou, Athens 2016, 224–225.

72 К. Џамбазовски, Стојан Новаковић и македонизам, *Историјски часопис* 14–15 (1963–1965), 141; М. Војводић, Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896), *Изазови српске спољне политике (1791–1918): огледи и расправе*, Београд 2007, 111–142.

број отворених школа увећавао.[73] Упоредо са деловањем државе, део српске интелектуалне елите организован у Друштво Светог Саве отпочео је своје деловање које је наредних неколико година имало подршку државе.[74]

> Светлост XIX века почела је, нарочито с почетком друге му половине, да допире и онамо где се дотле није опажала. И југословенска се племена у Турској почеше будити једно по једно. Сласт народне књиге, жеља народне цркве, поуздање и понос народни опазише се свуда. Бугарин, који је раније на многим местима изгледао да се стиди свога језика народнога, отвори очи, и поче као и остали тражити права своме језику и својој народности.[75]

Идеја која се на крају искристалисала као замисао о словенском становништву Македоније као о „флотантној маси“ имала је зачетке у Новаковићевим концепцијама, које је износио још крајем осамдесетих година XIX века. Као српски представник у Цариграду, рекао је аустроугарском амбасадору Хајнриху фон Каличеу, у октобру 1888:

> ...могло би се по строгој науци наћи да Македонци заузимају прелазну карику међу Србима и Бугарима, што значи да за даљу расправу куда ће с њима, треба узети у рачун друге политичке. трговачке, историјске и географске обзире, и да у томе Македонија личи на Малорусе, који тако стоје међу Русима и Пољацима и на Провансалце у Јужној Француској, који такође стоје међу Италијанима, Шпањолцима и Француцима.[76]

Свој став Новаковић је још изоштреније изнео у писму Владимиру Карићу: „...ја не мислим ни о једном Македонцу да је баш одмах Србин, али мислим да се из тог текста све једнако могу правити Срби“, што је одговарало већинском поимању национализма тадашњих српских елита.[77] Истоветним путем је кренуо и Јован Цвијић:

---

73 С. Терзић, Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889–1897), *Историјски часопис* 57 (2008), 327–342; М. Јагодић, Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885), *Историјски часопис* 60 (2011), 455–458. За деловање Србије после 1885. вид. и Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству,* Београд 2011, 27–28; М. Самарџић, Делатност Милутина Гарашанина на организовању Српске пропаганде у старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план, *Историјски часопис* 51 (2004), 109–127.

74 *Друштво Светог Саве. Документи 1886–1891*, ур. М. Војводић, Београд 1999.

75 Костадин [С. Новаковић], *Цариградска патријаршија и православље у Европској Турској. разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у Европској Турској*, Београд 1895, 34.

76 Нав. према, Џамбазовски, Новаковић, 142.

77 Стојан Новаковић Владимиру Карићу, Цариград 22 фебруар/6. март 1889, М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Док. 24, 236.

> У осталом да народна маса македонских Словена нема одређеног српског или бугарског народног осећања зна и сва разборита македонска интелигенција, која се школовала у бугарском или српском духу и постала Бугарима или Србима. С овом тачном идејом могу се с коришћу да читају и шовинистички писци, који су доказивали да су Македонци само Срби или само Бугари. Код свих, који су само опсервирали и познавали народ, често се нехотично измакне признање, да македонски Словени немају специфичне народне свести...[78]

Наведени цитати, било они о основним значајкама српског национализма било о погледима на обликовање националног идентитета македонског становништва, указују, осим уверења о његовој променљивости, и на одлике сасвим супротне поставкама „етничког национализма". Српски национализам је, према поставкама Конове дихотомије, један од „источних", „културних" или „етничких" и требало би, према томе, да буде утемељен пре свега у митовима, у наративу о пореклу, заједничкој територији и слично. Насупрот томе, српски национализам последњих деценија XIX и почетком XX века не одговара тако замишљеном оквиру бивајући утемељен махом на обрасцима који се повезују са такозваним „грађанским" моделом. У том смислу, као допринос студијама национализма, постоји пример који упозорава да исувише схематски приказ национализма не успева да одслика сву његову сложеност и укаже на потребу истраживања те политичке идеологије као јединствене појаве.

Dušan Fundić

"KOHN DICHOTOMY" AND THE DISCOURSES OF SERBIAN NATIONALISM (C. 1890–1914)

Summary

The paper analyzes the possibilities of approaching the discourses of Serbian nationalism (c. 1890–1914) through the concepts of the "Kohn dichotomy", a framework developed by one of the early researchers of nationalism, Hans Kohn. Kohn argued that there are two forms of nationalism: political (civic) and cultural (ethnic). He associated the "civic" form with Western Europe, while the Central and Eastern parts of the continent were marked by an "ethnic" model. Although Kohn's model has faced challenges within nationalism studies notably over the

78 Ј. Цвијић, *Промаꙋрања о еꙋноīрафији македонских Словена*, Београд 1906², 10–11.

past two decades, it remains an influential division. By examining selected quotes from Serbian nationalist discourses and comparing them with ideas on the state-run reshaping of national identity in Ottoman Macedonia at the turn of the century, it is evident that Serbian nationalism's features were entirely contrary to the principles of "ethnic nationalism". According to Kohn's dichotomy, Serbian nationalism should align with the "Eastern", "cultural" or "ethnic" model, which is typically based on myths, shared narratives of origin, and common territory. However, in the last decades of the 19th century and the beginning of the 20th century, Serbian nationalism does not correspond to this imagined framework. Basing the approach primarily on the works of John Breuilly and Rogers Brubaker, the paper contributes to the study of nationalism by highlighting that overly schematic representations fail to capture its full complexity.

Keywords: Hans Kohn, "Kohn dichotomy", theories of nationalism, Serbian nationalism, 1890–1914

Петар С. Ћурчић
Институт за европске студије
Београд
petar.pero.curcic@gmail.com

ДРЖАВА, НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС И РАЗУМЕВАЊЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА У ЧАСОПИСУ *НЕДЕЉНИ ПРЕГЛЕД* (1908–1910): КОНЗЕРВАТИВНО ВИЂЕЊЕ

Сажетак: Штампани медији су одувек били важан извор за проучавање историје развоја политичког дискурса. Међу политичким листовима који су излазили у Србији од 1903. до 1914. године посебно место имао је, због специфично опозиционог положаја, часопис *Недељни ūреīлед* који је излазио као гласило Напредне странке од 1908. до 1910. године. Као представници либерално-конзервативне струје у српској политичкој мисли, напредњаци су имали изразито критички став према Народној и Самосталној радикалној странци у спољној и унутрашњој политици. Будући да су били у опозицији у време владавине краља Петра Карађорђевића, напредњаци су развили посебне политике према положају Срба у окружењу, карактеру Србије и будућности њене спољне политике. С обзиром на то да је у досадашњим истраживањима политичке историје Србије од Мајског преврата до Првог светског рата нагласак био на питању развоја парламентаризма и напредњачкој критици тог поретка, циљ овог рада јесте да се представе мање познати аспекти напредњачког политичког дискурса, пре свега њихов однос према држави и националном интересу те разумевање међународних односа.

Кључне речи: Напредна странка, *Недељни ūреīлед*, национализам, патриотизам, држава, национални интерес, конзервативизам

Увод

Британски филозоф конзервативних светоназора Роџер Скрутон (Roger Scruton, 1944–2020) написао је у *Палīрејв-Макмилановом речнику ūолиūичке мисли* (The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought) да је конзервативизам друштвени и политички светоназор

који тежи да очува постојећи поредак сматрајући га бољим и безбеднијим од могућих алтернатива. За Скрутона, конзервативизам је имао особен поглед на друштво, владу и политичку праксу. У односу према друштву конзервативци су тежили да очувају обичаје и традиције у политичком, културном и вредносном смислу. Под идејом владе Скрутон је подразумевао постојање снажних институција утемељених у историји и обичајима народа. У политичкој пракси конзервативизам је, сматрао је Скрутон, прагматичан и локалан – што је представљало супротност другим идеологијама попут либерализма или комунизма – одбацујући свеобухватна решења која нису била заснована на искуству.[1]

И док су у Европи, а посебно на немачком говорном подручју[2] спроведена велика истраживања конзервативних политичких партија, политичара и мислилаца, историографија о српском конзервативизму или конзервативном либерализму обележена је великим дисконтинуитетима. У истраживањима историје Напредне странке, која се у српској историографији најчешће повезује са те две традиције, доминирао је снажан биографски приступ будући да су се у последњим деценијама социјалистичке Југославије и првим деценијама независне Србије појавили животописи, чланци и приређена грађа о Милану Пироћанцу,[3] Чедомиљу Мијатовићу,[4] Стојану

1 R. Scruton, *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought 3rd edition*, New York 2007, 131–132.

2 Због обима литературе издвојићемо неке наслове: *Konservatismus in Geschichte und Gegenwart*, hrsg. von R. Faber, Würzburg 1991; K. Klatte, *Die Anfänge des Agrarkapitalismus und der Preussische Konservativismus*, Hamburg 1974; P. Kondylēs, *Konservativismus: geschichtlicher Gehalt und Untergang*, Stuttgart 1986; S.-U. Schmitz, *Konservativismus*, Wiesbaden 2009; R. von Friedeburg, Konservativismus und Reichskolonialrecht: Konservatives Weltbild und kolonialer Gedanke in England und Deutschland vom späten 19. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg, *Historische Zeitschrift* 263–2 (1996), 345–393; E. Trox, *Militärischer Konservativismus: Kriegervereine und „Militärpartei" in Preußen zwischen 1815 und 1848/49,* Stuttgart 1990; P. U. Hohendahl, Konservativismus und Romantik, *Geschichte – Opposition – Subversion* (1993), 18–50; *Konservativismus in Österreich: Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*, hrsg. von R. Rill – U. E. Zellenberg, Graz 1999; W. Rother, Konservativismus, Reformabsolutismus und Reichspatriotismus, *Grundriss der Geschichte der Philosophie* 5–1 (2014), 668–684; F.-L. Kroll, Konservative Revolution und Nationalsozialismus: Aspekte und Perspektiven ihrer Erforschung, *Kirchliche Zeitgeschichte* 11 (1998), 339–354; S. Neumann, *Die Stufen des preussischen Konservatismus: ein Beitrag zum Staats– und Gesellschaftsbild Deutschlands im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1928.

3 М. Пироћанац, *Белешке*, Београд 2004; С. Рајић, Милан Пироћанац, *Енциклопедија српскоī народа*, Београд 2008, 844; L. Perović, Milan Piroćanac o kralju Milanu Obrenoviću, *Tokovi istorije* 3/4 (2002), 97–102; Р. Љушић, Милан Пироћанац о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима, *Годишњак за друштвену историју* 6–1 (1999), 13–28.

4 С. Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијатовић: Викторијанац међу Србима*, Београд 2006; S. G. Marković, Grof Čedomilj Mijatović – protestantski duh među Srbima,

Новаковићу,[5] Владану Ђорђевићу,[6] Милану Ђ. Милићевићу,[7] Живојину Перићу[8] и Јовану Б. Јовановићу.[9] Такође, за историју српског конзервативизма уопште веома је важан и зборник текстова *Српски конзервативци*, који је приредио економиста и историчар Бошко

Liberalna misao u Srbiji: prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XX veka, ur. J. Trkulja – D. Popović, Beograd 2001, 247–280.

5 У српској историографији постоји снажна и вишедеценијска традиција проучавања различитих аспеката политичке и научне мисли Стојана Новаковића. Историчар Сима Ћирковић је још 1997. године уочио да не постоји потпуна библиографија радова о Стојану Новаковићу. Вид. С. Ћирковић, Стојан Новаковић, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 540–542; Р. Самарџић, *Писци српске историје. Прва књига*, Београд 1976, 189–243; Р. Самарџић, *Писци српске историје. Друга књига*, Београд 1981, 149–156; Р. Самарџић, *Писци српске историје. Трећа књига*, Београд 1986, 239–250; М. Војводић, *Стојан Новаковић*, Београд 2012; М. Војводић, Стојан Новаковић, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 466–487; М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003; М. Војводић, *Само својим путем: Стојан Новаковић у скупштинском и јавном животу Србије: 1905–1915*, Београд 2015; М. Војводић, Стојан Новаковић и обновљена Српска напредна странка, *Зборник Филозофског факултета* 18 (1994), 251–281; М. Војводић, Стојан Новаковић у спољној политици Србије, *Стојан Новаковић: личност и дело (1842–1992): научни скуп поводом 150-годишњице рођења*, ур. В. Стојанчевић, Београд 1995, 553–585; М. Војводић, Стојан Новаковић о савезу балканских држава, *Глас* 164/15 (2010), 175–188; М. Ковић, Стојан Новаковић и југословенска идеја, *Стојан Новаковић: поводом сто седамдесет пет година од рођења: научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године*, ур. М. Војводић – А. Костић, Београд 2018, 347–355; *Стојан Новаковић: изабрана документа*, прир. А. Растовић – Б. Миљковић Катић – Б. Стојић – Ј. Блажић Пејић, Београд 2017.

6 С. Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007.

7 Самарџић, *Писци српске историје. Трећа књига*, 129–142.

8 *Живојин М. Перић – личност и дело*, ур. М. Драшкић – Н. Кршљанин, Београд 2020; N. Milićević, Always in the Minority: Živojin Perić in Occupied Serbia 1941–1944, *Токови историје* 3 (2019), 127–150; О. Popović Obradović, Živojin Perić između liberalizma i konzervatizma, *Liberalna misao u Srbiji: prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XX veka*, 317–346; В. Матковић, *Политичка мисао Живојина Перића*, Београд 2013; Б. Надовеза, *Политичка мисао Живојина Перића*, Београд 2005; J. Trkulja, Ispravljanje nepravde. Povodom 140. godišnjice rođenja Živojina Perića, *Hereticus* 3–4 (2008), 319–328; Ј. Тркуља, Политичке студије Живојина Перића, *Научно наслеђе Правног факултета у Београду 1841–1941, реферати са симпозијума одржаног 9. и 10. априла 1992*, ур. С. Врачар – Ј. Тркуља, Београд 1994, 399–409.

9 Ђ. Станковић, Јован Б. Јовановић и друштвена историја (један заборављени путоказ), *Годишњак за друштвену историју* I/2 (1994), 159–171; М. Антоловић, Патриотизам на конзервативним основама – политичка и историографска мисао Јована Б. Јовановића (1875–1930), *Патриотизам и национализам код Срба у XX веку: Идеје и пракса*, прир. М. Радојевић – Љ. Димић – А. Животић – Д. Гавриловић – М. Антоловић, Београд 2024, 9–59.

Мијатовић.[10] Тај зборник грађе, међутим, превазишао је увелико оквире историје Напредне странке будући да су у њему објављени и радови појединаца који нису припадали том кругу (Димитрије Руварац, Божидар Кнежевић и Слободан Јовановић).[11] Недавно је објављена и књига историчара Александра Растовића *Српска напредна странка (1881–1919). Идејни корени – развој – деловање* која до сада представља најцеловитији историјски преглед развоја те политичке организације.[12]

Тумачења напредњачких политичара, а посебно Живојина Перића, Јована Б. Јовановића и Стојана Новаковића, о владавини Народне и Самосталне радикалне странке од 1903. до 1914. године била су важан извор у критичком преиспитивању природе српског парламентаризма.[13] Међутим, напредњачки политички дискурс о национализму и патриотизму остао је још увек недовољно истражен. Имајући у виду да је деловање напредњака било обележено и честим прекидима у деловању странке од осамдесетих година XIX века до краја Првог светског рата[14] и да је страначка периодика веома разуђена и неједнаког квалитета (дневни лист *Правда* био је више посвећен унутрашњој политици), у овом раду ће бити анализирано деловање те политичке групе у часопису *Недељни преглед* који је излазио од 1908. до 1910. године.[15] Због веома посебног времена излажења, које је обухватало Младотурску револуцију, Анексиону кризу, Царински рат, Фридјунгов и Велеиздајнички процес против Срба у Загребу,

10 *Српски конзервативци: 1878–1914,* прир. Б. Мијатовић, Београд 2017.

11 Д. Достанић, Приказ књиге: Бошко Мијатовић (прир.), Српски конзервативци 1878–1914. Catena mundi, Београд 2017, 261 стр., *Политичка ревија* (XXIX) XVI-54, 4 (2017), 159–165.

12 А. Растовић, *Српска напредна странка (1881–1919). Идејни корени – развој – деловање,* Београд 2024.

13 Д. Стојановић, *Србија и демократија. Историјска студија о златном добу српске демократије*, Београд 2003, 179–180, 202–203, 233, 381; О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914*, Београд 2008, 318; O. Popović Obradović, *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*, Beograd 2008, 29, 61, 63, 94, 109, 300, 294, 306, 337; Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије*, Београд 1997. Другачије тумачење од наведених изнео је социолог Слободан Антонић у неколико својих радова. Вид. С. Антонић, Српско „златно доба" између старог и новог мита (Олга Поповић Обрадовић, Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године, Службени лист СРЈ, Београд 1998, 472), *Нова српска политичка мисао* 6–1/2 (1999), 233–254; С. Антонић, Демократија, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, 27–143.

14 М. Пешић, Напредна странка у Краљевини Србији од 1887. до 1896. године, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 87 (2020), 55–72.

15 Деловање појединих напредњака у том часопису поново је изазвало интересовање научне јавности. Вид. В. Матковић, Рад Живојина Перића у часопису „Недељни преглед", *Живојин М. Перић – личност и дело*, 313–327.

Колашински процес, Васојевићку аферу и проглашење Црне Горе за краљевину, циљ овог рада биће да укажемо на напредњачко разумевање нације, државе и државног интереса.

Национализам између конзервативизма и либерализма

Историја конзервативне мисли била је несумњиво веома повезана са политичким дискурсом национализма и патриотизма. Посебно место је заузимала идеја о хармоничним односима између државе и појединца. Немачки романтизам је био критичан према просветитељско-апсолутистичкој концепцији руковођења државом заснованом на механичким законима, разуму, снажној војсци и бирократији. За романтичаре, као и за касније немачке конзервативце, држава није била израз рационалних, закономерних и уговорних односа међу појединцима већ је представљала производ народних традиција, обичаја, културе, језика, заједничке припадности, вредности и историје, на чијем се челу налазио владар као својеврстан вођа државног организма, односно проширене породице.[16] Такве тезе су биле веома заступљене и у политичком дискурсу српских напредњака. Идентификујући се са конзервативизмом, напредњаци су сматрали да централну улогу у политичком животу има држава која се уздиже изнад појединаца.[17] Конзервативни напредњаци, који су у сопственом политичком програму инсистирали на законитости и поретку,[18] сматрали су да владавина демократије и маса нужно води у демагогију и револуционарство. Због тога су веровали да је постојање конзервативне странке било неопходно као брана свим демократским тенденцијама које су се заснивале на принципу народне суверености.[19] Као главног кривца напредњаци су означавали управо радикале сматрајући да су они имали посебно негативну улогу у „експанзивном, деструктивном расположењу масе“ још од Тимочке буне, која је показала изразито антидржавни, антимонархијски и револуционарни карактер.[20] Међутим, међу напредњацима су постоја-

16 Д. Достанић, *Политичка мисао немачког романтизма*, Београд 2017, 538–646.

17 М. Чекић, Друштвени живот. Културни смисао једне странке, *Недељни преглед. политички, књижевни и научни* I-4 (1908), 73–74.

18 *Програми и статути српских политичких станака до 1918. године*, прир. В. Крестић – Р. Љушић, Београд 1991, 183–185, 204–208.

19 Потреба конзервативног часописа, *Недељни преглед политички, књижевни и научни* I-1 (1908), 1–3.

20 М. Чекић, Културни смисао једне странке (свршетак), *Недељни преглед политички, књижевни и научни* I-5 (1908), 90–95.

ле и разлике у односу између индивидуализма и колективизма. За новинара Душана С. Николајевића (1885–1961) проблем демократије у Србији почивао је у непостојању заштите индивидуализма и инсистирању на колективизму. Николајевић се веома критички изражавао и према национализму који је био оличен у „комично наивном омладинском покрету шесетих година [XIX века – прим. П. Ћ.] који је 'Србенду' истицао насупрот 'труломе западу' и на утопистичком, 'позитивистичком' седамдесетих година и на радикалском осамдесетих година".[21]

Николајевићеве тезе нису, ипак, биле доминантне у кругу сарадника *Недељноī ūреīледа*, па се може поставити и питање на који начин су напредњаци сагледавали природу српског народа. Као могући одговор намеће се текст „Странке и парламентаризам у Србији" Јована Б. Јовановића (1875–1930), историчара и ученика познатог немачког војног историчара конзервативних политичких уверења Ханса Делбрика (Hans Delbrück, 1848–1929). Према Јовановићевом схватању, Србија је била хомогена земља у етничком, социјалном и верском погледу. Православна црква је, насупрот римокатоличкој, била лојална и повезана са државом. Осим важности православне цркве, Јовановић је истакао и сељачки карактер српског народа. Везаност за земљу и патријархалност у вредносном погледу били су за Јовановића доказ конзервативне природе српског народа. Управо из сељачког конзервативног карактера српског народа, извео је закључак о потреби да Србија буде јака монархија. Наиме, за Јовановића

> Монархија је у Србији представљала припцип независности државне спољa и тежњу, да створи снажну државу, способну за успешно вођење спољне политике и остваривање српских националних задатака.[22]

У току процеса трансформације из заветне у републиканску нацију, који се догодио током XIX века, напредњаци су имали веома недиференциран став према улози религије у креирању нације.[23] У том погледу текст „Брат је мио које вере био" београдског пароха Марковића могао би представљати важан извор за расветљавање тог сложеног питања. Наиме, аутор је истакао посебну важност православља у развоју слободарске идеје код Срба:

---

21 Д. С. Николајевић, Наш демократизам, *Недељни ūреīлед, ūолиūички, књижевни и научни* III-5, 88 (1910), 65–67.

22 Др Ј. Б. Јовановић, Странке и парламентаризам у Србији, *Недељни ūреīлед* I-32 (1908), 515–520.

23 О трансформацији из заветне у републиканску нацију детаљније је писао Милош Ковић – М. Ковић, Национализам, *Срби 1903–1914. Исūорија идеја*, 202–270.

> Тако је огласио Србин силно осећање родољубља свога, и то Србин који је живео и живи под небом Православља и на слободном огњишту своме. Толико националне свести и тако осећања родољубља он је могао поцрпсти само из своје лепе вере Христове, из оног неизмерног човекољубља еванђелског коме је извор у идеји о Богу, као оцу свију људи, а циљ му: да сви људи буду једно стадо са једним пастирем (ЈОВ. 10, 16).

Критикујући секуларну тенденцију у српској националној мисли, парох Марковић је сматрао да се српски народ у Босни и Херцеговини одржао захваљујући православној вери. На који начин су се у том тексту сагледавали односи православља према Србима римокатоличке и муслиманске вероисповести? Марковић је тврдио да православна црква није спречавала повезивање са Србима других вероисповести. Међутим, сумњао је у могућност да се идеја националне слободе развије код римокатоличких и муслиманских Срба. Наиме, Римокатоличка црква је представљала авангарду освајача и помагала је, посебно у случају Босне и Херцеговине, остваривању империјалних политичких циљева.[24] Такође, верски фатализам и полигамија биле су проблематичне праксе ислама. Срби муслиманске вероисповести, према речима пароха Марковића, остали су изоловани од своје крвне браће, због чега су представљали посебан свет који је био „неприступачан за утицај хришћанске просвете и светске цивилизације".[25]

Држава

Напредњачко разумевање државе заснивало се на традицијама немачког културног круга и непрестаним унутрашњим сукобима са радикалима. Међутим, приликом империјалног притиска Аустроугарске на Србију, политичке борбе између радикала и напредњака накратко су престале. Поводом позива на национално јединство током Анексионе кризе, књижевник Божидар С. Николајевић (1887–1947) писао је да је решење политичких проблема било

> да се у унутрашњој политици заведе један толерантан, родољубив систем рада; да се одбаци протежирање партизана и да се ниједна ваљана снага не остави неупотребљена. Као свачија мишица, тако је данас и свачија способност потребна. Кад се све способности, без страначке

24 В. Марковић, Са црквене проповедаонице, „Брат је мио које вере био", *Недељни прегледˌ политички, књижевни и научни* III-22, 105 (1910), 325–327.

25 В. Марковић, Са црквене проповедаонице, „Брат је мио које вере био", *Недељни преглед* III-23, 106 (1910), 340–341.

> разлике и партизанске тесногрудости, ставе у службу отаџбини, наша ће култура добити јачину, коју просвећени свет неке смети да игнорише. Јер ће само једна солидна и културна Србија моћи прекужити своју тешку националну кризу.[26]

Јединство радикала и напредњака кратко је трајало будући да су напредњаци већ почетком 1909. године тврдили да су радикали разорили компетентну државну управу доводећи на чиновничка места партијске службенике.[27]

Осим јаке државе споља и компетентне државне управе, напредњаци су у политичкој борби са радикалима користили и идеју о државном суверенитету посебно у решавању завереничког питања и Царинског рата. Критикујући Пашића, напредњаци су доказивали да је решење завереничког питања дошло због интервенције стране силе, Енглеске, а не из унутрашње потребе да се проблем разреши у законским оквирима.[28] Идеју о постављању аустријских санитарних и чиновничких станица у Србији, која је била предлог аустријске стране у покушајима да се потпише нови царински уговор,[29] није одобравао аустрофилски политичар Живојин Перић, који је сматрао да се тим решењем нарушава Берлински уговор. Перић је нарочито нагласио да би деловање аустроугарских чиновника у Србији угрозило националну свест домаћег становништва. Поводом предлога да краљ Петар Карађорђевић посети Беч ради решавања проблема Царинског рата, Перић је сматрао да би таква посета имала користи у погледу прихватања српског краља од европских династија, али да не би решила проблеме будући да

> би била плаћена достојанством Србије, а достојавство ове треба да чува на првом месту њен владалац. Држава – ја кажем држава а не народ – стоји изнад нас свију па и изнад владаоца, нити има каквих интереса, па дакле ни династичких, који иду поред или пре државних интереса. Уосталом не могу да разумем да би се интереси једне династије, правилно схваћени, могли сукобити са интересима државним.[30]

Важна тачка спорења била је и финансијска сувереност земље. Наиме, напредњаци су критиковали радикалску финансијску поли-

26 Б. С. Николајевић, Културна Србија, *Недељни йреїлед* I-34 (1908), 547–548.

27 Fox, Радикализам и држава, *Недељни йреїлед* II-3, 40 (1909), 35–37.

28 Трговински уговор, *Недељни йреїлед* I-1 (1908), 16.

29 О сложеној политици вид. Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустроуїарске и Србије*, Београд 1962.

30 Говор г. Живојина М. Перића народног посланика држан у Народној скупштини, у начелној дебати о трговинском уговору између Србије и Аустро-Угарске. Други, политички део, *Недељни йреїлед* I-20 (1908), 325– 330.

тику сматрајући да су уговор у Женеви из 1906. и Закон од 14. децембра 1906. године нарушили суверености Србије тиме што је Самосталну монополску управа добила карактер међународне институције. Да би се разумела важност те организације у политичком дискурсу Србије на прелазу векова, неопходно је узети у разматрање и закључак који је изнео економиста и историчар Бошко Мијатовић указујући да се на Самосталну монополску управу гледало са великим неповерењем упркос чињеници да је она била ефикасно средство за уређивање јавних финансија и исплату дугова према страним кредиторима Краљевине Србије, посебно након Карлсбадског аранжамана из 1895. године.[31] Одговарајући на радикалске критике да је Карлсбадски аранжман који је прихватила напредњачка влада Стојана Новаковића представљао рушење финансијске суверености, напредњаци су тврдили да Новаковићева влада – допуштајући странцима да учествују у Самосталној монополској управи – није дозволила иностран утицај на финансијску политику Србије. Насупрот радикалским критикама, напредњаци су тврдили да су управо радикали пореметили такву самосталност дозвољавајући странцима да директно утичу на јавне финансије Србије.[32]

Осим финансија, напредњачки аутори су сматрали да је војска посебно важан чинилац националне државе. Противећи се демократским тежњама у војсци, конзервативни напредњаци су веровали да је неопходно да војска буде лишена права у политичком одлучивању.[33] Због страха од државног удара, напредњаци су тврдили да „демократисана војска није оружје против спољног непријатеља, већ Дамоклов мач над главом своје сопствене нације".[34]

Српски напредњаци су нарочито велику пажњу посвећивали разумевању развоја српске државе од епохе Немањића, истичући да је средњи век имао формативну улогу у обликовању српске нације. Критикујући дело *Историја Срба* Станоја Станојевића, историчар

31 Б. Мијатовић, Конверзија српских дугова: Карлсбадски аранжман 1895. године, *Годишњак за друштвену историју* 3 (2012), 43–63.

32 Карлсбадски аранжман и страна контрола у Србији, *Недељни преглед* I-11 (1908), 181–186; Карлсбадски аранжман и страна контрола у Србији (наставак), *Недељни преглед* I-12 (1908), 198–200; Карлсбадски аранжман, *Недељни преглед* I-12 (1908), 210; Карлсбадски аранжман н страна контрола у Србији (свршетак), *Недељни преглед* I-14 (1908), 228–231.

33 Lannes, Државни живот. Положај војске у држави, *Недељни преглед* III-47, 84 (1910), 702–704.

34 Lannes, Државни живот. Положај војске у држави (свршетак), *Недељни преглед* III-2, 85 (1910), 21–24.

Јован Б. Јовановић је сматрао да је Станојевић занемарио природу српске средњовековне државе и њен однос са црквом. Наиме, Јовановић је веровао да је преласком Стефана Немање са римокатоличанства на православље црква постала подређена интересима државе.[35] Политичар и судија Алекса С. Јовановић (1846–1920) тврдио је да је Стефан Немања успео да превазиђе обласну подвојеност српског народа и да створи јаку државу. Међутим, био је критичан према Стефану Немањи сматрајући да је приликом похода на богумиле разорено српско правно наслеђе у средњовековној Босни. Тим поводом, Алекса С. Јовановић је Повељу бана Кулина из 1189. године сматрао извором српског права, а Босну српском државом.[36] За адвоката и аутора књиге *Енглеска и источно питање* Тихослава Маршићанина одлазак Растка Немањића у манастир био је плод државотворне политике Стефана Немање који је организовао цркву и подредио је државним интересима. Маршићанин је налазио и историјске паралеле између Немањића и Обреновића тврдећи:

> Кад је Немања успео, да уједини главне српске државице и племена, он је створио себи непријатеље. Сви они „добри Срби", који су изгубили понешто од власти и амбиција, крваво су гледали на његово дело, као што је то било и доцније са новијим делом Обреновића.[37]

Спољна политика

Осим јаке државе, основни циљ напредњака било је национално уједињење. Наиме, напредњаци су сматрали да је национално уједињење могло да се спроведе пре свега ослањањем на ауторитарну државу са монархом на челу и, посебно, са снажном војном силом. Таква мисао је несумњиво потицала из реалполитичких концепција које су се развијале у немачкој, превасходно пруској, интелектуалној

35 Др Ј. Б. Јовановић, Ст. Станојевић Историја српскога народа, Београд 1908, стр. 387, *Недељни прегледˮ* II-4, 41 (1909), 61; др Ј. Б. Јовановић, Ст. Станојевић Историја српскога народа, Београд 1908, стр. 387. (наставак), *Недељни прегледˮ* II-5, 42 (1909), 76–78. Јовановић је, насупрот Станојевићу, хвалио биографију Милоша Обреновића од Михаила Гавриловића. Вид. др Ј. Б. Јовановић, Ст. Станојевић Историја српскога народа (свршетак), *Недељни прегледˮ* II-6, 43 (1909), 90–91. О тој дебати кратку белешку дао је историчар Вељко Станић – В. Станић, Станоје Станојевић, *Срби 1903–1914. Историја идеја*, 588–604.

36 А. С. Јовановић, Законик Стефана Душана, цара српског, *Недељни прегледˮ* II-40, 77 (1909), 604–605.

37 Т. М. Маршићанин, Стеван Немања и Св. Сава, *Недељни прегледˮ* III-19, 102 (1910), 276–278; Т. М. Маршићанин, Стеван Немања и Св. Сава (свршетак), *Недељни прегледˮ* III-20, 103 (1910), 292–293.

средини XIX века и по којима се у средишту међународних односа налазила моћ.[38] Дакле, напредњацима је узор била Пруска, а касније и Немачко царство, са својим ограниченим парламентаризмом и јаком милитаристичком традицијом.[39] Ослањање на италијански модел националног уједињења напредњаци су сматрали непримереним за Србију. Због тога је књижевник и позоришни редитељ Милутин Чекић (1882–1964) тврдио да

> сваки ко иоле зна историју, знаће да су се Талијани ујединили туђом, француском, помоћу, и да су талијанске трупе, кад год су се саме биле, редовно бивале тучене од Аустријанаца.[40]

Напредњаци су током Анексионе кризе посебно критиковали радикалску политику која је ослабила војне потенцијале и снагу монархије. Своје незадовољство владавином радикалне странке напредњаци су истакли речима

> Они [радикали – прим. П. Ћ.] су се вечито борили противу владалачкога ауторитета и јаке војске, а место тога истицали као идеал парламентарну форму владавине. Услед тога, што Србија није имала јаку војску, нико је није узимао као озбиљног фактора на Балканском полуострву. Док су сви европски листови с респектом говорили о бугарској војној снази, дотле Србији најпријатељскије наклоњени листови са жаљењем су констатовали, да се Србија није старала да импонује својом војном снагом.[41]

Напредњаци су, уосталом као и сви конзервативни политичари у Европи, страховали да би повлађивање масама значило губитак контроле над државом.[42] Према њима

---

38 A. L. von Rochau, *Grundsätze der Realpolitik*, Stuttgart 1853; J. Bew, *Realpolitik. A History*, Oxford 2016, 65–85. Насупрот појединим ауторима, попут историчара Фридриха Мајнекеа, који су у годинама пред Први светски рат веровали (а касније и одбацивали) у могућност коегзистенције моралности и силе у политици. Напредњачки мислиоци у Србији нису укључивали етичку компоненту у разумевање међународних односа. Упор. М. Антоловић, *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа*, Београд 2017, 205–243.

39 Недељна хроника. Писмо једног официра, *Недељни преглед* III-8, 91 (1910), 116; Lannes, Демократизам с националног гледишта (свршетак), *Недељни преглед* III-15/16, 98/99 (1910), 222–227.

40 М. Чекић, Културни смисао једне странке (свршетак), *Недељни преглед* I-5 (1908), 90–95.

41 X. Z. Успех консерватизма у Србији, *Недељни преглед* II-13, 50 (1909), 193–194.

42 Lannes, Демократизам с националног гледишта, *Недељни преглед* III-12, 95 (1910), 180–182.

> За развој једне државе и њено проширење потребно је водити агресивну политику; демократизам је међутим, као и сваки болесник, врло мирољубив.[43]

Имајући у виду да је у политичком дискурсу напредњака доминирала реалполитичка парадигма, може се поставити и питање на који начин су напредњаци сагледавали националне интересе Србије током Анексионе кризе. Коментаришући положај Србије након припајања Босне и Херцеговине Аустроугарској, *Недељни прегled* је, позивајући се на рад *Српски поглед на босанско питање* универзитетског професора и истакнутог самосталног радикала Божидара Марковића (1874–1946), тврдио:

> Даље г. Марковић говори о неповољном географском положају Србије. Аграрна земља, с југа и истока граничи агрним [Sic!] земљама; без излаза на море, Србија је увек била готова на највеће жртве, да пругом Дунав-Јадране кроз Турску изиђе на море: стално изложена самовољи Аустрије, трпела је до сада окупацију Босне, као привремено стање, према 25. чл. Берлинског уговора, надајући се да ће се оно кад тад променути у корист српског народа. Ако се призна анексија, Србија нема више шта да се нада; прети јој опасност да добије Аустрију и с југа за суседа; а да ова жели да заузме Турску „до иза Митровице" (значи до Солуна), види се и по томе, што се противи свакој територијалној вези између Србије и Црне Горе. А ако Аустрија успе да тако опколи Србију, онда је стапање ове с Аустријом питање још само најкраћег времена. Србија добро зна, шта све ставља на коцку у рату с Аустријом, па ипак је анексијом приморава на овај судбоносан корак.[44]

Напредњаци се нису слагали ни са радикалским разумевањем спровођења националних интереса у околностима сукоба два супротстављена савеза великих сила. За напредњаке је посебно спорна била идеја Милована Миловановића да се пристанак Србије за анексију Босне и Херцеговине услови територијалним компензацијама на југу. Уместо да се доследно позивала на принципе народности и поштовања међународних уговора, по Миловановићевом предлогу „Србија није, у начелу била противна међународним отмицама; она је само ту постављала један услов: да се и њој допусти да у томе има удела". Таква Миловановићева политика била је штетна будући да је непријатељску Аустоугарску окренула сарадњи са Османским царством зарад спречавања територијалног проширења Србије. Консе-

43 Lannes, Демократизам с националног гледишта (свршетак), *Недељни прегled* III-15/16, 98/99 (1910), 222–227.

44 Књижевне белешке. Die serbische Auffassung der bosnischen Frage, von Dr. B. Markowitsch, Universitatsprofessor in Belgrad, Berlin 1908, *Недељни прегled* I-34 (1908), 559–560.

квентно, *Недељни прегled* је одбацивао могућност да се са силама Антанте може спровести политика проширења. Због тога се анонимни аутор питао

> Треба ли из тога извести да је та ствар дефинитивно изгубљена, или да ли, можда, тај парадокс, реализирање српскога уједињења под заштитом Тројнога савеза [Централних сила – прим. аут.], није могућан?[45]

Напредњак са највише разумевања за Русију и њене интересе, дипломата, министар и премијер Стојан Новаковић[46] сматрао је да се Србија нашла у посебно сложеном положају пре свега због политичких и територијалних претензија Бугарске, неповерења Грчке према словенским земљама и румунске окренутости средњоевропским силама. Због тога се Стојан Новаковић питао

> Што ли смо то само ми тако на нишану? Што ли то само ми тако неодољиво сметамо, да је устало на нас све што је око нас, сродно онако исто као и несродно ? Шта ли је то да се само за нас мисли да треба да нам је довољна ова Краљевина Србија, за коју би се желело не да представља него да се у њу збије цело Српство?[47]

Новаковић је критиковао и политику Аустроугарске према Србији сматрајући да „се ми осећамо у нашој части вазда уврређени оним омаловажавањем којим се о нама говори у Аустроугарској. Зар ми немамо наших сопствених идеала и нашу сопствену културу?“. Истичући да су Срби и Хрвати били јединствен народ, Стојан Новаковић је тврдио, не само да је Србија желела да води добросуседску политику, већ и да својим деловањем није угрозила Аустроугарску и њено постојање. Истовремено, Новаковић је предлагао да Хабзбуршка монархија призна националне особености својих грађана због чега је говорио:

> Зар неко не може бити аустријски или угарски Србин и у исто време и лојалан грађанин, исто онако као што су Немци у Аустроугарској најбоље патриоте ма да је Аустрија одвојена од Немачкога царства црно-жутим пограничним стубовима? Зар се нама може замерити што се ми с времена на време интересујемо и за наше саплеменике с оне стране Дунава, чија је култура и књижевност и наша? Политика трпељивости и умерености према нашим саплеменицима, као и не мање

45 Србија и анексија Босне и Херцеговине, *Недељни прегled* II-41, 78 (1909), 610–613.

46 Видети: М. Војводић, Стојан Новаковић и Русија, *Братство* 8 (2004), 65–84; В. Вулетић, Стојан Новаковић и Русија, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 39–1 (1991), 99–117.

47 Dardanus, Двадесети или Средњи век? Белешке за српски биланс, *Недељни прегled* II-5, 42 (1909), 67–69.

политика добро схваћеног суседског интереса која би сматрала Србију као одиста доброг и коректног суседа, необично би могла много допринети васпостављању односа, који би ишао у прилог како нама тако и Аустро-Угарској.[48]

Поучени искуством Анексионе кризе и непосредним последицама тог чина, напредњаци су преиспитивали дотадашњу политку радикалских партија, па чак и идеје свог страначког колеге Стојана Новаковића. Професор Правног факултета у Београду Живојин Перић је позивао власти да одустану од политике реваншизма према Аустроугарској због анексије Босне и Херцеговине. Правац ширења Србије, по Перићу, био је према Османској царевини због чега је било препоручљиво да се Србија окрене сарадњи са Бечом и Будимпештом. Наиме, аустофилски оријентисани Перић је предлагао чвршћу унију између Аустроугарске и Србије.[49] Као германофил, позивао је на ближе везе Србије са Тројним савезом сматрајући да се „национални интереси Српства могу помирити са економским интересима Немаца".[50] Перићев предлог се вероватно ослањао на традиције немачких економских мислилаца о неопходном стварању чвршћих веза између индустријске Немачке и аграрних земаља Европе. Такве идеје су несумњиво погодовале јачању економског утицаја и присуства Немачке и њених савезника на Балкану и Средњој Европи.[51] Идеја о унији са Аустроугарском, за коју су поједини напредњачки аутори сматрали да би Србији коначно донела национално уједињење, међутим, била је онемогућена. Не водећи рачуна о сложеној природи односа и равнотеже моћи између Беча и Будимпеште, *Недељни ūреīлед* је као главног кривца за неуспех иницијативе о српско-аустоугарској унији означио Мађаре и њихову жељу да стекну контролу над Србијом.[52] Међутим, нису сви аутори покази-

48 Код министра-председника Новаковића, *Недељни ūреīлед* II-14, 51 (1909), 211–214.

49 Ж. М. Перић, Српско-аустриска федерација?, *Недељни ūреīлед* II-42/43, 79/80 (1909), 629–633.

50 Garrick, Трговински уговор с Аустро-Угарском, *Недељни ūреīлед* III-20, 103 (1910), 294–295.

51 A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981; H. M. Lorscheider, The Commercial Treaty between Germany and Serbia of 1904, *Central European History* 9–2 (1976), 129–145; W. Gutsche, Serbien in den Mitteleuropaplänen des deutschen imperialismus am Vorabend des ersten Weltkrieges, *Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat*, ur. V. Čubrilovic, Beograd 1976, 197–215; R. von Kaufmann, Der mitteleuropäische Zollverein, *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft* 22 (1886), 530–584; L. Brentano, Über eine zukünftige Handelspolitik des Deutschen Reichs, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich* 9 (1885), 1–29.

52 Аустро-српски царински савез, *Недељни ūреīлед* III-23, 106 (1910), 345–346.

вали подједнаке симпатије за могућност чвршће сарадње Србије и Аустроугарске. Тим поводом аутор потписан под псеудонимом *Lector* је сматрао

> Неповерење које меродавни кругови у Аустрији стално према нама показују из основа је неоправдано и неумесно вређа наш народни понос. Панславизам, од којег се у Бечу толико боје, никад није био биљка, која је успевала на земљишту Србије. Ми нећемо да будемо авангарда руска, као што нећемо да будемо ни аустријска. Ми тражимо од Аустрије као и од Русије да поштују право српског народа на своје самоопредељење и на слободан политички и културни развитак нашега народа.[53]

За разлику од радикала који су отворено показивали симпатије према Русији, Јован Б. Јовановић је тврдио да би

> овако слепо одушевљење за Русију било је фатално за Србију, па ипак, многи, који су видели да су у својим надама на Русију разочарали, не смеју то ни јавно ни у себи да признају као што какав побожан човек нема смелости да критички испитује догме своје вере.[54]

За Јовановића, руски интереси нису били заједнички српским пре свега због неслагања поводом Македоније и сталног мешања Русије у унутрашњу политику Србије. То друго је нарочито, према Јовановићевом мишљењу, имало штетне последице будући да је Русија стално слабила снажну монархију у Србији. Због тога је веровао да је Србија „била приморана да води политику по жељама Русије, која никад није истински била наклоњена идеји Велике Србије".[55] Одбацујући идеју чвршћег везивања уз Русију, Јован Б. Јовановић је као решење предлагао да „морамо водити рачуна о међусобним односима великих европских сила, и да нашу политику морамо према томе подешавати".[56] Други аутори су критиковали Русију сматрајући да је Петроград у свом подстицању словенофилских покрета подржавао Бугаре, занемаривши интересе Србије и Пољака.[57]

53 Lector, Наши односи с Аустро-Угарском, *Недељни йреїлед* II-14, 51 (1909), 209–211.

54 Ј. Б. Јовановић, Наше политичке заблуде, *Недељни йреїлед* I-17 (1908), 275–277.

55 Ј. Б. Јовановић, Странке и парламентаризам у Србији, *Недељни йреїлед* I-32 (1908), 515–520.

56 Ј. Б. Јовановић, Тајна конвенција с Аустро-Угарском, *Недељни йреїлед* II-6, 43 (1909), 83–86. *Недељни йреїлед* је прештампао и писма Милана Пироћанца која су указивала на то да је напредњачка влада приликом потписивања Тајне конвенције водила рачуна о интересима Србије. Вид. Три Пироћанчева писма, *Недељни йреїлед* II-7, 44 (1909), 98–102; Три Пироћанчева писма (свршетак), *Недељни йреїлед* II-8, 45 (1909), 117–118.

57 Прослава Сливнице, *Недељни йреїлед* III-22, 105 (1910), 335; Неуспех неославизма, *Недељни йреїлед, йолиūички, књижевни и научни* III-6, 89 (1910), 96; Разне вести. Свесловенски конгрес, *Недељни йреїлед* III-19, 102 (1910), 286–287.

Српство и (југо)словенство

Имајући у виду да су Срби почетком XX века живели у неколико држава, те да је империјално искуство у Аустроугарској и Османској царевини неретко било обележено институционалним и стварним насиљем, текстови *Недељноī ūреīледа* могу представљати важан извор разумевања политике Напредне странке према Србима изван Србије.

Босна и Херцеговина

У месецима непосредно пре, током и после анексије Босне и Херцеговине, напредњачки политичари су износили своје ставове о будућности тих покрајина које су од Берлинског конгреса до 1908. године биле најпре под аустроугарском окупацијом, а потом и под директном влашћу. Коментаришући улогу аустроугарских власти, Живојин Перић је почетком марта 1908. године тврдио да је Двојна монархија аутократски спутавала тежњу за развојем босанскохерцеговачке аутономије. Сматрајући да је аутономија једини остварљив циљ у политичким околностима, Перић је позивао Србе из Босне и Херцеговине да се „еволуцијом а не револуцијом" боре за сопствена политичка права, што је био и став целокупног напредњачког круга окупљеног око часописа.[58] Анализирајући политику Србије, у *Недељном ūреīледу* је истакнуто да је

> ...особито нама Србима у Србији дужност да у том погледу будемо потпуно коректни, те да своју браћу у Босни и Херцеговини, овако заклоњени од безобзирних босанскохерцеговачких власти, не излажемо никаквим неприликама и да им, својим паметним држањем према суседној Монархији, не сметамо у њиховом законитом раду на задобијању аутономије.[59]

Осим аутономије, напредњаци су предлагали деловање у култури и просвети. Национални рад се заснивао на културној пропаган-

58 Garrick, Босанско-херцеговачка еволуција, *Недељни ūреīлед* I-1 (1908), 13.

59 Српство и словенство. Босанско-херцеговачка аутономија, *Недељни ūреīлед* I-3 (1908), 66; Недељна хроника. Босански меморандум, *Недељни ūреīлед* I-21 (1908), 341–342; Прокламација босанских Срба и Мухамеданаца, *Недељни ūреīлед* I-25 (1908), 411. *Недељни ūреīлед* је пренео текст Жана Бернара који је написао да је циљ Аустроугарске да подржавајући анексију дође до Солуна. Такође ултрамонтанско римокатоличанство барона Ерентала и Франца Фердинанда додатно је обликовало аустроугарске експанзионистичке тежње. Вид. Ж. Бернар, Две религије и анексија (Gil Blas од 1. априла 1909. по н. к.), *Недељни ūреīлед* II-15, 52 (1909), 229–230.

ди, а не на политичкој агитацији која би претила да угрози опстанак Хабзбуршке монархије. Наиме, културно деловање није, према *Недељном прегледу*, реметило реалне односе моћи, већ је требало да омогући чвршћу националну интеграцију Срба из Србије и Босне и Херцеговине.[60]

Срби у Старој Србији и Македонији

У складу са напредњачким уверењем да би Србија требало да се шири ка Старој Србији и Македонији, *Недељни преглед* је критиковао бугарску страну због негирања постојања Срба јужно од Шар-планине.[61] У контексту аустроугарских покушаја продора ка југу и окруживања Србије, поједини аутори у *Недељном прегледу*, премда са великим разумевањем за интересе Двојне монархије, сматрали су да је неопходно да Србија осигура своје ширење не само у правцу Косова, Метохије и Македоније, већ и Новопазарског санџака. Позивајући се на радове Јована Цвијића, у тексту *Војно-политички значај Новопазарског санџака* истакнуто је да та област представља „центар и етнографски чвор нашега народа" који посредно води и ка Солунском заливу. Због тога, „без заузимања Новопазарскога санџака и Косова нема правог смисла ни продирање врема југу узаном вардарском зоном; обе тежње морају ићи упоредно".[62]

На који начин су напредњаци предлагали да се положај Срба у Османској царевини унапреди? Критикујући Пашићеву владу због пробугарске политике, напредњаци су сматрали да је било неопходно да влада у Београду активније подржи четничке одреде који су већ имали велики значај на територији Македоније.[63] Таква политика, тврдили су у часопису, спречила би велике силе и њихове тежње да стварањем кондоминијума у европским провинцијама Османског царства потисну балканске државе.[64] Расправљајући о могућности да Срби, по узору на Бугаре, успоставе свој егзархат, *Недељни преглед* је

60 С. Србаковић, Српство и словенство. Београдски професори у Босанској Крајини, *Недељни преглед* I-5 (1908), 88–90.

61 Ш. П., Српство и Словенство. Бугарска маћедонска пропаганда у Европи, *Недељни преглед* I-1 (1908), 11–13.

62 Нај, Војно-политички значај Новопазарског санџака, *Недељни преглед*, I-28 (1908), 452–454.

63 Из Маћедоније, мучко убиство Војводе Глигора, *Недељни преглед* III-20, 103 (1910), 290–292.

64 Z, Србија и Бугарска, *Недељни преглед* I-9 (1908), 147–148. Упор. Српство и словенство. Бугарска ровења по Македонији, *Недељни преглед* I-10 (1908), 171. Ш.-П., Срби у Турској, *Недељни преглед* I-5 (1908), 84–85; Ф., Политичко опреде-

одбацивао идеју формирања посебне православне организације Срба која би обухватала призренску, скопску и велешко-дебарску епархију будући да би изван граница остали Срби из Штипа, Овчег поља и Охрида. Због тога једино решење је било да се Срби окрену сарадњи са Васељенском патријаршијом у оквирима Светог синода.[65]

Посебно је *Недељни ūреīлед* позивао на јединство и заједничку политику Владе Краљевине Србије и Срба из Османског царства.[66] Међутим, ефекти Младотурске револуције оцењени су као негативни пре свега због немогућности пуне националне еманципације хришћанских народа.[67] Напредњаци су одбацивали младотурску политику стварања нове нације која је негирала особености народа у царевини укидањем националних симбола, забраном развијања националне културе, османизацијом имена и презимена, увођењем турског као језика образовања, већом државном контролом народних школа и присилним исељавањем балканских хришћана.[68] Као решење, *Недељни ūреīлед* је предлагао:

> Међутим, да ли они [Срби у Османској царевини – прим. П. Ћ.] треба да чекају само на нашу помоћи? И Срби у Босни и Херцеговини, и Срби у Хрватској и Војводини под туђинским су јармом, па ипак без ичије помоћи одолевају непријатељу и напредују у сваком погледу. Додуше, ми знамо да Турска није исто што и Аустроугарска, али ми знамо и ону народну: „према свецу и тропар". Зар српски народ у Турској нема своје интелигенције, својих људи који су кадри да га воде? Зар Срби у Турској немају своје омладине?[69]

Срби у Хабзбуршкој монархији

Насупрот Османској царевини, у Двојној монархији су постојали другачији проблеми у положају српског народа. Напредњаци су, критикујући радикале Јаше Томића, одбацивали идеју о сарадњи са

лење Срба у уставној Турској, *Недељни ūреīлед* I-34 (1908), 553–554; Разне вести Срби у Турској, *Недељни ūреīлед* I-36/37 (1908), 610.

65 Велешанин, Из Старе Србије и Маћедоније, *Недељни ūреīлед* III-12, 95 (1910), 178–180.

66 Српство и словенство. Српска пропаганда у Турској, *Недељни ūреīлед* I-2 (1908), 40–41.

67 Dux, Из Отоманске империје, десети јулије у Битољу, *Недељни ūреīлед* II-30/31, 67/68 (1909), 451– 454.

68 Garrick, Српство и словенство. Срби у Турској *Недељни ūреīлед* III-13/14, 96/97 (1910), 197–198; Д. П., Срби и младотурци, *Недељни ūреīлед* III-19, 102 (1910), 275–276.

69 Д. П., Срби и младотурци, *Недељни ūреīлед* III-19, 102 (1910), 275–276.

странком Ференца Кошута, чијим су програмом биле предвиђене мере мађаризације у школству, државној управи и цивилном браку.[70] Због тога, борба против мађарске политичке нације морала је да се спроводи парламентарним средствима и у сарадњи са Словацима и Румунима.[71] У политичком погледу, напредњаци су поздравили деловање демократа на простору Јужне Угарске сматрајући их алтернативом доминантним радикалима.[72] Осим тога, анализирајући избор Лукијана Богдановића за карловачког патријарха напредњаци су сматрали да је основни циљ српске политике у Угарској требало да буде очување црквено-школске аутономије.[73]

Осим за Угарску, посебно интересовање је владало и за прилике у Банској Хрватској, у којој се одвијао процес институционалног и политичког прогона Срба у Велеиздајничком процесу у Загребу.[74] Напредњачки лист је критиковао тезе државног тужиоца Милана Акуртија и франковачких праваша о непостојању Срба у Хрватској речима:

> Ево те логике: Сведоци тврде, измислио је г. Акурти, да до пре две три године овде није било Срба. Али баш у то доба почиње се спроводити организација српске самосталне странке, српских земљорадничких задруга, оснивају се српске штедионице, читаонице, „Соколи“, и у народу се чују узвици: „Живела Србија“ и др., и од грчко-источног живља постаје на мах српски народ. Како је то могло да се догоди? Једино на тај начин што су ове српске институције почеле пропагирати српско име. Та се пропаганда може довести у везу са Настићевим „Револуционарним статутом“, дакле, ту је „велеиздаја“. Али ко је водио ту пропаганду, сведоци о томе ништа не говоре? – Па ко може други бити него прваци самосталне странке, како они из Загреба, тако и они из провинције.[75]

Негирајући радикалску доктрину „прво, дакле, демократизам па тек онда Српство“, напредњаци су се надали да би доласком конзервативног Хедерварија на место председника угарске владе 1910.

---

70 Српство и Словенство, Срби у Угарској, *Недељни преглед* I-6 (1908), 104–105; Мађаризација, *Недељни преглед* II-25, 62 (1909), 391.

71 Срби и Кошут, *Недељни преглед* I-27 (1908), 440–441; Српство и словенство. Српски покрет у Угарској, *Недељни преглед* I-18 (1908), 298–299.

72 Српство и словенство. Српски покрет у Угарској, *Недељни преглед* I-18 (1908), 298. Упор. В. Крестић, Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској, *Сентандрејски зборник* 1 (1987), 91–112.

73 Српство и словенство. Избор српскога патријарха, *Недељни преглед* I-24 (1908), 395

74 В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, Београд 1995, 489–523.

75 Св. М. Гребенац, Велеиздајнички процес, *Недељни преглед* II-14, 51 (1909), 217–219. Упор. А. Митровић, О велеиздајничком процесу, *Недељни преглед* II-18, 55 (1909), 279–281.

године могло, уз подршку Беча, да се умањи дејство мађарског национализма или да се, у најбољем случају, уведе опште право гласа у земљама круне Светог Стефана.[76]

Црна Гора

Осим дешавања у Аустоугарској и Османској царевини, *Недељни ūреīлед* је пратио и политичке процесе у Црној Гори. У погледу унутрашњих односа у овој држави, као конзервативан часопис, *Недељни ūреīлед* је критиковао одустајање књаза Николе Петровића Његоша од аутократског модела власти и окретање ка уставно-парламентарном облику владавине.[77] Према напредњацима, Црна Гора је била изграђена на патријархално-војничким начелима и због тога је конзервативни и аутократски облик власти књаза Николе био је најповољнији за племенски подељену Црну Гору будући да

> Државни разлог или интерес мора да се провлачи кроз масу разних ситних интереса појединих племена и фамилија и њихових чланова. Ту је потребан јак ауторитет, јака институција, која ће то у Црној Гори моћи с успехом вршити, а то је само владалац.[78]

Сажимајући историјску улогу књаза и краља и укључујући га у знамените српске владаре, аутор под псеудонимом *Brutus* приметио је да је Црна Гора тек од Николе Петровића Његоша постала „држава, у правоме смислу те речи, способна за правилан и миран унутрашњи живот и за успешну акцију споља“ и да је због тога заслужила да буде проглашена краљевином.[79]

У светлу поремећених односа између Србије и Црне Горе после Бомбашке и Васојевићке афере, *Недељни ūреīлед* је извештавао да су пресуде за Бомбашку аферу биле драконске.[80] Касније, Живојин Перић је поводом Васојевићке афере написао да

> ми [*Недељни ūреīлед* – прим. П. Ћ.] смо ипак били против тога да се Србија, као одвојена држава, може и сме, подржавајући пропаганду црногорских емиграната, уплетати у ствари које нису њене: те су ства-

76 Промена у Хрватској, *Недељни ūреīлед* III-3, 86 (1910), 51; Избори у Угарској, *Недељни ūреīлед* III-18, 101 (1910), 272; Српско-хрватска коалиција, *Недељни ūреīлед* III 19, 102 (1910), 288.

77 Српство и словенство. Догађаји у Црној Гори, *Недељни ūреīлед* I-7 (1908), 120.

78 М. Живковић, Црногорска уставност, *Недељни ūреīлед* II-40, 77 (1909), 593–597.

79 Brutus, Кнез Никола и Црна Гора, *Недељни ūреīлед* III-20, 103 (1910), 289–290.

80 Опет „Словенски југ“, *Недељни ūреīлед* I-10 (1908), 167–168; Бомбе и пресуда, *Недељни ūреīлед* I-10 (1908), 169.

ри могле бити надлежност црногорских поданика који се овде налазе, али не и наша надлежност.[81]

Такође, *Недељни ūреīлед* је негативно оценио неодлазак Народног позоришта из Београда на прославу владарског јубилеја књаза Николе и проглашење Црне Горе краљевином следећим речима:

> Кнез Никола, владалац једне слободне српске земље, прославља педесетогодишњицу своје владавине, али у том свечаном моменту његова песничка дела неће тумачити Срби већ – Хрвати... То у толико више боде очи, што ово није само свечан моменат за књаза Николу, већ и за Црну Гору, која се проглашава краљевином. Ми не видимо заиста ни један изговор који би оправдао одсуство нашег позоришта са свечаности на Цетињу.[82]

Југословенско питање

Однос према југословенском питању био је посебно важан у српском политичком дискурсу почетком XX века. У напредњачкој групи су постојала различита мишљења о југословенској идеји. Стојан Новаковић се међу напредњацима разликовао, не само због разумевања за руске интересе већ и због инсистирања на јединству Срба и Хрвата.[83] Новаковић је сматрао да су Срби и Хрвати постали јединствен народ током XIX века захваљујући језичким реформама. Основни проблем за њега је био „аустрофилски католички клерикализам с очевидном гадном намером да разори све што су боља времена створила". Новаковић је током Анексионе кризе показивао незадовољство због политике хрватских странака које су подстицале и позивале на прогон Срба и негирање њиховог идентитета у Хрватској, Славонији и Далмацији.[84]

Међутим, нису сви представници напредњака имали разумевање за Новаковићеве тезе о јединству југословенских народа. Божидар Николајевић је, негативно оцењујући намере југословенског окупљања, написао:

> Једна мала култура, ако у себи има здравога нагона ка развијању, никада не тежи удруживању са исто тако малим културама. Она је

81 Garrick, Недељна хроника. Васојевићска афера, *Недељни ūреīлед* II-42/43, 79/80 (1909), 633–634.

82 Хрватско казалиште на Цетињу, *Недељни ūреīлед* III-20, 103 (1910), 304.

83 Вид. више: Ковић, *Сīојан Новаковић и јуīословенска идеја*, 347–355.

84 Dardanus, Двадесети или Средњи век? Белешке за српски биланс, *Недељни ūреīлед* II-5, 42 (1909), 67–69.

> индивидуална, верује у своју моћ и кад тежи удруживању, она тежи удруживању с једном већом, дубљом културом. Културно зближавање Југословена је отуд једна негативна идеја, продукт једне површне средине без унутрашњег живота.[85]

Ни Јовану Б. Јовановићу идеје о политичком југословенству нису биле реалистичне. Реализација југословенског пројекта није била могућа, како због спора између Србије и Бугарске око Македоније, тако и због улоге Аустроугарске у међународним односима. Наиме, постојање Двојне монархије одговарало је Француској и Уједињеном Краљевству због могућности сузбијања утицаја Русије и Немачке на средњоевропском простору. У унутарњој политици Хабзбуршке монархије, Јовановић је посебно истицао снагу германског фактора:

> Да би сузбила сувишне мађарске захтеве, Аустрији неће ништа сметати да створи једнога дана једну југословенску круновину у обиму монархије као што се прошле године о томе говорило у листовима. У таквој једној круновини, јужни Словени у обиму аустроугарске монархије имали би остварене све своје захтеве, јер, Аустрија као династичка држава не би имала ништа противу тога и на тај начин створила би привлачну тачку и за остале Јужне Словене ван њених граница. Аустријски Јужни Словени, задовољни својим положајем у монархији, вековним традицијама везани за једну стару и велику државу, великим делом католици, тежили би тада да себи привуку и Србе на Балкану, што би са Босном лако успели. И тако југословенски покрет, управљен с наше стране противу Аустрије учинио би да се она највише њиме користи и у ствари би штетио Србији зато југословенски покрет посматран са његове политичке стране није само наиван већ и врло опасан по будућност Србије.[86]

Уместо закључка: национализам Напредне странке и главни токови политичког живота Србије током XX века

Напредна странка се од пада династије Обреновић 1903. године налазила на маргинама политичког живота добијајући подршку, не рачунајући коалицију са нешто популарнијим либералима, између 2,9% и 8% укупног бирачког тела.[87] Изузев премијерског положаја

85 Б. Николајевић, Југословенска култура, *Недељни прегледˌ политички, књижевни и научни* III-2(85) (1910), 18–19.

86 Ј. Б. Јовановић, Југословенски покрет, *Недељни прегледˌ* I-10 (1908), 160–165.

87 Антонић, *Демократија,* 100–105; Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, 167, 185, 199, 237.

Стојана Новаковића за време Анексионе кризе и подршке Пашићевим владама током Првог светског рата, напредњаци нису имали значајнију улогу у извршној власти и представљали су опозицију доминантним политичким чиниоцима – Народној и Самосталној радикалној странци. Будући да нису имали значајан положај у обликовању државне политике, може се поставити и питање на чему почива важност проучавања те политичке групације.

Пре свега, напредњаци су представљали потпуно алтернативни ток у политичкој мисли Србије која је, како се приближавао Први светски рат, била принуђена да се конфронтира агресивној политици Аустроугарске у економском, политичком и војном погледу. Искуство сукоба са великом империјом профилисало је напредњаке као аустрофилску политичку опцију. Међутим, њихово разумевање за интересе Двојне монархије није се заснивало на пукој негацији националних интереса Србије. За напредњаке, циљ Србије је требало да буде територијална експанзија према Османској царевини, али уз помоћ Хабзбуршке монархије и Централних сила.

Развој политичких околности био је готово потпуно у супротности са напредњачким начелима. Територијално проширење Србије на југ током балканских ратова спровели су представници радикалских власти. Идеја о мирној коегзистенцији са Аустроугарском завршена је ратом, а реализована је југословенска идеја, према којој су припадници тог круга најчешће (са изузетком Стојана Новаковића) имали негативно мишљење. И поред покушаја да се напредњачка група поново афирмише као посебна политичка опција стварањем Конзервативне странке 1914. године, напредњаци су се у рату суочили са аустроугарском окупацијом (у којој је део њих активно учествовао), а након рата били су принуђени да, заједно са либералима и самосталцима, постану део ширег блока формирајући Југословенску демократску странку. У Југославији се део напредњака, а посебно Живојин Перић и Јован Б. Јовановић, активно залагао за федерализацију земље и сарадњу са Хрватима. Судбину српских конзерваторивца, припадника Напредне и Конзервативне странке можда најбоље репрезентује живот Живојина Перића који је у Другом светском рату учествовао, по други пут у XX веку, у колаборацији након чега је трајно напустио земљу, а његово дело, као и дела већине мислилаца из тог круга, било је неколико деценија занемарено.[88]

88 J. B. Jovanović, Srbijanska opozicija i radikali, *Hrvat* 6–1309 (1924), 1; J. B. Jovanović, Srpska inteligencija prema hrvatsko-srpskom sporu. Povom 'jedne iskrene riječi', *Hrvat* 6–1367 (1924), 2; Д. Бл. Кечкић – Ж. П. Јовановић, Биографија и библиографија Живојина Перића, *Правна мисао* 11–12 (1937), 621–649; А. Николић, Федерална мисао у делима Живојина Перића, *Живојин М. Перић: личност и*

Petar S. Ćurčić

THE STATE, NATIONAL INTEREST, AND THE UNDERSTANDING OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE *NEDELJNI PREGLED* MAGAZINE (1908–1910): A CONSERVATIVE VIEW

Summary

The political press has been crucial for analyzing the evolution of political discourse. Among the many Serbian political publications from 1903 to 1914, the Nedeljni pregled magazine, serving as the Progressive Party's official organ from 1908 to 1910, held a notable position due to its distinct oppositional stance.

Previous research on Serbian political history from the May Coup in 1903 to World War I has mainly focused on the development of parliamentarism and the Progressive critique thereof. This study seeks to explore less examined aspects of Progressive political discourse, particularly their views on state relations, national interests, and international diplomacy.

Representing the liberal-conservative strand of Serbian political thought, the Progressives were highly critical of both the People's Party and the Independent Radical Party, especially regarding foreign and domestic policies. During King Petar Karađorđević's reign, the Progressives, positioned in opposition, advocated specific policies on Serbia's geopolitical stance, the nature of the Serbian state, and its future foreign policy.

The Progressives emphasized Serbia's relationships with Austria-Hungary and Russia, favoring cooperation with the Habsburg Monarchy, which they saw as vital for advancing Serbian interests. They viewed the state as a symbol of unity and were wary of democratic reforms that might destabilize it. Influenced by German political realism, they supported a strong state with robust monarchical leadership and a formidable military. They proposed that the status of Serbs in neighboring empires be addressed through pragmatic measures rather than revolutionary approaches.

Keywords: Progressive Party, Weekly Review, nationalism, patriotism, state, national interest, conservatism

---

дело, 195–209; В. Матковић, *Политичка мисао Живојина Перића*, Београд 2013; O. Popović Obradović, *Živojin Perić između liberalizma i konzervativizma*, 317–346; O. Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd 2010, 187–188.

Дарко Гавриловић
Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
chdr.novisad@gmail.com

ПАТРИОТИЗАМ МАСОНА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ НА ПРЕЛОМУ ДВА ВЕКА*

Сажетак: У овом раду се истражује патриотизам српских масона на прелому XIX и XX века, са посебним осврtом на њихову сарадњу са хрватским масонима и употребу међународних веза са циљем пружања подршке отаџбини Србији. Анализом историјских извора и докумената, у раду се открива како су српски масони интегрисали елементе модерног патриотизма у свој рад, укључујући политичку ангажованост, рационалан приступ националним питањима, инклузивност и активну грађанску дужност. У том контексту, масони су играли важну улогу у формирању и јачању јужнословенског јединства, подржавајући формирање Југословенског одбора и залажући се за стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Осим тога, њихова сарадња са међународним актерима и масонским ложама из других земаља допринела је јачању међународне подршке интересима Србије. У раду се закључује да су српски масони својим деловањем показали високу свест о националним и грађанским дужностима, чиме су допринели еволуцији модерног патриотизма у Србији на прелому два века.

Кључне речи: патриотизам, заједница, масони, југословенство, Југославија

Увод

Патриотизам можемо најшире да опишемо као љубав према отаџбини. Међутим, постоји мноштво дефиниција и значења патриотизма, мада готово да ниједна од њих, ма колико биле различите, не искључује појам „љубав“ у трагању за интерпретацијом патриотизма.

* Рад је проистекао из истраживања у оквиру пројекта *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

Бројне дефиниције не постоје само зато што су различити аутори на себи својствене начине покушавали да нам представе шта је то патриотизам већ и због тога што сваки појединац има другачији феномен свести и различито доживљава исте појмове, па тако и значење патриотизма. Због тога је тешко да ће се сви сложити о дефиницији патриотизма. Она се може употребљавати, али и злоупотребљавати у различите сврхе. Патриотизам може да подстакне испољавање најузвишенијих моралних принципа или да, у својој екстремно агресивној форми, буде „оправдање" за злочине. Многобројни аутори су покушали да дефинишу патриотизам и успоставе његову класификацију. На пример, неки сматрају да је патриотизам изнад свега љубав, али и да у себи садржи морални, културни, економски и политички интерес.[1] Други мисле да је патриотизам љубав према политичкој слободи и институцијама[2] или да је то питање самопоимања и идентитета.[3] Трећи пак допуштају да се тај термин односи на неке од поменутих или на све њих.[4] Ауторка Паулина Клајнгелд сматра да поделе патриотизама не значе и да су они у целини међусобно различити јер, на пример, „млаки патриотизам је тривијално компатибилан са космополитизмом, а фанатични патриотизам га очигледно искључује, али између ове две крајности има довољно простора"[5] да се учини напор узајамног разумевања. Паркер пише о симболичком и слепом патриотизму. Симболични патриотизам се од слепог патриотизма разликује утолико што није оптерећен афектом ни угроженошћу због претеће опасности ни страхом. Он би требало да подстакне људе да изразе и афирмишу вредности које одражавају не само њихове основне вредности већ и општељудске и моралне вредности целе заједнице којој припадају. За разлику од њега, слепи патриотизам је усмерен да обезбеди самоодржање, он проистиче из биолошког нагона који вапи за опстанком и преживљавањем у тренуцима изузетне опасности по опстанак заједнице.[6]

---

1 A. Maclntyre, Is Patriotism a Virtue? *Theorizing Citizenship*, ed. R. Beiner, New York 1995, 209–28; P. Kleingeld, Kantian Patriotism, *Philosophy & Public Affairs* 29/4 (2000), 316.

2 M. Viroli, *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford 1995; Kleingeld, Kantian Patriotism, 316.

3 C. R. Beitz, Patriotism for Cosmopolitans, *Boston Review* 19/5 (1994), 23–24; Kleingeld, Kantian Patriotism, 316.

4 K. A. Appiah, Cosmopolitan Patriots, *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, ed. P. Cheah – B. Robbins, Minneapolis 1998, 91–114; Kleingeld, Kantian Patriotism, 316.

5 Kleingeld, Kantian Patriotism, 322.

6 О томе шта аутор сматра под тим видовима патриотизма више у C. S. Parker, Symbolic versus Blind Patriotism: Distinction without Difference? *Political Research Quarterly* 63/1 (2010), 101.

У свом чланку из 2008. године, Слободан Антонић је посматрао патриотизам из два угла: историјско-функционалног и нормативног. У тешким временима, пише аутор у свом резимеу,

> када је егзистенција заједнице угрожена, основна функција патриотизма је спремност на жртвовање ради опстанка заједнице. У мирним временима, када је заједница безбедна, жртвовање за заједницу губи првенство, а на значају добијају привржености грађанина установама поретка, култури и благостању. Први тип патриотизма је 'безусловни' или 'традиционални', други 'умерени', 'републикански', 'уставни' или 'етички'. Без првог нема Заједнице, као родног места Републике. Без другог нема Републике, као родног места слободе и демократије.[7]

Према нашем мишљењу, поменута два типа не морају да се сукобљавају нити да буду опрека један другоме.

Традиционални и модерни патриотизам – концепти и прилагођавање савременим захтевима

Прегледајући стручну литературу можемо да се сусретнемо са поделом на традиционални и модерни патриотизам. Неки аутори истичу поделу на екстремни и умерени патриотизам, али и друге облике патриотизма. У научној заједници постоје они који нападају патриотизам, дефинишу га као нешто „заостало", али и они који га бране.

Иначе, када пишемо о историји патриотизма, не смемо да га везујемо тек за национализам јер је патриотизам своје корене имао још у антици. Појам патриота, који долази од изворног значења суграђанина и родољуба (*patriae amans*) који воли свој завичај, стари је појам.[8] Уосталом, и чувени Периклов говор Атињанима био је врхунски мотивациони говор, али изнад свега патриотски говор упућен не тек својим суграђанима већ својим сународницима и саборцима, у којем су, можда, на најлепши начин, што је субјективан осећај аутора овог текста, исказани патриотски осећаји појединца према својој отаџбини. Антички грчки градови-државе су многим каснијим патриотама постали узор у исказивању патриотизма. Немали је број битака на Старом континенту у широком распону од XVIII до XXI века, дакле од када је почео процес формирања нација, понео назив

7 С. Антонић, Патриотизам данас, *Теме* 32/4 (2008), 713.

8 N. Purković, Analiza konceptualnih razlika između pojmova „patriotizam" i „nacionalizam" (Zašto je srpskom građanstvu teško da se oslobodi nacionalizma?), https://westminster.academia.edu/NikolaPurkovi %C4%87.

„Термопила“ алудирајући на патриотско херојство 300 Спартанаца пред далеко бројчано надмоћнијим непријатељем.[9] Када је требало да се буди национални дух, јача кохезија народа, а отаџбина стављa на узвишени пиједестал и славе животи оних који су пали борећи се за њу, позивало се на славне претке, али и на античке узоре. Понекад претња није требало да буде рат. Згражавање или страх од космополитанизма, и у то име вапај за очувањем отаџбине и угроженог сопственог националног идентитета налазило се, а и данас је тако, у редовима многобројних новинских текстова. Један у низу примера с почетка XX века који се позивао, у том смислу, на античке узоре је запис: „Маратон, Термопиле, Саламина, Платеја, Микале, показују оличену панхеленску националну идеју, украшену најљепшим подвизима пожртвовања и жарке љубави за заједничком отаџбином у крвавој борби против опћег непријатеља... Персијски ратови најјасније нам показују патриотизам хеленског народа и развитак његове националне мисли.“ Аутор текста чак наглашава Херодотов патриотизам који испољава пишући своју *Историју*, „признајући врлине и других народа“.[10] Ма колико се антички грчки патриотизам разликовао од каснијег римског републиканског патриотизма а овај од средњовековног учења о хришћанској патриотској пожртвованости и тако до модерног доба, патриотизам носи и данас у себи наслеђе прошлих епоха. Ипак то није све. Наиме, од њега се у савременом друштву захтева кристалисање нових форми.[11]

Треба имати на уму да се данас традиционални облици патриотизма често фокусирају на слављење херојских дела у име отаџбине, позивајући се на историјске догађаје и митове као што су битке или херојска дела појединаца. Тај патриотски сентимент може бити мотивациони фактор у изазовним временима или са циљем јачања националног духа.

Неке од кључних карактеристика традиционалног патриотизма су:

– слављење историјских догађаја, херојских дела и(или) страдалништава у име отаџбине,
– наглашавање важности националних симбола, као што су заставе, химне или други културни елементи,

9 D. Gavrilović – M. Petrović, The Continuing Socio-political Appeal of Thermopylae Symbolism and the War in Ukraine, *Философски алтернативи* 33/2 (2024), 21–42.

10 Непознат аутор, Национални карактер у Херодотовој историји, *Глас Црногорца, лист за политику и књижевност* 42, Цетиње 21. октобар 1900.

11 N. R. Beljinac, *Predmet i priroda patriotske privrženosti u pluralnim društvima*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Beograd 2019, 6.

– повезивање патриотизма са одбраном територије или националних интереса,
– фокусирање на заједнички идентитет и културу као основу националног јединства.

Те карактеристике традиционалног патриотизма могу варирати зависно од контекста и историјског периода, али у многим друштвима широм света остају део колективног идентитета и припадности.

Треба нагласити да је модерни патриотизам, за разлику, на пример, од античког,[12] проистекао из друштвено-политичких процеса који су се одвијали пре, током и након грађанских револуција. Он је посебно повезан с еволутивним идејама нације, национализма и етницитета. Кључан период за обликовање тог појма био је XVIII век, на чијем су крају, под утицајем револуција, почели да се појављују нови облици државних власти у Француској и Сједињеним Америчким Државама, које су својим револуцијама и друштвено-политичким променама извршиле утицај и на друге бројне државе и народе. Иначе, израз „патриотизам" први пут је почео да се користи на енглеском језику након „Славне револуције" (1688–1689). Тек од средине идућег века тај појам почињу да дефинишу као „public spirit" – „јавну духовност", која не обухвата само неодређен појам љубави већ подразумева и идеје грађанске врлине, јавне дужности и обавезе према држави. Према Жан Жаку Русоу, утицајном швајцарско-француском филозофу просветитељства, *patria* (отаџбина) била је еквивалент изразу 'република', а под патриотизмом се подразумевала љубав према отаџбини. За Русоа, та љубав није била произвољна већ дубоко политичка. Она се темељила на заједничкој слободи грађана, а односила се на љубав према сопственој слободи и према слободи својих сугрђана. Та перспектива је одражавала Русоову политичку филозофију која је наглашавала идеју опште воље и заједничке добробити.[13] У дугој историји патриотизма не сме се заборавити ни „Опроштајна адреса" америчког председника Џорџа Вашингтона из 1796. године, коју је саставио са својим помоћницима, а која је требало да инспи-

12 Антонић у свом тексту наглашава да се реч „патриотизам" појавила у XVIII веку. Он даље пише: „Ипак, ова врста друштвене везе између грађанина и државе у целости постоји већ у грчком полису. Град-држава је, наиме, особена заједница са својим установама, обичајима и културом. Она је састављена од грађана, мушкараца-домаћина. Да би таква заједница опстала, њени чланови морају да је делатно бране оружјем. Да би њене установе живеле њени чланови морају делатно да их подржавају и учествују у њима. Обе састојнице налазимо у привржености Грка својим полисима" – Антонић, Патриотизам данас, 714.

13 Z. Kodelja, Preliminarije za analizu Rousseauovog razumijevanja pojmova patria i nacija, *Filozofska istraživanja* 34/1–2 (2014), 111.

рише будуће генерације да бране идеје младе републике. Она је занимљива јер је представљала велики помак ка спајању теме патриотизма као уставног сентимента с важношћу и улогом државног устава модерне уставнодемократске државе.[14] Још један Француз, Алексис де Токвил, писао је о патриотизму. За нас је интересантно како је тај француски политички теоретичар и историчар из XIX века критички гледао на амерички патриотизам који су Американци везивали за Бога, који је, опет, по њиховом веровању, био посебно наклоњен Америци и Американцима.[15] За њега је амерички патриотизам била заљубљеност у себе, у оквиру које „национални понос прибегава свакаквим опсенаријама и спушта се до детињасте личне сујете".[16] За разлику од таквог приступа патриотизму, он показује да би патриотизам, рођен у просветитељству, требало да буде рационалнији од пуке љубави према отаџбини и да би требало да „расте са ширењем права".[17] У том смислу можемо да посматрамо и идеју о улози америчког патриотизма коју је донео њихов председник Абрахам Линколн, нагласивши како америчке патриоте нису радиле само за славу Америке већ и за њен „напредак, просперитет и славу" као и за „напредак, просперитет и славу људске слободе, људских права и људске природе".[18] Било да је реч о америчком модерном патриотизму који у себе уноси „митске и религијске маштарије" или о модерном патриотизму лишеном таквих идеја, његов настанак свакако можемо да повежемо са променама у политичкој стварности и новим вокабуларом грађанских вредности, чиме се обликовао као важан концепт у друштвеном и политичком дискурсу.[19] Мада се настанак модерног патриотизма често повезује са националном идејом и са национализмом, то не значи да се не може доводити у везу и са фашизмом, нацизмом или комунизмом. На пример, патриотизам се налазио у пре-

14 A. Bačić, Konstitucionalizacija patriotizma, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Razred za društvene znanosti, 52/529 (2017), 30.

15 N. Dugandžija, O tiraniji demokratske većine u djelu Alexisa de Tocquevillea i njegovih nastavljača, *Alexis de Tocqueville o američkoj povijesti*, ur. D. Roksandić – M. Brkljačić, Zagreb 1998, 69.

16 A. de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Sremski Karlovci – Titograd 1990, 206; Dugandžija, O tiraniji, 69.

17 Bačić, Konstitucionalizacija patriotizma, 33.

18 A. Lincoln, Eulogy on Henry Clay, July 6, 1852, Springfield, Illinois, http://www.abrahamlincolnonline. org/ lincoln/ speeches/clay.htm; Bačić, Konstitucionalizacija patriotizma, 34.

19 Bačić, Konstitucionalizacija patriotizma, 32. Исти аутор користи за дефиниције и кратак историјски преглед модерног патриотизма на простору Енглеске двојицу аутора – J. Foreman, *The Pocket Book of Patriotism*, New York 2005, 96; R. Scruton, Patriotism, *A Dictionary of Political Thought*, London 1982, 347–348.

амбули Устава СССР-а из 1977. године. По њему, совјетски су грађани називани „патриотима и интернационалистима".[20] У ери британског империјализма Енглези су били стално подстицани да буду патриотски расположени, а „штап за мерење патриотизма" био је онај који су подигли конзервативци седамдесетих година XIX века. Патриота је требало да буде појединац уздигнут изнад интереса своје друштвене класе. Он је требало да буде лојалан институцијама земље и одлучан у одбрани њене части и интереса. Британски модерни патриотизам се почетком прошлог века чврсто идентификовао са конзервативизмом, милитаризмом и реализмом. Свој зенит тај вид патриотизма, сматра Хју Канингем, достигао је за време Првог светског рата.[21] У готово свим европским народима модерни патриотизам повезан са привржености и према држави и према нацији испољио се када је Велики рат 1914. године дочекан са одушевљењем. За време његовог трајања, осим погибија и херојстава широм европских ратишта, патриотски симболи и национални ритуали били су истинско оличење оданости сопственој нацији.[22] Године 1914, од српских војника се захтевало да сваког од њих красе особине као: „одушевљење, патриотизам, поштовање старијег, искреност и поверење према старијем, добро владање... правичност, непрекидан рад и вредноћа...".[23] Први светски рат није био само сукоб империјалних интереса већ и националних тежњи. Утицао је на пад царстава и буђење нових идеологија те делимично и на каснији долазак њихових поборника на власт.

Данас, посматрајући прошли век, један део аутора сматра да су модерни патриотизам и национализам неодвојиви. Други пак не мисле тако. За њих су то различити појмови који могу, а и не морају да имају додирне тачке. За неке од оних који модерни патриотизам виде као посебан појам он представља „политичку лојалност грађана слободној политици коју деле, док национализам је питање етничке припадности и културе".[24] Такође, треба споменути и оне који сматрају да, за разлику од национализма, модерни патриотизам није

20 Constitution (fundamental law) of the Union of soviet socialist republics, Adopted at the Seventh (Special) Session of the Supreme Soviet of the USSR Ninth Convocation On October 7, 1977, http://www.departments.bucknell.edu/russian/const/77cons01.html#preamble; Bačić, Konstitucionalizacija patriotizma, 34.

21 H. Cunningham, The Language of Patriotism, 1750–1914, *History Workshop* 6/12 (1981), 24.

22 Parker, Symbolic versus Blind Patriotism: Distinction without Difference?, 99.

23 К. Јокић, Војнички буквар и основне дужности војника, Београд 1908, 105; К. Чавошки, *О правди и правичности*, Београд 2017, 208.

24 M. Canovan, Patriotism is Not Enough, *British Journal of Political Science* 30/3 (2000), 415–416.

искључив, некритичан или ратоборан и да је стога компатибилан са опредељењем за достизање „универзалног човечанства. За разлику од национализма, патриотизам не очекује нити захтева етничку и културну хомогеност, па је стога толерантан према различитостима.[25] И коначно, не смемо да заборавимо и оне који национализам и патриотизам гурају у кош неких прошлих и „заосталих" времена.

Размишљајући о патриотизму у модерним временима, Маргарет Канован истиче разлике, али и сличности између традиционалног и модерног патриотизма. Она пише да традиционални и модерни патриотизам данас могу постојати и одвојено и заједно, могу се и надопуњавати, без обзира на то што се модерни патриотизам темељи на идеји да политичка једнакост сваког појединца, било да је припадник већине или мањинске групе, има средишњу важност за демократски легитимитет. Јединство и садејство та два патриотизма могу да се огледају у високој свести националне већине да поштује Устав, владавину права и права мањина, а када је реч о мањинама, да оне све то исто негују изражавајући верност држави и припадајућој широј заједници сагледавајући је као контекст у којем свој идентитет негују а не подређују. Размишљајући у том смеру, нови дискурс додира и садејства традиционалног и модерног патриотизма могао би да буде да модерне патриоте, у време мира, не траже само спремност појединца да увек положи живот за своју земљу већ, уместо тога, да се стално инсистира на томе да сваки појединац води активну кампању да отаџбина стаса и развија се у правцу жељених циљева, али уз поштовање људских права.[26]

На крају овог поглавља можемо да издвојимо неке од карактеристика модерног патриотизма. Оне првенствено произлазе из друштвено-политичких процеса који су се одвијали током и након грађанских револуција. Ево неких кључних карактеристика модерног патриотизма:

– повезаност са еволутивним идејама нације и националних идеја: модерни патриотизам је често повезан са идејама које су се развијале током еволуције нација, националних идентитета и политичких система;
– политичка димензија: за разлику од традиционалног патриотизма који може бити више усмерен на слављење историјских догађаја и симбола, модерни патриотизам често има дубље политичке импликације. То може укључивати подршку демо-

25 Viroli, *For Love of Country*, 1–2, 13–17; Canovan, Patriotism is Not Enough, 416.
26 Canovan, Patriotism is Not Enough, 431.

кратским процесима, грађанским слободама и правима, као и ангажовање у политичком животу друштва, државе;
- рационалност: модерни патриотизам може тежити рационалнијем приступу од емоционалног везивања за отаџбину. То може укључивати разумевање и подршку принципима либералне демократије, људским правима и једнакости;
- инклузивност: осим фокусирања на националне интересе, модерни патриотизам може тежити инклузивности и толеранцији према различитостима. Уместо инсистирања на етничкој или културној хомогености, он може промовисати идеју да патриотизам не захтева јединственост већ поштовање разноликости у оквиру друштва;
- ангажованост у грађанским дужностима: модерни патриотизам може подстицати активно учешће грађана у друштвеном и политичком животу, као и одговорност према заједници и држави;
- некритички став према екстремним идеологијама: модерни патриотизам може имати некритички став према екстремним идеологијама. У том смислу, он може бити ексклузиван и агресиван према другим идеологијама, друштвеним групама, културама или нацијама.

Укратко, модерни патриотизам се може разликовати од традиционалног по својој политичкој, рационалној и инклузивној природи, тежишту на демократским принципима и ангажовању грађана у друштвеним и политичким процесима, али може и да му прети опасност од посезања за ексклузивности и агресивности које воде нетолеранцији, сукобима и ратовима.

Екстремни и умерени патриотизам – баланс између љубави према заједници и универзалних вредности

Међутим, постоје и они који критикују патриотизам био он традиционалан, модеран или какав год. О таквима пише Приморац, тврдећи да они патриотизам сматрају колективним егоизмом неспојивим са захтевима универзалне правде и општељудске моралности. Они за њега тврде да води у несклоност и непријатељство, да погодује милитаризму и, коначно, да води ка рату.[27] У одбрану патриотизма

27 I. Primorac, Patriotizam kao etičko stajalište, *Filozofska istraživanja* 24/1 (2004), 15.

неки аутори иступају поделом на екстремни и умерени патриотизам. У том смислу, Игор Приморац пише како је један од начина да се патриотизам одбрани од те критике да се усредсреди прво на разликовање две врсте патриотизма: екстремног и умереног. У том смислу,

> док је екстремни патриотизам изложен споменутим приговорима, могућ је и друкчији, умјерени патриотизам. Тај тип патриотизма – који у својим радовима подастире и брани амерички филозоф Стивен Натансон – уважава ограничења привржености својој земљи и земљацима, својој политичкој заједници и сугрђанима, што их намећу засаде универзалне правде и елементарна опћељудска солидарност. Пристраност умјереног патриота долази до изражаја само унутар граница које зацртавају обзири универзалног морала. То је стајалиште средњи пут између пристраности и безувјетне привржености екстремног патриотизма, с једне стране, и досљедне, посвемашње непристраности универзализма и космополитизма, с друге. Оно патриотизму осигурава морални легитимитет тако што га подвргава универзално важећим моралним ограничењима, а да му притом не мијења садржај.[28]

И коначно, посматрајући појединца, екстремни патриота је спреман за отаџбину да уради све док умерени патриота уважава границе општељудске солидарности и универзалне правде које се могу испречити на пут патриотској преданости.[29]

Посматрајући патриотизам кроз питања о поимању људске моралности путем дефинисања концепата као што су добро и зло, право и погрешно, врлина и порок, правда и злочин, Приморац означава патриотизам позитивним као одбрану моралне добробити сопствене заједнице и земље, њеног моралног идентитета и интегритета, и то не само када је у питању она сама и њена изградња као праведног и хуманог друштва већ и када треба спроводити праведну спољну политику и исказати општељудску солидарност према онима којима је потребна. Када је реч о својој отаџбини, такав патриота износи критички став према историји своје земље и свога народа, према својим земљацима, он својим етичким ставом позива на осуду онога што су припадници његове заједнице у прошлости учинили и што је морално неприхватљиво, са циљем да се тако нешто више не деси.[30]

Нажалост, дешава се да се патриоте који своје емоције и рад подређују одређеном типу патриотизма не разумеју и да се међусоб-

---

28 Вид. S. Nathanson, *Patriotism, Morality, and Peace*, Lanham 1993; U obranu 'umjerenog patriotizma', *Patriotizam*, ur. Primorac, Zagreb 2004; Primorac, Patriotizam kao etičko stajalište, 15.

29 Primorac, Patriotizam kao etičko stajalište, 15.

30 Primorac, Patriotizam kao etičko stajalište, 16.

но осуђују и оптужују сматрајући оне друге „непатриотама“ и узимајући у своје руке аршине којима се суди шта је патриотско а шта непатриотско деловање и мишљење. У таквим друштвима се јављају унутрашње тензије и поделе које само продубљују друштвено-политичке сукобе и воде већој несрећености заједничке им отаџбине.

Овде желимо да нагласимо да не морају у несугласју бити различити „степени“ оданости нацији и спремност да се за њу положи живот са питањем у којикој мери постоји лична привржености установама поретка. У том смислу, сматрамо да модерни патриотизам може у себи да негује и демократске вредности са циљем стварања заједничког идентитета.[31] Односно, оданост националној култури, вери и идентитету може да буде компатибилна са концептом политичке привржености утемељеним на нормама, вредностима и процедурама либералнодемократског уређења.

Ипак, превазилажење друштвених проблема који настају из неразумевања оних који подржавају различите видове патриотизма захтева ангажман свих сегмената друштва и институција те примену шире друштвене ангажованости и дијалога између представника обе стране, при чему мора постојати спремност да се слуша, учи и прихвата.

На крају овог поглавља покушаћемо што језгровитије дефинисати шта би то, према нашем скромном мишљењу, патриотизам могао да представља. За нас он јесте љубав према отаџбини. Међутим,

---

31 Након Другог светског рата у Немачкој су поједини аутори почели да пишу о уставном патриотизму. Он се јавио као одговор на питање политичког идентитета и имао је циљ да се створи заједнички идентитет утемељен на демократским вредностима. Тај израз, који је крајем седамдесетих година прошлог века сковао политички филозоф Долф Штернбергер, ђак Хане Арент, означава идеју да политичка привржености треба да се гради на основу норми, вредности и процедура либералнодемократског уређења. Такво размишљање је наставио да развија Јирген Хабермас, представљајући нам га као политички концепт који се ослања на везу грађана са државом на темељу заједничких уставних вредности, а не на етничком или културном идентитету. Према његовом мишљењу, циљ уставног патриотизма је стварање идентитета заснованог на заједничким уставним вредностима, отвореним за све грађане, без обзира на националност. Уместо да се фокусирају на националну историју, Хабермас је предлагао да грађани усмеравају своју пажњу на западнонемачки устав (Основни закон) из 1949. године и на ширу европску либералну демократску традицију. Уставни патриотизам, према Хабермасу, треба да се гради на заједничким уставним вредностима, отвореним за све грађане, без обзира на њихово етничко или културно порекло. Тај концепт подразумева да се идентитет друштва гради на темељу политичких вредности, а не на националном или етничком наслеђу. Он је постао посебно значајан током тзв. спора историчара (*Historikerstreit*) крајем осамдесетих у Западној Немачкој. Више о томе J.-V. Miler, Ustavni patriotizam: oblik političke lojalnosti u nacionalnim državama i Evropskoj uniji?, *Reč* 76/22 (2008), 83.

он се не своди само на тај недоречен појам. У свом традиционалном облику, то је осећај којим појединац цени и воли своју отаџбину – географско подручје – у којем појединац, али и целокупна заједница којој припада, препознаје, негује, поштује и воли сопствене историјске, културне, верске, језичке и обичајне оквире, у којима проналази своју постојаност и целовитост. Посматрано из савремене перспективе, кроз визуру модерног патриотизма, тај осећај може да обухвата идеју грађанске врлине и јавних дужности. Он може да подразумева друштвену и/или политичку ангажованост и оданост према властитој нацији и простору који одређује као свој, али и према мањинама које у њему живе, с тим што и мањине треба да развијају једнак однос према заједничкој им отаџбини и већинском народу. На крају, он би у себи могао да споји љубав према својој заједници и држави, али и разумевање и прихватање савремених општељудских вредности у односу према мањинама и јавним одговорностима.

Улога масона у јачању српско-хрватске сарадње и међународне подршке Србији на прелому два века

Први и Други српски устанак су саставни делови Српске револуције, коју је, осим борбе за национално ослобођење, карактерисала и борба за уједињење српског народа на територијама на којима је живео у Османском царству и у оквирима Хабзбуршке монархије. Наиме, будући да је средњовековна српска држава доживела слом, да су миграције ка западу и северу обележиле време вишевековне османске власти на територијама некадашње средњовековне српске државе, да се живот српског становништва у Хабзбуршкој монархији одвијао на територијама које су настањивали и други народи, одређивање граница модерне српске државе стварало је додатну димензију постојећој проблематици њеног формирања. Тако су се преплитали историјски, географски, етнички и верски фактори и својим дејствима усложавали дефинисање територија српске државе која је све до Балканских ратова била са три стране окружена царствима Османлија и Хабзбурга. Осим тога, решавање српског уједињења било је повезано и са противречним односима великих сила и доминантним међународним проблемима, па је све више скретало ка јужнословенском уједињењу у оквирима југословенске државе. Тако су се српска и јужнословенска идеја све више преплитале.[32]

32 Више о томе К. Николић, Срби и стварање Југославије, *Историја XX века; Срби и Југославија 1918–1991*, Београд 2008, 11–13.

Период од 1900. године до краја Првог светског рата обележиле су значајне политичке и друштвене промене у Србији. Док је земља на крају успела да оствари већину својих националних циљева територијалним проширењима и политичком акцијом, ратни сукоби и напетости који су пратили тај период оставили су дубоке трагове на српско друштво и политичку сцену, који су једним делом утицали на будући ток догађаја у земљи. Снага српског националног осећаја и патриотизам нису се само огледали у раду политичких странака, у часописима и наступима интелектуалаца већ су се најснажнијима показали током ратова. Осим тога, у Србији су постојале разне организације, од којих су неке биле тајне, које су подржавале и радиле на јачању патриотских и националних осећања Срба не само у Србији већ и изван њених граница.

На пример, у то време је дејствовала српска патриотска организација „Народна одбрана", основана у време Анексионе кризе 1908. године, управо ради тога да би се супротставила анексији Босне и Херцеговине од Аустроугарске, будући да је Србија ту земљу видела не само као вековну српску земљу већ и као српску земљу у етничком смислу. Осим ње, три године касније, основана је тајна организација „Уједињење или смрт" која је изнедрила „борбени национални програм" чији је основни циљ било „уједињење српства". Млада Босна је била покрет за ослобођење БиХ и уједињење првенствено са Србијом, а њени припадници су били чврсто убеђени да је неопходно најпре револуционарно уништити Хабзбуршку монархију, па створити јединствену српску државу.[33]

Док је Србија видела анексију Босне и Херцеговине као личну и националну катастрофу која је знатно умањила шансе да та земља једном буде припојена Србији те тиме додатно распирила негативан однос према Двојној монархији, то „територијално разочарање" било је делимично ублажено добицима у балканским ратовима 1912–1913. године. Територија Србије је готово удвостручена и то не било којим земљама већ Македонијом, која је била само срце средњовековног Српског царства Стефана Душана, Косовом и Метохијом, где се налазило поприште у српским еповима опеваног Боја на Косову из 1389. године, али и добијањем Пећи која је била седиште старе Патријаршије. Ипак, анексиона криза је изазвала пораст политичких напетости у региону, а прогон српских политичара у Хабзбуршкој монархији, који је кулминирао Велеиздајничким процесом, само је долио ватру на ионако лоше међудржавне односе Србије и Аустроугарске. Политичке тензије и сукоби између две поменуте државе

33 Р. Ђ. Гаћиновић, Сарајевски Видовдан, *Најредак* 1/1 (2020), 41.

нису се осећали само због Босне и Херцеговине већ и на барем још два нивоа.

Ако посматрамо простор Балкана, младе националне државе започеле су Први балкански рат против Османлијског царства одлучне да га протерају са Балкана. Повод за Други балкански рат већ је показао колико су национални интереси балканских држава супротстављени, а сâм је представљао борбу преосталих балканских националних држава против Бугарске.

Ни за политичку ситуацију у Аустроугарској се не може рећи да је била стабилна. Још од друге половине XIX века пробуђени национални интереси словенских народа, Италијана и Румуна водили су ка политичкој дестабилизацији Двојне монархије у којој је власт практички била подељена између Немаца и Мађара, који су притом чинили мањи део становништва Монархије. Национални интереси словенских народа нису само водили њиховој узајамној политичкој сарадњи већ су тражили савезнике и у иностранству. На пример, Хрвати и Срби који су сарађивали у границама Двојне монархије гледали су првенствено у Србији свог партнера. То је представљало додатну опасност по интересе Монархије. И сама Аустроугарска је имала опасне намере према Србији. Још од анексије су узимани у обзир планови о подели Србије. Тиме је питање граница будуће српске државе у исто време било и питање опстанка српског народа.[34] Све то је доприносило стварању клупка таквих политичких напетости које су на крају, у садејству са супротстављеним империјалним тежњама бројних великих сила, ескалирале у Први светски рат. А снага српског националног осећаја и патриотизам постајали су све јачи у прве две деценије XX века. Они се нису само видели у свакодневном јавном животу већ су своје трагове оставили и у историји тајних организација попут ложа слободних зидара.

Иначе, датум оснивања слободног зидарства, без обзира на разне начине удруживања „одабраних“ који су постојали и у ранијим временима, узима се 24. јун 1717. године, као дан када је основано слободно зидарство у данашњем облику. У протеклих триста година, масони су оставили дубок и трајан печат на светску историју, али и породили многе мистерије и контроверзе које обавијају њихове редове. Према конституцији, која је и данас један од основних кодекса слободних зидара, масон је „мирољубиви поданик грађанске власти, где год живи и ради, и никад се неће мешати у завере и побуне про-

34 Николић, Срби и стварање Југославије, 13. Аутор наводи и књигу А. Митровића, *Први светски рат, Прекретнице новије српске историје*, I, Крагујевац 1995, 80.

тив благостања народа".[35] Ипак, масони су, упркос томе, често били довођени у везу са ковањем завера са циљем подривања постојећих политичких система и са организовањем и учествовањем у револуцијама и бунама. Данас се масонерији приписују многе закулисне политичке радње против државне активности, а доводи се у везу и са другим тајним организацијама које, наводно, спроводе тајни план укидања националних држава и стварања јединствене светске владе. Осим тога, масонерију су веома рано почели да доводе у везу са одбацивањем постојеће религије, езотеризмом, сатанизмом, а виђени су и као контракултура, елитистички феномен у којем учествују искључиво моћни људи и интелектуалци спремни да преобликују свет према својим интересима.[36]

Када пишемо о патриотизму српских масона у прве две деценије XX века, треба се прво сетити времена када су настајале најстарије српске ложе јер на основу тога могу да се ишчитају корени српско-хрватске сарадње у том тајном друштву. Крађи преглед њиховог настанка налазимо у Архиву Југославије, у фонду који нас уводи у свет докумената о масонерији, из којег смо настојали да издвојимо оне примере који прво потврђују труд масона да прате спољну политику и националне интересе своје отаџбине Краљевине Србије која се почетком XX века нашла у ковитлацу балканских ратова и Првог светског рата. Треба имати на уму да су у прве две деценије XX века српски масони радили и на унапређењу међународног угледа Србије и Срба и на јачању српско-хрватске сарадње у смеру снажења југословенства, а на крају и у стварању заједничке државе Краљевине СХС (Југославије).

Иначе, корене српско-хрватске сарадње у масонерији пратимо од времена грофа Ивана Драшковића, који се сматра првим оснивачем слободног зидарства на целокупном словенском југу. Он је желео да се ложе баве и филантропском активношћу и политичким радом. Сличне идеје је имао и гроф Јурај Драшковић, а Игњат Мартиновић је чак предводио профранцуски „јакобински" покрет у Угарској и припремао план за подизање револуције, након чије пропасти су, одлуком цара из 1795. године, забрањена сва тајна друштва.[37] Средином XIX века у Осијеку је радила ложа „Вигилантиа", чији је члан био и српски митрополит Стеван Стратимировић.[38] Под окриљем Велике

35 Више о томе у З. Љ. Николић, *Масонски симболи у Београду*, Београд 2010, 16.

36 Наведено према Д. Гавриловић, Рад слободних зидара на српско-хрватској сарадњи од краја XIX века до почетка првог светског рата, Међународна научна конференција *Први светски рат и балкански чвор*, Београд 2011, 277, 278.

37 I. Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, Split 2001, 21–23.

38 Прва ложа на простору Хрватске основана је у Глини 1763, а у Загребу 1770. године. Оснивачи су били официри који су се вратили из Пруске из Седмо-

симболичке ложе Угарске, 1892. године је основана ложа „Хрватска вила“. То је прва ложа у Хрватској која је имала националну основу. Она је 1903. године спојена са „Nachstenliebe“ под заједничким називим „Љубав к ближњем“.

Што се тиче територија данашње Србије, треба имати на уму да је масонерија нашла свој пут међу Србе кроз врата Будимпеште, односно угарских масона. Почевши од краја XVIII и током XIX века, та тајна друштва су привукла многе истакнуте Србе из Војводине, као и из тадашње Србије, која је у то време била под османлијском влашћу. Међу најистакнутијима је био Јосиф Јовановић Шакабента, владика новосадски. Поменути високи православни свештеници су били међу првима који су се прикључили масонерији и допринели њеном ширењу међу Србима. Ширење масонских идеја на територији Србије која се налазила под османлијском власти, претпоставља Зоран Љ. Николић, било је под утицајем Француске револуције, чије су идеје о рушењу феудалног система и изградњи друштва под утицајем просветитељства наишле на плодно тло међу бројним српским револуционарима, интелектуалцима и политичарима. Током XIX века, стицањем аутономије, а потом и независности Србије, масонерија је почела да јача у земљи. Формирано је више ложа, као што је „Светлост Балкана“ 1876. године, у којој су се нашле значајне личности као што су Михаило Валтровић и Иван Ђаја. Процват масонерије на домаћем тлу настављен је и у последњој деценији XIX века, када су основане ложе „Српска задруга“ 1881. године, „Слога, рад и постојанство“ 1883. и „Побратим“ 1890. године. Ложа „Побратим“ је основана 2. фебруара 1891. године, а међу њеним оснивачима широј јавности су позната имена Ђорђа Вајферта и Стевана Мокрањца.[39] Српске ложе су живо радиле и на сарадњи са масонским ложама из других земаља. О томе сведочи писмо ложи „Шумадија“, у којем их се моли да узму учешћа у пријему масона Жила Молана речима: „Нека би Вел. Неимар свију светова учинио да ‘Шумадија’ успешно изврши свој масонски задатак на славу и част наше опште, српске шумадије.“[40] А у другом писму ложи „Шумадија“ шаљу им се поздрави и желе да постане „узорита кошница, у којој би њене вредне

годишњег рата. У првој ложи се налазио познати хрватски племић гроф Иван Драшковић, који је вероватно 1773. године утемељио ложу „Прудентиа“. Нав. према Архив Југославије (АЈ), Историјска белешка обједињеног фонда Масонске ложе у Југославији 1919–1940 (1872–1958), 6.

39 М. Прелог, *Историја Слободног зидарства*, Загреб 1929, 2; АЈ, Историјска белешка обједињеног фонда Масонске ложе у Југославији 1919–1940 (1872–1958).

40 Ф 100–13–43, Потпис нечитљив, „Правој и потпуној ложи ‘Шумадији’“, 5. мај 1910, 1.

пчеле, својим неуморним радом на узвишеним задацима слободнозидарским, створиле привлачни центар за што већи број честитих, културних и племенитих Срба на корист не само Слободно-Зидарства, него на корист и срећу драге нам Отаџбине".[41] Лојалност масона отаџбини није била њихова карактеристика само за време постојања Краљевине Србије. Она је била неупитна и када је Србија унела своју државност у заједничку југословенску државу. Тако у једном масонском тексту пише да треба

> ...учити у храмовима идеју Слободе, једнакости и Братства ради увођења истих у светски живот; ...Она сем тога прописује својим присталицама, као грађанима и као масонима, да се покоравају законима оне земље, где они уживају право да се слободно окупљају и да буду спремни на сваку жртву, коју буде од њих захтевала отаџбина...[42]

Иначе, ложе нису само окупљале истакнуте интелектуалце и уметнике, а њихови чланови тек декларативно исказивали патриотизам. Својом сарадњом са масонима у другим народима и личном подршком спољнополитичким акцијама своје земље они су утицали на друштвено-политичке промене које су у том периоду захватиле Краљевину Србију, настојећи да у сарадњи са масонима из других земаља унапреде и међународни углед своје отаџбине.[43]

Тако је патриотизам српских масона био уочљив у светским масонским круговима у време Анексионе кризе. Анексија Босне и Херцеговине произашла је из унутрашњих и спољнополитичких потреба Аустроугарске монархије, у чијој основи се налазио страх да би уједињење српског народа водило ка стварању велике јужнословенске државе,[44] али је, с друге стране, она била и део плана о ширењу Царства на исток. Када је Аустроугарска прогласила анексију Босне и Херцеговине 1908. године, што је у Србији изазвало велико узнемирење и протесте јер се на тај начин Двојна монархија учврстила на Балкану и осујетила наде о проширењу Србије, створена је била и „Народна одбрана", која је, према непрецизним подацима, окупила више од 150.000 добровољаца спремних за евентуални рат са Аустроугарском. Тада је српски масон и државник Светомир Николајевић кренуо по Европи у намери да придобије шире мњење на страну Србије у вези са анексијом. Његову акцију је генерал Лудендорф схватио као почетак припремања атентата на наследника прес-

41 Исто, Писмо Ј (или И) Стојковића ложи „Шумадија", Београд 22. јун 1910, 2.

42 АЈ 100–13–46, непознат аутор, Светска Франк – Масонерија и њени принципи, 2.

43 Николић, *Масонски симболи у Београду*, 33–36.

44 Б. Милошевић, *Анексија Босне и Херцеговине*, Нови Сад 2020, 7.

тола Аустроугарске.[45] Плод Николајевићевог рада било је не само одвајање од угарске масонерије већ и приближавање француском „Гранд оријенту“ те отварање нове ложе „Уједињење“ у априлу 1909. године, на челу са Васом Јовановићем и некадашњим француским ђацима, чији су главни циљеви били национални рад и снажно повезивање са хрватском ложом „Љубав ближњег“.[46]

У то време масони су не само индивидуално давали подршку отаџбини већ су у јесен те 1908. године изазвали раскид са угарским ложама. О томе је касније писано да су српски масони „из патриотских и слободоумних побуда“ узроковали расцеп „између Ложе Побратим и Вел. Симб. Ложе Угарске. Ложа Побратим прогласила је се независном, а после тога проглашења покушала је да добије признања од тада постојећих масонских Обедијенца ради ступања у братске релације са тим Обедијенцама, како би на тај начин регулисала свој положај у масонском свету. Радећи у томе правцу, браћа Л. Побратим, убрзо су увидела да ће те братске релације бити врло оскудне... Мислећи да ће интернационални положај масонерије у Србији поправити, ако постигне да се створе нове ложе које би остајале под заштитом разних иностраних Обедијенција, она је издвојила из своје средине известан број браће давши им Разрешнице са задатком да оснују нове праве и потпуне масонске ложе. Та браћа су тај задатак извршила што су једни основали Л. Шумадију под заштитом Вел. Л. Хамбурга, а други Л. Уједињење под заштитом Вел. Л. Француске...“ Убрзо су српски масони увидели да треба да створе „своју националну Велику Обедијенцу“.[47] Да би то постигли, замолили су Врховни савет Грчке, који је био старији од турског на Балкану, да им помогне у стварању Врховног савета за Србију. То су постигли 9. маја 1912. године и он је „у октобру исте године на Интернационалној конференцији свију Врховних савета одржаној у Вашингтону примљен у Конференцију Врховних савета као пуноправни члан“.[48] Годину дана пре тог догађаја, српски масони су веома живо искази-

45 Д. Николајевић, Ратна одговорност и г. Лудендорф, *Политика*, 25/7354 (1928), 1–2, у Гавриловић, Рад слободних зидара, 283.

46 З. Љ. Николић пише да је један од најзначајнијих чланова „Уједињења“ био Леон Деко, француски посланик у Београду. Он је у свом извештају тврдио како је престолонаследник Александар Карађорђевић био члан ложе. Николић, *Масонски симболи у Београду*, 36.

47 АЈ 100–13–46 Душан Миличевић, Савезном већу од 30. октобра 1932 год. По 10. тачци дневног реда, 1.

48 Душан Миличевић пише да је Врховни савет касније постао Врховни савет за Југославију. Аутор напомиње да су се 1919. године масони на подручју Југославије ујединили тако што су пре рата браћа из Србије припадала шкотском

вали свој патриотизам. Овом приликом користимо два документа која сведоче о томе. У првом, српски масон Јован Алексијевић, који се често појављује у документима,[49] писао је у августу 1911. године о покушајима српских масона да предузму међународну масонску акцију која би промовисала интересе Србије. Том приликом, између осталог, он је истакао:

> Ви знате да је приликом отимања Босне једино румунска Масонерија показала своје симпатије насупрот браће Срба и од тада никад нисмо пропустили прилику да учврстимо братске односе између Румуна и Срба којима прети исти непријатељ Drang nach Osten који преко Аустрије гледа да постане господар над балканским земљама а који је већ освојио својом индустријом и економским установама!... Да би се томе стало на пут... одбранити се од освајача ко би други но Масонерија могла да ради на споразуму између Румуна, Срба, Бугара, Грка и Арбанаса?... Дакле, прва је ствар да се оснује масонска федерација између Румуније, Србије, Грчке... (те да им се придруже Бугари и Арбанаси који би требали сви заједно да оснују као авангарду своју федерацију која би била пример свим балканским народима)...[50]

Други део масонске акције требало је да буде „сазивање конгреса у Букурешту у другој половини септембра 1911. при томе, Срби су се прво обратили својој браћи Грцима а потом Румунима“.[51] Ипак, та идеја није реализована, али нам документ служи као пример покушаја масона да пруже подршку својој отаџбини у новонасталим међународним околностима. А други документ који сведочи о патриотској акцији српских масона јесте њихова пропагандна акција из 1911. године међу француском браћом којој су представили српску историју од средњег века до савременог доба. У њу су уткали националне интересе свог народа и, описујући његову историју, проналазили начине да оправдају политичке акције своје отаџбине. Том приликом су истакли да су балкански масони од времена Карађорђа били активни у борби за слободу своје сабраће. Хвалили су Михаила Обреновића, његову енергију и патриотизам и жељу за ослобођењем од Турског царства те успостављене везе између кнеза Михаила и Гарибалдија, којег „славе сви италијански масони“.[52]

реду, а „прекосавска“ браћа јовановском реду. У име „што братскијих односа“ пришли су сви јовановском реду. Миличевић, Савезном већу, 2.

49 Јован Алексијевић био је члан ложе „Побратим“ од њеног оснивања 1891. године, а годинама и њен старешина или на другим важним функцијама, 17.

50 АЈ, Фонд 100–3–10, Ф3–482 8, 1, 2.

51 АЈ, Ф 3–482 8, 1, 2.

52 АЈ 100–3–11. Више о томе у тексту LA FRANC – MASONNERIE EN SERBIE из 1911.

Ипак, највећи утицај у свету политике српски масони су остварили на пољу српско-хрватских односа. Због тога, од почетка сарадње српских и хрватских масонских ложа добри односи су се огледали у изградњи међусобног разумевања и подршке, али и снажењу веза између политичких странака којима су припадали њихови чланови. Неговање добрих односа са хрватским масонима јачало је идеју југословенства, подржавало спољнополитичке интересе Србије, али и погодовало распаду Двојне монархије. Треба имати на уму и да је владарска кућа у Бечу имала добре односе са Римокатоличком црквом, према којој су масони имали негативан однос, а државним плановима Монархије није било предвиђено њено унутрашње преуређење које би задовољило националне захтеве јужнословенских народа.[53]

Када је реч о односима између Срба и Хрвата у последњој деценији XIX века, национални интереси једног дела српских и хрватских политичара из Аустроугарске, уз благонаклоност Србије, почели су да се подударају. Њихове тежње за блиском политичком сарадњом која би водила унутрашњем преуређењу Монархије у смислу стварања јужнословенске државне јединице или, супротно томе, стварању јужнословенске државе, што није смело јавно да се износи јер се сматрало чином велеиздаје, наилазило је на подршку српских и хрватских масона. У то време, управо ти политичари су схватили да на притисак који је на хрватско друштво вршио режим бана Куена Хедерварија, који је желео да Хрватску покори искључиво мађарским националним интересима, неће моћи да дају адекватан политички одговор без узајамне српско-хрватске сарадње. Због тога је, под утицајем предавања Томаша Масарика, познатог чехословачког професора а касније и државника, али и масона, о словенској узајамности, о борби против клерикализма и апсолутизма, окупљена хрватска и српска омладина започела процес узајамног приближавања и сарадње.[54] Незадовољство политичком ситуацијом у Хрватској све више је расло међу том напредном омладином. Масонски удео хрватских и српских масона из Двојне монархије у том незадовољству, али и одлучности да се поведе заједничка борба за збацивање режима Куена Хедерварија,[55] постајао је све значајнији. Солидне темеље

53 Гавриловић, Рад слободних зидара, 278.

54 Омладинци су се, на састанку у Максимиру 1898. године, споразумели да по сопственим уверењима приступе основаним српским и хрватским странкама да би у њима могли да делују у смислу сарадње Срба и Хрвата. Само десет година касније ти омладинци су дошли на чело странака и спровели у дело политику српско-хрватске сарадње стварањем Хрватско-српске коалиције. С. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Загреб 1990, 15.

55 Мада Хедервари није лично био несклон масонерији, он није потврдио њихова правила највероватније због тога што су према масонима непријатељски пос-

тој акцији припремила је сарадња масона из Хрватске и Србије још у последњој деценији XIX века и то преко ложа „Хрватска вила“ и „Побратим“. Мада је у почетку била декларативна и протицала у узајамним посетама, она је ускоро постала чврсто везана за политичку сарадњу, јачање југословенства и спољнополитичке интересе Србије. У том смислу, једно од првих сведочанстава пружа нам писмо упућено из Хрватске ложи „Побратим“. Између осталог, у њему пише да за заједништво Срба и Хрвата „нуждно је, да оно што крв спаја и мисао уједини. Доста нас је дуго растављала небратска ћуд... К тому циљу молим Вас, лј.ббр., да ступите с нашом ложом у саобраштај, те да нас и савјетом и чином подупирете и да братски промичете у интересу нашег савеза, двају братских народа и циелог људства наш рад око суровога камена“.[56] Блискост српских и хрватских масона исказивана је и на свечаностима. На пример, када су се чланови ложе „Хрватска вила“ прикључили ложи „Zur Nachstenliebe“, која је своје седиште пренела у Загреб и променила име у „Љубав ближњега“, приликом уношења светла у ложу било су присутни и представник ложе „Побратим“ из Београда и представник ложе „Сириус“ из Ријеке.[57] Тада су масони нагласили да ма које националности били морају бити сложни у борби против римокатолицизма,[58] што је била још једном повезница српских и хрватских масона, али и један од важних задатака светске масонске организације. Добри односи српских и хрватских масона у поменутим ложама настављени су и у идуће две године. Тако су 1906. године на посвећењу новог храма ложе „Побратим“ били присутни и хрватски представници, браћа Булван и Деметровић, а две ложе су годинама биле познате у масонским круговима по развијању заједништва између Срба и Хрвата.[59] О томе да се масони нису само декларативно узајамно подржавали већ и јачали југословенску мисао, сведочи и објављена Лесингова књига *Разīовори о слободном зидарсīву*, у којој је предговор написао Адолф Михалић. У том предговору, између осталог, пише да су Срби и Хрвати један народ „по крви, роду и језику“ а подељени су само по имену и вери, те се даље тврди да је само масонска идеја у стању „да премости ове

тупали аустријски двор и део хрватске опозиције окупљен око Франа Фолнеговића и Странке права.

56 Архив Југославије, Фонд 100–5–21 *Хрваīска вила*, Загреб, 15. листопад 1892, 1.

57 У Ријеци су од почетка XX века почели да пишу и делују бројни масони попут: Милана Марјановића, Франка Поточњака, Даворина Трстењака и Анте Тресића – Павичића, чији текстови су били усмерени у јужнословенско-унитаристичком смислу. Mužić, Masonstvo, 46.

58 Mužić, Masonstvo, 45.

59 АЈ 100–5–21, Ложа „Љубав ближњега“ Загреб 1907, 2.

јазе... те створи сретан, слободан народ".[60] Постоје и други документи о блиској сарадњи српских и хрватских масона у те две ложе, у вези са чим се у „Побратиму" сматрало да ће њихови добри односи „несумњиво много допринети" да се унапреде односи и заједнички рад „хрватско-српских сл. зидара", што би требало да утиче и на то да се „загреју срца целог хрватско-српског народа".[61]

У јачању српске и хрватске сарадње својим радом се истицала и ложа „Сириус". Због тога, према Ивану Мужићу, не треба да нас чуди то што је баш у Ријеци проглашена позната Ријечка резолуција 1905. године, која представља темељ сарадње Срба и Хрвата у Аустроугарској, с тим што аутор напомиње да је међу присутнима био велики број масона. После ње је потписана и Задарска резолуција. Њима је утемељен пут ка стварању Хрватско-српске коалиције која је постала најјача политичка коалиција у Хрватској и, као таква, била је доминантна политичка групација у оквиру које су српски и хрватски политичари, међу којима је био и приметан број масона, деловали на јачању добрих односа Срба и Хрвата, али и заједничкој борби у оквирима Двојне монархије.[62] Узајамна подршка српских и хрватских масона огледала се у давању подршке спољнополитичким интересима Србије, јачању добрих српско-хрватских односа у Хрватској са циљем доласка и одржавања Хрватско-српске коалиције на власти, али и у борби против Римокатоличке цркве. Како се повећавао број Срба и Хрвата у масонским ложама, антиклерикализам масона, тежње за ширењем просветитељских идеја у масама, побољшање и усавршавање српско-хрватских односа[63] постајали су све важнији сегменти на којима су масони заснивали своју борбу. Борба масона против Римокатоличке цркве била је једна од карактеристика периода којим се бави овај рад. О томе нам сведочи и извештај на основу претреса рада ложе „Љубав ближњега" у Загребу 1907. године, за претходну годину, у којем се, између осталог, наводи:

> ...Још нас је јако занимало питање клерикализма и његова штетног дјеловања у нашем народном животу... па се по разложеним принципима почело одмах сузбијањем тога по наш народни развитак тако кобног појава... дат је предлог и за пропагирање у профаном свијету.[64]

---

60 Г. Е. Лесинг, Разговори о слободном зидарству, Загреб 1907, 25; у Mužić, Masonstvo, 45.

61 АЈ 100–5–21, Писмо „Побратима" за „Љубав ближег свог", заведено 10. јануара 1906, стр.1.

62 Гавриловић, Рад слободних зидара, 282.

63 Mužić, Masonstvo, 45.

64 АЈ 100–5–21, Ложа „Љубав ближњега", Загреб 1907, 1.

Српски масони су свој патриотизам показивали и дајући подршку ухапшеним српским политичарима из Хрватско-српске коалиције, исказујући на тај начин лојалност својој националној сабрањи. Наиме, са Анексионом кризом је био блиско повезан још један догађај који је показао искрену сарадњу српске и хрватске масонерије. Наиме, на рођендан цара Фрање Јосифа почела су хапшења српских политичара из Хрватско-српске коалиције, под оптужбом за сарадњу са властима Србије у завери да се Јужни Словени уједине у заједничку државу. Истога дана власти у Бечу су донеле одлуку о анексији Босне и Херцеговине. Та два догађаја показују да је Беч очекивао да ће проглашење анексије изазвати европску кризу. Хапшењем српских политичара требало је показати да је постојала противдржавна завера са Србијом, чиме би се могла оправдавати анексија. И заиста, након њеног проглашења 6. октобра 1908. године, завладала је озбиљна европска дипломатска криза. Претио је рат; оптужени Срби су до марта 1909. били у притвору и очекивало се, ако рат почне, да сви буду обешени. Те године је започео Велеиздајнички процес, у којем се судило ухапшеним српским политичарима. Тада су хрватски масони попут Хинка Хинковића, који је бранио браћу Прибићевић, устали у одбрану оптужених Срба. На пример, Хинко Хинковић је тако далеко ишао у одбрани оптужених да је „стекао је репутацију далеко ван граница своје родне Хрватске... Током ове дуготрајне политичке афере, која је изазвала многе страсти широм Двојне монархије показао је како храброст тако и истрајност, те на крају је осуђен на шест месеци затвора због медијске кампање коју је водио у име својих клијената“.[65]

О утицају масона на јачање добрих српско-хрватских односа говори један Тајнички извештај о раду ложе „Љубав ближњега“, за 1910. годину, у којем се, осим борбе против клерикализма, напомиње да је почело да излази „гласило Слободна мисао“, да је почео да јача утицај масона у Матици хрватској, али се и спомиње смрт познатог масона, брата Емила Деметровића који је пропагирао „братство између Срба и Хрвата“.[66] Иначе, масони из ложе „Љубав ближњега“ слали су веће своте новца као помоћ српском Црвеном крсту за време Првог балканског рата. У писму ложе „Љубав ближњега“ српском „Побратиму“ од 5. децембра 1912. године каже се:

> Наша ббр., чланови (правоугаоник) „Љубав ближега“, да искажу својој јуначкој српској бћи: своје симпатије, сабраће међу собом износ

65 R. W. Seton-Watson, Four Jugoslav Patriots: Hinko Hinković, Gregor Žerjav, Milan Krešič, Ivo Vojnović, *The Slavonic and East European Review* 8/23 (1929), 416.

66 АЈ 100–5–21, Тајнички извештај о раду Л. Љубав ближњега, за годину 1910, 2.

> од 1000 динара, који шаљу на твоју адресу с молбом, да ту своту „Побратим“ употреби за удовице и сирочад у балканском рату палих јунака, у првом пак реду оних, који су сл. зидари...[67]

Ни српски масони нису стајали скрштених руку за време балканских ратова. Још неколико месеци пре почетка Првог балканског рата, српски масони су тражили од француске браће да промене јавно мњење у својој земљи и да се ангажују на одбрани права народа који је угрожен а који живи у „Старој Србији, Маћедонији и Новопазарском санџаку“. Масони су тврдили да на насиље Арбанаса власти не реагују и да то представља праву срамоту за „век у којем живимо“.[68]

Добра сарадња и разумевање српских и хрватскиих масона наставило се и 1914. године мада је Први светски рат нанео тежак ударац хрватској масонерији. Масони су оптуживани у Аустроугарској да су били организатори завере за атентат на Франца Фердинанда. То су на првом месту радили исусовци, али је и гроф Отокар фон Чернин тврдио да му је Фердинанд годину дана пред смрт говорио како су масони одлучили да га убију.[69] Ипак, то није спречило још једну хрватску ложу „Максимилијан Врховац“, која је почела са радом те године, да ради у најтешњој сарадњи са српским масонима. У њој су били познати српски и хрватски политичари попут Грге Анђелиновића, Еде Лукинића, Јураја Деметровића, Душана Пелеша и Ивана Рибара,[70] који су касније дали свој допринос стварању заједничке државе. У једном тексту о српској и хрватској масонерији који је написан девет година након Великог рата тврди се да је за време Првог светског рата

> ...дјелатност ложа у Хрватској била (је) спрјечавана услијед великог непријатељства клерикалаца, који су клеветом и изравним навалама на поједине слободне зидаре настојали да омету рад – на жалост доста пута с успјехом... У тој кукавној работи нису се жацали бацати на слободне зидаре и клевету да су удесили уморство у Сарајеву. Није их сметало што сарајевски процес није изнесао никаквих доказа за то... У Србији није било тих тешкоћа... па како видимо, да се ондје од првог почетка лијепо развија благотворна дјелатност ложа.[71]

Аутор наводи да су масони основали „‘Друштво и завод за сиромашну и запуштену дјецу’ и ‘Друштво св. Саве’ које је оснивало и уздржавало школе у неослобођеним крајевима јужне Србије, те за

67 АЈ 100–5–21, Љубав ближњега, писмо „Побратиму“ од 5. децембра 1912, 1.

68 АЈ, 100–3–11, Писмо Французима, Ф3–719, 11. фебруар 1912, 1.

69 Mužić, Masonstvo, 137.

70 Гавриловић, Рад слободних зидара, 286.

71 Бр. Др. М., Слободнозидарска дјелатност, *Шестар*, Гласило Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија“, 6/5 (1927), 105.

те школе штампало књиге... Особито је лијеп доказ слободнозидарске хуманости 'Друштво краљ Дечански' и његов дом за глухонијему дјецу... 'Инвалидски дом св. Ђорђа'".[72] За време Великог рата српски масони су у иностранству „износили пред тамошњу браћу информације о насиљима и злочинима почињеним над окупираним народом у Србији. Српски масони посебно су апеловали на савезнике, да се скупља помоћ заробљеним и интернираним Србима".[73]

Патриотизам српских масона од почетка Првог светског рата огледао се у посвећености идеји стварања заједничке јужнословенске државе. У том смислу, српски масони су радили на јачању добрих политичких односа између Срба и Хрвата те других јужнословенских народа. Ради стварања заједничке државе, масони су на располагање ставили све своје економске и духовне снаге. Након Нишке декларације с краја 1914. године, у којој је Србија као свој ратни циљ истакла уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, један део јужнословенских политичких емиграната из Аустроугарске прихватио је ту идеју и формирао Југословенски одбор у априлу 1915. године. Одбор је узео на себе задатак да иностранску јавност упозна с идејом уједињења јужнословенских народа у заједничку државу. Интересантно је да су и у српској влади (Ђ. Вајферт, Д. Стевановић и В. У. Јовановић) и у Југословенском одбору (Х. Хинковић, И. Мештровић, Ф. Поточњак, В. Петровић и други) били масони који су усаглашавали рад на стварању заједничке државе. Масони који су се налазили у самом политичком врху Краљевине Србије инаугурисали су свој „стожер у Марсељу ради усклађивања јединственог дјеловања, али и ради представљања јужнословенске идеје пред савезницима... у ово вријеме српско се масонство повезало и с најудаљенијим земљама у свијету".[74] Покретали су часописе или пак користили постојеће да би у њима истакнути публицисти (на пример, Милан Марјановић, који је био масон) могли да разлажу своје идеје о потреби државног јединства јужнословенских народа. У том смислу, најјачу пропагандну активност, према писању Ђорђа Вајферта, остварили су у Француској.[75] Њихови напори су били усмерени на формирање јужнословенске државе, што је био дугорочни национални циљ.[76] Масони су ставили на располагање све своје економске и духовне ресурсе за реализацију

72 Бр. Др. М., Слободнозидарска дјелатност, 105.

73 Више о томе у Ђ(орђе). В(ајферт), У емиграцији, *Неимар* II/11 (1923), 3–11. Mužić, Masonstvo, 187; Д. Гавриловић, Утицај масона на стварање и политику Краљевине СХС, *Српска политичка мисао* 38/19 (2012), 405.

74 Више о томе у Ђ(орђе). В(ајферт), У емиграцији, *Неимар* II/11 (1923), 3–11. Mužić, Masonstvo, 187; Гавриловић, Утицај масона, 405.

75 Вајферт, У емиграцији, Mužić, Masonstvo; Гавриловић, Утицај масона, 406.

76 Нав. према Гавриловић, Утицај масона, 405.

идеје о јужнословенском уједињењу. То је укључивало финансијску подршку, логистичку подршку и ангажовање у јавним и културним активностима којима је промовисана идеја уједињења. Масони су се обраћали за помоћ исељеничким организацијама у Америци, али и промовисали националну борбу за уједињење јужнословенских народа са циљем регрутације добровољаца и скупљања финансијске помоћи.[77] Поменуте активности масона наставиле су се све до стварања заједничке државе 1. децембра 1918. године. У последњим данима Аустроугарске, али и током краткотрајног живота Државе Словенаца, Хрвата и Срба, када су се разговори о формирању заједничке државе интензивирали, масони су наставили са својим патриотским активностима. Оне су се наставиле до 1. децембра 1918, али и за време трајања тих организација у Краљевини Југославији.

Масони су, према њиховом сведочењу, знатно допринели уједињењу јужнословенских народа 1918. године. Непосредно пред Други светски рат, односно пре забране слободнозидарског покрета, у Југославији је било 28 слободнозидарских националних ложа са око 1.200 чланова. Чланови масонских ложа били су припадници интелектуалне и финансијске елите Југославије, који су формално припадали различитим партијама, али им је циљ био исти – очување Југославије. Југословенска масонерија је пружала снажну подршку краљу Александру и концепцији југословенства „троименог народа". Зато се и приклонила диктатури, мада се тоталитаризам сукобљавао са прокламованим циљевима слободног зидарства. Из таквог односа према диктатури један део масона се у политици приклонио југословенским националистичким и екстремнодесничарским организацијама.[78] Приближавање Југославије силама Осовине утицало је на то да слободно зидарство као организација буде жртвовано. „Пронемачка политика кнеза Павла и владе Цветковић – Мачек дошла је до изражаја и у овој области. Својом одлуком од 1. августа 1940. године слободно зидарство је 'самоуспавано' под притиском организоване антимасонске кампање." Тада је наредбом Председништва Министарског савета и Министарства унутрашњих дела, Велика ложа „Југославија" морала да обустави своју делатност и да изврши сопствену ликвидацију те ликвидацију свих подружних ложа. Пад Југославије 1941. године задао је смртни ударац дотадашњој југословенској масонерији. Неки масони су побегли у иностранство, други су се прикључили отпору, трећи су се примирили, било је и оних који су хапшени, а један мањи део слободних зидара трагично је страдао у току рата.[79]

77 Гавриловић, Утицај масона, 406.

78 Историјска белешка обједињеног фонда Масонске ложе у Југославији 1919–1940 (1872–1958), 9.

79 Историјска белешка, 10.

Darko Gavrilović

PATRIOTISM OF THE FREEMASONS OF THE KINGDOM OF SERBIA AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

Summary

This paper explores two themes. The first pertains to what patriotism is, and the second to the role of Freemasons in the political life of Serbia and their patriotic work. At the end of this paper, we can conclude that in its first part we explored the concept of patriotism and its various types, analyzing their characteristics and the ways in which they can interweave. We concluded that patriotism, in the broadest sense, represents love for one's country and dedication to its welfare. However, this concept can manifest in different ways, some of which are complementary and some conflicting. One of the basic types of patriotism is ethnic patriotism, which emphasizes common origin, language, culture, and history. This form of patriotism often relies on a sense of shared destiny and cultural connectedness. Ethnic patriotism can be a powerful driver of national cohesion, but it can also lead to the exclusion of those who do not belong to the dominant ethnic group. On the other hand, civic patriotism emphasizes common values, institutions, and political principles that define a nation. This type of patriotism is more inclusive and allows different ethnic and cultural groups to feel part of the same nation. Civic patriotism promotes the ideas of democracy, the rule of law, and equality, creating a more stable and just society. Modern patriotism, often a synthesis of ethnic and civic patriotism, attempts to balance the sense of cultural identity with political and social values. This form of patriotism recognizes the importance of cultural roots, but also the significance of inclusive and democratic principles.

Based on everything mentioned in this paper, we can conclude that the patriotic activities of Serbian Freemasonry belonged to the type of modern patriotism, and it can be said that it was a moderate patriotism. Their commitment to the ideas of preserving state interests, tolerance, international cooperation, and finally providing political, cultural, economic, and propaganda support for the creation of a common South Slavic state shows that they sought to align their love for the homeland with universal values of justice and solidarity, as well as with the international political circumstances and interests of Serbia. The Freemasons considered themselves advocates of the ideas of international brotherhood and tolerance. These values are in line with moderate patriotism, which emphasizes the importance of universal human rights and democratic principles. Serbian Freemasons actively cooperated with Freemasons from other countries and used their international connections first to promote and improve the position of their homeland Serbia, and then to promote the ideas of South Slavic unification. This aspect of their activities indicates the use of their cosmopolitan worldview and adherence to universal values to help the homeland, which is characteristic of moderate patriotism.

Keywords: patriotism, community, Freemasons, Yugoslavism, Yugoslavia

ЈУГОСЛОВЕНСКА ИСКУСТВА

Мира Радојевић
Српска академија наука и уметности
Београд
mradojev@f.bg.ac.rs

ИДЕНТИТЕТСКИ ПРОБЛЕМИ СРПСКОГ НАРОДА У ВРЕМЕ СТВАРАЊА ПРВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ*

Сажетак: Историјско искуство српског народа, проживљено у две југословенске државе, изазвало је многобројна тумачења последица које је имало опредељење за уједињење у југословенску заједницу. О њима се расправљало већ у време стварања Краљевине СХС, а потом у целом наредном веку, поготово у периодима великих криза, попут Другог светског рата, распада социјалистичке Југославије и постјугословенског раздобља. Упркос знатним разликама у супротстављеним мишљењима, чини се да преовлађује уверење да су Срби били највећи губитници постојања југословенске државе, те да су, изјашњавајући се за њу, направили трагичну историјску грешку. Штавише, неретко се сматра да су се због Југославије одрекли не само тешко стечене државности него и сопственог идентитета, оставши подељени између српства и југословенства. У заступању таквог става пак превиђа се чињеница да 1918. године нису постојали услови за изјашњавање народа, да је стварање Југославије било део револуционарних промена проистеклих распадом четири царства и проглашењем нових држава, као и да је, са становишта југословенских чинилаца, кључну улогу имала политичка воља државног врха Краљевине Србије, подржаног од стране политичко-интелектуалне елите и војске. Расположење народа било је притом видљиво једино у одушевљењу којим је дочекан распад Аустроугарске и радости због уједињења већине Срба у оквиру једних државних граница.

Кључне речи: српски народ, југословенска идеја, Краљевина Србија, државност, национални идентитет

---

* Рад је проистекао из истраживања у оквиру пројекта *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

Историјска одлука државног врха Краљевине Србије, представника владарске куће Карађорђевића, водећих политичких странака, интелектуалне елите и војних чинилаца да се у децембру 1914. за најважнији ратни циљ прогласи ослобођење и уједињење „неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца", а потом, четири године касније, 1918, чврсто опредељење за стварање југословенске државе, наилазили су током протеклог века на многобројне критике. Најчешће вођене великом страшћу, особито жучне и учестале постајале су у периодима великих криза, попут Другог светског рата, распада социјалистичке Југославије и постјугословенског раздобља, у коме се српски народ суочио с претешким проблемима: егзодусом српског становништва из Хрватске и Босне и Херцеговине, неосигураним положајем Срба који су остали да живе у више бивших југословенских република, агресијом НАТО-а, присилним одвајањем Косова и Метохије, државноправним, али и националним разлазом Србије и Црне Горе, економском нестабилношћу, угроженим институцијама, појавом сецесионистичких тежњи, исељавањем млађих генерација... У таквим околностима, чињени су покушаји да се сагледају узроци таквог стања, при чему су с једне стране видљиве рационалне и научне тежње, а с друге неспорно постојање снажних емоција, превасходно горчине и љутње, проистеклих из осећања да су Срби постали највећи губитници постојања две југословенске државе. Према таквим мишљењима, и једна и друга су Србима, мада стваране њиховим напорима и безмерним страдањем, донеле стотине хиљада жртвованих живота, губитак територија на којима су имали већину становништва, незаслужене оптужбе, наметање кривице за југословенске поразе, својеврсну демонизацију у европској и светској јавности, губитак свести о себи као народу који се у највећим изазовима инстинктивно опредељивао за „праву страну" историје, кризу идентитета... У том мучном сплету проблема и нерешених питања веома често се могло чути тврђење да су Срби, првенствено Срби из Србије, на које се – с обзиром на одговорност матичне српске државе – усмерио главни одијум за све могуће кривице, прву или исходишну историјску грешку направили када су, уместо да на завршетку Првог светског рата створе Велику Србију, све своје преостале снаге уложили у стварање Југославије, одрекавши се не само своје државности, изборене у дугом низу буна и ратова, него и националног идентитета. Као ненаучно и потпуно једнострано, такво тумачење истовремено је сувише поједностављено и исполитизовано, али је у данашњем српском друштву постало преовлађујуће. Захвативши како јавност тако и неке интелектуалне кругове, поједине историчаре и још више оне који се по свом образовању баве другим друштвеним

наукама, верујући притом да је то довољно да и о историјским темама могу донети резолутне судове. Како заблуде не би биле увећаване, с очигледном тенденцијом да постану део „искривљене" националне свести, требало би се вратити неспорним историјским чињеницама и провереним научним знањима, на којима је критичко разматрање проблема једино и могуће.

Између осталог, нужно је изнова подсетити да је југословенска идеја, у различитим својим облицима, пре настанка прве југословенске државе имала дугу историју, чије је корене могуће проучвати још од краја XVIII века. Уз то, као могуће решење проблема који су пратили судбину Јужних Словена на Балкану, разматрана је у преломним догађајима и појавама XIX века, а заступана од стране појединаца, владара, државника и политичара у чијим је погледима на будућност било визионарских примеса. Реалне основе за оживотворење југословенске мисли, међутим, створене су тек у првим годинама и деценијама наредног столећа, у атмосфери ишчекивања одсудног ратног окршаја између великих сила, чији су се интереси сукобљавали широм света, а један од важнијих центара имали управо на Балкану, превасходно због његове важности за дугорочну политику Русије, Аустроугарске и Немачке.

Нашавши се тиме на удару аустроугарских и немачких амбициозних планова, Краљевина Србија је тих година предузимала грчевите и вишестране покушаје да одбрани стечену независност, довршивши мисију ослобођења и уједињења српског народа, заточеног у Турском и Аустроугарском царству, и створи услове за мање ризичну будућност. Идеја јединства Јужних Словена је у том контексту добијала колико одбрамбени толико офанзивни карактер, подстичући поробљене народе у Аустроугарској на буђење националне свести и пружање отпора једној у суштини конзервативној, готово средњовековној творевини. Упркос уочавања користи од таквих настојања, југословенство је у Краљевини Србији најпре прихватила и јавно исповедала интелектуална и уметничка елита, неспутавана обзирима које су према Аустроугарској и међународним приликама уопште морали да имају званични политички чиниоци. С њихове стране, први кораци ка југословенству могли су да буду предузети тек после балканских ратова и у годинама када је избијање рата између великих сила већ сматрано неизбежним. Насупрот таквој временској неусклађености у изношењу ставова и предузимању конкретних иницијатива, интелектуалцима и политичарима било је заједничко то што су у својим наступима и публикованим текстовима испољавали суштинске нејасноће у погледу уверености како треба говорити о Србима, Хрватима

и Словенцима. Из тог разлога, у употреби су били различити термини: *југословенски народ*, *српско-хрватски народ*, *народ Срба и Хрвата*, *српско-хрватско-словеначки народ*, *наш народ*, *Југословени*, *наш југословенски народ*, *троимени народ*, *тробилемени народ*...

Терминолошка „збрка" била је очигледан доказ недовољне разрађености и сазрелости идеје на којој је требало градити далекосежнију државну и националну политику. Истовремено, показивала је да ће тврдња о јединственом југословенском народу, „троплеменом" или „троименом" бити коришћена најпре у пропаганди рушења Аустроугарске, неодрживе као „тамнице народа", а уједно с тим и у залагању за стварање државе јединственог народа. Јер, није се могло протестовати против једне вишенационалне државе да би се на њеним рушевинама градила друга, такође састављена од неколико народа, а подељена различитим историјским искуствима, степеном економског и културног развоја, верском припадношћу, менталитетима, навикама... Такво политичко опредељење је тих година оснаживано и оправдавано опрезно промовисаним правом народа на самоопредељење, коме је реални демократски легитимитет признат тек уласком САД у рат 1917. године и потоњим залагањем председника Вудроа Вилсона.

У међувремену, како би јачале идеју југословенског јединства, државне власти Краљевине Србије и присталице југословенства из редова интелектуалаца морале су да пред јавношћу у Србији и ратним савезницима прикривају бројне показатеље непријатељства, пре свега између Срба и Хрвата. Такав приступ једном надасве осетљивом и ризичном проблему произилазио је из очигледне неприпремљености за вођење целовито осмишљене и испланиране југословенске политике, будући да су уочи и на почетку Великог рата били размотрени само политички принципи уједињења и „један глобалан оквир југословенског програма", који је као свој крајњи домет истакао потребу стварања снажне националне државе на југоистоку Европе, способне да задржи немачки продор на Исток.[1] Избијање рата пак умногоме је убрзало процес популаризације југословенства, учинивши остварљивим и оно што се очекивало од даље будућности,[2] с обзиром на то да је наметнута одбрана државне независности створила

1 Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, Београд 1985, 202–203; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 131–132.

2 По речима Божидара В. Марковића, учесника и сведока тадашњих збивања, за три и по године „учињено је више, но што би се можда учинило за три и по деценије у мирно доба и при нормалним приликама" (Б. Марковић, *Наше народно уједињење*, Женева 1918, 31).

могућност да се искористи историјска прилика за уједињење Јужних Словена. „Ми смо одмах чим смо били нападнути", казао је Никола Пашић, „видели да се ради о томе или да останемо живи и онда ако останемо живи [...] ту прилику употребити да ослободимо своју браћу Хрвате и Словенце, или ћемо сви пропасти".[3] Државна идеологија почивала је од тада на неупитним убеђењима о нужности одбране отаџбине и очувања државне независности, о ослободилачкој националној мисији, отклањању германске опасности и стварању велике државе на Балкану са Србијом као центром окупљања Јужних Словена. На темељу таквих уверења, а у складу с традицијом, ситуацијом на фронтовима, пропагандним потребама, расположењима савезника и умећем водећих друштвених снага, уобличавана је визија будуће државе и места Србије у њој.[4]

У истом том контексту, бројни историјски извори, нарочито приватна преписка и дневничке белешке, садрже мноштво потврда да је, упоредо с југословенском пропагандом, вођена брига о заштити српских интереса и заступљености Срба у свим пропагандним центрима и телима.

Тако је Павле Поповић, професор Београдског универзитета и члан Југословенског одбора, из Рима писао Јовану М. Јовановићу, помоћнику министра иностраних дела, како је неопходно бројније присуство „Србијанаца", будући да су Далматинци били у већини и отуд приликом гласања о важнијим стварима „могли претегнути".[5] Никола Стојановић и Божидар Марковић пак сматрали су да на челу Југословенског одбора треба да буде „Србијанац", убеђујући Јована Жујовића да прихвати тај задатак.[6] Одлучан у заступању интереса Србије и водеће улоге Срба, Никола Стојановић је уверавао Јована М. Јовановића да „једино Велика Србија може имати све услове за независност", те да Срби „морају имати и квалитативну и квантитативну већину међу Југословенима у свим политичким центрима".[7] Од свих Срба, без обзира на то одакле су били пореклом, а који су били блиски тадашњој југословенској емиграцији, највеће подозрење према Хрватима показивао је Душан Васиљевић, члан босанскохер-

3 *Сйоменица Николе Пашића 1845–1925*, Београд 1926,109.

4 А. Митровић, *Србија у Првом свеūском раūу*, Београд 1984, 94–100; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и сūварање Јуīославије*, Зајечар 1995, 53–62; М. Радојевић – Љ. Димић, *Србија у Великом раūу 1914–1918. Краūка исūорија*, Београд 2014, 143–144.

5 Писмо од 26. децембра 1914, Архив Југославије (АЈ), з. Ј. Јовановић Пижон, 80-38-546/553.

6 Ј. Жујовић, *Дневник*, II, прир. Д. Тодоровић, Београд 1986, 179.

7 Писмо од 26. децембра 1914, АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–4–295/298.

цеговачког сабора, који је Јовану М. Јовановићу, између осталог, казао да су му се „попели на главу“, јер „где год треба да лију крв Срби су добри, а где Србе треба приказивати искачу Хрвати“. Као пример таквог њиховог понашања наводио је Анту Трумбића, председника Југословенског одбора, и на једној заједничкој седници чак изазвао скандал, непрекидно показујући неповерење према Хрватима.[8]

Развијајући југословенски програм, српска влада се суочавала с далеко тежим и болнијим проблемима, проистеклим из сазнања да се у аустроугарским јединицама, које су ратовале у Србији, налазио висок проценат југословенског становништва из Двојне монархије.[9] Штавише, сачувана су детаљнија сведочанства о њиховом учешћу у злочинима почињеним над српским војницима и цивилима, при чему су као починиоци евидентирани и Срби из Хрватске.[10] С друге стране, покушаји српске владе да се нови добровољци регрутују међу заробљеним аустроугарским војницима у Србији, чији је број у јесен 1914. године процењен на око 70.000, доживели су поражавајући неуспех, с обзиром на то да су се до краја децембра пријавила само 452 добровољца: 403 Србина из Босне и Херцеговине и Лике, 14 Срба из Војводине, 26 Хрвата, три муслимана и шест припадника осталих словенских народа.[11]

Упркос том, као и другим национално-политичким поразима, укључујући међусобну подозривост Срба и Хрвата који су у емиграцији прихватали идеју заједничке државе, коалициона влада Николе Пашића је 7. децембра 1914. године изјавом у Народном представништву у Нишу свечано обећала да ће у времену које долази све своје силе ставити „у службу велике ствари Српске Државе и Српско-Хрватског и Словеначког Племена“. Уверена „у решеност целог

8 Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник*, АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон 80-54-120, 226, 228.

9 Према ратним и мобилизацијским плановима, хрватско домобранство требало је да у случају избијања рата формира 42. домобранску дивизију под командом подмаршала Стјепана Саркотића. Сачувани извори садрже прецизан преглед свих места у Хрватској из којих је мобилисано људство, али не и тачне податке о националном саставу подофицира и војника. На основу националне структуре области из којих су попуњаване ратне јединице ове дивизије ипак се може претпоставити да је око 96% њених припадника било хрватске и српске националности. Видети: А. Животић, Хрватско домобранство у Србији 1914, *Зборник Матице српске за историју* 91 (2015), 39–56.

10 Питајући се да ли је такав случај био разлог више да се „оплакује трагедија српства“, Гојко Николиш је подсетио на добро познат случај из тешких борби на Мачковом камену, када су лички Срби, које су српске јединице позивале на предају, с презиром то одбијали, одговарајући да се „Србин не предаје“ (Г. Николиш, *Корijен, стабло, паветина*, I, Београд 1988, 18–19).

11 Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 77–85.

српског народа да истраје у светој борби за одбрану свог огњишта и своје слободе", истакла је

> као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца![12]

У том свечаном тренутку, међутим, када је проглашено јединство Срба, Хрвата и Словенаца, како је после рата признао Милан Грол, у Нишу су сви „знали да хрватска маса не кличе за победу српског оружја".[13]

До објављивања Нишке декларације, српске грађанске странке су биле више посвећене решавању националног питања. Након тога, одлучније се кренуло ка општејугословенском уједињењу. Прокламовањем ратног циља, којим је „ослобођење огњишта" изједначавано с „ослобођењем и уједињењем неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца", рат је престао да буде само борба за опстанак и независност, а српска политичка елита је идеју о „три племена једног народа" почела да уграђује у темеље своје политичке мисли и будуће државности, како би тим путем превладала политичке, верске, економске, културне, историјске, националне и менталитетске разлике. Истовремено, њоме су изражавана настојања да Србија од мале прерасте у велику државу, а да Срби, као полицентричан народ, буду окупљени у границама јединствене и независне државе. Том циљу жртвовани су идентитет српске државе и њена државност.[14] Осим тога, ради његовог остварења направљени су бројни компромиси, прећуткиване су истине и изговаране неистине, а хиљаде злочинаца остале су некажњене. То се десило чак и упркос томе што је српска влада већ 1914. године пред међународном јавношћу затражила истрагу о последицама аустроугарских казнених похода.

Прихвативши спровођење истраге, проф. Арчибалд Рајс је, како је у далеко доцније одржаном предавању казао Милан Гавриловић, један од ратних секретара Николе Пашића, написао опширан и бескомпромисан извештај. Упознат с тим да је проф. Рајс исцрпним истраживањем утврдио да су међу почиоцима злочина многи Хрва-

12 F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb 1920, 10; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988, 37.

13 М. Грол, *Две године заблуда и лутања*, Београд 1921, 11.

14 А. Митровић, *Питање стварања југословенске државе као међународни проблем у рату 1914–1918, Стварање југословенске државе 1918. године*, Београд 1989, 21–22; Радојевић – Димић, *Србија у Великом рату*, 147.

ти, војници, подофицири и официри, Никола Пашић је најпре био изненађен, а потом је одбио да прихвати штампање извештаја, схвативши да би тиме били компромитовани пропаганда југословенског јединства и смисао прокламованог ратног циља. Будући да је проф. Рајс био противан компромису са својом научничком савешћу, након мучних преговора и убеђивања пристао је да „сасвим смањи број оних наших хрватских имена", али не и да их све изостави. „Тако је објављена његова књига о зверствима аустријске војске у Србији", закључио је Милан Гавриловић.[15]

У историји популаризације југословенске идеје била је то само једна од бројних неистина које су изношене или једна од прећутаних истина, о којима се, нарочито пред савезницима, није могло говорити, будући да се југословенски програм није уклапао у њихове планове и послератна виђења Европе и Балкана.

Наишавши на неразумевање дипломата и политичара, српска влада се трудила да за стварање југословенске државе заинтересује утицајне интелектуалце и јавност из савезничких и неутралних земаља, о чему је Никола Пашић већ 19. децембра 1914. године обавестио регента Александра. Предвиђао је да ће после победоносног рата у Европи наступити „нови ред ствари и ново стање", чији ће циљ бити трајни мир и „што чвршћа стабилност". „Ново стање" на Балкану пак могло се остварити уколико би била формирана „једна национална држава, географски довољно велика, етнографски једра, политички јака и економски независна" како би могла да самостално живи и развија се „увек у складу с европском културом и прогресом". Управо зато што би била способна да се супротстави силама које ће настојати да сруше поредак успостављен ратом, морала је, по његовом мишљењу, одговарати савезницима.[16]

Насупрот речитом ћутању савезничких дипломата, у Србији је крајем децембра 1914. и почетком јануара 1915. године боравила група енглеских јавних радника и историчара, с Џорџом М. Тревељаном и Робертом Ситон-Вотсоном на челу, чије је мишљење о југословенској држави и током наредних деценија умногоме утицало на британско Министарство спољних послова. По његовим речима,

15 М. Гавриловић, Срби и Југославија, *Гласник СИКД „Његош"* 46 (јуни 1981), 57. О извештајима Р. А. Рајса и злочинима у Србији видети: R. A. Reiss, *Извештај поднесен српској влади о зверствима која је аустроугарска војска починила за време првог упада у Србију*, Београд 1995; Р. А. Рајс, *Аустро-Угаро-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф 1918; Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима. Онима који се нису вратили. Саопштење једног пријатеља из тешких времена*, Београд 1997.

16 Нав. према: П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984, 14.

пут у Србију је имао политички карактер, будући да су у то време „жице између Лондона и Ниша [биле] покидане". Из тог разлога, његови сапутници и он настојали су да, између осталог, сазнају „мисли и планове водећих политичара".[17] О детаљима разговора се не зна много, изузев да су добијена обавештења, пре свега она која су се тицала југословенског програма, потпуно задовољила британске посетиоце, те је Роберт Ситон-Вотсон, изузетно наклоњен југословенској емиграцији из Аустроугарске, могао да обавести Анту Трумбића како су сви с којима се сусрео, од Николе Пашића и регента Александра до политичара и интелектуалаца, „за југословенску идеју, а не за српску у политичком смислу".[18] Подједнако задовољство изразио је и Мебел Грујић, супрузи Славка Грујића, српског посланика у Швајцарској, пишући јој о личностима које су му изнеле углавном једнодушне ставове. Према његовим речима, док није отишао у Србију имао је „скривени страх" да би неки „шовинист" могао „оштетити локалне хрватске институције". Вратио се, међутим, „потпуно уверен" да Србија жели стварање Југославије, будући да од свих његових саговорника једино историчар Станоје Станојевић није био „спреман да Хрватима да све што траже". Сви други, политичари и интелектуалцци подједнако, уверили су га „да је Србија решена да Хрватима лично остави одлуку о будућим односима са Србијом" и да неће бити никаквих покушаја „да се инкорпорирају различите провинције, уколико њихови представници то не одлуче".[19]

Дневничке белешке Јована Жујовића, наследника Стојана Новаковића на месту председника Српске краљевске академије, умногоме противуречe оптимизму Роберта Ситон-Вотсона, с обзиром на то да обилују изражавањем бриге српских интелектуалаца и политичара да интереси Срба буду заштићени у процесу уједињења. Према тим записима, пријатељи и саговорници Јована Жујовића страховали су да „Шумадију не надгласају новајлије" и тражили начин „да то обезбеде". У том смислу, појединци су наводили парламентарна ограничења, предлажући да Краљевина Србија бира дотадашњи број посланика, онолико колико сви други крајеви заједно. Уз то, размишљало се о увођењу „цензуса", према коме би у новим областима могли

17 R. W. Seton-Watson, Kako je postala Jugoslavija, *Nova Evropa* 3 (11. februar 1926), 82–83. Више: У. Остојић Фејић, Роберт Вилијам Ситон-Вотсон и Џорџ Маколи Тревелјан у Србији 1914–1915, *Историјски часопис* XXIX–XXX (1982–1983), 493–502; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, 190, 206.

18 Нав. према: Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд 1973, 258.

19 Писмо од 15. марта 1915, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906–1941*, I, 1906–1918, Zagreb – London 1976, 200–201.

бити бирани само они који су 25 година живели у Србији. „Швабе“ и Мађари били би сматрани страним поданицима, „који ће се после примити у поданство“. Јован Цвијић је сматрао да је најпре требало решавати српско питање, „не тражећи Хрватску“,[20] с чим се слагао и Јован Жујовић. Уз то, он је размишљао и о процесу који би у будућности довео до интеграције Југословена. У идеалном случају, план је подразумевао период мира од најмање једне деценије, у којој би Србија „сварила“ крајеве стечене у балканским ратовима, потом довршила уједињење Срба, а тек онда стварала унију с Хрватском, Словенијом, „па најзад и са Бугарском“. Али, пошто је наметнут рат у коме је Аустрија неминовно морала пропасти, било би боље да се решава „цео српско-југословенско-аустријски проблем, као што га је и влада енуцирала“. Уједињење је и у том случају морало пролазити кроз више етапа, које је овако скицирао:

> Нови крајеви, после окупаторске фазе у којој се и Танкосићева метода може 2–3 дана примењивати на Турке и Мађаре који су то заслужили – задржавају свој начин администровања и представљања у обласним саборима. Нови грађани задржавају своја досадашња политичка права и добијају и нека нова – права и слободе које не иду на штету српскога народа и нове заједничке државе. У нова правадолази делеговање у заједнички парламент по изборном закону [...] такоме да се садашња Краљевина Србија не може никако наћи потиснута. Могу се установити чланови по положају: претставници Универзитета, српске војске, Митрополит, Бискуп, српски „комесари“ по новим областима... Ако је истина да су Аустријанци прогнали Србе из Срема, може и наша војска разјурити отуда Немце и Мађаре, па после ће се њихова права на земљу расправити... И ако се од старе аустрофилске генерације Србо-Хрвата не може много очекивати, не треба је сасвим игнорисати. Свуда употребити што више домаћих познатих синова, а омладину тамошњу што више школовати и запослити у Краљевини Србији. И прекобројне сељаке отуда насељавати у Краљевини Србији, а у њихове вароши слати шумадиску омладину трговачку и занатску.[21]

Сличне дискусије настављане су и доцније, у званичним и незваничним круговима, махом у приватној преписци и контактима, будући да је влада Краљевине Србије у пролеће 1915. године поверила научницима и интелектуалцима да у иностранству заступају националне интересе и истовремено пропагирају југословенску идеју. У погледу таквог опредељења и разумевања националног задатка коме се требало посветити у тим су месецима још увек постојали политичко-национални консензус и својеврсно политичко примирје, засновано

20 Жујовић, *Дневник*, II, 15, 71.

21 Жујовић, *Дневник*, II, 71.

на уверењу да су национални интереси изнад политичких неслагања. То се односило и на тежњу Југословенског одбора да пред савезничким чиниоцима буде равноправан са српском владом и чак признат за легитимног представника свих Југословена из Аустроугарске. Ситуација се почела радикално мењати после војног слома у јесен 1915. године и повлачења српске војске, чланова краљевске породице, државног и политичког врха, народних посланика и неколико десетина хиљада цивила. Југословенски одбор је у таквим околностима све чешће заузимао став да су *сви* постали емигранти и избеглице, не дајући прави значај чињеници да је Србија и даље била међународно призната од стране савезничких и неутралних земаља, као и да су влада и Народна скупштина продужиле рад.

Ипак, нарушено је унутрашње политичко јединство, те су војска, опозиција и интелектуалне елите постављале питање одговорности за преживљену трагедију. Осим тога, српска опозиција, којој се придружила већа група научника, све више је критиковала однос председника владе према процесу уједињења, толико се приближујући Југословенском одбору да се понекад чинило да заступа његову политику. Истовремено, појачане су сумње у остварљивост југословенске идеје, све теже што се дуже остајало у емиграцији. Уз то, чланице Антанте су 17. августа 1916. године склопиле још један тајни уговор, овог пута с Румунијом, обећавши јој, између осталог, Банат као накнаду за улазак у рат.[22]

И поред тога, српска влада наставила је да преко свог Југословенског одсека помаже пропаганду југословенске идеје и рад Југословенског одбора. У Женеви, „идеалној осматрачници" тог доба,[23] деловао је њен Пресбиро, с Божом Марковићем на челу, чији је задатак био да се бави пропагандом, прати вести из неутралних и ратујућих земаља, прави од њих билтене, преводи их и упућује на потребне адресе. Већину сарадника Бироа чинили су самостални радикали, око којих су се окупљали југословенски емигранти, углавном из редова млађе интелигенције.[24] Како се њихов број постепено повећавао, српска влада је за издржавање Бироа више пута повећавала предвиђене новчане износе.[25]

22 *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I, prir. M. Stojković, Beograd 1998, 476–478; A. Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*, Novi Sad 1975.

23 H. Hinković, *Iz Velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb 1927, 265; B. Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu. Utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države*, Ljubljana – Beograd – Zagreb 1928, 93.

24 Видети: Радојевић, *Научник и политика*, 162–297; М. Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014, 33–78.

25 Државни архив Србије (ДАС), МИД – ЈО, Пов. Бр. 881. Више: Радојевић, *Научник и политика*, 197–201.

Марко Јаковљевић, један од сарадника Бироа, пореклом Србин „из прека", сећао се после рата да се од новца који је приман за југословенску пропаганду живело „врло угодно". Сарадници Бироа набављали су књиге, уживали у уметности, посећивали музеје и галерије, сликарске и вајарске изложбе, одлазили у оперу и на концерте симфонијског оркестра. „Ми смо били толико размажени", написао је, „да смо одлазили кадгод да чујемо само по који став из Бетовена". У то ратно време нигде се ни у Европи, „па ни у свету, није могло живети слободније и културније". Уз све критике које је упутио српској политици, њеним политичарима и другим личностима, Марко Јаковљевић је признавао да никад није живео тако лепо као у Женеви. Штавише, додао је да је, док су други млади људи, „нарочито Србијанци, гинули и патили се по рововима", а у Србији били „гањани и вешани", лично уживао заштиту српске државе.[26]

Будући да те појаве нису могле проћи незапажено, било је више оштрих реакција.[27] Један од огорчених савременика био је Јован Жујовић, веома добро упућен у дешавања с обзиром на то да је радио у Просветном одељењу.

> „Цвет нашега народа је на битољским позицијама", писао је министру Љубомиру Давидовићу. „Код многих, врло многих, изгубила се идеја о дужностима спрам Отаџбине. Многи траже начине да се што доцније врате у Земљу (неки се с тога и поженили). Од неколико трезвених Срба можеш дознати силество доказа о чудноме, *а*моралноме (не волим *не*моралноме) нашем држању. Изгубила се свест о стању наше Земље, нашег народа у њој, наших права и дужности у збеговишту [...] На фронт неће ни они којима је заповеђено [...] Најгори су пречани. Њима се, у ствари, не може ни заповедати. Могла би им се стипендија одузети, па у логор аустриских поданика упутити [...] Не пишем ти ово да би вас подстакао на какве мере. Све се наредбе отуда противрече, витопере, из-

26 М. Јаковљевић, *Из рата и емиграције*, Суботица 1923, 15, 73–74.

27 Самопрокламована интелигенција Србије, написао је проф. Рајс, „скоро ништа није учинила за своју земљу и једина јој је брига била да своје драгоцене чланове склони на сигурно. Одговарате ми да су ваши 'интелектуалци' бринули о младима у избеглиштву, да су се бавили пропагандом итд. Ма немојте! Ваше универзитетске професоре је држава добро плаћала за тај посао и током избеглиштва [...] А њихов пропагандни рад? Неке досадне књиге, и то бројне, лишене искрености, пошто њихови творци нису учествовали у оном натчовечанском подвигу који су хтели да величају пред савезницима и неутралним земљама, књиге које су, уосталом, мало или нимало читали они којима су биле намењене. Ко би се у то јуначко време мучио да чита, на пример, Белићеву 'Македонију', књигу која садржи малтене само филолошке и лингвистичке расправе?" (А. Рајс, *Чујте Срби!*, Београд 2005, 22–24). Видети и: Ј. Томић, *Југославија у емиграцији*, Београд 1921; М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд 1995.

> врћу. Влада и њени органи нису кадри да изведу једну рационалну и праведну меру: или све разрешити (узимајући у обзир да је Србија и сувише исцрпљена) или *све* и *старе* и *младе*, и чиновнике и посланике позвати да се с Владом нађу код Војске, па све што може ићи и пуцати да пуца, да трчи напред натраг, лево десно, а ми сипљиви да администрирамо што треба за Војску. У Србију треба да уђемо сви заједно, а не само Принчеви с Војском (њеним злехудим остацима) [...] Чувај овај народ, о њему се старај па ћеш доказати да си прави државник."[28]

Не потискујући зарад југословенства своја српска осећања, Јован Жујовић је и даље из емиграције пратио колико је ко жртвовао за стварање југословенске државе и колико је српска влада улагала у пропаганду југословенске идеје. Повремено, давао је одушка личном незадовољству процесом уједињења, те је једном приликом написао Милораду Драшковићу како би „дијурнисани Југослависти", исто као Хрвати и „пречани", хтели да се „за Југославију или Велику Србију војује до последњега Шумадинца".[29]

Сагледавана из толико различитих углова, иако су овде наведени само понеки, историја борбе за стварање југословенске државе чини се као невероватна мешавина националних визија, племенитих снова, свесног жртвовања, непоновљивог херојства, изневерених илузија, искрености и неискрености, планова и случајности, нејасноћа и компромиса, сплета историјских околности, памети и глупости. Све заједно, прожимало је животе оних који су били стваоци и сведоци тог процеса, али се управо оно што није било добро као својеврстан „отров" или „вирус" пренело и у послератно доба. „Овај наш нараштај живи мање за себе но иједан други", написао је Милорад Драшковић. „Он ће имати да носи, својом снагом душе, више но што је сразмерно људској моћи трпљења и ношења".[30] Спреман да и сам понесе више него што може, „после Албаније" је у најличнијој исповести Јовану Жујовићу признавао: „Људи више нису што су били. С отаџбином изгубили се и сами [...] Рекао нам Бог да доживимо најгоре".[31] Управо зато, до суза га је довео поступак једне јединице српске војске, која је, спремајући се да крене на фронт, прекадила гробове својих умрлих другова, а на постављеној хумци урезала дирљиву поруку:

> На хумкама у туђини, Неће српско цвеће нићи, Поручите нашој деци, Нећемо им никад стићи [...] Поздравите Отаџбину, Пољубите српску груду, Спомен борбе за слободу, Нека ове хумке буду.[32]

28 Писмо од 18. новембра 1916, АЈ, з. Љубомир Давидовић, 323–15.

29 Писмо од 27. јуна/10. јула 1916, ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, док. 112.

30 Нав. према: *Сйоменица Милорада Драшковића*, Београд 1921, 99.

31 Писмо од 6. јуна 1916, ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, док. 168.

32 *Сйоменица Милорада Драшковића*, 99.

„Добра наша војска", написао је још једном Јовану Жујовићу, „није могла да искупи многобројне политичке погрешке".[33] Милан Грол је слично незадовољство изразио горком изјавом да је нација „дала милион глава на бојном пољу, али ништа приближно томе у свести, енергији, политичком надахнућу и знању" оних који су руководили њеном судбином.[34]

Осим збивања на фронтовима, пролеће 1917. године било је обележено низом политичких догађаја, који су српској влади наметнули живље деловање и конкретније изјашњавање о будућности југословенског уједињења. На то су је превасходно подстакли Фебруарска револуција у Русији, абдикација Николаја II, формирање пробугарске Привремене владе, њена изјава да жели да се бори за права потчињених народа Аустроугарске, а потом и одлука САД да 6. априла објави рат Немачкој. Док је Никола Пашић покушавао да се снађе у новонасталим околностима, размишљања опозиције и српских интелектуалаца постајала су према њему све критичнија, а све више наклоњена Југословенском одбору.

На другој страни, у Аустроугарској, такође су се збивале далекосежне промене. Уморну од ратних напора, социјалних проблема и националног незадовољства, царевину на издисају потресале су политичко-националне расправе. Међу Јужним Словенима, клерикалци Ивана Шуштерчича у Словенији, франковци и присталице Стјепана Радића у Хрватској и муслиманска десница у Босни и Херцеговини, уједињени с различитим конзервативним круговима, говорили су о Југославији без Србије и Црне Горе или с њима, али у оквиру Аустроугарске и под хрватском хегемонијом. Насупрот томе, млађа интелигенција у словеначком католичком покрету, Хрватско-српска коалиција, Старчевићева странка права и либерални интелектуалци развијали су демократичније идеје, ближе праву народа на самоопредељење. Најпре је Старчевићева странка права на заседању Хрватског сабора 1. фебруара 1917. године, позивајући се на народно начело и хрватско државно право, упутила Адресу цару Карлу, захтевајући уједињење Хрвата и Словенаца.[35] Само неколико месеци касније, у Словенији се развио тзв. декларацијски покрет, неодвојив од антиратних, социјалних и националних захтева широм Аустроугарске, који су умногоме доприносили продубљивању кризе у коју је упадала. Са становишта пропаганде југословенске идеје значајно је

33 Писмо од 21. априла 1917, ДАС, л. ф. Ј. Жујовића, док. 168.

34 Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/279–I–4.

35 B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, 1 (1914–1943), Beograd 1987, 35.

било то што су у већини случајева, независно од другачијих погледа на будућност Јужних Словена, популарисани право народа на самоопредељење, уједињење, демократија и федералистичко уређење.[36]

У тако сложеним околностима, које су чинила разноврсна збивања на међународном плану, стање на фронтовима, проблеми са добровољачким питањем, неуспех Топличког устанка, политика краља Николе и неусклађени погледи чинилаца југословенског уједињења, наметнула се потреба да се пред савезницима покаже јединство и представи програм који би садржавао нешто конкретније и одређеније од реторичког истицања да Срби, Хрвати и Словенци представљају један народ, с правом на самоопредељење и стварање заједничке државе. Руковођен том намером, Никола Пашић је с представницима Југословенског одбора сазвао Крфску конференцију, одржану од 15. јуна до 20. јула 1917. године. Са становишта дилеме да ли су Срби, Хрвати и Словенци један или три народа, обе стране неспорно су се сложиле да је у питању један народ с три равноправна имена и на тој тврдњи заснивале захтев за стварање будуће државе. Апсолутна сагласност испољена је и у ставу да о црногорском питању не треба дискутовати, с обзиром на то да је реч о „унутрашњој српској ствари".[37]

Мада је у односу на Нишку декларацију имала мањи историјски значај, а по већем делу своје садржине представљала компромисан документ, Крфска декларација битан је показатељ истрајавања српске владе на „вештачкој формули" о постојању јединственог, троплеменог или троименог народа. Уз то, имајући у виду услове у којима је донета, такође је била заснована на непровереној вољи српског народа и немању знања о (не)постојању његове спремности да национални идентитет „утапа" у историјски непотврђено заједништво с Хрватима и Словенцима. У истом контексту, упадљиво је одступање политичког врха Краљевине Србије од претходног вишедеценијског искуства народа који је током XIX века добровољно учествовао у бунама и ратовима за националну слободу и демократска права, уверен да му таква лична жртва осигурава право да буде *питан* о кључним проблемима нације и државе. Штавише, сам Никола Пашић је

36 Више: М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, I, *Од југословенске идеје до југословенске државе*, Београд 2019, 177–179.

37 F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1920*, 96–100; Petranović – Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, 1, 36–38; Petranović – Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, 66–69; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 189–314; Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 510–512; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, 151–183.

приликом утврђивања разлога због којих је „рола сабирања“ Јужних Словена требало да припадне „српском племену“ истицао да су Србима њихова национална права *отета*, што им је давало право да их силом враћају, успевши да државу обнове „снагом мишица“. За разлику њих, Хрвати су се своје слободе *добровољно одрекли*, а државу покушавали да добију „нотарским нагодбама“.[38]

Развој догађаја, међутим, поготово од средине 1917. године до завршетка рата, показивао је све веће незадовољство српске политичко-интелектуалне опозиције упорним настојањима Николе Пашића да по сваку цену очува пијемонтску улогу Краљевине Србије и у процесу уједињења заштити српске интересе. Ситуација је тиме постајала све парадоксалнија. Приближавајући се погледима Анте Трумбића и других представника Хрвата и Словенаца, српска опозиција их је сматрала легитимним и чак постајала њихов заступник, у исто време док је председника владе грубо оптуживала за ускогрудост, конзервативизам и национализам. То је постало посебно видљиво када је Анте Трумбић у јануару 1918. године истакао захтев да се сазове тзв. Општа народна скупштина.[39] Подстакнут савезничким отпором рушењу Хабзбуршке монархије, а заснован на непрестаној тежњи да се Одбору дâ већи политички значај, предлагао је да се манифестује једнодушна жеља Срба, Хрвата и Словенаца за политичким уједињењем, с којом је пред савезницима требало да иступе влада Краљевине Србије, Народна скупштина, Југословенски одбор, политичка опозиција и јавни радници. Општа народна скупштина постала би тиме прелазно политичко-представничко тело, које би надрасло српску Народну скупштину. Самим тим би и Југословенски одбор постао званични представник Југословена из Аустроугарске и политички чинилац равноправан са српском владом и Скупштином. Подржан од француске дипломатије, Никола Пашић је одбио предлог, раздвајајући у својим одговорима делатност владе, Скупштине и круне од рада националних организација, политичара и интелектуалаца. У спору који је настао, готово целокупна српска опозиција, чији је центар био у Женеви, окупљен око Новинарског бироа, бранила је становиште Анте Трумбића. На другој страни, радикали и њихове присталице, предвођени Лазаром Марковићем, који је, такође у Женеви, издавао лист *La Serbie*, доследно су бранили мишљење Николе Пашића.[40]

---

38 Н. Пашић, *Слоīа Србо-Хрваīа*, прир. Ђ. Станковић, Београд 1995.

39 *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, I, 22–23, 37.

40 Д. Јанковић, *Из историје стварања југословенске државе 1918. године. Спор између српске владе и Југословенског одбора око сазивања опште југословенске скупштине*, *Анали Правноī факулīеīа у Беоīраду* 3–4 (јул–децембар 1963),

Разлике у погледима биле су непремостиве и у тумачењу улоге Анте Трумбића на Конгресу потлачених народа Аустроугарске, одржаном у Риму од 8. до 10. априла 1918. године. Иако је тај велики скуп имао одјек у савезничкој јавности и допринео порасту расположења за рушење Двојне монархије,[41] са српског становишта било је поражавајуће то што су мишљења опет била драматично подељена, водећи у даље сукобе. Присутни самостални радикали сматрали су да је све протекло у најбољем реду те да је Анте Трумбић својим наступом и бројним разговорима оставио најлепши утисак, поправивши чак односе са Италијом. Радикали су пак били огорчени, тврдећи да је председник Југословенског одбора запостављао Србију као чиниоца уједињења, а појединим члановима српске делегације забрањивао да учествују у дискусији на конгресу.[42]

Нетрпељивост између два српска центра у Женеви достигла је врхунац након предавања Боже Марковића, шефа српског Пресбироа, одржаног у марту 1918. године о народном уједињењу, које је потом штампано као посебна брошура у издању *Просвете*.

Пажљиво пратећи збивања у Аустроугарској, Божа Марковић је и до тада у свакој повољној вести налазио доказ више за популарност југословенске идеје и брзи слом Аустроугарске, уверен да ће омражено царство срушити незадовољство у народу, пре но што се то догоди на фронтовима. Констатујући значај Нишке декларације, важност српских војних победа и величину жртве која је Србији дала моралну снагу, много опширније је изложио шта су Југословени из Аустроугарске учинили за победу југословенске идеје: од добровољачког покрета до наводно једнодушног плебисцита за заједничку државу. Изједначавајући терор над Србима у Аустроугарској с прогонима осталих Југословена, изјавио је како се и у том „страшном времену" народ држао „врло достојанствено". Јер, „није се десио ни један пример издаје националне мисли, ни један случај дезавуирања рада Југословенског Одбора и ни један глас противу Србије". Изјашњавајући се пак о начелима уједињења и питањима државног уређења, заложио се за право самоопредељења народа, на коме је требало не само спровести уједињење него и организовати државу. Близак аутономистичким и федералистичким идејама, сматрао је да ни за уједињење ни

281–304; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 183–189; Радојевић, *Научник и политика*, 268–270.

41 *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, I, prir. D. Janković – B. Krizman, Beograd 1964, dok. 130, 172; Petranović – Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, 80–81.

42 M. Paulova, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1925, 440–442; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 195–196; Радојевић, *Научник и политика*, 273–275.

за државну целину не би било никакве опасности ако би поједини делови народа тражили „континуитет својих историјских чињеница у заједничкој држави".[43]

Иако је чак 300 од укупно 1.000 примерака брошуре требало да буде предато влади на коришћење, Никола Пашић је због грубих претеривања, нетачности и угрожавања националних интереса забранио њено даље дистрибуирање и почетак истраге о раду Новинарског бироа. С обзиром на то да се она протегла неколико наредних недеља, а да је одлука о распуштању Бироа донета после више месеци, и те су околности утицале да опозиција против владе и Николе Пашића лично буде све огорченија.[44]

У ситуацији у којој је опозиција, помогнута од интелектуалне елите, сматрала да би наспрам „националистичке политике" Николе Пашића требало поставити начело пуне равноправности свих субјеката уједињења, било је и оних научника који нису скривали да су им Србија и српство неупоредиво ближи од југословенства. Ангажован на изради југословенске енциклопедије, као важног пропагандног средства којим је требало научним аргументима доказивати нужност стварања заједничке државе, Јован Жујовић, на пример, писао је главном уреднику Александру Белићу да би програмска „лозинка" у постојећим околностима требало да буде: „Београд пред Србијом – напред! Србија пред Српством – напред! Српство пред Југословенством – напред!"[45]

Изношење конкретнијих ставова, а с њим и све израженија поларизација у мишљењима, постали су учесталији од средине 1818. године, након што се савезничка дипломатија сагласила с могућношћу нестајања Аустроугарске и стварања других држава на њеним рушевинама. Осим тога, успеси српске војске током септембра и октобра имали су велики утицај на коначни исход рата и допринели да програм који је Никола Пашић заступао још од 1914. године буде наметнут осталим чиниоцима уједињења. У завршној фази југословенског уједињења управо је војска добила огромну политичку улогу и постала његов истакнути чинилац.[46] Несумњиво је да је њено задивљујуће

43 Марковић, *Наше народно уједињење*, 3–38.

44 Исто, 277–297. Ово је било толико очигледно да је засметало и Роберту Ситон-Вотсону, мада је сам безброј пута критиковао Николу Пашића због непопустљивости према Југословенском одбору. Видети: R. W. Seton-Vatson, Srbija ima da bira, *Nova Evropa* VI, 6 (21. oktobar 1922), 160–168.

45 Писмо од 4/17. августа 1918, Архив САНУ, Заоставштина А. Белића, 14.386–IV–212/4.

46 М. Бјелајац, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Београд 1988, 17–46; В. Стругар, Војна заштита југословенских земаља у данима уједињења 1918. године, *Војноисторијски гласник* 3 (1991), 11–73.

брзо продирање у унутрашњост Србије утицало да 8. октобра и формално буде образовано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба у Аустроугарској, као њихово легитимно политичко представништво, проистекло из предратних представничких тела, које је као заједнички програм прокламовало њихово уједињење „у народну, слободну и неовисну државу Словенаца, Хрвата и Срба, уређену на демократским начелима".[47] На челу с Антоном Корошецом као председником, Народно вијеће је тако, поред српске владе и Југословенског одбора, постало трећи чинилац југословенског уједињења, с тим што је у односу на Одбор имало дубље корене у националном тлу и подлогу у страначкој констелацији, могавши да делује одлучније и наступа с више ауторитета. Независно од тих разлика, сва та представничка тела, укључујући Хрватски сабор, у својим су јавним изјашњавањима прећутно прелазила преко чињенице да се народ чије је уједињење тражено још увек борио на супротним ратујућим странама. Уз то, истицани су јединствени принципи у прошлости, као да су Срби, Хрвати и Словенци све време делили исту судбину и били ношени истим идеалима. Јер, над свим се политичким акцијама надвијала иста тежња: што пре прекинути везе с Аустроугарском и тиме прећи на страну ратних победника.

Изузев у српској емигрантској литератури, сви захтеви који су потицали од Југословена из Аустроугарске сматрани су одразом демократичности „новог времена", које је требало да наступи после рата. Углавном у истом духу тумачена је и делатност српске опозиције, уједињене с већином српске интелектуалне елите, које су Николу Пашића оптуживале за неискреност, самовољу и непарламентарност у унутрашњој политици, а ускогрудост у питањима југословенског уједињења. Прерастајући у жестоку свађу између опозиције и владиних истомишљеника, неслагање српских политичких фактора оптерећивало је чак и савезничку политику у покушају заузимања конкретнијег става према будућој југословенској држави. Обе су стране притом биле спремне да се за помоћ обрате иностраним чиниоцима.

Крајем 1918. године, подижући спор с Николом Пашићем на најкритичнију тачку, српска политичка и интелектуална опозиција направила је на Женевској конференицији (6–9. новембра) заједнички фронт с представницима Југословена из Аустроугарске: члановима Народног вијећа СХС, на челу с Антоном Корошецом, и Југословенског одбора, који је заступао Анте Трумбић. Председник владе је тако остао усамљен и готово изолован.[48] У тумачењу тока кон-

47 *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, I, 332–333, 338–343; Petranović – Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, 98–99.

48 Видети: Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, 236–241; *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II, 463–464,

ференције и њених закључака, савременици и историчари слажу се да је у насталој ситуацији, пред удруженим троструким притиском, био присиљен на повлачење и пристанак на најозбиљније уступке. Након тродневне расправе, у декларацији донетој 9. новембра констатовано је „уједињење у државу Срба, Хрвата и Словенаца", коју су чиниле Србија и тзв. Држава СХС, док је Црној Гори „отворен братски загрљај" и препуштено да сама одлучи да ли ће им се придружити. Нову државу требало је да заступа заједничко министарство Срба, Хрвата и Словенаца, али делокруг његовог рада, методи и циљеви нису били прецизно дефинисани. Шесточлано министарство превасходно је требало да брине о пословима спољне политике и да припреми Уставотворну скупштину. Влада Краљевине Србије и Народно вијеће СХС наставили би да обављају „послове сваки у свом унутрашњем правном и територијалном делокругу" до тренутка док Уставотворна скупштина, изабрана општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем свих грађана, „уставом не пропише дефинитивно устројство државе".[49]

Неспорно је да су у Женеви превладала гледишта која су првенствено бранили представници Југословенског одбора и Народног вијећа СХС, подржани од српске опозиције. У државноправном смислу осмишљена је сложена заједница конфедералног, дуалистичког облика, будући да су обе стране имале својство државности. С правног становишта, то је представљало очигледну нелогичност, јер Држава СХС, за разлику од Краљевине Србије, није била међународно призната. Ипак, будућа заједница требало је да настане као резултат споразума њених чланица, коме је легитимитет давала једино тврдња о хиљадугодишњем континуитету „хрватске државности" и њеним историјским правима. Остављајући Уставотворној скупштини да донесе одлуку о целокупном устројству државе, декларација је дотадашњи статус Краљевине Србије угрозила и тиме што је довела у питање монархистички облик владавине и будућност династије Карађорђевић.

Свестан тога, Никола Пашић је одмах после потписивања оспорио важност Женевске декларације, позивајући се, и пре но што

473, 497–507, 523–530; Petranović – Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, 1, 62–64; Paulova, *Jugoslavenski odbor*, 541–574; Б. Кризман, Женевска конференција о уједињењу 1918. године, *Историјски гласник* 1–2 (1958), 2–32; D. Janković, Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine, *Istorija XX veka*, zbornik radova, V, Beograd 1963, 225–262; S. Budisavljević, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977, 167–182; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 199–209.

49 Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, 236–237; Petranović – Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, 119–120.

је добио потребно мишљење, на непристајање Радикалне странке и противљење регента Александра. С друге стране, због таквог држања у завршници рата, непријатељства према Николи Пашићу и сврставања уз погледе Народног вијећа и Југословенског одбора, српску опозицију су осуђивали многи савременици, пре свега они који су, слично радикалској већини, подржавали старог страначког шефа и његово истрајно залагање за заштиту српских интереса у процесу југословенског уједињења. По мишљењу Лазара Марковића, на пример, представници српске опозиције били су руковођени једино жељом „да напакосте Пашићу и радикалима". У времену разбуктали политичких страсти, људи су, по његовим речима, „радили и оно, што су можда и сами увиђали да није ни разумно ни умесно". То је нарочито одликовало српске опозиционаре, који нису успевали да забораве партијске препирке и интересе. Најпогубније пак било је то што нису израдили свој *срйски* поглед на уједињење, другачији од Пашићевог, али с могућношћу да се из та два *срйска* гледишта формулише „једно опште заједничко гледање Срба и Србије на питање уједињења". Уместо тога, прихватили су хрватско гледиште и „у томе остали доследни", не скривајући да им је најважније било да онемогуће да се уједињење изврши према Пашићевим схватањима.[50]

Запрепашћени и огорчени чињеницом да је српска опозиција, којој је припадао знатан број искрених патриота и искусних политичара, могла да на штету српског народа, Краљевине Србије и њене династије подржи хрватско-словеначке захтеве, и други су савременици покушавали да објасне како је тако нешто било могуће. „И зато што нису могли подносити Пашића", озлојеђено је закључивао Милан П. Ђорђевић, „они су помагали да се саботира државна идеја Србије!"[51]

Осећајући снагу те нетрпељивости, Никола Пашић је у анализи „женевског тренутка" истакао њене последице на позицију Краљевине Србије у преговорима о уједињењу, не скривајући колико му је бола нанела постојећа ситуација. Подневши 12. новембра оставку на место председника владе, наредног дана је у писму Стојану Протићу изнео непознате детаље, међу којима и најличнија признања.

> „У моме животу", казао је, „било је момената, када сам био пред смрћу, па ни тада ми није било теже него у овом моменту, кад се решава питање, да ли ће наш троимени народ бити уједињен или ће још и после свих жртава и после сјајних успеха ипак остати неуједињен. Тешкоће и опасности, које су долазиле од непријатеља, уклоњене су.

50 Л. Марковић, *Усйомене*, 268, 270–271 (Необјављен рукопис, добијен на коришћење од проф. Ђ. Станковића).

51 М. П. Ђорђевић, *Србија и Јуīословени за време раīа 1914–1918*, Београд 1991, 199.

> Сад су настале неочекиване тешкоће, које потичу из побуда и погледа наше браће, која су дуго била под туђим утицајем, и отуда нехотично и незнано примила неке погледе наших непријатеља. Уместо да се руководе жељом да је сад прво и пре свега најпре че, да се ујединимо, да осигурамо целом нашем народу једну независну и самосталну државу, па после кад будемо господари југословенске државе, да се уређујемо онако, како народна већина жели, ми се сад бринемо, шта ће после бити и настати, ако се доиста ујединимо. Страх од своје браће, да они неће доцније имати пресудан утицај у будућој држави, страх, који је туђа рука засадила у душу наше интелигенције, чини сад све могуће, да се сузбије природан ток послова, да Србија руководи пословима политичким, као што је руководила војничким пословима [...] Из свих тих разлога примио сам, и мада против воље, да се створи један вид заједничког рада пре, него да се манифестује неслога и поцепаност при решавању питања: хоће ли бити једна држава или две или више. Тим разлозима придружио се и овај: да су се, нажалост српског имена и крви, придружили Трумбићу и многи Срби, који су из разних непојмљивих побуда радије пристали придружити се 'Југославији' него придружити се Србији и на тај начин показали тенденцију, да желе Србију ослабити и осамити, и ако је она себе жртвовала за све њих, да би створила јединство. У том најтежем тренутку у моме животу, кад се решавало питање уједињења, ја сам стегао срце и примио понижење Србије и своје лично, и жртвовао их народном јединству у уверењу најтврђем, да ће остали наш народ, који је праведни судија, неправду брзо изгладити и дати признање Краљевини Србији, која је дала доказа, да се жртвује за јединство."[52]

Реалне историјске околности: слом Централних сила, урушавање Аустроугарске, аспирације Италије, капитулација Бугарске и Турске, ослобођење Србије, политички и дипломатски притисци савезника, утицале су да женевски договор буде брзо напуштен. У међувремену, Народно вијеће је због италијанске опасности и страха од социјалних немира било принуђено да у помоћ позове српску војску, која је ионако од почетка новембра убрзано прелазила аустроугарске границе, истовремено преузимајући иницијативу за југословенско уједињење.[53] Њене акције на простору Аустроугарске одвијале су се уз пуну сагласност Народног вијећа СХС, које је у једном прогласу становништву истакло:

> Српски војници, који долазе међу нас, на ратним су пољима тко пет, а тко и више година непрестано и без измјене. Има их рањених, измучених, остарјелих и ојађених. Па не остају ни сада код својих

52 *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II, 565–567; A. Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1965, 89–91; Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 217–218.

53 Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, 214–215.

– од непријатеља – опустошених и попаљених домова, него дођоше међу нас, да нам помогну отиснути непријатеља, који с ратишта бјежи и хоће на повратку, да уништи и наша села, градове, мостове и жељезнице, као што је све уништио у Србији.[54]

На просторима и у варошима у којима су Срби чинили већину становништва такве поруке није ни требало упућивати, будући да су српски војници дочекивани као давно жељени ослободиоци. У том смислу карактеристичан је говор који је 9. новембра, приликом уласка српске војске у Нови Сад, одржао Игњат Павлас, потпредседник тамошњег Српског народног одбора:

Господине мајоре и јунаци српски, дични соколови, узданице наше! Отварају се капије тамнице, први сунчани зраци обасјаше нас, отворисмо очи и видесмо ослобођење своје. Кидају се ланци, закуцаше срца, потекоше сузе и одјекну силно: 'Ми смо слободни'. Дочекали смо час да спутане руке раширимо, да вас снажно пригрлимо на своје руке и да у узвишеном заносу викнемо свима: *нико нас више растaвити неће, нико нас више растaвити не сме!* (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.). Дођосте јунаци наши! Срећо наша! Остависте домове своје, остависте убаве долине и брда своја, остависте све своје мило и драго и дођосте да нас ослободите, јер сте разумели тешке уздисаје наше.[55]

Готово идентичне сцене одигравале су се и скоро исти говори су држани и у другим војвођанским градовима. Када је српска војска 17. новембра улазила у Велики Бечкерек, један од најугледнијих мештана, др Славко Жупански, с великим се узбуђењем обратио приспелим војницима.

„Дични соколови, браћо рођена!", казао је приспелим војницима. „Пробили сте се кроз огањ и кишу куршума; од Солуна до Великог Бечкерека, сваки педаљ земље натопили сте крвљу и славом, издигли сте име српско изнад свих нација и поносно сте дојездили и у наш град, у стару престоницу деспота Ђурђа Бранковића, у срце питомог Баната. Оставили сте успут своје разрушене домове, своје оголеле породице и као вихор журили сте даље, к нама, да и са нас скинете окове. Звезда водиља била вам је српска заветна мисао: брат – брату, род – роду [...] У нама је, и у највећим искушењима, вазда живела свест да смо једно и да ћемо се стопити у једну заједницу. Ваша браћа Бечкеречани лију своје сузе радоснице, благосиљају вас, грле вас и љубе ваше светло оружје и заричу вам се свечано и одлучно да ће стечену слободу, сад већ са вама, раме уз раме, кроз кишу куршума и животима јуначки бранити и да ће их тек само јуначка смрт моћи да отргне из вашег топлог загрљаја."[56]

54 *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II, 537.

55 Нав. према: В. Крестић, *Срби у Уjарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 490–491.

56 Нав. према: Крестић, *Срби у Уjарској 1790–1918*, 490.

На другом крају будуће југословенске краљевине, у Бања Луци, на свечаном дочеку 21. новембра, певане су две химне, „Боже правде“ и „Лијепа наша домовина“, а војнике су поздравили представници Срба, Хрвата и муслимана. У свом свечаном говору бањалучки владика Василије Поповић казао је да су српски војници јунаштвом „надвисили Краљевића Марка, надмашили Старину Новака“ и додао:

> Али нам опростите ви, синови слободне мајке Србије – слободне Шумадије, опростите нам што се ми данас при овоме нашем општем и највећем народном весељу не усуђујемо, да се поносимо тако смјело као ви. Ви се са поносом веселите, јер ви сте срећнији него ми. Срећнији сте зато, што сте се ви борили и гинули за своју и нашу слободу, а ми – ми смо морали војевати и гинути против своје среће и слободе.

Када је потом засвирала српска труба, једна жена је изјавила: „Ово смо ми устали из мртвих“. *Народна воља*, гласило Народног вијећа у Бања Луци, у истом је духу објавила текст симболичног наслова – „Дошли су“, у коме је, између осталог, писало: „Дошли су војници српског краља, дошла су браћа наша, дошли су ослободитељи наши! Дошли су они, што носе слободу и онима који су их убијали“.[57]

Према извештајима српских официра, стање у Хрватској било је знатно другачије, будући да су запажани бојазан од српске доминације у заједничкој држави, појава републиканских и антимонархистичких идеја, тежња да се аутономистичким или федералистичким решењима заштите хрватски национални интереси, остаци симпатија за Аустроугарску, колебање у Народном вијећу, страх од мађарске и италијанске војске, утицај римокатоличких кругова, антијугословенска акција појединаца...[58]

На основу тих и мноштва других сачуваних историјских извора може се отуд закључити да су се широм југословенског простора испољавала умногоме различита осећања и расположења.

С једне стране, уочљиво је да су Хрвати и други несрпски народи према новонасталој ситуацији показивали отпор, опрез, резервисаност, мирење с нужношћу да се благовременим уједињењем с ратним победником избегну последице намењене свим губитницима. Неспорно је да је, нарочито у Далмацији, било и радости, с уверењем да ће заједничка држава бити спасоносна за све који буду у њој живели.

---

57 Нав. према: Б. Милошевић, Национални покрет и политичке прилике у Бањој Луци и околини у вријеме стварања југословенске државе, *Зборник Матице српске за историју* 96 (2017), 78–79.

58 *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II, 575–576, 587, 590, 593, 605–606; 630–631, 635–636.

На другој страни, међу Србима, одушевљење је било готово опште, ако се изузму махом усамљени примери антисрбијанског става Васе Стајића и његових истомишљеника.[59] Кључне одлуке великих народних скупштина у Новом Саду и Подгорици, општина из Срема и неколико десетина српских општина из Босне и Херцеговине, с нагласком на директно уједињење са Србијом или присаједињење Србији, разумљивије су ако се анализирају у контексту оног непоновљивог историјског тренутка у коме се српска нација, после неколико векова страдања, живота под туђинском влашћу и борбе за слободу, окупила у једној држави.[60] Будућност је показала да се Срби нису међусобно познавали, да је дуга одвојеност оставила тешко премостиве разлике, да једни друге нису разумевали и да су се међусобно разочарали, али су у јесен 1918. године, као никад пре и никад после, били уједињени осећањем изборене слободе и победе над историјским усудом. Не може се тврдити да је у *данима уједињења*, како се често писало у изворима из тог доба, до тада подељено српство размишљало о *Југославији* и о неком другом идентитету осим српског. Штавише, упитно је и да ли су Срби у то време чак и помишљали да је држава чије је стварање проглашено у ствари *југословенска*, а не уједињена српска држава. Мада је у многобројним историографским радовима и политичким расправама нападно истицано да Хрвати и Словенци нису питани да ли прихватају југословенско уједињење,[61] неспорна је чињеница да се о тој историјској одлуци нису изјашњавали ни Срби, али да су једино они нову државу доживели као своју.

Проблем је неупоредиво сложенији када се анализира став српске политичке и интелектуалне елите. Постојећа научна тумачења показују да су се политички и интелектуални представници Србије зарад стварања југословенске заједнице сложили с одрицањем државности, а у неким случајевима и с прихватањем југословенског националног идентитета. Појединачни примери, међутим, сведоче да су таква опредељења неретко била краткотрајна, а изазвана илузијом

59 В. Стајић, Моје учешће у Југословенском Уједињењу, *Споменица ослобођења Војводине 1918*, прир. Д. Његован, Нови Сад 2017, 178–179.

60 Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, I, 220–236.

61 Према проценама генерала Стјепана Саркотића, последњег гувернера Босне и Херцеговине, за унитарну југословенску државу опредељивало се 1917. године готово целокупно далматинско становништво и око половине босанскохерцеговачког и хрватског. Допушта се притом могућност да је тај проценат порастао при крају рата, када се Аустроугарска распадала, а српска војска незадрживо напредовала. M. Ekmečić, Istorijski koren i socijalna dinamika jugoslovenskog jedinstva u XIX veku, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4 (1989), 11–30.

да почиње потпуно ново доба, разговорима с европским званичницима и интелектуалцима, нетрпељивошћу према Николи Пашићу, озлојеђеношћу због рђавих прилика у унутрашњој политици... Код немалог броја личности чак се примећује да су од 1914. до 1920–1921. године више пута мењали однос према српству и југословенству. Доскорашњи „љубитељи Хрвата", како су повремено називани поједини пропагандисти југословенског уједињења из редова Самосталне радикалне странке, постајали су, свега неколико година касније, „огорчени Срби", неспремни да толеришу антидржавне методе политичке борбе хрватске опозиције. Слична тумачења постају још сложенија када се кроз историјске изворе сагледавају дужи периоди, од више година или деценија, с обзиром на то да су тек тада, зависно од проживљеног искуства и историјских околности, уочљивије промене мишљења и ставова.

С обзиром на то да је и сам повремено „лутао" у погледима на српско-хрватске односе и југословенску идеју, Љубомир (Љуба) Стојановић је у једној од таквих дискусија написао:

> Ја никако не могу да разумем како би један народ, који има тако живу традицију о прошлости и свест о својој индивидуалности, као например народ српски, како би, велим, он могао одбацити своје име и примити неко ново које га не везује с прошлошћу, него му је још брише; како ће се Србин навикнути да су Св. Сава, цар Душан, кнез Лазар, Милош Обилић, Марко Краљевић, и други, Карађорђе, Милош, и други, били Југословени? Да речемо да би то и могли учинити интелектуалци; али масе народне не могу се с тим никад помирити, – то прелази моћ њихова схватања себе и народности.[62]

62 Љ. Стојановић, Још о Српском питању, *Нова Европа* XII, 14 (11. новембар 1925), 413–427.

Mira Radojević

IDENTITY ISSUES OF THE SERBIAN NATION AT THE TIME OF THE FOUNDATION OF THE FIRST YUGOSLAV STATE

Summary

The historical experience of the Serbian nation, gained in two Yugoslav states, led to numerous interpretations with regard to the consequences of determination to unify into the Yugoslav community. The said consequences were discussed around the time of the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, but also later throughout the following century, primarily in times of great crises, including the Second World War, dissolution of the former socialist Yugoslavia and the post-Yugoslav era. In spite of profound differences in expressed views, the conviction according to which the Serbs suffered greatest losses owing to the existence of the Yugoslav state, prevails. By declaring in favour of it, the Serbs had committed a tragic historical error. Moreover, it is quite often perceived that the Serbs had renounced not only their hard-earned statehood but also their own identity, being split between Serbian and Yugoslav national feeling. While advocating that stance one fails to observe the fact that there were no conditions in 1918 for the citizens of that time to declare for or against something and also that the establishment of Yugoslavia had presented a segment of radical changes caused by the breakup of four empires and the proclamation of new states. To add, from the standpoint of Yugoslav actors, political will of the leadership of the Kingdom of Serbia, supported by political and intellectual elites and the army played a key role. Sentiment of the nation was evident only through enthusiasm with which the breakup of Austria-Hungary was received and through the exultation resulting from the unification of the majority of Serbs within the borders of one state. Nonetheless, it can be said confidently that even intellectuals, the ones who were defending the Yugoslav idea most consistently, were aware of the non-existence of Yugoslav nation and that the insistence on that assertion only presented a pragmatic need owing to which Austria-Hungary was brought to dissolution and the necessity of unification was being defended. It was in this respect that Yugoslavism, implemented through Yugoslavia's statehood rather than its national identity, was acknowledged as early as 1918–1919.

Keywords: Serbian nation, Yugoslav idea, Kingdom of Serbia, statehood, national identity

Недељка В. Бјелановић
Институт за књижевност и уметност
Београд
nperisic@gmail.com

*КО ХОЋЕ ДА ЖИВИ НЕК МРЕ, КО ХОЋЕ ДА МРЕ НЕК ЖИВИ**: РОДОЉУБИВА КЊИЖЕВНОСТ МЛАДОБОСАНАЦА

Сажетак: У раду је ријеч о родољубивим тенденцијама у књижевности коју су стварали припадници Младе Босне пред Први свјетски рат и о одјецима Сарајевског атентата у посљератним текстовима оних припадника покрета који су преживјели. Текстови младобосанаца посматрају се и као аутентична експресија слободарских тежњи, превратничких импулса епохе, али и као јасни сигнали надолазећих немира у самој књижевности и култури (протоавангардне тенденције). Младобосанци се у том смислу посматрају истовремено и као изузетни индивидуалисти, образовани млади духови са израженим интересовањима за савремено и модерно, али и као јасно оцртан колективитет, чије напоре обликују тежња за збацивањем туђинског јарма и одбрана националног идентитета и његове суштине.

Кључне ријечи: родољубива књижевност, Млада Босна, национални идентитет, авангарда, Први свјетски рат

Један вијек и једну деценију пошто је на Видовдан, у Сарајеву, надвојводин аутомобил искрсао пред још ситног, тамнокосог младића, скоро дјечака, Гаврила Принципа, а малољетни атентатор испалио неколико пресудних хитаца, пресудних за њега, за страдали пар, за монархију на умору, за анектирану Босну, за балканским ратовима и унутрашњим потресима изломљену Србију, за Европу и

* Први дио овог наслова, графички истакнут, узет је с краја Принципове пјесме коју је он, као затвореник, урезао ексером на војничкој шољици. Према П. Палавестра, *Књижевност Младе Босне*, Београд 1994.

свијет, историја се и даље скоро опсесивно бави и Принципом и револуционарном, али и мученичком судбином сарајевске и мостарске *чете ђака*. Та чета, додуше, није истог тог дана умрла мученичком смрћу, али судбина већине њених припадника није била много свјетлија од трагичне судбине крагујевачких ученика.[1]

Историја књижевности, с друге стране, касније је почела да се бави књижевним радом младобосанским, можда стога што је он остао у сјенци побуњеничких напора тих младих људи, а вјероватно и зато што је исти тај посао, у њиховој замисли, па и у самој пракси, био неодвојив од свих других ослободилачких напора и постигнућа. Склони смо такође да књижевност те групе посматрамо као колективну, као напола усмену или, у најблажем случају, као генерацијску,[2] у којој је доиста пресудно ко је тачно њен аутор, колико су важне њене идеје и њени поетички замаси. Можемо ли, стога, поједине Младобосанце данас, дванаест деценија послије, посматрати као књижевнике независно од њихових акција и рата који је услиједио? Посао се може испоставити тежим него што се чини на први поглед, због посебног односа који као култура или као појединци гајимо према њиховом култу (или контракулту).[3]

Такође, јасно нам је из свједочанстава, писама, забиљежених разговора, па и транскрипата суђења да су сви били страсни читаоци и да их је већина жељела да понешто и сама напише. Ипак, нису дакако сви били и књижевници, те тако онај најславнији међу њима – Принцип – упркос жељи, спорадичним покушајима и апокрифним записима књижевник није био,[4] а највећи писац међу њима (Андрић)

1 Редом су изгинули, погубљени или преминули под неразјашњеним околностима: Драгутин Мрас 1915, Данило Илић и Милош Видаковић исте године, Јово Варагић 1916, Владимир Гаћиновић 1917, Драгутин Радуловић, највјероватније 1919. године. Боривоје Јевтић и Иво Андрић хапшени су и држани у тамници. Овдје је, наравно, ријеч само о оним припадницима покрета који су оставили значајније трагове у књижевности, не и онима, попут самог Принципа или Недељка Чабриновића, чија је терезинска судбина, ако се оне уопште могу и смију поредити, била најстрашнија.

2 Генерацију на овом мјесту разумијевамо у складу са Манхајмовим тумачењем: као специфично биолошко-социјално јединство које не води нужно формирању конкретне групе (мада је може имати за посљедицу – попут Младе Босне. Ријеч је заправо о феномену који настаје на основама искуствених образаца и система мишљења које дијеле припадници истог нараштаја укљученог у преломне историјске, друштвене и културне процесе. Ти концепти карактеришу сваку смјену једног покољења другим. Вид. K. Mannheim, Das Problem der Generationen, *Soziologie des Lebenslaufs*, Luchterhand 1978, 38–54.

3 Да нам је Млада Босна и даље одређена врста *мистерије*, то нотира и Предраг Палавестра у другом издању своје књиге о књижевности тог покрета. Та чињеница није се суштински измијенила ни до данас.

4 Вид. В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966.

касније је често истицао да је његова улога у покрету била споредна а заслуге мале.[5]

Као валидно и важно стоји и питање имамо ли нешто ново да кажемо о младобосанцима. Да ли је и наша мука говорења о „завереничкој тајни младобосанској"[6] инстинктивни напор, па онда освијешћивана намјера да се још једном проговори о несавладаној трауми, не би ли се кроз кључ језика ипак некако разријешила? Као Христова жртва, као Косовски завјет, као ломача Савиних моштију, као незарасла рана Јасеновца, тако и Гаврилови пуцњи и Велики рат који је услиједио стоје у темељима наше културе памћења, сјећања, слављења и боловања.

У срцу свих разговора и промишљања о трауми стоји суштинска запитаност о могућности њеног језичког оваплоћења, њене истинске преводивости на комуникацијски ниво, увођења у простор разговора о партикуларним или заједничким искуствима. Проблем саопштивости трауме стоји као двосјекли мач, или Гордијев чвор, једнако у психологији, социологији или књижевности и науци о њој, уколико су те ствари уопште арбитрарно раздвојиве. Један од водећих теоретичара трауме данашњице Бесел ван дер Колк под знак питања ставља и сам процес наративизације трауматичних искустава, у смислу временског, просторног и каузалног слагања догађаја и њихових одјека у нашој свијести, будући да траума поништава сопствену временску димензију и постаје једна врста вјечне садашњости: „Траума није прича о нечему што се догодило тамо некада. Она је тренутни, актуелни отисак бола, ужаса и страха који живи унутар људи."[7]

Књижевност је, пак, вербализујући метод фиксирања и превазилажења трауме одувијек на себи својствен начин примјењивала – обликовање трауматичних, персоналних колико и колективних искустава у литератури стоји као један од главних темеља на којима умјетност ријечи почива. „Историја саодноса трауме и наратива скоро да је једнако дуга као и историја трауме саме", пише Педерсон,[8] понирући том наизглед једноставном констатацијом у суштински проблем који књижевност са траумом има: наиме, како да је ипак узглоби у вербалном ако је суштински несаопшти-

5 „Нека умиру по улицама онесвешћени од срџбе и барута, ти добри, а ја то нисам", написао је Андрић још 1912. у дневничком запису – према В. Богићевић, *Млада Босна: писма и прилози*, Сарајево 1954, 135.

6 У: Р. П. Ного, *Запиши то, Рајко*, Београд 2011, 34.

7 In: B. Van der Kolk, *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*, New York 2014, 35. Превод наш.

8 J. Pederson, Joshua, Trauma and Narrative, *Trauma and Literature, Cambridge Critical Concepts*, ed. Rodger J. Kurtz, Cambridge University Press, 2018, 97. Превод наш.

ва; како да је систематизује у догађајности, хронотопичности, ако она обитава у вјечној садашњости трауматизованог субјекта. Књижевност трауму обликује, разрешава, али, парадоксално, и његује, зависно од исхода самог наратива. Профилактичку и катарзичну функцију има, на примјер, грчка трагедија, у гротески било које врсте она изостаје.

Зашто је разговор о трауми уведен у разговор о родољубивој књижевности и обликовању идентитета? Одговор се намеће као више-мање логичан – траума је унутрашњи, психолошки и соматски одговор бића на идентитетску повреду, у крајњој линији на повреду љубави, љубави према себи, љубави према другима, љубави према заједници, према идеји. Све те повреде састале су се у једној жижној тачки у времену пред Први свјетски рат, у анектираној Босни и Херцеговини. Из те повреде, односно континуираних повреда, и одговорā повријеђеног бића, индивидуалног и колективног, настајала је, упоредо са револуционарном акцијом – најпрецизније говорећи, претходила јој је, књижевност младобосанске групе. По природи и условима настанка, она није могла бити ништа друго до родољубива.[9] У својој је суштини активистичка[10] и врло ријетко, само по изузецима, атавистичка.

---

9 Како дефинишемо данас родољубиву поезију? Ако консултујемо *Речник књижевних термина*, ур. Д. Живковић, Бањалука 2001, 710, видјећемо да тамо стоји да је то литература „у којој долази до изражаја родољубиво осећање, односно, осећање припадности националној заједници, земљи, крају (...) У нашој поезији, родољубива лирика била је нарочито негована у периоду буђења националне свести у 19. веку, за време балканских ратова и Првог светског рата и НОБ, а родољубиве песме писали су, пред осталих: Ј. Јовановић Змај, Ђ. Јакшић, Л. Костић, П. Прешерн, П. Прерадовић, А. Шантић, О. Жупанчич, В. Назор и други". Али, у вези са том темом важно је нагласити да се у предвечерје Првог свјетског рата, а нарочито са његовим доласком, као катастрофом коју свијет није ни видио ни упамтио, одсудно мијења и природа књижевности, и изнутра и на перцептивном нивоу. Она постаје проактивна и провокативна, изазивачка, у мјери у којој то никада није била у историји људског рода, те самим тим и родољубива књижевност, која је дотад познавала само високе тонове, достојанствену лексику, префињену замишљеност, борбену удивљеност, сада постаје и скептична, и свађалачка, премрежена иронијом и (ауто)критичка. Захваљујући том процесу, ми данас можемо да сврстамо у родољубиве стихове бунтовне (па и за то вријеме скандалозне) *Лирике Итаке* Црњанског, дефетистичку, поражену и сломљену пјесму „Човек пева после рата" Душана Васиљева или гротескну и страшну приповијетку „У празном олтару" Драгише Васића, па и буфонеријске Бећковићеве стихове.

10 „Основна карактеристика критичког деловања Младе Босне била је у прагматизму, чега се ни најсуптилнији критичари Младе Босне, као на пример Милош Видаковић, никада до краја нису успели да ослободе" – Палавестра, *Књижевност младе Босне*, 171.

Рецидиве поменуте трауме налазимо годинама касније код припадника покрета, понекад и до краја земаљског живота, код оних који су имали ту срећу (или *несрећу*, како каже Андрић) да су преживјели. Неки од њих су се утаборили у трауматском ћутању, држећи се обавезе те завјереничке тајне (попут Андрића, на примјер), говорећи о својим изгинулим младим пријатељима обазриво и ријетко, а неки су се, попут Боривоја Јевтића,[11] готово опсесивно бавили њоме до краја свог живота.[12] Код Андрића та тема готово невољно просијава у приповиједној прози, есејима и интервјуима, онда када је према законима унутрашње нужности или друштвеног обзира бивао натјеран да о њој говори, те тако младобосанце затичемо у роману *На Дрини ћуприја*, у једној за Андрића необично личној исповијести за часопис *Идеје*, у есеју „У Улици Данила Илића".

> Било је и биће звезданих ноћи над касабом, и раскошних сазвежђа и месечина, али није било и богзна да ли ће још бити таквих младића који у таквим разговорима са таквим мислима и осећањима бдију на капији. То је нараштај побуњених анђела, у оном кратком тренутку док још имају и сву моћ и сва права анђела и пламену гордост побуњеника. Ови синови сељака, трговаца или занатлија из забачене босанске касабе добили су од судбине, без свога нарочитог напора, отворен излаз у свет и велику илузију слободе.[13]

---

11 Јасмина Ахметагић биљежи да је Боривоје Јевтић, прозни писац, позоришни човјек, књижевни критичар, публициста „који је својим обимним и разноврсним опусом обележио вишедеценијски развој српске књижевности, од 1910. године, када у Босанској вили објављује своје прве радове, па до смрти, 1959" био „босанскохерцеговачки приповедач, припадник генерације младобосанаца који се, и када су идеја и дух овог покрета постали део историје, живо сећао свог политичког деловања" – Ј. Ахметагић, Записи Боривоја Јевтића, *Гласник Народне библиотеке Србије* 1/1 (1999), 165–179. Јевтић је написао велики број приповиједака, писао драме, критике и теоријске чланке, лирику, објављивао преводе. „Јевтићу, извесно, не припада место у врховима српске књижевности, али бављење књижевним послом које траје готово колико и његов живот (...) жив дух и стално присуство у нашем културном животу, доказују чудесну, готово опсесивну енергију коју је поседовао" – исто.

12 О цијелој изгубљеној генерацији, не дакле само о младобосанцима, меланхоличан осврт даје Тин Ујевић 1917. године: „Код свих ових несрећа, празнина и сакатости ја се туробном асоцијацијом мисли враћам на предратну југословенску омладину. Гдје су они наши другови са школских клупа, из судница, из тамница? Путем куда су они прошли дижу се гомиле праха и рушевина, згаришта и читави Помпеји мира и духа. Најбољи међу њима су погинули, без тужбе, без клетве, скромно и поносно; ни крст ни вијенац не ресе њихове хумове куда неће да забаса ниједна побожна стопа са сузом воска или мирисним букетом" – Од младости до омладине, текст објављен 1917. године у: Т. Ујевић Од младости до омладине, *Градац: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања* 37, 175/176/177 (2010), 51–53.

13 И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Београд 2022, 251.

Али прича о тој трауми, а затим и књижевности која је настајала понајприје напоредо с њом, а касније и инспирисана њоме, почиње много прије Сарајевског атентата. Осим што ћемо се само осврнути на општи контекст тог догађаја и догађајā који су услиједили, наша тема овога пута неће бити да се бавимо њиховим општеисторијским и локалноповијесним околностима. Њима су се, озбиљно, одговорно, опширно и документовано, а такође и сензационалистички, фалсификаторски, па и шовинистички, бавиле историја, с једне стране, и политика и пропаганда с претензијом да се сакрију иза имена историје, с друге стране. Ми ћемо се оријентисати на књижевност као на документ епохе, али и на поетско, интимистичко свједочанство о групи младих људи; на колективни идентитет који је та група створила и одњеговала, као и на истакнуте појединце у тој разноликој групи, чију индивидуалност ниједан колективитет не може да сажме.

Родољубива књижевност има особину да се њено писмо разгранава у односу на то како се лирски или приповиједни субјект (у рјеђим случајевима – инстанца) децидирано односе према трима временским категоријама – прошлости, садашњости и будућности. Свака је књижевност нужно поринута у неко вријеме будући да сама природа приче то захтијева и да нема граматички потпуно обезвремењених исказа, али према природи својих тема патриотска књижевност ту темпоралну компоненту јасније и прегнантније истиче. Тако родољубиву књижевност, нарочито поезију, можемо угрубо подијелити на ону која је загледана у прошлост те из мотива (најчешће блиставе и грандиозне) прошлости црпе своју непосредну инспирацију; на ону која је концентрисана на садашњи тренутак те су јој због те чврсте концентрације на садашњост прирођени активизам и борбеност и на крају на патриотску литературу која је превасходно оријентисана на будућност, у смислу идејних и емотивних књижевних пројекција у вези са судбином заједнице и народа. Књижевност Младе Босне готово сва припада том другом подскупу – све њене теме и мотиви фокусирани су на нужност акције, борбе, на одсудни час прелома и ослобођења. Готово у апокалиптичним визијама, текстови тих младих људи[14] упозоравају на то да је куцнуо посљедњи

14 Изузетак можда чини поезија најчистијег лирика међу њима, свакако и једног од најталентованијих, Милоша Видаковића, у чијој се поетици види и најозбиљнији утицај Дучићев и Ракићев. Та нам поезија стога, с данашње тачке гледишта, изгледа помало и анахроно, нарочито у окружењу слободних стихова његових истомишљеника и сабораца, код којих су већ видљиве поменуте протоавангардне и авангардне тенденције. Драган Хамовић означава јасну разлику између критичких и есејистичких текстова Видаковићевих, у којима су видљиви „програмски елементи експресионизма, понегде и футуризма“ и једи-

час да се дјелује, по цијену било чега, јер ускоро више неће остати ништа да се брани. Како је примијетио Предраг Палавестра поводом књижевности Младе Босне:

> Шачица младих литерарних ентузијаста, који су били страсно покренути ка будућности и одушевљено, фанатично верни идеји свеопштег прогреса, остварила је на тлу наше модерне културе прву доследно ангажовану књижевност и јуначки пала и стоички сагорела у борби за оживотворење исконске жудње за слободом, поистовећене са бујном и цветном младалачком љубављу према животу.[15]

Говорећи о америчкој родољубивој литератури, за коју сâм признаје да је и органски и контекстуално неодвојива од европске, Бен Рејлтон објашњава да она може бити презентована у четири различите форме. То су 1) слављеничка, која је најчешћа и представља читаоцу идеализовану заједницу; 2) митска и мистична, која подупире и даље развија националне митове који могу да укључују, али и искључују друге заједнице кохабитанте; 3) проактивну, ону која тражи допринос и жртву; и на крају 4) критичку, која приказује који су недостаци заједнице или нације и која тражи начин и предлаже рјешења да се они превазиђу.[16] Врло се ријетко, наравно, те форме налазе као чисте, оне су или доминантне или једноставно комбиноване. У вези са Рејлтоновом класификацијом можемо да утврдимо да се она наша темпорална подјела, према којој смо литературу младобосанаца сврстали у ону што се сва бави садашњим тренутком, слаже са Рејлтоновом одредницом *проактивна*, жртвена и борбена.

Није згорег оцртати и књижевни, у подскупу родољубиви, оквир, у коме се та књижевност развијала. О периодима у развоју родољубиве поезије српске Скерлић је писао 1908. године. Констатовао је да је „родољубива поезија српска била на своме врхунцу шездесетих година прошлога века", када се национално осјећање „разбуктало до пароксизма", у „часовима највеће националне егзалтације коју смо икада

ног рукописа који је Видаковић сачинио пред смрт и 1915. године понудио издавачу – *Царских сонета* – Д. Хамовић, Милош Видаковић између Младе Босне и авангарде, *Научни састанак слависта у Вукове дане 44/2. Први светски рат и српска књижевност; Два века од Мале простонародне славеносрпске пјеснарице*, Београд 2015, 482. У поменутој, посмртно објављеној збирци Видаковић се „кретао од следбеничког парнасосимболизма (али не без самосвојних нагласака), до ослобађања унутрашњег доживљаја у песмама полиметричног или слободног стиха". *Царски сонети*, ипак, „у стилском погледу (...) значили су већ превладани начин" – исто, 483.

15 Палавестра, *Књижевност младе Босне*, 34.

16 B. Railton, *Of Thee I Sing: The Contested History of American Patriotism (American Ways)*, Lanham 2021, 7. Превод наш.

имали“.[17] Та *френетична поезија* добила је свог најснажнијег трубадура у Ђури Јакшићу. Али је, према Скерлићевом, а и према књижевноисторијском суду, брзо дошло до реакције и отрежњивања, прво због општег контекста опадања романтичарских заноса и јачања реализма, а друго „недаће од 1876, Берлински конгрес, 1885. година, опасне и крваве унутрашње борбе у Србији, све је то хладило, уништавало стару националну романтику и емфатичну патриотску поезију“.[18] На ред су дошли, како Скерлић каже, *отменост речи и музика фразе*; поезија се, као код Дучића, *вештачки обделава*, она је, према оштром суду истог критичара, „нехумана и ненационална“.[19] Међутим, слиједећи вјечни закон акције и реакције, нови патриотски импулс је дошао из Херцеговине, у ликовима Алексе Шантића и Вељка Петровића. У њиховој поезији чују се нови тонови љубави према роду, али су они стишанији и реалистичнији, окренути сељаку, сиромашку, земљи. То су тонови новог, *приземнијег* родољубља, самим тим пријемчивији, блиски свакодневном животу и бјелоданој стварности.

> Али, ако се данас не кунемо више Милошем и Марком, иако више побожно не целивамо гусле, иако више не носимо душанке и лазарице, ако више не витламо „сабљом димишћијом“, ханџарима и јатаганима, и не „шкргућемо зуби“ када видимо Турчина, ми имамо пуно и развијено народно осећање, дубље, разумније и плодније но што је некада било.
>
> (...)
>
> И ми данас волимо народ не као фикцију и реч, но као живе људе, у чијој средини живимо, и са којима делимо добро и зло. Наш патриотизам није онај антикварски, метафизичарски и фразеолошки романтичарски национализам старијих нараштаја, но сувремено, стварно, трезвено, демократско и социјално осећање солидарности са својим народом, са широким слојевима народним који чине темељ и суштину једне расе. Ми не волимо историјске фантоме но живе људе, и нама је много ближи један сељак и радник данашњега доба но „христољубиви владари“ и сјајна властела из средњег века.
>
> (...)
>
> И по сто пута у добар час што се и у нашој поезији дошло једном до тих реалних и здравих идеја! И било је време да почне нужна реакција оном јевтином декаденству и плитком снобизму (...).[20]

И премда у том осврту Скерлић не помиње младобосанце (за то је, истини за вољу, још било рано, текст је објављен 1908), он их

17 Ј. Скерлић, Обнова наше родољубиве поезије, *Писци и књиге* II, Београд 2000, 260.

18 Исто.

19 Исто, 261.

20 Исто, 268–269.

апострофира у тексту „Нови омладински листови и наш нови нараштај“ (1913), хвалећи нарочито сарајевски лист *Српска омладина* и наглашавајући да у Босни и Херцеговини „више но и у једном крају нашем старе религиозне предрасуде парчају и коче народну снагу“.[21] Као нарочито вриједне пажње, он издваја текстове Пере Слијепчевића и Боривоја Јевтића. Скерлић је један од најважнијих фигура и идеолога Младобосанског покрета, без обзира на то што су, понекад, избијала херменеутичка трвења између његових оцјена и оцјена, на примјер, Димитрија Митриновића (случај Дис). Ипак, с друге стране, треба истаћи и чињеницу да је Скерлић, већ скоро пословично, прећутао најмодернije, авангардне тонове младобосанаца, који су били нарочито гласни у њиховој лирици и лирској прози, било стога што је према тим тенденцијама гајио личну, инстинктивну одбојност, било зато што су му били мање важни од истакнутих патриотских импулса које је на сваком мјесту и на сваки начин журио да примијети и охрабри.

Данас нам је, међутим, кристално јасно да су утицаји њемачког експресионизма, а затим и италијанског футуризма (највише код Митриновића), на пресудан начин утицали на редове које су младобосанци исписивали. Неки проучаваоци авангарде истичу да је она заправо аутохтон замах нове културе, само по сценарију *комедијанта случаја* хронолошки паралелна са Првим свјетским ратом.[22] Та књижевноисторијска тврдња може да нас позове на прилично потребан опрез када приступамо пословима периодизације. Ипак, сматрамо да је Први свјетски рат извршио несравњен утицај управо на књижевност на начин како је то описао Вук Караџић говорећи о значају Косовског боја на народну епику: „Ја мислим“, каже Вук, „да су Срби и прије Косова имали и јуначких пјесама од старине, но будући да је она премјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати“ (у предговору првој књизи српских народних пјесама лајпцишког издања, 1824). Послије Великог рата нисмо дакако заборавили како и шта смо раније пјевали, захваљујући и чињеници да је књижевност престала да буде усмена и постала документована, али је промјена послије Великог рата такође била силна, па се такође и почело наново. Или, како већ каже и Црњански, било је прилично потребно да се чује „мало нове песме“ (у пјесми „Пролог“ из *Лирике Итаке*, 1919).

---

21 Ј. Скерлић, Нови омладински листови и наш нови нараштај, *Писци и књиге* II, 296.

22 У вези са том темом, вид. Г. Раичевић, *Добра лепота: Андрићев свет*, Београд 2022, 50.

Назнаке *нове йесме* чујне су, дакле, и у књижевности Младе Босне.

Та књижевност, на најопштијем плану, говори о потреби физичког, националног ослобођења, с једне стране, и о важности културне еманципације, еманципације која не смије угрозити националну срж и национални дух, с друге стране.

Ово прво тражи опипљиве жртве, узиђивање у име највиших идеала. Те тако, пишући текст о Богдану Жерајићу[23] 1912. године, Владимир Гаћиновић види у палом саборцу оличење новог хероја, модерног Обилића, чија се жртва обредно уграђује у темеље слободе:

> Крв је потекла валовима, на његовим је уснама лутала велика реч: Српско ослобођење! Смртни грчеви ломе већ изваљено тело, он се напреже и подрхтава у благословеном болу и оставља последње лабудове речи: „Своју освету остављам српству!“ Неколико момената после, аустријски жандари нашли су један леш окупан морем крви: то беше тело Богдана Жерајића, на малом сарајевском мосту на раскрсници.[24]

Милош Видаковић, као народни пјевач у пјесми „Почетак буне против дахија“ („Небом свеци сташе војевати/ И прилике различне метати/ Виш’ Србије по небу ведроме“), види *кобна знамења* у освит пресудне битке:

> Ми осећамо мучаљива и кобна знамења који се јављају као предзнаци велике борбе што се спрема и у којој нам се ваља силно исправити

23 „Гроб младог атентатора самоубице био је право светилиште на коме су се припадници Младе Босне заклињали да ће наставити Жерајићево дело, прихватити његову жртву и остварити највиши етички принцип по коме су се управљали: *или у животу мрети*, *или у смрти живети*. Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић, Драгутин Мрас и други често су се окупљали на Жерајићевом гробу“ – Палавестра, *Књижевносш младе Босне*, 257.

С ону страну Великог рата, свједочећи немилосрдности заборава, у меланхоличном запису Ива Андрића из 1919. године Богдан Жерајић је лице кога се још само млади сјећају: „Био је тако један међу нама, добар, нежан а смион, звао се је Богдан Жерајић (млади га се још сећају!). Мислите ли можда да је мало јунаштво ломити се у души и цептити у телу, ослушкивати нутарњи глас и стварати одлуку која боли и убија, и онда пред лицем узвитлане, одурне штампе и уплашена и непријатељског света испалити пет метака у непозната генерала а шести себи у уста, и после лежати на асфалту, покривен својом крви и полицијском кабаницом а око њега неколико корака језиве празнине и круг гледалаца и погледа, радозналих, зверских или самилосних. Потом затајен и погрђен лећи у дну кошевског гробља међу самоубице и проклетнике“ – И. Андрић, У улици Данила Илића, *Јуīославенска њива* 10, 1/4 (1926), 118–119.

Ето осрамоћеног јунака, осрамоћеног у очима гомиле која не разумије, тако карактеристичног за авангардисте, из реда оних објешених, затајених, изгубљених и заборављених, које ћемо сретати и у даљем току овог текста.

24 Текст „Смрт једног хероја“, написан 1912. – В. Гаћиновић, *Смрш једноī хероја*, Београд 2014, 12.

> да бисмо остали живи и победитељи. Нама је нужно одушевљење, лудост, нежаљено падање и висока херојска моралност оних који прегарају сами себе, осећајући срећу будућих поколења. Мали духови се боје чистог заноса, а нама је он једини нужан, нама је занесеност, прегарање једино спасење из блатне и срамотне садашњице. Циљ је нове омладине, опијене борбом за остварење јасно оцртаних идеала, радикална борба до жртвовања; у томе смеру има да пође цело наше васпитање и спремање. Ми бисмо били ужасно комични, ужасно бедни и срамотом заблаћени када бисмо допустили да наш национализам остане реч или ситни бескорисни рад.[25]

Иза блатне и срамотне садашњости, Видаковић јасно види сврху, свјетло слободног и достојанственог живота, као слутећи да ће и свој сопствени живот положити на олтар тог циља:

> Не тражите више помрле драге по гробовима, вели Метерлинк у књизи о смрти. Они су с вама, живе око нас, у ваздуху што га удишете, у мирису што га доноси ветар, у светлости која вам бистри очи. [...] Постоји само живот. Живот и само живот. Тешко онима што су обожавали смрт које нема, тешко онима који су мортификирали себе, желећи мир и нестанак, који су умртвљавали своја чула, клели своје очи, који су се грували камењем у прса, јадали, јецали, и проповедали залудну, бескорисну борбу против живота. Ишли су против себе, хтевши убити у себи оно што их чини створењима и што се не може уништити, јер је све свесилно. Зато и јесте била тако страшна и немогућа жеља оних који су се револтирали против јединог врховног закона, разлога и суверена. Ми својом егзистенцијом можемо представљати само тај велики живот, који се ствара сам у себи и сам је себи сврха. Можемо проповедати само живот, пошто само по томе јесмо оно што смо. Живот у највећој мери, са највећим интензитетом. Егзалтирати га до највиших врхунаца, опити сва своја чула, опити мозак и свест. Осећати бескрајно обиље живота у њему. Око себе, кроз себе, кроз земљу, осећајте, осећајте, кроз ветрове, кроз мора, кроз ваздух, осећајте, осећајте, кроз звезде, кроз сунце и све што је иза њих, тамо даље.[26]

Постоји само живот, нема смрти, каже двадесеттрогодишњи Милош Видаковић.[27] Али, тог младог негатора смрти из руђанских Штрбаца прогутао је вихор Великог рата већ сљедеће, 1915. године.

---

25 М. Видаковић, На почетку дела, *Српска омладина* 1/2 (1912), 41.

26 У: М. Видаковић, Живот, *Народ* V, 391, 1–2.

27 Презривост младог револуционара пред лицем смрти, у име највиших циљева слободе и правде, обликује у Јово Варагић у „Пјесми сиромаха“:

Ми смо од камена стесани, срца су наша горе

И душе наше храстови о које вјетрови бију,

Око нас смрт се и живот вјечито, вјечито боре,

И многе хумке животе наше једнолике крију;

На крају, у „Лудој песми“ Видаковићевој, у којој критичари проналазе најјасније експресионистичке тенденције,[28] млади аутор апострофира час устанка који има одлике апокалиптичне сцене:

> Ово је песма нелепа и одваљена као сив камен из наших срца, дубоких и мучаљивих као пећине. Ово је песма крвава, јер је намењена онима који су крв левали, који су били горостасни у прегарању у жртвовању себе, мислећи добро другима. Онима што су, повучени далеко у своја склоништа, мислили дубоком душом целога света, осећали живот, радост и бол свих далеких, незнаних, живих и још нерођених људи које су волели. Онима што се мрачни заверише да ће учинити велико дело спасења заробљених, дело које опија часне умове својим сјајем као пурпуран дах зоре и помаљање сунцем натопљених јутара. Ово је песма онима који занесени закликташе улицама, развалише калдрме и окрвавише их својом лудом крвљу, који запалише мртве градове

И док ви сједите мирно и тражите смисао смрти,

Кријући брижно од ње очи и путено тијело,

Нас дотле излаже живот, док се манито врти,

и ми јој сваког дана у очи гледамо смјело.

Пјесма је објављена 1913. године – према Ј. Варагић, *Изабрана дјела*, Сарајево 1987.

У насловној синтагми Варагић истиче чињеницу на коју се често враћају проучаваоци цјелокупног покрета – на важност маргине и њен излазак на сцену. О том преврату са ивице друштва говори често и Црњански, истичући да је Принцип био син сиромашка, пролетера, земљорадника. „Европа и сад још слави убице атинског тиранина, Пизистрата, Хармодија и Аристогејтона, у својим школским уџбеницима (ad usum delphini). Слави и сенаторе Рима који су убили Јулија Цезара. Међутим, за атентатора Сарајева, није имала добре речи никада. Па и Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца није било очарано тим својим поданицима. Није хтело дуго да дозволи ни пренос костију тих атентатора. Сем тога, чак и код нас, неки су од Принципа били начинили Србина – провинцијалца, фанатика, шовена, који је, тобоже, био само играчка у рукама шефа Обавештајног одсека српског генералштаба, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа“ – Црњански 1959, 58. У „Коментару уз ‘Здравицу’“ Црњански даље каже: „Принцип је, сем тога, први пут, поделио наш народ, на класе. Убиство аустријског престолонаследника одобравале су само, такозване, ниже класе, и омладина. Такозвани виши сталежи, буржоазија и црква, убиство нису одобравали. Принцип је, својим актом, ипак, ударио свима нама на чело жиг убица и сви смо ми постали сумњиви полицајцима, не само у Аустрији, него и целој Европи. Принцип нас је тако повезао боље него што смо били повезани, дотле, црквом, традицијама, крвљу“ – М. Црњански, *Итака и коментари*, Београд 1959, 61.

28 Вид. Палавестра, *Књижевност младе Босне*; Р. Вучковић, *Поезија српске авангарде*, Београд 2011.

Драган Хамовић тај Видаковићев текст препознаје као „неформални авангардни манифест Младе Босне“ – Хамовић, Милош Видаковић између Младе Босне и авангарде, 487.

> и одметнуше се смели у горе, одбегоше, одбегоше гледајући ватру по долинама... Ово је песма онима који бејаху стрељани, који изгибоше сами или у групама, који бејаху обешени, мислећи добро друговима и својој будућој деци. Обешени, обешени!
>
> Ах, кога од нас има те се може похвалити да му ниједан од дедова није висио о конопцу на црквеним вратима, да се ниједном није смејала лубања с коца на царским бедемима, све ради лудог, немирног срца, све ради благородне жеље за сунцем.
>
> Нека је благословен тај благородно-зликовачки разбуђени дедовски део у нашој души, који, волећи неред, пркоси свим робијама и конопцима и жели ослобођење заробљених, крваво и мучно дело.[29]

Занимљиво је размотрити нове родољубне тонове који се јављају у том Видаковићевом одломку, а који позивају на то да се слави „благородно-зликовачки", дедовски а разбуђени дио душе у новим генерацијама. Слављење *обешених, обешених!*, похвала предачком врату прекинутом на конопцу, то су све мотиви који ће се до крајности разбуктати само седам година касније (али кључних седам, који у поетичком, хуманистичком, културолошком и сваком другом смислу изгледају као читаво једно раздобље) – у *Лирици Итаке*. То је очевидан улазак гротеске у концепт патриотске књижевности, то су нови, дисонантни тонови што јој дају нову дубину, ревитализујући је и одсудно прекрајајући у духу времена. Црњански је касније у „Оди вешалима" увео изазован мотив оних који *воле да висе – од стида*, а није се згорег сјетити да је на то Видаковић референсао у „Лудој песми" неколико година раније.

У вези са наведеним Видаковићевим одломцима пресудна је чињеница да се непосредна прошлост и садашњост не романтизују, не уљепшавају, напротив, сликају се у натуралистичким, тамним бојама и млади се пјесник не устручава да користи тешке, оптужујуће епитете као што су *блатни* и *срамотни*, *ужасно комични* и *ужасно бедни*. Његове се оцјене скоро навлас слажу са оцјенама Боривоја Јевтића, који 1913. године биљежи:

> Велике победе балканских савезника учиниле су да наш национализам у овом оквиру добије стварно значење и да наш национални живот потече правом колотечином. Сумњати данас је излишно и смешно, као што је пре за неког било веровати. Радити за нацију, жртвовати се за нацију, данас једино може да чини смисао неком животу. *Бити вечито понижена, срамоћена, сматрана инфериорнијом, полудивљом, глупом*, не заслужује ниједна нација чији је један део показао херојске напоре за извојштење својих правица. То она не заслужује ни у којем

29 Вид. М. Видаковић, Луда песма, *Народ* 3 (1912), 233, 1.

случају и човечанство неће бити неправично према њој која има усрдне жеље да донесе једну нову и свежу ноту у општу културу света. (...) *Наши очеви били су капитулирали и на њихово оружје попадала је рђа, њихова срца затрпала срамота. И што би некоја мучило, њима је чинило задовољство што могу голо живети не желећи ништа и чинећи све што се од њих захтева*[30] (подвлачење наше).

Владимир Гаћиновић у позив отаџбини да устане и отресе са себе туђински јарам уплиће и реалије свакодневног живота својих сународника (огрезлост у пороке домаћег становништва – нарочито проблем са алкохолизмом, који су аустријске власти очигледно посматрале као чињеницу која им иде у прилог). У његовом тексту врхуне мрачни и понижавајући описи садашњице, доживљавајући крешендо у узвику: „Отаџбино, тебе продају као проститутку!“

Зашто је умукнула грмљавина и умрла бурна, бунтовна твоја песма? Где су саливени стројни цинови, који су силним потезима стварали судбине и васкрсавали из гробова? Бојне и густе армије са превратним поклицима и хучним гибањима где су?

(...)

Младу, таласасту душу која се пресипала и грчила у огромним напонима живота отровали су алкохолом, а мозак оковали грубим металним звеком. Са висова бола и отмене моралне патње свукли су те на тргове и окићену повели улицама. Отаџбино, тебе продају као проститутку!

Под срамом који нас обавија и дави, у првим рушењима ми ћемо букнути старом ватром а наша ће срца закуцати великим ослободилачким ритмом.

Тада ће се родити нова српска отаџбина![31]

Непоколебљива љубав према заједници очитује се управо у беспоштедној критици и неуважавању изговора, чак и кад се та критика односи на оно што је најсветије – на очеве и светост заједнице и родног тла.

О *новој отаџбини* што се рађа у бљеску крви и побуне пише пјесму Јово Варагић:

Благословен да је дан велики они,
Милиони срца кад ће бити једно,
И у лијепи онај час када зазвони,
С преданошћу дивном и освете жедно
Милиони руку када ће се дићи,

30 Б. Јевтић, Идеје и дела, *Српска омладина* 1 (1913), 6–7, 125–127.

31 Текст В. Гаћиновића „Отаџбина“ објављен је 1912. године – према В. Гаћиновић, *Споменица Владимира Гаћиновића*, 2003, 63.

Да сатару у прах што на путу стоји,
И када ће правда и међу нас сићи.
И ми ћемо бити слободни и своји.
(...)[32]

Осим физичког ослобођења отаџбине, јављају се и императиви њене културне еманципације. О хитности и нужности да се та два процеса паралелно одвијају, о унутрашњем, културном ослобођењу писао је још 1908. године Димитрије Митриновић:

> Постоји мишљење да је модернизација нашег друштва и наше књижевности пораз нашег народа, наше индивидуалности и наших националних идеала, а то мишљење није исправно. Можемо се ми и култивирати и модернизовати, па да ипак останемо, богу хвала, живи и здрави; може се наша књижевност подати снажном утјецају модерних књижевности запада, па да ипак остане наша, српска књижевност; може једно дјело носити специфичан биљег индивидуалности народа, у ком је настало и бити, у исти мах, савршено модерно. (...) Само, ради нашег угледања и позајмљивања од запада, ми не треба да се одродимо; треба да се оплодимо. Страни утјецај треба да буде национализован, модифициран према нашим силама и приликама и од странога треба уносити само оно што је довољно космополитско, опће, да би се код нас могло добро и природно сродити с нашом народном душом. Нама не треба снобова и парвенија него збиљски културних и модерних Срба.[33]

Овако је, дакле, писао двадесетједногодишњи Димитрије Митриновић, у тексту под насловом „Национално тло и модерност".[34] Тако је говорио петнаестак година прије него што је исте такве мисли, о облагорођавању националног, али чувању његове суштине, саопштио Момчило Настасијевић. Концепти родољубља нису се, дакле, затварали у границама сопственог, локалног искуства, па посљедично ни литературе, већ су гајили свијест да књижевност треба да се укључи у свјетске токове, да се њима надахњује а не у њима губи. Мистик, визионар, конспиратор, филозоф, есејист, протоавангардист и авангардист, Митриновић је проглашен за једног од водећих пропагатора идеје интегралног југословенства. Али, у раним годинама згушња-

32 Јово Варагић, пјесма „Будућност" – према Ј. Варагић, *Изабрана дјела*, Сарајево 1987, 26.

33 Д. Митриновић, Национално тло и модерност, *Босанска вила* XXIII/19 (1908), 10. јул, 20.

34 О процесу одсудног помјерања „у схватању националног чиниоца у књижевности: са колективне и спољне, на дубоко личну искуствену оптику, до у несвесне и неосвешћене дубине". О том Митриновићевом тексту вид. Д. Хамовић, Национално тло и модерност у књижевној мисли и пракси Младобосанаца, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 64/1 (2016), 96.

вања босанскохерцеговачких омладинаца без сумње је само и једино Србин, а књижевност о којој говори „наша, српска књижевност". О сличним тежњама да се књижевност омладине укључи у савремене токове писао је и Драгутин Мрас у есеју „О поезији".[35] О тој тенденцији, на крају, довољно говори и литература коју су тих година, на полутајним и тајним ђачким састанцима страсно читали.

Тиме бисмо овога пута да закључимо јер је то тема незаобилазна, а помало и неуралгична, за Младу Босну, њене припаднике, њене књижевнике, њене апологете и њене оспоравателье. У каснијем општем одушевљењу југословенском идејом, што је процес који се поновио, у нешто другачијим околностима, али ипак поновио, и при стварању нове Југославије, стало се заборављати да је почетни родољубни импулс код већине тих младих људи био децидно национално одређен, односно српски. Тако је било код Митриновића, тако код Видаковића, тако код Јевтића, тако, наглашено, код Гаћиновића, тако код трагичног Гаврила Принципа који се, према свједочењу његовог чешког пријатеља, у терезинској тамници измучен, болестан а поносит и тврд, непрестано распитивао како се у рату држи Србија.[36]

Као што је рекао Скерлић, *има национализма и национализма*.[37] У једном тренутку, у жару спајања омладинских удружења, оживјеле су и илирске идеје и процвале идеје панславизма и интегралног југословенства. У међувремену, у савременом тумачењу ствари повремено се истиче да је југословенство заправо некакав чист идеолошки концепт, настао у тежњи да се превазиђу појединачна национална трвења. Али, чињеница је да је у заметку ствари међу водећим младобосанцима тај патриотизам и, ово је данас прокажена ријеч, национализам, био недвојбено и отворено српски те да су ти млади људи били свјесни чињенице пред којом се нису могле затварати очи:[38] да је стање српског народа у Босни и Херцеговини ипак било далеко најтеже, да су Срби изложени најцрњим прогонима, да мета са падом турске власти с њих није скинута него је само тира-

35 Вид. Д. Мрас, О поезији, *Босанска вила* XXVIII/9 (1913), 129–131.

36 У: Б. Андоновска – П . Јевремовић, „И тај добри момак је писао": чешка (ауто) биографија Гаврила Принципа, *Књижевна историја – часопис за науку о књижевности* 51/169 (2020), октобар, 225–254.

37 Скерлић, Нови омладински листови, 297.

38 Димитрије Митриновић је, 1907. године, написао: „(...) ваљало би у нашим књижевним производима потражити, понајприје, наш српски национални биљег уопће, а затим одредити утицај миљеа и наћи печат специфично босански и херцеговачки, одраз наших тужних политичких и просвјетних прилика" – Д. Митриновић, За наш књижевни рад [*Босанска вила* 1–2/1910], *Сабрана дјела I*, Сарајево 1990, 172.

нин замијењен. Тиранин чији је представник дошао у колонизовану и измучену земљу лицем на Видовдан, а кога су дочекали сиромашни ђаци атентатори, чиме је започео сукоб који је измијенио и подијелио лице свијета који је дотад човјек познавао, а мијења га, и дијели, према свим приликама, и дан-данас.

Жртва младобосанска уграђена је у темеље наше културе, таутолошки је наглашавати и наше књижевности. „Може бити да је Гаврило Принцип остваренији као песничка тема и симбол него као песник", забиљежио је Драган Хамовић.[39] Гаврилово име и лик могу се посматрати и метонимијски, многе од њих заправо наше памћење посматра прије као симболе него као стваралачке фигуре. Од савременика и сабораца, преко Ивана В. Лалића, Стевана Раичковића, Рајка Нога, Ђорђа Сладоја до Милене Марковић и других (имена су пробрана скоро насумично и њима се низ не исцрпљује), младобосанци (п)остају опсесивна тема наше књижевности, нарочито поезије.

Овај бисмо оглед зато завршили освртом на два, сад већ давнашња, текста другова страдалих револуционара. За то имамо двоструки разлог. Први је тај што те редове такође сврставамо у већ дефинисани оквир родољубивог[40] корпуса коме смо овде посветили пажњу – па иако су настали у првом случају десет, а у другом двадесет година након атентата и почетка рата, они имају изражену, органску везу са тим временом и судионицима пресудних догађаја. Њихови аутори, такође (ријеч је о Иви Андрићу и Боривоју Јевтићу), изразили су врло личан, емотиван тон, чиме су готово поништили временску дистанцу коју свједочанство донекле подразумијева и за тренутак се вратили у само вријеме збивања. Тако је за њих на почетку поменута траума постала евидентна *вјечна садашњост*. За нас су – ево мало личног суда, персоналне импресије – они међу најљепшим редовима српске документарне књижевности:

> То јутро пред одлазак изишли смо, као и обично, да донесемо воде за собу. Доле, у великом дворишту, које су сад китила већ окрвављена вешала, скупљали су се таоци и остали затвореници. У групи могла се ипак изменити по која реч, дознати новости, пробудити по која нада.

39 Д. Хамовић, Песнички Принцип, *Сйомен Принцийу*, прир. Д. Хамовић – В. Димитријевић, Београд 2014, 82.

40 Родољубиву у смислу јасно означеног емотивног односа према једном наративу, идеји, времену и земљи. Код обојице аутора ријеч је о чистој љубави и дубокој жалости, мада се ниједно од ових осјећања не именује директно. Обојица су загледана у најтеже и најгорче године свог живота као у, парадоксално, најдрагоцјеније – у оно што је заувијек изгубљено. За Јевтића је то оличено у угашеном Принциповом погледу, а за Андрића у прохујалом жарком љету, са укусом ватре и дахом ледене, наслућене трагедије.

Двориште је гледало у ћелије где су живели атентатори. Али, они се нису могли јављати, а ако се когод показао, стража је имала наређење да пуца. Но после осуде Принцип се чешће виђао, кратко, на тренутак, као блесак, климнувши покаткад главом, мутан, са загонетним осмехом. То јутро, као да је слутио да ћемо се растати, показао се на прозору двапут, и задржавао се дуже но обично. Није се плашио наперених пушака; он је знао да га неће овако убити; њему је било одређено дуго и полагано умирање. Други пут је дуго климао главом; затим је подигао руку према нама и мануо њом на поздрав. Био је врло мршав, чудан, горак. По томе је нестао у дубини, сав у томе једном мутном осмеху, и није се мојим очима више никад вратио.[41]

То је меланхолија нараштаја коме је било дато да закрене кормило историје. Понекад се питам, да ли то није нека врста мистичне казне за нас који смо преживели?

Не жалећи се и примајући ход догађаја и ред ствари у људској судбини, не тражећи од новог нараштаја више разумевања него што он може да га има, ми, из 1914. године, упиремо данас један другом поглед у очи и са жаром, али и са том дубоком меланхолијом, тражимо оно наше из 1914. године, што је изгледало страшно, дивно и велико, као међа векова и раздобља, а што полако нестаје и бледи као песма која се више не пева или језик који се све мање говори. Али, између себе, гледајући један другом у зенице које су виделе чуда, права чуда, и остале и даље живе да гледају ово свакодневно сунце, ми подлежемо увек неодољивом, за нас вечном чару тих година. Тада ми опет добивамо крила и окриље патње и жртве савладаног страха и прежаљене младости. И док нас траје, ми ћемо у себи делити свет по томе на којој је ко страни био и чиме се заклињао 1914. године. Јер то лето, лето 1914, жарко и мирно лето, са укусом ватре и леденим дахом трагедије на сваком кораку, то је наша права судбина.[42]

Мутни осмијех Гаврилов и непрежаљена патња над изгубљеном младошћу стоје не само над том генерацијом, него и над свим нашим генерацијама које су услиједиле.

41 Б. Јевтић, *Сарајевски атентат: сећања и утисци*, Сарајево 1924, 67.

42 И. Андрић, Понекад се питам да то није нека врста мистичне казне за нас који смо преживели? (интервју водио) М. М-лић, *Идеје за књижевност, политичка и друштвена питања* 1/5 (1934), 17. новембар, 2.

Nedeljka V. Bjelanović

LET DIE WHO WANTS TO LIVE, LET LIVE WHO WANTS TO DIE: PATRIOTIC LITERATURE OF YOUNG BOSNIANS

Summary

The paper discusses patriotic tendencies in literature crafted by members of the Young Bosnia movement (Mlada Bosna) in the period approaching the First World War and reflects on the echoes of the Sarajevo assassination in post-war texts by surviving members of the group. The works by Young Bosnians (Mladobosanci) are seen as an authentic expression of libertarian aspirations and revolutionary impulses of the era, but also as clear signals of the forthcoming turmoil in literature and culture alike (proto-avant-garde tendencies). In this regard, Young Bosnians are simultaneously viewed as exceptional individualists, educated young minds with expressed interests in the contemporary and modern, but also as a clearly defined collectivity, whose efforts are shaped by the desire to throw off the foreign yoke and the defense of national identity and its essence.

Keywords: patriotic literature, Young Bosnia, national identity, avant-garde, World War I

Слободан Владушић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
svladusic@ff.uns.ac.rs

МИЛОШ ЦРЊАНСКИ И *СЕРБИА*

Сажетак: У тексту се бавимо анализом односа Милоша Црњанског према властитом националном идентитету, узимајући за полазну тачку његову поему *Сербиа*, која је настала 1925. године на Крфу. Анализа показује да наслов поеме сугерише специфично пречанско искуство српског националног идентитета те да се у песми укрштају невидљива, рајска, идеална *Сербиа*, која се воли, те видљива и конкретна Сербиа, која изазива бол у песничком субјекту. Ту видљиву Србију репрезентује српска грађанска елита и видовдански концепт културе који управља режимом видљивог. Црњански тежи да национални идентитет допуни елементима које је српска грађанска елита, након Првог светског рата, превидела, а то су специфично пречанско искуство српског националног идентитета које се врхуни у фигури Гаврила Принципа, те судбина српских војника који су после слома 1915. године напустили своју земљу да би страдали за њу, у туђини. На тај начин, Црњански покушава да својом књижевношћу допринесе унутрашњој интеграцији српског националног идентитета, односно да оно што се превидело поново учини видљивим.

Кључне речи: национални идентитет, режим видљивог, поема *Сербиа*, Видовдански културни концепт, унутрашња интеграција

Наслов овог текста Милоша Црњанског може да се разуме на два начина: као однос између песника и његове поеме *Сербиа* (настале на Крфу 1925. године) или као однос између Црњанског и ентитета под именом *Сербиа*. Та два различита разумевања наслова текста нису међусобно искључива већ су повезана: полазећи од анализе поеме, стижемо до односа Црњанског према Сербији, односно његовог односа према сопственом националном идентитету.

Почнимо од поеме. У разговору са Владимиром Буњцем, по повратку из емиграције, Црњански овако сумира везу између свог живота и своје књижевности:

> Цео мој живот је један театар, једна драма, фарса, трагикомедија или само комедија ако хоћете, која има неколико чинова. Први чин су моје књиге *Лирика Итаке*, *Приче о мушком*, *Дневник о Чарнојевићу*, млада, полетна, револуционарна литература, као што је било и време, као што је био и живот. Други чин је *Стражилово* почетак менахолије и носталгије за завичајем. (...) Затим следи трећи чин: *Сербиа*, ако се задржимо само на поезији, која је спој бола и љубави према свом народу. Видите, моја поезија је као графикон, као барометар мог живота: тај барометар пада, од усхићења, патриотске егзалтације, жива мог живота се спушта, ка болу, и, најзад, лабудовој песми: *Итака*, *Стражилово*, *Сербија*, *Ламент над Београдом*, финито![1]

Судећи према речима Црњанског, позиција поеме *Сербиа* у песниковом опусу је негде на средини замишљеног барометра који почиње усхићењем и патриотском егзалтацијом да би на крају доспео до лабудове песме, а то је *Ламент над Београдом*. На тој скали *Сербиа* најпре обједињује бол и љубав према сопственом (српском) народу, да би у последњој реченици цитираног одломка та поема била идентификована *само* са болом.

Смисао бола можемо да разумемо само у контексту љубави Црњанског према сопственом народу. Порекло те љубави није непознато. У разговору са Драшком Ређепом, 1970. године, Црњански је казао да је „*Сербија* (...) вићена на рачун мога оца и мене“,[2] што је врло прецизан сигнал који упућује на значај који је Тома Црњански имао у животу свог сина Милоша, иако је овај имао свега 15 година када му је отац умро. Пишчев патриотизам и љубав према сопственом народу последица је многоструког зрачења очеве личности. То потврђује и следеће пишчево сведочанство:

> Кад је умро, оставио ми је и велики дрвени сандук књига, пун књига, али и годишта *Заставе* и *Страже*. Ја и сада памтим како сам, у Иланчи, при школском распусту, читао уводне чланке Светозара Милетића, преписку Светозара Марковича и ратни Дневник Пере Тодоровића, са Шуматовца. *Та литература, оставила је у мени дубока траґа* [курзив С. В.]. Мој отац ме је кључао, историјом Војвођана, привилегијама нашег народа, статутима, причама о нашим политичким правима.[3]

1 M. Crnjanski, *Ispunio sam svoju sudbinu*, Beograd 2017, 291.

2 Исто, 148.

3 Исто, 148.

Патриотска породична атмосфера, у којој је одрастао млади Црњански, оставила је јасан траг и у аутобиографски интонираним строфама *Сербие* у којој лирски субјект *Сербиу* одређује заменицом „Ти“.

> Порођајем у туђини, под замрзлим снегом,
> хранише ме твојим гласом, слабошћу и негом.
> Спустише ме у немоћ детињства, да те волим
> и бригом, за Тобом, за цео живот, оболим.
> Повише ме у беду, да Те дивну, рајску, знам,
> али не додирнем дисањем и не сагледам.
> Тридесет година да чекам да ми се јавиш
> и зеницом твојом, грозном, над земљом заплавиш.[4]

Порођај у туђини упућује на то да је Црњански рођен изван *Сербие*, али да је одгајан у духу љубави према њој. Љубав се испољава као брига за *Сербиу*, која се у првој цитираној строфи имплицитно одређује као болест. То се опет може схватити на два начина: најпре, као да брига за *Сербиом* одређује целокупан живот песничког субјекта до тога тренутка, а потом и као песнички гест којим песнички субјект успоставља везу између љубави и бриге/обољења, и боле који постоји у тој болести. Појава бола имплицира да постоји нека препрека у љубави јер би се, у супротном, љубав испунила, а не би болела.

У следећој цитираној строфи се открива природа *Сербие*. Строфа почиње ефектном песничком сликом у стиху „Повише ме у беду, да Те дивну, рајску, знам“, у коме песник ствара узрочно-последичну везу између младалачке беде и познавања *Сербие*; наиме, да је песнички субјект у младости нешто имао (односно, да није повијен у беду), онда не би тако и толико жудео за *Сербиом*; будући да нема ништа, жудња за *Сербиом* му је све.

У наредна три стиха, наглашава се натчулна природе *Сербие*: ако је она рајска, што сазнајемо већ у првом стиху те строфе, онда то значи да се она не може сагледати јер се не налази у простору земаљског, односно видљивог и конкретног. Из тога разлога *Сербиа*, како каже песник, није додирнута дисањем.

Ако припада рају, дакле сфери натчулног, онда *Сербиа* може да се појави пред песничким субјектом само у једном специфичном тренутку који има снагу епифаније. Песнички субјект тврди у песми да је тридесет година чекао да му се *Сербиа* јави (Црњански је 1925. године, када је песма настала, имао 32 године), што значи да песма описује епифанију *Сербие*, односно појављивање онога што је

4 М. Црњански, *Лирика*, Београд 1993, 348.

претходних тридесет година истовремено било и блиско песничком субјекту (јер он, повијен у беду, *Сербиу* зна), али и далеко од њега (јер нија била додирнута дисањем и сагледана)

Сада се сусрећемо са једним од кључних питања за разумевање ове поеме: зашто *Сербиа*, а не Србија?

Реч *Сербиа*, као што је познато, потиче из славеносерпског језика којим су се служили образовани слојеви Срба-пречана пре Вукове реформе. На први поглед, изгледа као да је за те Србе реч *Сербиа* означавала само простор из кога су потекли, али у коме више нису живели, будући да су у XVII и XVIII веку, у две велике сеобе, били принуђени да га напусте. Међутим, реч *Сербиа* за Србе-пречане није била само пуки географски простор. Она је постала идеални простор, који упућује на једну велику идеју – то је идеја њиховог повратка у простор порекла, који поседује двоструку ауру: ауру славе српске средњовековне државе која се врхуни у Душановим царству и ауру Косовског завета. Те две ауре *Сербиу* претварају у митску домовину у коју српски народ, северно од Саве и Дунава, жуди да се врати.

До Вукове реформе, *Сербиа* је симболизовала национално искуство Срба-пречана, које је одређивало целину српског националног идентитета, будући да је славеносерпски био ослонац српске културе. Међутим, Вукова језичка реформа, у којој је за основу српске културе узет народни језик, изазвала је велики преокрет у слици света Срба-пречана. То се дешавало зато што је та језичка реформа имала и своје шире културне, али и политичке последице. Наиме, претварање народног језика у лингвистички темељ српске културе истовремено је значило и романтичарско окретање народној књижевности као темељу српске књижевности. То је значило опадање престижа античке књижевности на чијим су основама, пре Вука, образовани Срби-пречани стварали српску књижевност. Од тада су Срби-пречани, који су до Вукове реформе себе идентификовали са *центром* српског националног идентитета, полако постајали свесни да се тежиште идентитета најпре симболички а затим и политички, помера на југ, односно да они постају периферија српства, а не више његов центар.

Померање тежишта националног идентитета стварало је парадоксалну ситуацију у главама пречанске културне елите: уз идеју *Сербие*, која је била колико *идеални* простор порекла, толико и *идеална* домовина којој се стремило у будућности, појавило се нешто ново и конкретно, а то је Србија. Парадокс је у томе што за Србе-пречане та Србија није била оваплоћене сна о *Сербии*, јер је нису они створили својим повратком, али та Србија истовремено није била ни страна држава, будући да су и у њој живели Срби.

Именујући своју песму именицом *Сербиа*, а не Србија, Црњански је јасно назначио колико своје *пречанско* порекло, толико и свој специфичан, пречански доживљај српског националног идентитета. Међутим, било би потпуно погрешно претпоставити да је у својој поеми Црњански неку идеалну „пречанску“ *Сербиу* супротставио Србији јужно од Београда. *Сербиа* у поеми садржи, истовремено, две компоненте: једна је рајска, натчулна, идеална, која је блиска, иако је несагледана и дисањем недодирнута. Такву *Сербиу* Црњански ословљава са „Ти“. Међутим, у поеми се појављује и друга *Сербиа*, која је сагледана и дисањем додирнута, али није идеална.

Та друга, конкретна и реална *Сербиа* није она која се воли, већ она која боли. Њу Црњански више не ословљава другим лицем једнине већ трећим лицем: *Сербиа* постаје Она, што јасно указује на губитак интимног односа према *тој Сербии*, док се истовремено опчињеност идеалом претвара у очај пред његовом недостатном конкретизацијом. Ево неколико строфа из поеме које сугеришу ту разлику између две компоненте *Сербие*:

О, та крпа,
страшило у житу, испод Месечевог српа,
бедница што вреба пут и стада, из заседа.
То је сад Она, одмор вранама и врапцима,
што ни сахранити мирно у небеса не да,
сјај, што ми још оста, под болним очним капцима!
Зар лутајућ ми отац ту је земљу видео?
И њој ме мати дојила, од првога плача?
Љубичасти Шар зна колико сам се стидео,
јер, са мном, цветно дрво, већ уморно корача.
Никад ме нису свет, ни блуд, слатко опијали,
већ та земља коју се умарам да разгалим!
Ни свила, ни страст, ме нису тако увијали,
као загрљај болан тих мртвих, телом палим.
За тамни јаз лепоте државе сам лудео,
у души мирис горак рађања удисао,
па и кад бих, смућен, у туђини заблудео,
брак, на родном тлу, враћао је свему смисао!
И сад, у тој
брдини тврдој, без смисла по крви расутој,
не само да сенима својим не нађох мира,
него ни за туге, што се родих да ублажим,
не знам више шапата, погледа, ни додира![5]

5 Исто, 349.

Разлику између две компоненте *Сербие* – оне која се воли и оне која доноси бол – истакнута је местом и временом на коме поема настаје, а то је Крф 1925. године. Остављајући напомену са тим податком на крају поеме, Црњански је послао сигнал читаоцу да и то време и место узме у обзир приликом тумачења стихова његове поеме. Крф, разуме се, упућује на место где је боравила српска војска након повлачења преко Албаније. На Крфу су сахрањени српски војници који нису успели да се опораве. На њихова многобројна гробља реферише Црњански у првом стиху поеме: „Испливах на гробљу, у несвести, као модар рак.“[6] Дакле, судбина српских војника сахрањених на Крфу представља невидљиви подтекст целе поеме, што значи да искуство *Сербие* Црњанског и њихово војничко искуство Србије нешто повезује, а то је статус изгнаника: Црњански, као пречанин, потомак је Срба који су у сеобама напустили Србију, као што су учинили и српски војници из Првог светског рата, који су напустили Србију да би преко албанских врлети стигли до Крфа. И Срби пречани и српски војници са Крфа жудели су за својом удаљеном, невидљивом домовином, за својом *Сербиом*, која им се, са те изгнаничке удаљености, чинила *рајском*. Интензитет те жудње и љубави толики је да се од њега умире.

О томе говори и један од најлепших стихова те поеме, стих „умрећу због Сербие, а нисмо се ни срели“.[7] Црњански је сасвим сигурно осетио да би глагол „погинути“, који би одговарао историјској истини српских војника са Крфа, у поезији могао да звучи патетично. Сем тога, погинути за нешто или некога јесте догађај који се дешава у тренутку. Интензитет љубави исцрпљује се, дакле, у једном *кратком* временском одсечку, који је довољан да се у њему жрвује живот. Црњански се зато одлучује за глагол „умрети“ како би избегао моменат патетике, али исто тако и зато што му је стало да нагласи трајност интензитета љубави и жудње, који се испољава као постепено, дуготрајно умирање у будућности због *Сербие*, оне несагледане и рајске, која се никада неће срести.

Исту ту спремност да умру за невидљиву, рајску домовину, могли су да осете српски војници који су умирали за *Сербиу* ту, на Крфу, а да је више никада нису ни срели. Носећи тај снажан егзистенцијални патос, судбина српских војника на Крфу може бити рајској Србији приновак драг (да посудимо ту Костићеву синтагму), па зато Црњански, када помиње ту натчулну, оностране *Сербиу*, жели да

6 Исто, 348.

7 Исто, 350.

своју *симболичку*, песничку судбину (умрети због Сербие), повеже са историјском судбином српских војника који су страдали за Србију, а који су сахрањени далеко од ње, на Крфу.

Видљива, конкретна *Сербиа*, она која се може сагледати и дисањем додирнути, није, међутим, она рајска *Сербиа* за којом су жудели Срби пречани, па тако и Црњански те прогнани српски војници са Крфа. У поеми је, као што смо видели, та разлика наглашена различитим ословљањем *Сербие* – када је блиска, присна и невидљива, она се ословљава са Ти. Када је конкретна, видљива и самим тим удаљена од идеала, она постаје Она. Напоменом да је песма настала на Крфу, 1925. године, Црњански је повезује са својим путописима са Крфа насталим у исто време,[8] у којима се, такође, може уочити разлика између две *Сербие*: оне невидљиве, чисте, идеалне, рајске, и оне друге, конкретне, видљиве, која песника подсећа на крпу, страшило у житу и бедницу. Та разлика се најјасније одражава у слици запуштених српских војних гробаља, која Црњански описује у свом путопису:

> *Вила Велебит* сваке године пронесе по мору три оделења свршених, поморских питомаца, за које је име Србије, онај први, надземаљски, војнички лик. Осамдесет младића, све лепши од лепшег и здравији од здравијег виси на ужетима, над белим једрима, у ветровима над морем са небом у очима и именом Србије пред Крфом.
>
> Одевени у бело морнарско одело они под нашом тробојком, посмртним маршем ступају на острву смрти Видо и прилазе гробљу.
>
> (...)
>
> Требало је видети неког Симића [једног од питомаца, С. В.] који је тамо при прелазу Албаније изгубио оца и три стрица.
>
> До чланака је стајао у чкаљу – пред једном крстачом која је била извртнута и скрхана. Мало даље, пасла је стока.
>
> То је видео у својој двадесетој години на гробљу своје Србије.[9]

Јасно је да цитирани одломак илуструје парадокс који се одражава и у самој поеми: постоји *невидљиви идеал Сербие*, који потврђују они који су дали живот за њу и они који су спремни да га дају – а то су војници.

С друге стране постоји *видљива реалност*: запуштено војно гробље, обрасло у коров, који сугерише да тај идеал у конкретној, видљивој Србији више не постоји.

---

8 Црњански је објавио укупно 11 текстова са путовања на Крф, у интервалу од јула до септембра 1925. године у *Времену*.

9 М. Црњански, *Путописи II*, Београд 1995, 161.

Читалац може да се запита: ако је невидљива, рајска Сербиа повезана са специфичним искуством Срба-пречана и војника који су прешли Албанију да умрли на Крфу за ту *Сербиу*, никада је поново не додирнувши дахом, са чиме је онда повезана та видљива, конкретна, чулна *Сербиа*, која је толико разочарала песника? Очигледно, она је повезана са једним ентитетом који бисмо могли назвати центром националног идентитета. Тај центар националног идентитета је заправо друштвени механизам који представља режим чулности, односно прави разлику између онога што може и треба да буде видљиво и онога што не треба да буде видљиво. Тако настају видљиви елементи националног идентитета, оно што чини национални идентитет односно слику света једног народа; с друге стране, постоје елементи националног идентитета који су померени на периферију, да се више не би видели: то су слабо видљиви или чак једва видљиви елементи идентитета, чија је егзистенција доведена у питање, јер у слици света једног народа они као да више немају никакав значај, вредност или смисао.

Историјски посматрано, режимом чулности у тренутку када настаје поема *Сербиа* управља *српска грађанска елита*. Она контролише кључне националне и културне институције, попут *Српске краљевске академије*, *Српске књижевне задруге*, односно *Српског књижевног гласника*. Слику света српске грађанске елите описује појам видовданске етике, који би ваљало схватити као један *културни и политички концепт*, чија актуелност сеже у доба пре Првог светског рата. На плану књижевности, тај културни концепт испољио се као довршетак окретања од романтичарског схватања народне књижевности као основе српске књижевности, ка усвајању поетичких принципа модерне европске, тачније француске књижевности, пре свега у поезији: мења се песнички метар (метре народне књижевности – осмерац и десетерац – замењује француски дванаестерац), мења се песнички вокабулар, мењају се тематика поезије и однос према песми. На политичком плану, та промена прати успон либерализма, али и даље постојећу свест о колективној националној судбини и колективним националним задацима који су одређени косовским заветом те идејом о уједињење јужних Словена у заједничку државу.[10]

Кључни културни агенси који су одражавали слику света српске грађанске елите били су *Српски књижевни гласник* (чији се први број појавио 1901. године), књижевно-теоријска мисао Богдана Поповића,

10 Повезаност између либералног индивидуализма и осећања одговорности према заједници и колективним циљевима илуструју, између осталог, и два Скерлићева текста која се баве том темом: то су текстови „Два индивидуализма“ (1911) и „Лична и народна иницијатива“ (1910).

која је свој репрезентативан израз добила у *Антологији новије српске лирике* из 1911. године,[11] те поезија Дучића и Ракића, у којој је искуство српског средњег века, као дериват византијског културног круга, уобличено под снажним утицајем француске поезије. Значај и вредност Ракићеве песме „На Газиместану" (испеване у француском дванаестерцу!), која тематизује спој Косовског завета и модерног постромантичарског сензибилитета (и књижевности), као уосталом и вредност целог његовог косовског циклуса песама, била је потврђена и у радикалним егзистенцијалним ситуацијама, као што је рат,[12] а не само у строго књижевним, односно академским круговима. Та чињеница сведочи да је видовдански културни концепт пре Првог светског рата имао *хомогенизујућу* улогу у српском друштву и култури. Другим речима, начин на који је српска грађанска елита управљала режимом чулности пре Првог светског рата био је у складу са историјским изазовима пред којима се нашла Краљевина Србија.

Проблем са видовданским културним концептом, а самим тим и са режимом видљивог, настао је након Првог светског рата. У то време косовски завет је изгубио карактер политичког и етичког императива, будући да је у политичком смислу био већ испуњен – Косово је било освећено, а Косово и Метохија су се налазили у границама заједничке државе. Та чињеница је имала две важне последице: прво, косовски завет више није могао симболички и политички да одреди

11 На однос/разлику између три позната критеријума из *Антолигије новије српске лирике* (1911) – да песма мора имати емоције, да мора бити јасна и да мора бити цела лепа – и услова за лепоту уметничког дела које је Поповић развијао на својим предавањима указује Леон Којен у тексту „Критички принципи Богдана Поповића" (Л. Којен, *У тражењу новог*, Београд 2015, 133–206). Па ипак, комплексност Поповићеве теоријске мисли на којој, са ваљаним разлозима, инсистира Којен и даље не доводи у питање репрезентативни карактер који је његова *Антологија* имала колико на Поповићеве савременике толико и на будуће читаоце који су у њој видели оваплоћење доминантне поетике српске модерне.

12 У разговору са Миланом Ракићем, Бранимир Ћосић је изнео један занимљив податак о свом ујаку, који се у предвечерје Првог светског рата вратио из Прага: „Sećam se njegove velike kose, njegove velike crne mašne, njegova stava kada je predamnom i majkom, upaljenih očiju počeo izgovarati stihove vaše 'Simonide'. Sa kakvom vatrom, gospodine Rakiću, sa kakvim poletom! I ne samo on, nego cela njegova generacija živela je sa vašim 'Kosovskim stihovima'. Uostalom, ne samo živela već i umirala (...). Tri dana pre nego što će poginuti, videli smo se prilikom njegova prolaska na niškoj stanici. I tada je izgovarao vaše stihove: 'Danas nama kažu, deci ovog veka/ Da smo nedostojni istorije naše/ Da nas je zahvatila zapadanjačka reka,/ I da nam se duše opasnosti plaše./ Dobra moja zemljo, lažu!'" Коментаришући ту причу, Ракић је додао: „I ja sam lično čuo mlade ljude gde govore moje stihove. Najlepši čas sam doživeo jednog dana 1912. godine, na Gazi-Mestanu. Ne znajući da sam i ja tu, jedan mlad oficir je recitovao moju pesmu." M. Rakić, *Pesme*, Sarajevo 1967, 112–113.

смер кретања српског народа у будућност, чиме се изгубила његова релевантност; друго, губитком релевентности, он је престао да буде етичка основа колективног стања свести припадника српског народа, што је довело до духовне кризе.[13]

Промењен статус косовског завета и начин на који се та промена одражавала на режим видљивог добро илуструје случај Видовданског храма Ивана Мештровића, који је замишљен као материјализација испуњења косовског завета. Настао пре Првог светског рата (Мештровић, аустроугарски држављанин, изложио га је 1911. године на Међународној изложби у Риму, у павиљону Краљевине Србије),[14] Видовдански храм је дочекан еуфорично, као уметничко испуњење политички још увек неиспуњених циљева (ослобађање Косова и Метохије, уједињене Јужних Словена у заједничку државу). Међутим, тек после Првог светског рата појавили су се гласови који су довели у питање његову сврсисходност. Један такав глас припадао је Синишу Кордићу, који је запазио да у Мештровићевом Косовском храму нема ничега „што би могли да осетимо близу себе као наше и за нас".[15] Кордићево запажање открива да је оно што би требало да буде спектакуларна материјализација косовског завета заправо симулакрум који својом предимензионираном величином прикрива да иза њега нема више ничега. Другим речима, претварање косовског завета из невидљивог али постојећег стања свести колектива у нешто сингуларно материјално, опипљиво, видљиво и хипертрофи-

13 У тексту „Духовна криза данашњице" из 1928. године, Владимир Велмар Јанковић је узроке кризе видео управо у исцрпљености косовског завета: „Прва и главна основа наше кризе, и духовне и материјалне (...) лежи у том, што се у нама исцрпла моћ вере у једну велику идеју водиљу, косовску – а нов идеал није нађен" – В. В. Јанковић, Духовна криза данашњице, *Дај нам боже муниције*, прир. Н. Маринковић, Београд 2013, 140.

14 У тексту „Велики рат, Видовданска етика, памћење, Памћење", Богољуб Шијаковић износи генезу настанка Видовданског храма: „Још 1907. Мештровић је почео да осмишљава Видовдански Храм (Косовски Храм) као монументални маузолеј посвећен 'религији крајњег жртвовања', главнину скулптура је урадио 1908. и 1909. током боравка у Паризу (торзо Бановић Страхиње данас се налази у Тејт галерији у Лондону, а у Народном музеју у Београду скулптуре Милоша Обилића, Срђе Злопоглеђе, Мале удовице и Сјећања, као и каријатиде у атријуму), изложио их у галерији Secession у Бечу 1910, а велика дрвена макета Видовданског Храма урађена је за међународну изложбу у Риму 1911, да би потом била излагана у Београду 1912, Венецији 1914, Лондону 1915. и 1917, Глазгову 1915, Бредфорду 1918, Паризу 1919. ... (а сада се налази у Народном музеју у Крушевцу)" – Б. Шијаковић, Велики рат, Видовданска етика, памћење, Памћење, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 150 (2015), 30–31.

15 С. Кордић, *Уметност и неуметност*, Београд 1924, нав. према: Шијаковић, Велики рат, Видовданска етика, памћење, Памћење, 32.

рано означава да завет ишчезава из свести. А ишчезава зато што он више не одређује будућност колектива нити га усмерава у одређеном правцу. Мештровићев Видовдански храм није знак континуитета са прошлошћу (заветом) већ доказ дисконтинуитета, који је у време када је настао антиципирао догађај испуњења историје (завета), што последично доводи до осећаја краја историје.

Тај губитак континуитета са прошлошћу постаје видљив у панорами запуштених српских гробова, са којом се Црњански сусрео 1925. године, а антиципира га застрашујућа анегдота о госпођици која није знала ни где се налази Крф.[16] Запуштеност гробова, дакле, није последица неког индивидуалног немара или пропуста, колико видљиво испољавање дисконтинуитета са прошлошћу, које је прожело српску грађанску елиту: зато што нема додир са прошлошћу, она више не види гробове српских војника; зато што их не види, они изгледају тако како изгледају. Такво стање свести српске грађанске елите, потврђује савет који је Слободан Јовановић дао Милошу Црњанском, пре него што је аутор *Сербие* посетио Крф, а у вези са питањем о чему да пише, односно шта да види на том острву, а шта не:

> Шта да пишете о Крфу? питао ме је г. Слободан Јов...вић. Само немојте истину, или баш само истину. Оставите мртве на миру. (...) Што се тиче Крфа, пишите о живима и за живе. Опишите драга места српског кркања, мале кафане и не заборавите мале Гркиње.[17]

Оставити мртве на миру значило би скренути поглед са оних који су заборављени, а то су мртви српски војници сахрањени на готово уништеним војним гробљима. У прошлости треба видети оно чега има у садашњости, међу живима, а то је хедонизам нагона (кркање, мале кафане и мале Гркиње). Настанак поеме *Сербиа*, као и критичко писање о стању гробова српских војника на Крфу, јасно показује да Црњански није послушао савет Слободана Јовановића, односно да се супротставио српској грађанској елити и начину на који она управља *режимом видљивоī*. Опозиција унутар *Сербие*, између оне невидљиве, рајске, идеалне, блиске Сербие и оне видљиве, коју назива крпом, бедницом и страшилом, структурно одговара опозицији између запуштених војних гробаља са којима се Црњански повезује путем фигуре изгнаника, с једне стране, те српске грађанске елите, којој та запуштеност не смета јер је не види, а не види је зато што више нема додир са тим гробљима и онима који су на њима сахрањени.

16 „Кад сам на пошти предавао брзојав, за Крф, госпођица дуго није могла да га нађе међу иностраним тарифама. Није тачно знала где је.“ – Црњански, *Путописи II*, 148.

17 Исто, 149.

Поема *Сербиа* није прво место на коме се испољава разлика између невидљиве и видљиве *Сербие*, односно невидљивих елемената националног идентитета које је српска грађанска елита маргинализовала и оних видљивих, којима је наменила централно место у колективној слици света. Црњански је ту разлику и сам искусио, много раније и зато је морамо имати у виду у разумевању његових стихова и његовог односа према националном идентитету.

О томе сведочи један биографски податак из живота Црњанског. Наиме, познато је да је Црњански, иако Србин, у Првом светском рату носио униформу аустријског војника, чиме се успоставља опозиција односно несагласност између видљивог, а то је Црњански аустријски војник, касније и официр, и онога невидљивог, а то је његов српски национални идентитет, који не признаје ту униформу. Тај биографски парадокс је у једном тренутку морао да и сам постане видљив. То се догодило у Загребу, непосредно после рата, када је Црњански покушао да уђе у победничку српску војску.

> Пошто, крај свега тога, у својој земљи нисам нико и ништа, а пошто су и преноћишта скупа, ја сам се решио да покушам да уђем у србијанску војску, за официра. Нисам знао никаквог сем војничког заната, а знао сам да је и моја мати јако осиромашила. Нисам веровао да ћу моћи понова да нађем воље, и новца, за свршавање студија на универзитету. Обијам зато прагове Команде места и молим да ме приме, за потпоручника, у ма који пук, ма ког гарнизона.
>
> У то доба, србијанска војска примила је била нешто официра из бивше аустријске војске, али је почела била такве молбе да одбија.
>
> Имам посла са једним од оних официра, у Команди места, за које је Ускоковић написао, у једној својој новели, да сав сретан носи у чакширама, читалац већ зна шта.
>
> Он ми каже да ће најбоље бити да се ми, бивши *аустријски* официри, разиђемо кућама. Вели, нема више примања. Рат је свршен. Неће бити примљени више ни они који чекају по талијанским заробљеничким логорима, а којима је пријем, принципијелно, већ одобрен.
>
> Да га оставим на миру и да му не досађујем.

А кад се ја нервирам и кажем му да ми је будућност сасвим несигурна и да сам сиромах, он ми подвикује: да не тражим можда да ми се издаје плата, или да ме приме право у пук цара Душана?[18] Та анегдота је веома важна за разумевање ситуације у којој се Црњански нашао после Првог светског рата, тачније за разумевање његовог односа према српском националном идентитету. Наиме, иако је, као Србин, српску војску доживео као своју, српског официра који ту

18 Црњански, *Лирика*, 256.

војску репрезентује у њему видео је само официра *аустријске* војске, дакле странца.

Позиција Црњанског пред српским официром у Загребу структурно је једнака позицији Црњанског-песника у Београду 1919. године пред српском грађанском елитом, која је управљала режимом чулности, руководећи се видовданским концептом културе, који је пре рата имао хомогенизујућу улогу. Иако Црњански јесте био Србин, њему је тај концепт културе био стран, будући да је осећао да у оквирима тог концепта нема места за његово специфично, лично искуство, искуство Србина-пречанина који је рат провео у аустријској униформи.

Пред Црњанским се 1919. године појавило неколико алтернатива: могао је да се потчини видовданском културном концепту и тако негира своје лично искуство рата, како би покушао да стекне право на појачану видљивост, односно каријеру у институцијама. Да је начинио тај избор, Црњански сасвим сигурно не би написао *Лирику Итаке* нити *Дневник на Чарнојевићу*, него би се потрудио да остане на линији *Српскоī књижевноī īласника* и савета који му је дао Слободан Јовановић, у вези са Крфом.

Друга алтернатива је била да се Црњански фронтално супротстави српској грађанској елити, односно да *неīира* сопствени национални идентитет. Уколико би га негирао у име *класноī* идентитета, Црњански би постао комуниста, а његова књижевност би се вероватно кретала у оквирима соцреализма и непрекидних борби између утилитарне и естетске функције књижевности, при чему би ова друга, јасно, увек била у дефанзиви. Такав Црњански би вероватно постао и остао пријатељ са Миланом Богдановићем и Марком Ристићем, али не би био Црњански кога данас познајемо.

Уколико би свој национални идентитет негирао у име *īокрајинскоī* идентитета, као првог корака у промени идентитета, књижевност Црњанског би остала укочена на уским и тесним границама војвођанских салаша, надајући се да ће је видљивом учинити нека нова држава, различита од Србије, дакле нека независна Војводина, у којој би се Срби претворили у Војвођане и која би видљивим учинила све оно што Војводину разликује од Србије/Сербие.

Црњански се, као што знамо, није определио ни за једну од тих могућности. Он је своје лично искуство, које је било невидљиво за српску грађанску елиту, настојао да учини видљивим у књижевном пољу, упркос начину на који је режимом видљивог управљала српска грађанска елита. У том смислу, његова *Лирика Итаке*, а посебно њен први део, збиља јесте политичка поезија, и то не зато што изражава

неку политичку идеју већ зато што утиче на режим чулности, зато што чини видљивим оно што раније није било видљиво.[19]

Управо то показује нешто пажљивије читање *Лирике Итаке*. Наиме, упркос мишљењима да та збирка песама представља излив песниковог дрског нихилизма[20], нама се чини да је Црњански помоћу те збирке покушао да видовдански концепт културе, утемељен на херојским, али и спектакуларним, свевидљивим успесима војске Краљевине Србије у Првом светском рату, употпуни оним што је остало невидљиво, занемарено и заборављено, а то су искуства Срба-пречана (при чему под пречанима овде не треба разумети Србе из Војводине већ Србе из целе Аустроугарске) које репрезентује не мање херојска фигура Гаврила Принципа. Управо зато већ у првој строфи песме „Спомен на Принципа" Црњански напада „официјелно" уређивање режима видљивог, по коме Видовдански храм треба да учини видљивим јунаке средњовековне српске државе.[21] Насупрот томе, Црњаски пише:

> О Балши, и Душану Силном, да умукне крик.
> Властеле, војводе, деспоти беху срам.
> Хајдучкој крви нек се ори цик.
> Убици диште Видовдански храм![22]

Црњански овде провокативно напада начин на који српска грађанска елита обликује поље видљивог, настојећи да видљивим учини убицу – Гаврила Принципа. Ословљавајући Принципа именицом „убица", Црњански подражава статус који је Принцип у том тренутку имао у сфери видљивог, односно у вишим круговима срп-

19 Овде, наравно, имамо у виду Рансијерово схватање књижевности као начина „uticaja na podelu čulnog koja definiše svet u kome živimo: način na koji je taj svet za nas vidljiv, i način na koji taj svet dopušta da bude iskazan i sposobnosti i nesposobnosti koji se tom prilikom ispoljavaju" – Ž. Ransijer, *Politika književnosti*, Novi Sad 2008, 11.

20 Бојана Стојановић Пантовић тврди да се „преовлађујућа туга у различитим регистрима љубавно-еротске поезије Милоша Црњанског (особито у циклусима *Нове сенке* и *Стихови улице*) не може разумети без нихилистичког става и циничног ауторовог обрачуна са националним светињама у првом циклусу збирке *Видовданске песме*. Овде се појединачни поетски говор објективизује колективним говором из перспективе изгубљене, поражене и изигране генерације после Првог светског рата, са којом се лирски јунак у потпуности идентификује" – Б. Стојановић Пантовић, *Чист облик екстазе*, Краљево 2019, 70–71.

21 За детаљинији приказ (амбивалентног) односа Црњанског према Мештровићу и Видовданском храму вид. Д. Хамовић, Црњански, Мештровић, Косовски храм, *Дани Милоша Црњанског – Стогодишњица Лирике Итаке 2019. година*, ур. С. Владушић, Нови Сад 2020, 159–172.

22 Црњански, *Лирика*, 29.

ског друштва: укратко, Принцип није био херој (кога треба учинити видљивим) већ убица (кога треба оставити у сенци). Црњански о томе јасније пише у тексту „Уз песму о Принципу", који се појавио у књизи *Итака и коментари* 1959. године. Полемички аспект коментара је више него јасан:

> Европа и сад још слави убице атинског тиранина, Пизистрата, Хармодија и Аристогејтона, у својим школским уџбеницима (ad usum delphini). Слави и сенаторе Рима који су убили Јулија Цезара. Међутим, за атентатора Сарајева, није имала добре речи никада. Па и Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца није било очарано тим својим поданицима. Није хтело дуго да дозволи ни пренос костију тих атентатора.
>
> Сем тога, чак и код нас, неки су од Принципа били начинили Србина – провинцијалца, фанатика, шовена, који је, тобоже, био само играчка у рукама шефа Обавештајног одсека српског генералштаба, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа. (...)
>
> Ни после рата, Принцип, у нас, није био омиљена тема.
>
> Његов акт одобравала је само наша сиротиња и омладина. Буржоазија није одобравала акт Принципа. При крају рата, сви су у нас говорили само о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Мештровића.
>
> Наш велики песник Дучић видео је, тада, у Србији, императора. Он јој је узвикивао; *Аве Сербиа!* (Morituri te salutant). Ја сам написао ову песму у славу убиства и Принципа.[23]

Састављајући збирку песама *Лирика Итаке*, Црњански је, наиме, осетио да се у видовданском концепту културе Срби из Аустроугарске третирају као браћа коју је ослободила српска војска, што је историјски тачно, али се због тога пречанско искуство може видети као инфериорно. Та инфериорност може довести до тога да се то искуство напусти (што личност формата Црњанског није могла себи да дозволи јер би се тиме одрекла своје уметничке аутентичности), чиме се национални идентитет хомогенизује али исто тако и сиромаши јер се одриче једне своје вредне компоненте. Међутим, инфериорност може да доведе и до политичке радикализације пречанског искуства, етногенезе новог („војвођанског") идентитета, те настанка сецесионистичких покрета, који би били непријатељски оријентисани спрам српског националног идентитета.

Управо зато *Лирика Итаке* није толико чин укидања видовданског културног концепта – и поред провокативних стихова који на први поглед изгледају тако – колико настојање да се тај концепт

23 Исто, 194–195.

уџотџуни до тада *невидљивим* искуством Срба пречана,[24] односно сиротог народа,[25] што би у коначном исходу требало да доведе до унутрашње интеграције српског националног идентитета, односно стварања једног разноврснијег, али и даље заједничког националног идентитета.

У том контексту се може читати и поема *Сербиа*: невидљиво искуство Срба-пречана повезује са невидљивим српским војним гробовима, који су заборављени и запуштени, да би се та два *невидљива* ентитета заједно учинила видљивим у књижевном пољу, које је контролисала српска грађанска елита. И поред полемичког односа према видљивој *Сербии*, Црњански у своју поему укључује и видљиво и невидљиво, односно и бол и љубав. Његова основна намера је да интегрише те две *Сербие* и зато не жели да опева само невидљиви идеал – јер зна да би занемаривање видљивог његову поему учинило анахроном и патетичном – али исто тако не жели ни да послуша савет Слободана Јовановића који од њега тражи да пева/пише само о оном видљивом, што значи само о живима, иако живи не поседују целу истину.

Поема *Сербиа* нам пружа могућност да наслутимо једну од могућих функција националне књижевности у контексту јачања националног идентитета. Допуњујући поље видљивог центра националног идентитета специфичним и до тада невидљивим искуством, национална књижевност истовремено и богати и хомогенизује националну културу, радећи на њеној унутрашњој интеграцији.

Однос Црњанског према националном идентитету одређен је управо таквом, *интеīративном функцијом* његове књижевности, у шта се можемо уверити и на основу овлашног прегледа његових тема и мотива: на једној страни су *Стражилово* и *Света Војводина*, на другој – *Сербиа* и *Ламенџ над Беоīрадом*, а на трећој *Сџомен на Принципа*. Сасвим сам сигуран да у српској књижевности нема примера који може боље да посведочи о томе како врхунска национална књижевност спаја српски свет са обе стране Дунава и Саве, али и са обе стране Дрине.

24 Вид. С. Владушић, Милош Црњански и (на)род, *Дани Милоша Црњанскоī – Сџоīодишњица Лирике Итаке 2019. īодина*, ур. С. Владушић, Нови Сад 2020, 173–194.

25 У том контексту је занимљиво мишљење Недељка Јешића. Тај истраживач прихвата постојање нихилистичког момента у првом циклусу *Лирике Итаке*, али само као посредника ка једном другачије конципираном колективу: „Drsko demaskirajući i odbacujućи nacionalnu mitologiju kojom se idealizuje prošlost, a sa njom i uspaljeno veličanje najnovije srpske epopoje, Crnjanski istovremeno iskazuje veliku simpatiju za svoj siroti narod, koji je u svim vremenima bio mučenik i stradalnik, a pogotovu u feudalnom vremenu“ – N. Ješić, *Mladi Crnjanski*, Beograd 2004, 66.

Slobodan Vladušić

MILOŠ CRNJANSKI AND *SERBIA*

Summary

In our text, we analyze Miloš Crnjanski's relationship toward his own, Serbian national identity, starting from his long poem *Serbia*, which he wrote in 1925 at the island of Corfu. Through the analysis of Crnjanski's autopoetic claims about this long poem, as well as the text of the work itself, we have reached several conclusions: firstly, that the title of the poem is related to the specific type of Serbian national identity found in Serbs from the Vojvodina region, and secondly, that the poem is the place where the invisible, heavenly, and ideal Serbia, therefore, a Serbia which one can love, meets the visible and material Serbia, which causes pain to the subject of the poem. By listing the place and the time when the long poem was written, Crnjanski connects the experience of the Serbs from Vojvodina, who had left Serbia after the migration in the 17th and the 18th centuries, with the fate of Serbian soldiers laid to rest at the island of Corfu, who also had to leave Serbia after the loss in 1915. In the decrepit war cemeteries in Corfu, Crnjanski finds evidence that the material, visible Serbia had forgotten about the soldiers who laid their lives for her, in the same manner in which it was not ready to accept the uniqueness of the national experience of the Serbs from the territory of Austria-Hungary, which was epitomized in the figure of Gavrilo Princip. That visible Serbia was represented by the Serbian civil society elite and the Vidovdan cultural concept which governs the regime of the invisible. Crnjanski's long poem *Serbia* can, therefore, be interpreted as the continuation of the political activism of the *Lyrics of Ithaca* [*Lirika Itake*]: in both cases, Crnjanski wished to complement the national identity with elements that the Serbian civil society elite oversaw after the First World War. In this way, Crnjanski attempted through his literary opus to contribute to the internal integration of the Serbian national identity.

Keywords: national identity, the regime of the invisible, long poem *Serbia*, the Vidovdan cultural concept, internal integration

Слободан Бјелица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
sbjelica@ff.uns.ac.rs

НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА ВОЈВОЂАНСКИХ РАДИКАЛА У КРАЉЕВИНИ СХС (1918–1929)

Сажетак: Народна радикална странка је имала важну улогу у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, обележивши својим политичким деловањем период између стварања југословенске државе 1918. године и времена укидања парламентаризма 1929. године. Највећи део тог периода били су владајућа странка. Међутим, војвођански радикали су често, и у теорији и у пракси, одступали од званичне политике странке. Међу осталим кључним проблемима којима су се бавили било је национално питање. Иако је политичко деловање војвођанских радикала изгледало недоследно и руковођено дневнополитичким потребама, у њему су препознатљиве две константе: тежња за „национализацијом" Војводине и одбијање било каквих идеја о њеној аутономији – у страху да би она угрозила интересе српског народа који је представљао тек релативну већину на војвођанском простору.

Кључне речи: Радикална странка, Војводина, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, национално питање

На темељима европског радикализма, као и на српским узорима, у Војводини су 1897. године дисиденти Милетићеве Српске народне слободоумне странке, коју су предводили тзв. вршачки социјалисти, основали Српску народну радикалну странку. Најутицајнији међу њима био је Јаша Томић, зет Светозара Милетића и уредник угледне новосадске *Заставе*.[1] Осим наглашеног интересовања за со-

1 Л. Ракић, *Јаша Томић (1856–1922)*, Нови Сад 1986, 96.

цијалну проблематику (зарад чега су се и одвојили у посебну политичку организацију), Томићеви радикали су од свог настанка па све до почетка Првог светског рата нарочиту пажњу посвећивали националном питању, представљајући се као заштитници српских интереса у Војводини, Срему и на ширем простору Аустроугарске монархије. Таква политика радикалима је донела велику популарност међу пречанским Србима, те су они формирали густу мрежу страначких организација која је досезала све до Арада, Темишвара, Печуја... За разлику од других војвођанских српских странака, радикали се нису само опирали интензивној политици мађаризације која је вођена из Будимпеште него су и зазирали од Загреба и идеологије Југословенства која је у то време била промовисана. На антисрпске изгреде у Загребу 1902. године радикали су реаговали јавним протестима и упозорењем да би се српски крајеви могли отцепити од Хрватске, а Хрватско-српску коалицију су напустили врло брзо након њеног стварања – тврдећи да се Хрвати нису одрекли хегемонистичких тенденција.[2] Идеолог војвођанских и осталих пречанских радикала Јаша Томић у својим написима доказивао је да Срби и Хрвати јесу сродни, али да никако нису један народ. Изразита опрезност војвођанских радикала према намерама и циљевима хрватске политичке елите и упорно одбацивање југословенске идеје чинили су препознатљиву и јединствену политику на српској политичкој сцени и у време стварања југословенске државе.

У политичке процесе који су довели до проглашења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца војвођански радикали су се укључили поприлично касно, тек у јесен 1918. године. Чињеница да је Српска народна радикална странка, попут свих осталих организација и установа пречанских Срба, била распуштена на почетку Првог светског рата, те да су радикалски прваци (Јаша Томић, Мита Клицин, Жарко Миладиновић, Ђорђе Красојевић и др.), као прононсирани националисти, готово цео рат провели у интернацији, утицала је на позно политичко активирање странке која је пред рат уживала највећу подршку Срба у Војводини (и нешто мању у Срему). Када је крајем септембра 1918. године у Загребу основано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба, њему су приступили сремски радикали, али не и војвођански. Наиме, Јаша Томић је упорно одбијао аспирације Народног вијећа да пред међународном јавношћу заступа простор Баната, Бачке и Барање. Сматрајући да војвођански Срби сами треба да изаберу свој пут и да у томе не би требало да зависе од одлука које би могле бити донете у Загребу, Томић је, уз благонаклону са-

2 В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1918*, Београд 1995, 486–487.

гласност српске владе, приступио образовању једног широког представничког тела путем којег би војвођански Срби и остали Словени изразили своју политичку вољу. Упркос противљењу једног броја угледних Срба Војвођана – Тихомира Остојића, Васе Стајића, Милана Петровића и других који су се залагали да се војвођански простор у одлучивању о начину југословенског уједињења не одваја од осталих пречанских крајева, Томић је инсистирао на организовању Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање. Издржавши све опструкције и оптужбе на свој рачун, Томић је своју замисао и спровео у дело 25. новембра 1918. године, када је у Новом Саду проглашено непосредно присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, а преко ње и југословенској заједници чије се формирање очекивало. У тим бурним данима позног новембра 1918. године своје неслагање са „загребачким" концептом југословенског уједињења исказивао је и Жарко Миладиновић – и у Загребу, бучним иступима на седницама Народног вијећа, и у својој родној Руми, организујући 24. новембра збор изасланика локалних народних већа из свих крајева Срема. Са Румског збора је Народном вијећу упућено упозорење да би се Срем, у случају даљег отезања са уједињењем, могао отцепити од Хрватске и самостално присаединити Србији.[3]

Када се, након бројних перипетија, југословенско уједињење напокон догодило и првог дана децембра 1918. године било проглашено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, вођа војвођанских радикала је, у јавним написима и у приватним разговорима, изражавао скепсу према новој заједници. У јеку полемика о начину присаједињења Војводине Србији, Јаша Томић се поверио Милану Петровићу да му никаква југословенска држава не лежи на срцу, него да му је идеал Велика Србија – у чијем саставу би, осим Војводине и Срема, биле још и Босна и Херцеговина и јужна Далмација.[4] Ако је државно уједињење Срба, Хрвата и Словенаца још некако и прихватио, њихову националну интеграцију није могао никако. Крајем 1918. и почетком 1919. године, у серији брошура „Мисли о новој држави", Томић је исказивао своје мишљење да су Срби, Хрвати и Словенци три врло блиска народа, али да нису један народ. Одлучно се супротстављао идеји југословенства тврдећи да њу пропагира интелигенција, а да је не прихвата ни српски, ни хрватски, ни словеначки народ.[5]

3 С. Бјелица, Перцепција Ослобођења и Уједињења 1918. у војвођанској међуратној јавности, *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, Београд 2021, 664–665.

4 М. Петровић, *Успомене*, прир. Б. Шимуновић Бешлин, Нови Сад 2016, 143–144.

5 Ј. Томић, *С ким ћемо и куда ћемо?*, Нови Сад 1919, 39; Ј. Томић, *Крајње време да се разумемо*, Нови Сад 1919, 4.

И почетком 1920. године са страница новосадске *Заставе* Томић је „Србима свима и свуда" поручивао да се напредак у новоствореној држави може постићи само уколико се сваком народу призна посебност и не буде утапања у југословенство, те да би у супротном случају најбоље било разићи се „свак себи".[6] У исто време и Алекса Ивић, угледни историчар и сремски радикал, писао је да би прихватањем југословенске идеологије српски народ извршио самоубиство, наглашавајући да је „Српство (је) била идеја, Југословенство географски појам... Ко би могао натерати Французе да се прозову Романима, или Енглезе Германима. Људи, који воде ову политику, попели су се на неко јако високо становиште, до кога ми смртници не можемо да допремо. Они бајаги далеко виде, виде у даљини претопљење Хрвата у Србе. Пре свега, наш народ нема те потребе да Хрвате однарођује, а друго то није ни могуће...".[7] Такви ставови војвођанских радикала према националном питању изазивали су негодовање и у београдској страначкој централи (где су понекад били препознавани као „племенски шовинисти") и међу политичким супарницима.[8] На страницама листова Демократске странке војвођански радикали су уобичајено оптуживани за великосрпство, а њихов вођа Јаша Томић је називан „неуморним проповедником мржње",[9] док су га социјалисти прозвали „новосадски Стипан Радић".[10]

Специфични погледи војвођанских радикала на национално питање до пуног изражаја су дошли у предизборној кампањи 1920. године, иако су они представљали интегрални део Народне радикалне странке.[11] Док је Никола Пашић формирање заједничке државе са Хрватима и Словенцима поносно истицао као круну свог политичког рада и врхунац борбе српског народа у Првом светском рату, на политичким зборовима у Војводини неретко се могла чути парола „Велика Србија". Како је забележио млади радикалски интелектуалац Светислав Баница (доцније и уредник новосадске *Заставе*), приликом Пашићеве посете Новом Саду у октобру 1920. године одушевљена маса је клицала „Великој Србији". „То нису само Срби – то су радикали... Радикална странка је оживотворење – овде у Војводини – националног романтизма", примећивао је Баница, узгред пред-

6 *Застава*, 16. јануар 1920, Нови Сад.

7 Писмо Алексе Ивића Зорки С. Лазић, Загреб, 12. јануар 1919. Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, бр. 27917.

8 Вид. Љ. Кркљуш, Радикална и демократска штампа у Војводини о националном питању (1919–1929), *Зборник Матице српске за историју* 36 (1987), 57–89.

9 *Јединство*, 15. јун 1919, Нови Сад.

10 *Слобода*, 30. август 1919, Нови Сад.

11 Вид. Љ. Богетић, Присаједињење војвођанских радикала Радикалној странци Србије, *Зборник Матице српске за историју* 2 (1970), 123–139.

виђајући да ће Војвођани брзо прећи из „националног романтизма на поље историјског реализма“.[12] Уочи самих избора, војвођански радикалски прваци су својим присталицама поручивали да, две године раније, захваљујући српској лакомислености, а можда и лакомости, није створена „велика држава уједињеног српског народа“, те су бирачи позивани да за посланике Конституанте изаберу представнике који ће поправити грешке учињене на штету српског народа.[13] Избори за Уставотворну скупштину су у радикалској пропаганди означавани као судбоносни за будућност Српства, а на сам дан избора у *Застави* је објављен позив „На гласање!“, у коме је наведено: „Ако си Србин, ако ти је свето српско име, ако верујеш да је српски син позван, да ову домовину начини и великом и јаком, онда ћеш веровати, да ће сваки учинити издајство према себи, својој породици, да ће увредити и прошлост и будућност, ако не гласа за радикалну странку.“[14] До ногу потучени на новембарским изборима 1920. године, политички противници војвођанских радикала су истицање пароле „Велика Србија“ у предизборној кампањи осуђивали као вид политичке манипулације гласачима, једнако као и радикалске тврдње да је и сам краљ Петар радикал, те да онај који не гласа за радикале заправо гласа против краља.[15] Док су, с једне стране, војвођански радикали себе из политичких разлога идентификовали са династијом Карађорђевића, Карађорђевиће су они, с друге стране, препознавали као симбол и гарант јединства Војводине са Србијом.

Свој непоколебљиви монархизам војвођански радикали су образлагали националним разлозима, те је тако Жарко Миладиновић у расправи о облику владавине у новоствореној држави, вођеној у Уставотворној скупштини средином фебруара 1921. године, истицао: „Србија је, тако да кажем, квасац за ову државу, она је база и основица за њу. Она је уређена као уставна монархија и ми смо дошли у њено наручје, и било би врло чудно, када би ми, који смо тек били у ембрију, у зачетку диктирали Србији, држави једној, да остави и свог популарног краља, који има толико много заслуга и за домовину и за народ, а било би чудновато и то, када би Србија пристала на такву инсинуацију, да се одрекне своје популарне династије, с којом је напредовала и извршила ово велико дело уједињења.“[16] Своју забринутост да би српски национални идентитет могао да се изгуби у

12 Писмо Светислава Банице Љубици Баници, 25. октобар 1920, Нови Сад. Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, бр. 45368.

13 *Застава*, 29. октобар 1920, Нови Сад.

14 *Застава*, 27. октобар 1920, Нови Сад.

15 *Јединство*, 27. новембар 1920, Нови Сад.

16 *Стенографске белешке – рад Уставног одбора Уставотворне скупштине*, књига 1, 99–101.

југословенској заједници војвођански радикали су исказивали и поводом полемике о имену државе. На пролеће 1921. године радикали су широм Војводине (и неких других српских крајева) организовали низ зборова под паролом „Доле Југославија!“, на којима је тај термин одбациван као аустријски изум и инсистирано да у називу државе српско име буде посебно наглашено. И на страницама своје штампе војвођански радикали су одбацивали могућност да „та наказа од имена и речи буде назив наше државе“,[17] а захтевали су да се име државе у Уставу дефинише као Краљевина СХС, Србија – Краљевина СХС, Велика Србија, или просто Србија, како је предлагао Алекса Ивић – образлажући да име Хрватске мора да се изостави јер је она била поражена у рату.[18] Слично је резоновао и Душан Гргин, полемишући средином маја 1921. године за скупштинском говорницом: „Јер, господо, да смо се ми заносили само за нашим осећањима, да смо, господо, ишли за оним што хоће велики део Војводине, и то, господо, 99% српског живља у Војводини, да смо, господо, хтели оно што хоће свих 100% живља у Боки Которској, да смо хтели само оно, што и остали српски живаљ хоће, онда, господо, у предлог Устава не би ишао у наслову за назив Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, него би, господо, у том случају био наслов за назив ове државе у најмању руку Краљевина Србија.“[19] Истовремено, војвођански радикали су негодовали и што држава није једноставно усвојила старе државне симболе – грб, заставу и химну Краљевине Србије него су креирани нови. У сусрет усвајању Видовданског устава, радикалски посланик и професор Карловачке гимназије Милан Недељковић је, на страницама новосадске *Заставе*, упозоравао на неискрено југословенство Хрвата и Словенаца и изражавао наду да још увек није доцкан да се формира Велика Србија, која би обухватала и његов Срем.

Управо је питање статуса Срема, као спорне територије између Срба и Хрвата, било у фокусу националне политике војвођанских радикала након усвајања Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Наиме, за разлику од Баната, Бачке и Барање, који су на новосадској Великој народној скупштини формирали сопствену Народну управу (која је после неколико месеци самосталног рада интегрисана са органима централне власти у Београду), Сремом се и после ослобођења и уједињења управљало из Загреба. Чињеница да су у школству, судству и у администрацији по сремским насељима још увек били запослени чиновници из времена Аустроугарске монархије (од којих су се поједини добрано огрешили о српски народ током ратних годи-

17 *Застава*, 27. април 1921, Нови Сад.

18 *Јединство*, 23. јун 1920, Нови Сад.

19 *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, књига 1, Београд 1921.

на) изазивало је незадовољство сремских Срба, а нарочито радикала. Постојање формалне и стварне надлежности загребачке Покрајинске управе над Сремом изазивала је забринутост да би се то провизорно стање могло претворити у трајно. Управо због тога, из Срема су се, у времену које је претходило доношењу Видовданског устава, чули најгласнији протести против било каквих аутономија. Подсећало се на то да је тамошњи српски живаљ склон непосредном уједињењу са Србијом, ламентовало што оно није и остварено 1918. године те изричито одбијала било каква могућност да се Срем нађе у оквиру евентуалне хрватске федералне јединице. Средином новембра 1919. године на радикалском збору у Руми затражено је да се „српски устав и на нас протегне", а кампања за издвајање Срема испод окриља Загреба вођена је, у наредним месецима и годинама, углавном преко сремскомитровачке *Србије*. Тако је, на страницама тог утицајног органа Народне радикалне странке, Алекса Ивић у августу 1920. године подсећао да је Срем под управом Загреба много пропатио те да се његов останак у том положају не може правдати ни историјским, ни географским, ни економским разлозима, а „са политичког становишта злочин би био оставити Срем под Загребом".[20] Радикали су упозоравали да се положај Срба у Срему мало у чему променио након 1918. године те указивали на насиља која су над њима вршили чиновници заостали из аустроугарског времена. Стога су они са одобравањем гледали на нову територијално-управну организацију прописану Видовданским уставом (простор Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца требало је да буде подељен на тридесет и три области, од којих је једна имала да буде и Сремска). Међутим, формирање обласних администрација је каснило те је Сремом и даље управљала неуставна Покрајинска управа за Хрватску и Славонију. Радикалска влада ју је укинула 1923. године, но радост сремских радикала је кратко трајала – већ у августу наредне године обновила ју је нова влада коју је предводила Демократска странка. Поновно успостављање хрватске власти у Срему изазвало је бурне реакције сремских радикала – организована је серија протестних зборова широм Срема, на којима је ултимативно захтевано да се Срем трајно одвоји од Хрватске. Коначно укидање Покрајинске управе за Хрватску и Славонију, које је у новембру 1924. године спровела влада „ПП" (Пашић–Прибићевић) међу сремским радикалима је са одушевљењем поздрављена као „ослобођење Срема од Загреба".[21]

---

20 *Србија*, 27. август 1920, Сремска Митровица.

21 *Србија*, 4. март 1925, Сремска Митровица.

Након што је 28. јуна 1921. године Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца дефинисана као унитарна држава те када су у периоду који је уследио били ликвидирани и последњи остаци аутономија у Хрватској и другде, војвођански радикали више нису јавно изражавали своју скепсу према југословенској заједници – постали су одлучни браниоци државног јединства (могуће је да је на то утицала и смрт у том смислу најскептичнијег међу њима, Јаше Томића, 1922. године). Захтеви за федерализацијом земље, који су најчешће стизали из Хрватске, редовно су оцењивани као „сепаратистички", односно као рушење „тешко изиданих темеља ове наше тешком муком створене државе".[22] Посланик Милан Недељковић је у Народној скупштини упозоравао Хрвате и Словенце „да српски народ, који је дао хекатомбе својих синова неће никада дозволити да се оно што је челичним бајонетом и оловним куглама у крви створено, да се то растури и разнесе гуменим куглама".[23] Када се, почетком двадесетих година, појавила идеја успоставе аутономне Војводине као одговор на тешке економске терете којима је та покрајина у југословенској држави била подвргнута, она је изазвала различите реакције међу војвођанским радикалима. Један број (међу њима су махом биле присталице Стојана Протића) показивао је извесне склоности ка таквом решењу, но већина првака, а посебно чланова Радикалне странке у Војводини, била је одлучно против. Иако незадовољни тиме како централна власт третира Војводину, па и сопственим положајем у страначкој хијерархији и у државној администрацији, војвођански радикали нису имали никакве дилеме – сматрали су да би се војвођански Срби у једној таквој творевини поново нашли у подређеном положају према бројнијим националним мањинама, а да би сви грађани Војводине у том случају морали да издржавају и покрајинску и државну бирократију. Своју непоколебљиву привржености државном јединству војвођански радикали су нарочито истицали у време најтеже политичке кризе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца – након 1927. године, када је захтеве за ревизију Устава недвосмислено подржао и немали део српске политичке елите из пречанских крајева (пре свега из Хрватске). И поткрај 1928. године, приликом обележавања десете годишњице присаједињења Војводине Србији, потврђено је да Војвођани, иако разочарани много чиме, и даље чврсто стоје на позицијама државног јединства и одбацују сваки сепаратизам.[24] Краљева одлука

22 *Застава*, 3. август 1928, Нови Сад.

23 *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, редован сазив за 1923/24, књига 2, 162–166.

24 *Застава*, 25. новембар 1928, Нови Сад.

да се увођењем личног режима зауставе дезинтеграциони процеси у држави, која је обнародована 6. јануара 1929. године, војвођански радикали су са олакшањем дочекали акт спасоносан по државу, коју су страначке страсти довеле до руба пропасти.

Током деценије која је претходила увођењу шестојануарског режима, политички живот целокупне Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца карактерисала је изузетна острашћеност. Сваки избори су схватани као борба на живот или смрт, а политички противници су сматрани непомирљивим непријатељима. У таквом погледу на политику предњачила је владајућа, Радикална странка – укључујући и њен војвођански огранак. Војвођански радикали су се редовно представљали као ексклузивни заступници српских интереса у југословенској заједници, оптужујући за националну издају све оне који су другачије политички размишљали. Тако је, у сусрет изборима за Уставотворну скупштину, истицано да „од уједињења до данас, 'демократска странка', ослањајући се на онај полуденационализирани слој српског друштва у Војводини и на оне туђинце који се с њима друже, неуморно ради на томе да потпуно уништи радикалну странку у Војводини, а то значи: да скрши националну одбрану српску".[25] Док их Обзнана није склонила са политичке сцене, комунисти су оптуживани за „антидржавни рад", односно да су агенти ревизионистичких земаља. Све политичке странке су позиване да се уједине против комуниста „које потпомажу наши најљући непријатељи – Немци, Мађари и Јевреји".[26] А приликом расправе о Закону о заштити државе, Жарко Миладиновић, један од подносилаца предлога тог акта којим је потпуно забрањена комунистичка активност, образлагао је да комунисти у договору са Немцима и Мађарима раде о глави српском народу и држави коју је он створио. Ни странка умерене левице, Социјалдемократска, није била поштеђена радикалске критике са националног становишта. Тако је у предизборној кампањи 1923. године у предизборној поруци војвођанских радикала „Зашто не смем и нећу гласати за социјалдемократе?" стајало: „Не смем и нећу то да чиним у првом реду јер сам Србин."[27] С друге стране, појаву Српске странке на политичкој сцени (са програмом у којем се отворено заговарало стварање Велике Србије) радикали су оцењивали као покушај цепања српског бирачког тела, а јасна сталешка усмереност Савеза земљорадника одбацивана је као занемаривање државних интереса. Ипак, најжучније критике су упућиване на рачун Самосталне демократске странке, а

25 *Србија*, 14. август 1921, Сремска Митровица.

26 *Заставa*, 27. март 1920, Нови Сад.

27 *Радикална реч*, 18. март 1923, Бачка Паланка.

посебно њеног панчевачког првака Душана Дуде Бошковића. Разлог је лежао у идеји аутономије Војводине коју су Бошковић и његови следбеници подржавали, због чега су од војвођанских радикала били окарактерисани као „војвођански демократски сепаратисти".[28] Прибићевићеве присташе у Војводини истицале су пароле „Пречанског фронта" 1927. године, што је бучно и жучно осуђивано као уношење раздора у српски народ и покушај наметања „загребачке хегемоније", а радикали су поново себе представили као једине браниоце српских националних интереса у Војводини.

Са нарочитим неповерењем војвођански радикали су гледали на оснивање странака несловенских националних мањина – Немачку, Мађарску и Румунску, које су се на југословенској политичкој сцени појавиле 1922. године. Сматрали су их филијалама суседних држава, које имају задатак да делају „насупрот државним и националним тежњама нашег Београда".[29] Претходно су радикали, концем 1921. године, покушали да у организациону структуру своје странке укључе припаднике несловенских мањина (који су по истеку рока за оптирање добили право гласа).[30] У ту сврху су организовани зборови по местима које су насељавале националне мањине, на којима су се радикалски прваци окупљенима обраћали на немачком и мађарском језику. Упркос почетних успеха, та кампања није дала дуготрајније резултате – између радикала, као носилаца српске националне политике у Војводини, с једне стране, и Немаца и Мађара, с друге стране, остао је дубоки јаз неповерења. Иако оптерећен различитим предрасудама из предратног периода, радикалски однос према Јеврејима био је унеколико другачији. Наиме, док се на припаднике старије, мађаризоване генерације јеврејске заједнице гледало као на присталице ревизионистичке политике Будимпеште, дотле се са симпатијама поздрављало национално освешћивање млађег нараштаја војвођанских Јевреја. Након коначне поделе Баната, удаје румунске принцезе Марије за краља Александра и стварања Мале антанте, и став војвођанских радикала према локалним Румунима је промењен, те је двадесетих година Радикална странка блиско сарађивала са Румунском странком. Рачунајући на подршку њихових посланика у Народној скупштини, радикали су повремено склапали различите споразуме и са Немачком и Мађарском странком. Знатно приснији

28 *Банатски радикал*, 23. децембар 1923, Панчево.

29 *Банатски радикал*, 16. септембар 1923, Панчево.

30 Вид. Г. Кривокапић Јовић, *Оклоп без витеза – о социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 2002.

однос радикали су изградили са Словачком народном странком (са којом је постојала традиција сарадње још из аустроугарског времена) и са политичким партијама које су окупљале бачке Буњевце. Земљодилска странка, коју је предводио суботички поседник Марко Јурић, практично је била део организационе структуре Народне радикалне странке, а окупљала је оне Буњевце којима је Београд био ближи од Загреба. Покушаји Стјепана Радића да, оснивањем одбора своје Хрватске сељачке странке, буњевачки живаљ чврше веже за хрватску националну идеју, радикали су препознавали као „истинску опасност како за друштвени и политички морал код нас, тако у крајњој линији и за саму државу и њену консолидацију у правцу и циљу пуног национализовања ових покрајина“.[31] А када је позних двадесетих година, у јеку кризе у којој су се нашле и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и сама Народна радикална странка, порастао политички утицај мањинских партија, међу радикалима се појавила бојазан за будућност српства у Војводини. Славко Милетић, један од најугледнијих првака војвођанских радикала и син Светозара Милетића, писао је да би „национална линија наше државне политике“ требало да буде једнака без обзира на то ко је тренутно на власти, посебно у покрајинама где је српски елеменат био проређен и ослабљен. Упозоравао је да се, после смрти Николе Пашића, у Војводини скренуло са тог пута и да је актуелна влада непромишљено чинила уступке Немцима и Мађарима, чиме је угрожавана и сама безбедност државе. Како је Милетић оптуживао, „потискују се они елементи, који су својом исправношћу и борбеношћу у прошлости доказали своју подобност да буду ослонац наше националне политике и замењују се често сумњивим материјалом предратног војвођанског опортунизма“.[32]

Свој идеал – „национализовање“ Војводине, радикали нису намеравали да остваре асимилацијом мањинског живља него његовим постепеним потискивањем. Најпогоднији метод за успех тог подухвата, сматрали су, представљао је процес аграрне реформе и колонизације, који је отпочео врло брзо након ослобођења и уједињења. Војводина је због своје поседовне, али и етничке структуре, била (уз Јужну Србију) главна „мета“ аграрне реформе и колонизације. Препознајући тај процес као идеалну прилику да се национална структура Војводине „поправи“ у корист српског елемента, војвођански радикали су поздравили деловање државе у том правцу. Ипак, њи-

31 *Застава*, 13. април 1927, Нови Сад.

32 Рукопис Славка Милетића „Национална линија“. Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, бр. 12855.

хова подршка није била ни безусловна ни јединствена – велепоседници су тражили да се замах аграрне реформе смањи, а сеоска сиротиња да се прошири; појавиле су се сумње да кадрови Демократске странке на одговорним местима у влади заправо колонизују сопствене бираче; врло брзо по колонизацији појавиле су се очигледне менталитетске разлике између досељеног и локалног живља итд. Један од великих разлога за незадовољство била је и чињеница да су приликом колонизације фаворизовани добровољци „Солунци" а запостављани „Добруџани" – махом Војвођани. Стога питање спровођења аграрне реформе и колонизације није била „табу тема" у предизборној кампањи, али ни у наступима војвођанских радикала у Народној скупштини. На чело незадовољника ставио се Јован Јоца Лалошевић, адвокат и велепоседник из Сомбора и тамошњи посланик Народне радикалне странке.[33] Темељно проучавајући сличне процесе у прошлости и у тадашњем времену, Лалошевић је оцењивао да су аграрна реформа и колонизација које су спровођене у Војводини лоше усмерене и вођене, те да неће на задовољавајући начин решити ни национално, ни социјално, ни економско питање. Главни захтев војвођанских радикала био је да се аграрна реформа и колонизација законски регулишу, а у ту сврху Јоца Лалошевић је 1923. године припремио Нацрт закона о експропријацији великих поседа, стварању малих поседа и колонизацији. Тада је у београдској штампи покренута велика кампања против Лалошевића и његових истомишљеника, окупљених у друштву „Њива", као себичних богаташа који воде кампању против Београда и српских колониста, а самим тим и против сопствене странке и државе. С друге стране, војвођански радикали су захтевали да се престане са колонизацијом горштака који су били невични земљорадњи те су издавали добијену земљу у аренду, а да се интензивира насељавање оптаната и Србијанаца, који су, према речима србобранског народног посланика Јанка Шијачића, „по души и телесном склопу нама најсроднији".[34] На усмеравању аграрне реформе и колонизације у правцу концепције војвођанских радикала деловали су подсекретари у одговарајућем министарству из њихових редова – Банаћани Светозар Станковић и Лазар Шуваковић, а дугогодишња тежња да на чело Министарства за аграрну реформу дође Војвођанин остварила се тек средином 1928. године, када је тај положај заузео новосадски радикал, инжињер Дака Поповић.

---

33 Вид. С. Марковић, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Сомбор 2011.

34 *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца,* редован сазив за 1923/24, књига 2, Београд 1924, 629–632.

Поповићев мандат је сувише кратко трајао да би успео да преусмери ток аграрне реформе и колонизације, иако је био свестан и њихових слабости и генерално незадовољавајућег стања у коме се налазила војвођанска привреда у целини. Кривицу за то, према мишљењу будућег првог бана Дунавске бановине, сносили су и сами Војвођани (посебно интелектуалци) јер су стварност посматрали „кроз наочари националног романтизма“.[35] А „економско ослобођење Војводине“ војвођански радикали су сматрали најпречим националним задатком након њеног политичког присаједињења. Ваљало је потиснути привредну доминацију несрпског живља тако што би се створила „национална индустрија“ коју би формирао „национални капитал“ – концентрисан у једном новчаном заводу који би требало да „узме под своје окриље привреду српску у Војводини“.[36] Међутим, показало се да тај аспект „национализовања“ није било нимало лако спровести, пре свега због тешког економског положаја у којем се Војводина нашла после Првог светског рата. Наиме, несташице, корупција, губитак традиционалних тржишта, а понајвише несносно порезно оптерећење изазивали су велико незадовољство међу Војвођанима без обзира на њихово политичко опредељење. У том смислу, војвођански радикали су исказивали своју забринутост за сопствене, али и за националне интересе. Тако је, уочи прве годишњице присаједињења Србији, Миладин Величковић Свињарев ламентовао: „У наше питоме крајеве слегоше се чете пљачкаша, разбојника и зеленаша, те немилице почеше да пљачкају срж и сокове запрепашћене и под утицајем великих догађаја опијене и буновне Војводине“,[37] а нешто раније је Мита Клицин, за говорницом Привременог народног представништва, упозоравао да је „Војводина (је) незадовољна иако је одушевљено дочекала ослобођење и уједињење. Војводина је незадовољна јер је видела да јој се не поклања у извесним питањима довољна пажња“.[38] Три године касније, у Народној скупштини је свој глас подигао и радикалски посланик из Сомбора Павле Терзин: „Не будемо ли средили економски, финансијски и управни живот у Војводини, ја се бојим да ће наступити друштвени дармар, што би на периферији много опасније било него да се то догађа у Шумадији.“[39]

35 Рукопис Даке Поповића „Војводина после уједињења“. Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, М. 7528.

36 *Северна Србија*, 6. септембар 1925, Нови Сад.

37 *Застава*, 18. новембар 1919, Нови Сад.

38 *Стенографске белешке Привремене народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, свеска 4, 171.

39 *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, редован сазив за 1921–22, књига 4, Београд 1922, 384–389.

Међутим, када је у исто време на исте проблеме указивала Демократска странка, војвођански радикали су је оптуживали за „радићевство“, „црно-жути сепаратизам“ и „војвођанизам“.[40]

Одушевљено ступајући 1918. године под окриље сопствене националне државе, војвођански радикали су од ње очекивали да ће поспешити ренесансу српске културе на простору ослобођеном утицаја организоване мађаризације. Међутим, како су године одмицале, све више је расло разочарање радикала и у државну културну политику[41] и у заинтересованост самих војвођанских интелектуалаца за оживљавање културних установа са великом традицијом. Пре свега, у питању су биле Матица српска (у чијој су управи седели све сами политички супарници радикала) и Српско народно позориште, које се после рата суочавало са егзистенцијалним проблемима. Наговештаји да би оно могло да буде пресељено из Новог Сада наишло је на осуду војвођанских радикала: „Државни и национални интереси нам дакле налажу да одржимо наша позоришта, а поготово у Новом Саду, јер је наш град као национално-културно средиште најпогодније, да из њега и на позоришном пољу, као и на осталим културним пољима, полази и исправљена буде наша национално-културна пропаганда.“[42] Националним и државним разлозима правдана је и амбиција новосадских радикала да њихов град постане универзитетски центар и да се у њега пресели суботички Правни факултет – што је изазвало одлучан отпор суботичких радикала, са истоветном аргументацијом. И своје противљење подржављењу српских вероисповедних гимназија – Карловачке и Новосадске, радикали су објашњавали забринутошћу да би оне могле да престану да буду „расадник српских идеја“ и да постану апологете југословенства.[43] Важну улогу у ширењу националне пропаганде војвођански радикали су давали својој изузетно развијеној штампи (трећина укупног броја званичних листова Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца излазила је у Војводини). Уредник *Заставе* – најстаријег и најугледнијег радикалског гласила, Светислав Баница, сматрао је да је развијена штампа најпотребнија на војвођанском простору, у сврху његовог „национализовања“, а да би редакције радикалских листова морале да представљају „огњишта нашег национално-културног рада“.[44] Издавач новосадског *Дунава* био је убеђен да је његов

40 *Застава*, 13. јун 1923, Нови Сад.

41 Вид. Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 1997.

42 *Застава*, 22. фебруар 1928, Нови Сад.

43 *Застава*, 30. децембар 1920, Нови Сад.

44 *Застава*, 24. март 1922, Нови Сад.

лист дао велики допринос „здравом“ опредељивању у националном и државном погледу,[45] а према схватању уредништва вуковарске *Радикалне омладине*, тај лист је имао нарочит значај јер је излазио на „фронту према Загребу“.[46] А репутацију „најборбенијег српског листа“, пре свега захваљујући свом дугогодишњем уреднику Лазару Рашовићу,[47] стекла је сремскомитровачка *Србија* – „чија радикална и националистичка идеологија пламти у светој и крвавој речи коју је снажно исписала у свом наслову“.[48] Но, будући да је краљ Александар наметао идеологију интегралног југословенства, војвођански радикали су 1929. године престали да воде традиционалну националну политику. Заправо, они су је само прилагодили новом времену и новим условима.

Slobodan Bjelica

NATIONAL POLICY OF THE VOJVODINA RADICALS IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES (1918–1929)

Summary

Radicalism among the Serbs in Vojvodina appeared in the 1880s and was strongly influenced by the European ant Serbian models. In 1887 the Serbian People's Radical party was created, and very soon it turned from its social orientation to national issues and became the principal proponent of national rights of the Serbs in Hungary. When the First World War broke out the Radical Party, like all other Serbian organizations in Austria-Hungary, stopped working. Its leadership spent the following war years in internment. The Radicals started working again in the rather tumultuous autumn of 1918. Their main goal was to protect the Serbian national interests and to demand unconditional unification with Serbia. The culmination of its acitivities was the Great People's Assembly held in Novi Sad on 25th November 1918. Thanks to Radicals, and especially their leader Jaša Tomić, at this assembly the decision was made to unite Vojvodina directly to Serbia. Soon after the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was created and the Vojvodina Radical united with the Serbian People's Radical Party because they

45 Сећања Каменка Суботића. Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, бр. 6488.

46 *Радикална омладина*, 18. јануар 1924, Вуковар.

47 С. Лапчевић, *Орао међу соколима – политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића*, Нови Сад – Сремска Митровица 2022, 52–53.

48 *Србија*, 20. фебруар 1923, Сремска Митровица.

thought that a strong "state-building" organization was needed to rule the newly formed state. However, the Vojvodina Radicals showed some of their ideological particularities. They distinguished themselves by their support of the idea of "Great Serbia" and by the denial of the idea of "one three-named nation". Later on, they accepted the official ideology, but they still remained bitter opponents of the Yugoslav ideology. They supported a centralistic social structure refusing any demands for autonomies or federalism which came from the Croats. The Radicals from Srem, who were known as the most energetic and organized part of the party, were the most determined in this respect. As far sa the other political parties are concerned, the Radicals always perceived them not only as opponents but also as anti-state and anational and they strove to stop their influence in Vojvodina. They rejected all demands for the autonomy of Vojvodina, stated by the opposition parties, thinking it would be fatal for the Serbs with respect to the ethnic structure of that province. The Radicals also feared the irredentistic acitivities of national minorities; on the other hand, the national minorities did not believe the Radicals owing to their policy of "nationalization" of Vojvodina.

Keywords: the Radical Party, Vojvodina, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the national question

Александар Животић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

КОМИНТЕРНА И ЦРНОГОРСКО НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ (1919–1941)*

Сажетак: У раду се на основу објављених и необјављених архивских извора совјетског и југословенског порекла те релевантне историографске и дневничко-мемоарске литературе анализира еволуција односа Коминтерне и југословенских комуниста као секције „међународног радничког покрета" према црногорском националном питању у Југословенској краљевини. Описане су социјалне и економске специфичности Црне Горе у моментима уједињења, као и политички и друштвени проблеми Црне Горе у југословенској заједници. Представљени су идеолошки узори и оквири сагледавања националног питања од југословенских комуниста, утицаји Коминтерне и Совјетског Савеза на изградњу, обликовање и практичну реализацију идеолошких поставки југословенских и црногорских комуниста, назначене главне карактеристике развојних фаза комунистичког погледа на положај Црне Горе у Југословенској краљевини и заокруживање процеса уобличавања црногорске националне посебности издвајањем из јединственог српског националног корпуса.

Кључне речи: Коминтерна, Југославија, Совјетски Савез, Црна Гора, Срби, национално питање, комунисти

Завршетак Првог светског рата, крах Руске империје, победа бољшевика у грађанском рату у Русији и стварање прве земље социјализма створили су глобалну алтернативу постојећем друштве-

* Рад је проистекао из истраживања у оквиру пројекта *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

ном систему. Бољшевичко инсистирање на темељном преображају друштвених и економских односа носило је собом и ултимативан захтев за редефинисањем постојећих међунационалних односа у етнички шароликим државним заједницама, што је подразумевало практичну реализацију до тада искључиво теоријских сагледавања односа између националног центра и периферије, конститутивних народа вишенационалних држава те односа између „главног народа" и националних мањина.

Широко познати појмови „нација" и „националност" ушли су у руски политички, научни и свакодневни речник у великој мери захваљујући руским социјалдемократама, који су, као што је познато, били прилично упознати са савременим западним друштвеним наукама, углавном немачким. Познати и често цитирани текст Јосифа Висарионовича Стаљина „Марксизам и национално питање" имао је фундаменталан значај за увођење тих појмова у свакодневну употребу. Написан у Бечу 1913. године, након победе бољшевичке револуције, постао је не само „азбука" националне изградње, већ и најважније оруђе за укорењивање нових појмова у руском језику, а одатле у вокабуларе комунистичких партија широм планете. Треба истаћи да многе базичне поставке изнете у том делу нису посебно оригиналне јер по својој природи сумирају схватање појма „нације" у немачкој науци током друге половине XIX и почетком XX века. Међутим, Стаљин је успео да ту материју претвори у јасно исковане формуле, и то тако вешто да се мноштво савремених руских етнолога и данас позива на његову дефиницију „нације" – као пример разумевања „нације" у науци краја XIX века. Насупрот томе, Лењин је критиковао Стаљиново схватање права нације на самоопредељење: док је Лењин инсистирао на томе да би „било погрешно схватити право на самоопредељење као било шта друго осим права на одвојено државно постојање", Стаљин је право на самоопредељење схватао као „право на организовање свог живота на основу начела аутономије", с правом на федерацију и правом на отцепљење.[1]

У свом делу, Стаљин такође даје дефиницију нације засновану на „четири карактеристике", од којих је свака обавезна.

1. „*Заједнички језик*" – Чеси одржавају свој идентитет у Аустроугарској захваљујући посебном језику.
2. „*Заједничка територија*" – „Северноамериканци" говоре истим језиком као и Британци, али територијално не чине са њима јединствену нацију.

1 Ю. П. Зарецкий, Национальность по-русски, *Русский журнал* 1 (2010), 15–28.

3. „*Заједнички економски живот*“ – Грузини су до XIX века живели у различитим економски одвојеним кнежевинама на истој територији и нису чинили јединствену нацију.
4. „*Национални карактер*“ – Ирци говоре истим језиком као Енглези, живе на истој територији и живе заједничким економским животом, али имају „заједнички ментални склоп“.[2]

У данима који су уследили после Октобарске револуције, посебно након формирања Комунистичке интернационале, Стаљинови ставови о националном питању постали су својеврстан идеолошки и практични оквир у чијим границама су комунисти широм света сагледавали различите аспекте националног питања. Док су се велике империје распадале, док су се стварале националне државе и формирали обриси будуће деколонизације, Стаљинове једноставно срочене форме нашле су своју званичну потврду у Декларацији права народа Русије донетој 15. новембра 1917. године. Прокламовани принципи равноправности и суверенитета народа Русије, права народа Русије на слободно самоопредељење до отцепљења и формирања независне државе, укидање свих националних и национално-верских привилегија и ограничења те слободан развој националних мањина и етнографских група које насељавају територију Русије постали су на тај начин модел по коме су југословенски комунисти у периоду конституисања југословенске државе формирали свој поглед на националне различитости у новоствореној држави и њено будуће државно уређење.[3]

Коминтерна је на свом оснивачком конгресу заузела став да је југословенска држава настала „применом оружане силе“ при чему је Србија као једна од земаља победница припојила делове поражене Аустроугарске. Нова држава је третирана као произвољни спој различитих региона које је на окупу држала оружана сила Србије. Из тог разлога Коминтерна је инсистирала на привремености новоуспостављених граница насталих војним поразом и распадом Аустроугарске и ставу да ће нове границе бити успостављене од стране совјетских власти после победе револуционарних снага.[4] Одатле је произилазио став да је на југословенском простору решено само

2 И. В. Сталин, *Марксизм и национальный вопрос*, Москва 1950.

3 О. И. Чистяков, *Становление Российской Федерации (1917–1922)*, Москва 2003, 112–114. У домаћој историографији постоје мишљења да је став југословенских комуниста о националном питању био заснован на својеврсном синкретизму „аустро-марксизма“ и Лењинових поставки о „самоопредељењу угњетених народа“. – К. Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, Београд 1994, 116–117.

4 A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd 1990, 87–88.

српско питање, а да ће се сва остала решавати у наредном периоду путем револуционарног преображаја. У етнички и конфесионално шароликој југословенској заједници црногорско национално питање, које је третирано као уско повезано са српским, имало је бројне специфичности и за комунисте многе нејасне особености које је тешко било уклопити у Стаљинове „четири карактеристике“ и Лењинове поставке о „угњетеним и угњетачким нацијама“ и задатке комунистичких партија „заосталих земаља“ које ради остварења револуционарних циљева треба да помажу националноослободилачке покрете предвођене буржоазијом. Иако се стицајем историјских околности Црна Гора формирала дуже време, а потом и егзистирала као посебна државна целина, у њој није постојала језичка, етничка и религијска посебност у односу на целокупан српски национални корпус. Насупрот томе, изражена свест о Црној Гори као интегралном делу српског националног простора и уверење да њени економски и друштвени потенцијали њој не гарантују самосталан развој чинили су остварљивом тежњу ка уједињењу природном и у условима српске војне победе на крају Првог светског рата. Из тих разлога се црногорско питање у новоствореној Југословенској краљевини није постављало као национално већ искључиво као државно.[5] Инсистирање присталица свргнутог краља Николе на посебности Црне Горе у југословенској заједници није подразумевало негацију уједињења и, сходно томе, тражење обнове државности. Са становишта схватања суштине националног питања од комунистичког покрета као интернационалне политичке снаге непостојање посебне националне свести у Црној Гори представљало је не само теоријски већ и практичан проблем, посебно ако се узме у обзир популарност комунистичке идеје у Црној Гори и победе на изборима за уставотворну скупштину 1920. године. На тај начин се популарност саме идеје у стварности сударала с историјски укорењеним националним идентитетом и народном традицијом.

Велики заокрет у националној политици југословенских комуниста догодио се средином 1922. године кад се званично одустало од

5 О уједињењу Србије и Црне Горе, Подгоричкој скупштини и „Божићној побуни“ опширније Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; *Прилози изучавању црногорског националног питања*, Никшић 1987; *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1987; Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Титоград 1969; *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981. и А. Животић, Српска војска и Божићна побуна 1919, *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, Београд 2020, 59–74; Уједињење и побуна. Црна Гора између српства и југословенства, *Патриотизам и национализам код Срба у XX веку: идеје и пракса*, Београд 2024, 83–156.

става о „троименом народу“. Полазећи од новоусвојеног становишта да је „теорија о народном јединству СХС онако како је формулише владајући српски блок само маска империјализма српске буржоазије, комунисти су се заложили за принцип самоопредељења као основе за решење постојећих међунационалних спорова.[6] Сима Марковић је 1923. године дошао до „закључка да су Срби, Хрвати и Словенци три нације или ако употребимо реч народ као синоним нације, три народа“. Истовремено, сматрало се да „сваки народ има суверено апсолутно право да се конституише у самосталну аутономну и политичку и економску и културну целину“.[7] Званично, црногорско питање је отворено нешто раније, на Првој земаљској конференцији 1922. године. Том приликом је Коста Новаковић, истакнути присталица леве фракције КПЈ, говорио о црногорском питању као о државноправном проблему. Ипак, у првој половини двадесетих година XX века комунисти су становништво Црне Горе посматрали као неодвојиви део српског племена, народа или нације, али су непрестано указивали на економске тешкоће у Црној Гори, уз уважавање тежњи за обновом црногорских државних традиција укинутих 1918. године.[8] У вези с тим Коста Новаковић је говорио да у „Црној Гори која је вековима била слободна држава а сада стављена под грубу чизму српске солдатеске и полиције, народ је стално незадовољан режимом. Очајно привредно стање ове, грешке режима и једним делом пропаганда споља – то су фактори незадовољства народа“.[9]

Кључно упориште свог будућег става о црногорском државном и националном питању Коминтерна је проналазила у совјетском ставу о непризнавању „уговора Версајског система“ по коме су „читаве земље и провинције, као што су Македонија, Црна Гора, Тракија, Добруџа, територије и градови Албаније, Далмације, Хрватске укључени у састав других држава без питања њихових становника“.[10]

Темељни акт Коминтерне на коме је темељила свој однос према националном питању на југословенском простору представљала је Резолуција Петог конгреса Коминтерне под насловом „Национална питања у Средњој Европи и на Балкану“ донета 8. јула 1924. у

6 Архив Југославије (АЈ), Комунистичка интернационала (КИ), 1922/16–11.

7 S. Marković, *Tragizam malih naroda. Spisi o nacionalnom pitanju*, Beograd 1985, 19, 26, 78.

8 Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)*, Београд 1983, 60–62, 68–72.

9 АЈ, КИ, 1922/16–9, 4.

10 *Меморандум Российской-Украинско-Грузинской делегации на Лозанской конференции по Восточном вопросу, 30 декабря 1922 г*, Документы внешней политики СССР, том VI, Москва 1962, 132.

Москви.[11] Полазило се од тога је да Југословенска краљевина вишенационална држава у којој „српска буржоазија спроводи своју хегемонију предводећи своју нацију која чини свега 39% укупног становништва“, а да су остали народи који чине већину подвргнути „мање или више“ националном угњетавању и да се против њих води политика денационализације. Следствено томе, тврдило се да су Срби, Хрвати и Словенци три одвојене нације и да теорија о јединственом троименом народу представља само „маску српског империјализма“.[12] С тим у вези, југословенским комунистима је стављено у задатак да „одлучно воде борбу против националног угњетавања у свим његовим облицима у циљу остваривања самоопредељења нација, помоћи национално-ослободилачким покретима, стремећи њиховом избављењу од утицаја буржоаских елемената и повезивању са општом борбом радничких маса против буржоазије и капитализма“. Истовремено, национално питање у Југославији није сматрано саставним делом уставног питања већ питањем „борбе национално угњетеног становништва за право његовог националног самоопредељења, као и питањем револуционарне борбе радничких маса Југо-Славије“.[13] Такође, „борба против националног угњетавања за право самоопредељења до отцепљења и за радничко-сељачку власт мора бити повезана с општом борбом против насилничке српске буржоазије, монархизма и политичких санкција Видовданског устава“. Иако се истицало да национално питање не може бити решено уставним изменама, комунистима је наложено да се борбе за измену устава „у циљу свргавања садашњег насилничког режима српске буржоазије и стварања што је могуће јачих гаранција и политичких права и слобода радничких маса угњетених народа“, обједињење напора радничких маса са циљем стварања радничко-сељачке власти и „разјашњење масама“ да само таква власт може да обезбеди коначно решење националног питања. Истицано је да национално питање мора да заузима централно место у политичком деловању комуниста зато што се само постојање бројних покрета против „националног угњетавања“ и за право на национално самоопредељење непосредно тиче интереса радничких маса. С тим у вези је наложено да залагање југословенских комуниста за национално самоопредељење мора бити изражено у форми издвајања Словеније, Хрватске и Македоније из југословенске заједнице и, сходно томе, образовања њихових националних држава.[14]

---

11 Российский государственний архив социалъно-политической истории (РГАСПИ), ф. 492, о. 1, д. 212, Л. 29–41.

12 РГАСПИ, ф. 492, о. 1, д. 212, л. 36.

13 РГАСПИ, ф. 492, о. 1, д. 212, л. 36–37.

14 РГАСПИ, Ф. 492, О. 1, Д. 212, Л. 38.

С обзиром на то да је доношење резолуције Петог конгреса Коминтерне хронолошки коинцидирало постепеним совјетским изласком из међународне изолације, који је започет британским, италијанским и француским признањем Совјетског Савеза почетком 1924. године, на југословенској страни су подстакнута нова размишљања о начину решавања спорних питања са СССР-ом и међусобном признању. Међутим, са совјетске стране су стизале збуњујуће поруке. Иако је совјетска влада званично подржавала југословенски територијални интегритет, став Коминтерне да се југословенска држава као творевина „западноевропског империјализма" мора разбити у српском делу југословенске јавности произвео је нове сумње у искреност совјетских намера с обзиром на то да се на Коминтерну гледало као на једну од кључних полуга совјетске спољне политике.[15] Совјетска влада је из тог разлога покушавала да санира учињену штету изашавши у јавност с Декларацијом о међународним питањима у којој се чврсто заложила за преуређење југословенске државе на федеративној основи (Словенија, Хрватска, Далмација, Србија, Црна Гора и Македонија) како би се на тај начин избегао рат у будућности.[16] Иако је то била помирљивија варијанта, ипак се није могао избећи утисак да се радило о јасном мешању у унутрашње ствари суверене државе, што је само оснажило изузетну резервисаност према Совјетима која је постојала у Београду.[17] Неколико месеци касније и сам Стаљин је у свом изузетно полемички обојеном говору 30. марта 1925. године нагласио да у вези с проблемима у решавању националног питања у Југославији право на одвајање не треба да се тумачи као обавеза конституисања независне државе, оштро критикујући поједине захтеве да „Хрвати обавезно образују независну државу" који су учестало долазили са совјетске стране. За њега је то било „погрешно становиште које мора бити одбачено". Ипак, ни Стаљинова директна интервенција није успела да амортизује негативан утисак који је створен код југословенских званичника.[18]

Усвојене програмске тезе на Петом конгресу Коминтерне утицале су на ставове заузете на Трећој земаљској конференцији КПЈ 1924. године да главну кривицу за заоштравање међунационалних односа

15 О главним правцима совјетске политике на Балкану опширније: О. Айрапетов, *Внешняя политика Советской Росии и СССР в 1920–1939 годах и истоки Второй мировой войны*, Москва 2020, 238–268.

16 РГАСПИ, Ф. 17, О. Д. 2, Л. 2–5, *Протокол 4, 19 июня 1924.*

17 О улози Коминтерне у спољној политици Совјетског Савеза опширније: А. Ватлин, *Коминтерн: идеи, решения, судьбы*, Москва 2009, 129–148.

18 А. Животић, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан (1938–1941)*, Београд 2020, 82–83.

у земљи сноси српска буржоазија, која је „пре рата водила завојевачку политику у Македонији и Албанији“ и у новоствореној држави „гуши црногорску аутономију“. Ипак, у самој резолуцији конференције питање разлика између Срба и Црногораца није потпуно дефинисано, мада се на основу аналогије с дефинисањем Македонаца као посебне нације ипак наговештавао став о националној посебности Црногораца.[19] То истицање у самој пракси није представљало корак ка даљој афирмацији црногорске националне посебности у ставовима југословенских комуниста. У наредном периоду се инсистирало на формирању црногорске републике у оквиру Балканске федерације, али без истицања црногорске националне посебности.[20] Иако се на Трећем конгресу КПЈ 1926. године индиректно наговештавао став о националаној самобитност Црногораца, теза није потпуно разрађена.[21]

На Дрезденском конгресу 1928. године окончан је процес афирмације црногорске нације. Најпре је оцењено да у „Црној Гори, која је после Првог светског рата помоћу француског и енглеског империјализма лишена своје државне самосталности и присаједињена држави СХС, спроводи великосрпска буржоазија дивљачки окупаторски режим пљачка сиромашно сељаштво ‘братске’ Црне Горе (репарације, гарнизонирање итд.). Отуд црногорско сељаштво, притиснуто страховитим прогонима и глађу и опљачкано до коже, тежи к независности Црне Горе“. Посебно је наглашено да ће партија „најпотпуније помагати све акције маса које воде образовању независне Црне Горе, притом безобзирно демаскирајући директне експоненте хегемонистичког режима и колебљивост буржоаског вођства Црногорске федералистичке странке[22] објашњавајући масама да се коначно ослобођење црногорског народа може осигурати само извојевањем радничко-сељачке власти и стварањем Балканске федерације радничко-сељачких република“.[23] Од тог момента се у партијској литератури говорило искључиво о „црногорском народу“. Ипак, мора се приметити да је изостало објашњење радикалне промене партијског става према црногорском националном питању.

19 Д. Бојковић, Национална политика Комунистичке партије Југославије 1918–1928: отварање црногорског питања, *Историјски записи* LXXXVI, 3–4 (2013), 189–190.

20 АЈ, КИ, 1926/5.

21 Бојковић, Национална политика Комунистичке партије Југославије 1918–1928: отварање црногорског питања, 191–192.

22 О односима између црногорских комуниста и федералиста опширније: Д. Вујовић, *Црногорски федералисти 1919–1929*, Титоград 1981, 342–354.

23 *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II, *Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937*, Београд 1947, 163.

С тим у вези, спровођење постулата националне политике Коминтерне је у Црној Гори имало свој посебан израз. За разлику од других националних питања на југословенском простору којима се приступало са становишта потребе националне еманципације са циљем остварења државне посебности (Словенија, Хрватска) или територијалног конституисања посебних области и националне интеграције целокупног словенског становништва у јединствену нацију на том простору (Македонија), у случају Црне Горе је на основу некадашњих реминисценција на државну посебност требало створити нову нацију. У томе се састојала посебност деловања комунистичког покрета јер до тада није постојала ниједна друштвена ни политичка снага која се у свом јавном или политичком деловању залагала за издвајање Црне Горе и Црногораца из општег српског националног корпуса. У том смислу је постојала и јасна дистинкција у односу на црногорске федералисте, чија је политика била утемељена у црногорској ранијој државној посебности и, сходно томе, потреби за очувањем црногорске посебности у југословенској заједници. Они су, наиме, у свом политичком деловању увек истицали своју припадност српском национу. За разлику од комуниста, црногорски федералисти су сматрали да Црна Гора не може да опстане као посебна држава из економских и политичких разлога, али да је централистичким системом у новоствореној држави изгубила не само утицај у процесу одлучивања, већ да је и запостављена у економском и политичком развоју, па су своју политику заснивали на отпору том систему. Борили су се против државног централизма декларишући се као Срби и захтевали су равноправност не на националној већ на регионалној и покрајинској основи. Критиковали су централизам као појаву насталу не из потребе да се заштити српство већ „класни интереси српске буржоазије". Уставни поредак заснован на Видовданском уставу су из тих разлога сматрали подједнаким насиљем према српском, хрватском и словеначком народу, а самим тим над читавим југословенством за које су истицали да по дефиницији треба да представља равноправност свих уједињених области.[24]

Југословенски комунисти су, користећи се општим постулатима Коминтерне кад су у питању југословенска држава и национално питање, покушавали да један тако сложен и велики прелом у животу једног народа изведу прилично једноставним и крајње шематизованим методама заснованим на идеолошким представама и пропагандним фразама. Примењујући постулат о „народу хегемону" и

24 B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979, 289–290.

следствено томе „српској буржоазији која стоји на челу српског народа“ као „народа угњетавача“ у југословенској држави стварана је пропагандна представа о Црној Гори као „поробљеној земљи“ што је „насилним путем“ учинила Србија већ приликом самог уједињења. Тиме се „ударало“ не само на начин уједињења и стварања државне заједнице већ и на саму идеју уједињења као такву, што је у политичком и идеолошком смислу представљало „корак“ даље у односу на некадашње присталице краља Николе и црногорске федералисте у југословенској држави. У наредној фази развијана је задата слика у правцу стварања спознаје о експлоатацији и угњетавању Црногораца у Југословенској краљевини и истицано право на самоопредељење, отцепљење и стварање „Совјетске Црне Горе“.[25] У свакодневним политичким борбама и пропагандним акцијама ради придобијања већег броја присталица истицани су „делимични захтеви“: „истеривање српске војске и жандара“, противљење служењу војске ван територије Црне Горе, слободно ношење оружја, исплата ратне штете, противљење „србизирању црногорских установа“, посебно школског и судског система, наметања екавице, што је код црногорског становништва требало комунистима да дâ ореол бораца за очување традиционалних форми друштвеног живота до којих је знатан део становника Црне Горе и те како држао.[26]

У комунистичком покрету није постојао консензус о организационим формама које су имале задатак да омогуће остваривање тако дефинисаних циљева. На Четвртој земаљској конференцији у Љубљани у децембру 1934. године делегат из Црне Горе је сматрао да би у црногорском случају требало покушати исто као и у случају Хрватске и Словеније – стварање посебне црногорске комунистичке партије. Такав став је образлаган уверењем заснованим на важности црногорског националног питања и осећају угњетености Црне Горе у југословенској држави. Ипак, предлог није прихваћен већ се приступило формирању „групе црногорских националних револуционара“ као што је то раније био случај у Словенији и Хрватској, где такав модел организовања по револуционарним мерилима није био успешан. Формирање такве групе је подразумевало образовање леве групе црногорских федералиста и стварање чвршћег револуционарног језгра које би своје деловање заснивало на слободарским традицијама Црногораца, уз прихватање неког традиционалног гесла које би истовремено било традиционалног карактера, али и идеолошки

25 S. Bandžović, Sovjetska „Pravda“ o unutrašnjim prilikama i spoljnoj politici Jugoslavije (1919–1941.), *Prilozi* 34 (2005), 172.

26 B. Gligorijević, *Kominterna. Jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, 282–283.

пријемчиво.[27] Илустративан пример је поређење Божићне побуне из 1919. са Битком код Грахова 1862. године или довођење у исту раван традиционалног хајдуковања с тада честим оружаним отпорима власти (убијање жандарма, порезника...). Инсистирање на ставу да се у југословенској држави „Црногорци осјећају угњетени", који је доминирао на Четвртој земаљској конференцији, пренело се и на партијско дистанцирање од наслеђа Јована Томашевића. Став да у Црној Гори „има другова који бранећи успомену на Јована Томашевића говоре да је тзв. уједињење 1918. било прогресивно" имплицирао је партијски закључак да је реч о „опортунистичком скретању са партијске линије у националном питању"[28] и значио је да су у складу с идеолошким оквиром Коминтерне југословенски комунисти чврсто заузели позицију црногорске националне посебности.

Други битан елемент пропагандног деловања на плану националне политике тицао се традиционалних веза Црногораца с Русијом још из времена борби за национално ослобођење и уједињење. Стварањем Совјетске Русије, а потом и СССР, црногорски комунисти су сматрали да су они једини и природни носиоци и чувари тих веза и да су руска помоћ и потпора једини гарант националног ослобођења Црне Горе. Из тог разлога су истицали да они у будућности не виде Црну Гору као самосталну државу већ као саставни део Совјетског Савеза. Тако се често дешавало да се по традиционалном кључу финансијска средства не траже од Коминтерне као штаба светске револуције већ од совјетске државе директно.

Међутим, на самом делу основна идеја о црногорском народу као посебној националној целини тешко је прихватана међу самим црногорским комунистима пре промене структуре партије у периоду 1929–1932. На схватања старијих генерација црногорских комуниста нису утицали само традиција, поимање прошлости и осећај припадности српском народу већ и сам ток најновијих догађаја у вези са организовањем Божићне побуне, утицај Италије на догађаје непосредно везане за саму побуну, али и њена помоћ црногорским емигрантима у организовању оружаних формација на југу Италије и сарадњу с Косовским комитетом.

Такође, комунистички покрет у Црној Гори је потекао од традиција демократског карактера утемељених у снажном социјалном програму који је био дубоко повезан с одлукама Подгоричке скупштине,

27 *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II, *Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937*, Београд 1947, 230–231.

28 С. Бабовић Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929–1941*, Подгорица 2002, 284.

што је резултирало широком подршком бирача на изборима 1920. године. Сам покрет који је предводио Јован Томашевић[29] на националном плану је стајао чврсто на позицијама југословенског уједињења и оштре критике политике присталица свргнутог краља Николе.[30] Јован Томашевић је у лето 1919. године изабран у покрајинско руководство бјелашке организације „Организација омладине", али је услед сукоба између комуниста и грађанских политичких партија наредне године иступио из ње.[31] Смрт Николе Томашевића, која се хронолошки подударила с променама основног партијског курса у односу на национално питање, снажно се одразила на промену ставова црногорских комуниста. Иако су традиције тог покрета биле живе и почетком тридесетих година кад се структура црногорских комуниста драстично изменила као последица државне репресије и уласка у партију нове генерације комуниста – махом студената и гимназијалаца идејно подложнијих стремљењима Коминтерне и партијског вођства, то се посебно манифестовало у њиховом односу према националном питању. Остаци старије генерације црногорских комуниста су, бранећи успомену на деловање Јована Томашевића и прве генерације црногорских комуниста, истицали да је у Југословенској краљевини угњетавање Србије и Црне Горе било подједнако и прогресивно.

---

29 Јован Томашевић (1892–1924). Гимназију је похађао на Цетињу, Сремским Карловцима и Београду, где је матурирао и уписао Правни факултет. Био је активан у редовима студентске омладине која је водила борбу против краља Николе. Због учешћа у Бомбашкој афери 1907. године против књаза Николе био је осуђен у одсуству на десет година робије. Амнестиран је 1910. после чега се вратио у Црну Гору, учествовао у балканским ратовима и радио као учитељ. У Првом светском рату се борио у редовима црногорске војске до њене капитулације 1916. године. Одбивши капитулацију, придружио се српској војсци у повлачењу преко Албаније. Одатле је евакуисан у Марсеј, где је привремено радио у фабрици. Дипломирао је права на Универзитету у Поатјеу 1918. године. Српска влада му је укинула стипендију због подршке Октобарској револуцији. Почетком следеће године вратио се у Црну Гору, где је радио на стварању социјалистичких организација које су преко својих делегата биле представљене на Оснивачком конгресу СРПЈ(к) 1919. у Београду. Од формирања Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору у априлу 1920. године био је на његовом челу. На изборима за Уставотворну скупштину 1920. године био је носилац листе КПЈ за Црну Гору, на којој је изабран са још тројицом кандидата за посланика. После доношења „Обзнане" развио је широку делатност у оквиру Независне радничке партије Југославије, као форме легалног политичког деловања комуниста. Радио је до смрти као адвокат на Цетињу. Писао је у радничким листовима и часописима. Оставио је у рукопису студију о црногорском националном питању.

30 Ј. Јовановић, *Орао на Јанику*, Београд 1963, 76–78.

31 Д. Вујовић, *Црноїорски федералисти 1919–1929*, Титоград 1981, 26.

Централно партијско вођство је поменуту подвојеност у Црној Гори сматрало „опортунистичким скретањем“ с партијске линије у националном питању које треба „потпуно разбити“. С тим у вези су припремани посебни прогласи и специјализована брошура о црногорском националном питању у којима је требало разјаснити став КПЈ о црногорском питању и указати на све „облике пљачке и угњетавања црногорског народа од стране српског империјализма“. Ипак, упркос реторичком залагању, на самом терену су резултати били врло скромни – стварање „групе црногорских револуционара“ остало је на покушају формирања савеза са црногорским одметницима и емигрантима-повратницима из италијанских логора.

Упркос бројним упозорењима, међу којима је најгласније било оно Лабуда Кусовца, да постоји могућност да се у акције црногорских комуниста умеша фашистичка Италија „која свим силама тежи да упливише на догађаје у Црној Гори у своју корист“, део комунистичке активности је пошао управо тим путем: секретар партијске организације Адолф Мук[32] је планирао оружане акције уз помоћ групе федералиста наоружаних италијанским оружјем. Наводни циљ је било одвајање Црне Горе из Југословенске краљевине и њено прикључење Совјетском Савезу. Променом основне линије Коминтерне у погледу националног питања после 1934. године и, сходно томе, главних праваца совјетске политике, одметање у шуме се наставило све до 1936. године, што се поклапа с дефинитивним заокретом совјетске политике у односу на национално питање кад је такав вид деловања означен као тероризам и „лево секташтво“.[33]

Бунтовна природа Црногораца, традиција одметништва и селективан однос према државним законима уклапали су се у идеолошки амбијент илегалног деловања партије и уз изражене социјалне тензије и економске тешкоће су утицале на омасовљење партијских редова међу млађим и образованијим Црногорцима, а не однос партије према црногорском националном питању који је кроз партијске

32 Адолф Мук (Котор 1893 – Херцег Нови 1943). Био је члан КПЈ од оснивања 1919. Бавио се трговином. Члан Централног комитета КПЈ од 1934. На Бечком пленуму 1935. подржао је Милана Горкића, против кога је том приликом иступила група „левичара“. На истом пленуму је одређен за члана Политбироа задуженог за Македонију и Црну Гору. После полицијског осујећења акције слања југословенских добровољаца у Шпанију ухапшен и осуђен на 10 година затвора. Исте године је искључен из партије јер је током полицијског саслушања одао бројне партијске тајне. Због слабог држања у полицији, комунисти нису покушали да га извуку из затвора у Сремској Митровици 1941. године. Пошто је одбио сарадњу с Италијанима, стрељан је по налогу италијанског префекта у Херцег Новом.

33 Gligorijević, *Kominterna. Jugoslovensko i srpsko pitanje*, 283–284.

структуре наметан том свакако најборбенијем делу партије и у самој Црној Гори и у универзитетским центрима – Београду, Скопљу и Загребу.

Приликом припрема за одржавање Пете земаљске конференције КПЈ у јесен 1940. године, црногорски комуниста Милован Ђилас је заступао став о самобитности црногорске нације, у чему су га подржали Едвард Кардељ и Јосип Броз Тито, док је Моша Пијаде сматрао да се процес формирања посебне црногорске нације још увек налази у својој прелазној, односно развојној фази, те да се она јавила касно као последица „српског терора": „Црна Гора је имала своју државну 'независност', али у којој је стари режим из претензија за проширењем своје територије подржавао легенду да су Црногорци Срби, те се формирање Црногораца у нацију врши тек кад су и Црногорци имали да осете српско насиље и експлоатацију." Ђиласов приступ се заснивао на тези о конституисању савремене црногорске етничке нације путем њеног постепеног етнополитичког издвајања из ширег српског националног корпуса.[34] Оштро је критиковао став Моше Пијаде „да насилно србизирање не може да спречи коначно формирање македонске и црногорске нације" сматрајући да се та два питања не могу стављати у исту раван. Такође, за разлику од Пијаде сматрао је да је процес формирања нација на југословенском простору завршен, а ту тезу су подржали и Јосип Броз и Едвард Кардељ.[35]

Радећи на реферату о националном питању, који је требало да буде изнет на Петој земаљској конференцији КПЈ у Дубрави код Загреба од 19. до 23. октобра 1940. године, Пијаде је своје излагање под насловом „Тезе о националном питању", у складу са постојећим шематизованим ставовима Коминтерне о националном питању, поделио на поглавља која су се тицала развоја националног питања до почетка „другог империјалистичког рата", теоријских поставки марксизма-лењинизма о националном питању, главних карактеристика националног питања у југословенској држави, односа КПЈ према националном питању, особености националног питања у условима „другог империјалистичког рата" и положаја Краљевине Југославије у „другом империјалистичком рату".[36] Пето поглавље је недовршено, док цело треће недостаје. Из тог разлога се може претпоставити да концепт о националном питању у Македонији, Црној Гори и на Ко-

34 АЈ, ЦК КПЈ, 1940/14–12; *Izvori za istoriju SKJ*, tom I, knj. 10: *Peta zemaljska konferencija KPJ*, Beograd 1980, 385–386.

35 Д. Бојковић, Црна Гора у националној политици и организационој структури Комунистичке партије Југославије 1929–1941, *Историјски записи* LXXXVIII, 1–2 (2015), 209–210.

36 АЈ, ЦК СКЈ, 1940/14–12, 1.

сову представља део трећег поглавља под насловом „Национално питање у Југославији". Свој започети реферат Моша Пијаде није завршио, пошто су Јосип Броз и Едвард Кардељ у току припрема Пете земаљске конференције КПЈ одлучили да реферат о националном питању састави и поднесе Милован Ђилас. Њихова одлука је уследила после увида у Ђиласове оштре коментаре исписане на маргинама Пијадиних „Теза о националном питању", што сведочи и о суштини односа двојице водећих југословенских комуниста. Ђиласов реферат о националном питању није сачуван, али се може претпоставити да је садржао основне поставке изнете у нацрту Моше Пијаде уз инкорпорирање главнине Ђиласових примедаба. Сам Ђилас у својим сећањима не наводи главне поставке свог реферата, али истиче да је „морао заменити Мошу Пијада у реферату по националном питању, јер је његов био сасвим слаб" док је Ђиласову обавезу везану за реферат о питањима партијске агитације и пропаганде преузео Борис Кидрич.[37] Током дискусије о Ђиласовом реферату није било већих спорења, сем у погледу дела текста који се тицао Македоније јер је македонски делегат Методиј Шаторов тражио да се у њега унесу делови о потреби истеривања српских колониста из Македоније. Ђилас, а потом и Јосип Броз сагласили су се са ставом да треба протерати жандарме, али не и колонисте. Шаторов је инсистирао на јасном националном одређењу и протеривању Срба, што је Броз заједно с Ђиласом, који се позивао и на Стаљинов став о забрани протеривања руских колониста с Кавказа, одбио истичући да се на ствар мора гледати с класне стране, а не националне, и да се не сме дозволити да пролетери протерују пролетере.[38] Индиректно, прихватање таквог става као главне линије партијске политике у погледу Црне Горе значило је да се инсистира на изградњи домаћих структура власти и државне администрације и у складу с класним схватањем појма нације на посебној црногорској нацији издвојеној из јединственог српског националног корпуса.

На основу фрагментарно сачуваних извора може се закључити да је под утицајем Коминтерне и совјетске праксе вођство југословенских комуниста стајало на становишту да у погледу „форми националног угњетавања у Црној Гори" буржоазија осећа „превласт српског капитализма слично као у Македонији". То би у стварности значило да се на Црну Гору гледа као на колонијално подручје на коме владајућа нација дозвољава развитак само уколико то одговара потребама владајуће класе владајуће нације, посебно у експлоатацији сировина и да се црногорска буржоазија осећа „подвлашћена

37 M. Đilas, *Ideal i profesija. Uspomene revolucionara*, Beograd 2024, 282.

38 Исто, 282–283.

и царинском, пореском, саобраћајном, кредитном итд. политиком државе и њених кредитних установа". С друге стране, ситна буржоазија је углавном иста као и у Македонији, осећа појачану конкуренцију индустријских производа из осталих делова Југославије и сматра се запостављеном у кредитној и пореској политици државе те из тих разлога почиње убрзана пауперизација тих друштвених слојева, због чега оштро реагују на све врсте „културног (србизирање) и политичког угњетавања". Стајало се на становишту да је „национално подјармљивање" Црне Горе започело уједињењем и да је оно за сељаштво истоветно као капиталистички поредак, што је доказивано укидањем остатака гентилних уредаба и слобода као што је отуђивање заједничких племенских шума и испаша.[39] Под формама националног тлачења црногорског сељаштва сматрани су и јављање ситног политичког апарата, раније непознатог у Црној Гори, знатно повећавање пореског притиска, укидање племенске војске, увођење стајаће војске као процеса који су започети, али нису довршени током владавине краља Николе, разоружавање народа и убрзани процес пауперизације.[40] Уз то, тврђено је и да је црногорско сељаштво „јако притиснуто политиком државног капитала (дуван)", државним и општим порезима и таксама и „страховитим жандармеријским терором који у неким областима Црне Горе влада већ 15 година". Терет аграрне кризе, несразмерно високе цене хране (220 динара за 100 кг кукуруза у октобру 1935. године кад је цена на велико у Војводини била 80–90 динара) и „све већа немогућност исељавања и све јаче задуживање" сматрани су плодом „велико-српског империјализма" које је црногорско сељаштво јасно уочавало. За пролетаријат Црне Горе се наводило да национално угњетавање доживљава у „облику много нижег стандарда живота", док као сезонски сељак (печалбар) пролетер подноси низ шикана и израбљивања од полицијских власти. Тврдило се да се у државним предузећима осећа протежирање „србијанских елемената".[41]

У складу с базичним идеолошким поставкама било је неизбежно сагледавање класног и партијског односа према црногорском националном питању. Сматрало се да слабост танког слоја црногорске буржоазије, њен страх од социјалне револуције и ускост саме црногорске економске базе те њен сопствени економски развитак чине да је она кључни „експонент велико-српске хегемоније". За илустрацију так-

39 АЈ, ЦК СКЈ, 1940/14–12, прилог, 1–5.

40 О војним реформама у Црној Гори и стварању стајаће војске опширније: S. Martinović, *Crnogorska vojska 1854–1916*, Cetinje 2018, 56–110.

41 АЈ, ЦК СКЈ, 1940/14–12, прилог, 1–5.

ве тврдње коришћен је пример банкара, индустријалца, председника цетињске општине и народног посланика ЈНС Николе Зубера. Тврдило се да се буржоаски слој залаже за очување постојећег уређења и да не тежи афирмацији Црногораца као посебне нације те да својим политичким и друштвеним деловањем „подупире разне велико-српске странке (ЈРЗ, ЈНС, радикале и демократе)". За варошку ситну буржоазију се веровало да је један њен део политички оријентисан као и крупна буржоазија, док се већи део саме интелигенције оријентише црногорски национално или барем федералистички. Политичко деловање црногорских федералиста (Саво Вулетић, Михаило Ивановић и Секула Дрљевић) за југословенске комунисте је представљало најтипичнији израз тежње за компромисним решењем црногорског националног питања јер су „произашли из некадашњег зеленашког противсрпског покрета", па је сматрано природним што су раније тражили и нашли известан ослонац у политици ХСС. Истицало се да је црногорско сељаштво врло оштро реаговало на „србијански империјализам нарочито у периоду велике комитске акције", која је дефинисана као „национално револуционарна акција 1921–24. године после разбијања КПЈ, која је 1920. овде имала огромне масовне симпатије". Чврсто се веровало да у тој борби, „која ни до данас није и не може бити ликвидирана него само заоштрена", црногорско сељаштво врши оно што буржоазија није могла, односно да „користи црногорску нацију, да постаје основним носиоцем њеног формирања". Наглашавано је да питање социјалног ослобођења, као кључни моменат свог ослобођења „испод јарма полицијског притиска, беде и заосталости", црногорско сељаштво посматра искључиво кроз призму свог националног ослобођења, што је доказивано чињеницама да је црногорско сељаштво 1920. године из тог разлога већински гласало за комунисте и републиканце[42] који су имали федералистички програм. Посебно је истицано тадашње деловање Јована Ђоновића којег су комунисти у предвечерје Другог светског рата подругљиво називали „прирепком Беле руке". Потом, између 1920. и 1924. године, црногорско сељаштво је подржавало комитске акције, а од 1923. до 1927. дало је највећи број федералистичких гласова, што је, из угла комуниста, федералисте у основи чинило сељачком партијом са варошким „ситно-буржоаским вођством". На тај начин је објашњаван изборни неуспех Савеза земљорадника у Црној Гори јер је по речима Моше Пијаде била „изразито велико-српска" политичка групација, посебно

42 О програмским начелима Југословенске републиканске странке и погледу на национално питање у Југословенској краљевини опширније: А. Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*, Београд 2020.

у погледу ставова њених првака у Црној Гори – Новице Шаулића и Стојана Церовића који су се у стварности у свом политичком деловању залагали за сузбијање постојећих племенских подвојености и политичких сукоба са циљем јачања југословенске заједнице, пошто у периоду југословенског парламентаризма није никада успела да „окупи око себе масе", иако је на изборима 1927. године добила један мандат у Црној Гори.[43]

Посебно се наглашавало да је за комунисте црногорско сељаштво било главни резервоар револуционарног покрета за црногорско национално ослобођење, а да је пролетаријат у Црној Гори „као и свуда неопходан и природан савезник и вођа сељаштва у борби за национално ослобођење".[44] Вођство југословенских комуниста је чврсто стајало на становишту да је у Црној Гори сељаштво главни носилац „завршавања процеса конституисања Црногораца као нације и њихове борбе за национално ослобођење" и да је та „национално ослободилачка борба у ствари израз борбе за ослобођење испод јарма капиталистичке експлоатације и за остварење могућности економског развитка на бази развитка продуктивних снага којима су данашњи империјалистички односи силна запрека". То је, према њиховом мишљењу, у условима унитарне Југословенске краљевине, представљало израз тежње црногорског сељаштва за сопственом црногорском сељачком републиком, а сељаштво може постићи тај циљ и осигурати своје тековине само ако му „револуционарни пролетаријат буде савезник и вођа ако се ослободи данашњег ситно буржоаског компромисног вођства из редова федералистичке странке".[45]

После априлског слома Југословенске краљевине једно од најважнијих питања и за совјетске дипломате у Београду и за централу Коминтерне у Москви било је упознавање с карактером окупационе поделе југословенске територије и, сходно томе, с могућностима за даљи рад комуниста у условима окупације и анексије појединих делова југословенске државне територије те стварања „сателитских творевина".[46] У погледу окупационе поделе југословенског простора, линијом совјетске дипломатије се дошло до информација да је између Немачке и Италије, односно између министара Ћана и Рибен-

43 D. Bojković, Jedan nepoznat dokument Komunističke partije Jugoslavije o nacionalnom pitanju u Makedoniji, Crnoj Gori i na Kosovu, *Istorija XX veka* 17 (2016), 189.

44 АЈ, ЦК СКЈ, 1940/14–12, прилог, 1–5; Bojković, Jedan nepoznat dokument Komunističke partije Jugoslavije o nacionalnom pitanju u Makedoniji, Crnoj Gori i na Kosovu, 190.

45 АЈ, ЦК СКЈ, 1940/14–12, прилог, 1–5.

46 О окупационој подели територије Краљевине Југославије опширније: B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941*, Beograd 1992, 111–132.

тропа, током разговора у Бечу између 20. и 22. априла 1941. године дошло до озбиљних несугласица, наиме, Немци су били незадовољни италијанским претензијама да успоставе свој протекторат над Хрватском, да заузму Далмацију и Црну Гору и да успоставе контролу над значајним делом Македоније уз границу с Албанијом.[47] У исто време, крајем маја 1941. године, располагало се информацијама да је у Црној Гори уведена потпуна италијанска управа, али да се не може формирати јасна представа о статусу те области. Ситуација у Црној Гори је за Коминтерну и совјетску дипломатију била прилично нејасна и сматрали су да ће Немци то питање тек решавати, али да ће се у сваком случају ићи на некакав вид обнове црногорске државности чије ће границе накнадно бити одређене. На такав закључак су их наводиле информације да су Италијани на Цетињу поставили свог грађанског комесара Мацолинија и да се на краљевском дворцу на Цетињу упоредо с италијанским заставама налазе и заставе династије Петровића и Црне Горе из доба њихове власти. То је било у дубокој супротности с визијама Коминтерне, Совјета и југословенских комуниста о будућности тог простора.[48]

Непосредно по отпочињау немачког напада на СССР, Георги Димитров је 30. јуна 1941. године добио налог од Молотова да преко комунистичких партија у окупираном делу Европе организује широк покрет отпора Немцима.[49] У складу с тим, истог дана је послата депеша Јосипу Брозу, у којој му је дато јасно упутство за отпочињање оружане борбе. Требало је хитно започети формирање партизанских одреда и борбу у немачкој позадини, нападати војне фабрике, магацине, складишта горива, аеродроме, уништавати пруге, кидати телефонске и телеграфске везе, ометати покрете немачких трупа. Исто тако, требало је организовати сељаке да крију житарице и склањају стоку у шуме. Непријатеља је требало „терорисати како би се осећао као у опседнутој тврђави".[50] Према совјетским оценама, позив Коминтерне и СССР-а се у целој Европи највише осетио на простору Југославије, посебно у централним деловима Србије и у Црној Гори. Последњег дана јула 1941. године, Димитров је известио совјетско вођство да располаже информацијама из хрватског генералштаба да се устанак у Црној Гори брзо развија, да је обухватио око 25.000 устаника, да њима руководе углавном комунисти и да га је Јосип Броз

47 Архив внешней политики Российской федерации (АВПРФ), 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 36.

48 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 39–40.

49 Г. Димитров, *Дневник 9. март 1933. – 6. февруари 1949*, София 1997, 237.

50 РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 11, л. 61, *Шифровка от 30 июня 1941.*

обавестио да се устанак у Србији и Црној Гори добро развија, али да им треба доставити оружје и муницију и упутити неколико совјетских војних специјалиста. У случају позитивног одговора, партизани би се постарали да одреде и осигурају места слетања совјетских авиона. Те вести су у Москви дочекане с видним оптимизом и веровањем да постојећи широко распрострањени покрет у коме комунисти имају водећи значај може довести до остварења раније прокламованих циљева.[51]

О устанку на простору Црне Горе је већ 20. јула 1941. извештавала и московска *Правда*. Позивајући се на извесног новинара који је стигао из Црне Горе у Цирих, а који је током Априлског рата боравио у Црној Гори, *Правда* је писала да „после окупације Југославије црногорски народ није положио оружје". Готово еуфорично се наглашавало да је црногорски народ „веран борбеним традицијама својих предака" готово цео ступио у герилске јединице, а да је мала Црна Гора при деоби југословенског простора предата у „руке Мусолинијевих шакала". Истицало се да је италијански окупатор настојао да прогласи „карикатуралну независност Црне Горе", али да се у Црној Гори чак ни силом није могла образовати „марионетска влада". *Правда* је отворено писала о томе да Италијани не успевају да пронађу адекватног кандидата за црногорски престо и да њихове присталице уплашене гнева црногорског народа немају храбрости да ступе у владу коју би образовали Италијани. Наглашавало се да се „партизанска борба" упркос репресалијама италијанског окупатора успешно развија и да су устаници створили солидну основицу у црногорским планинама.[52] Видно инсистирање на појму „црногорски народ" и синтагми „борба црногорског народа" импликовало је стварање посебне црногорске нације у условима револуционарне борбе.

Други извор *Правде* за који се тврдило да је из Загреба, а за који можемо претпоставити да је то био обавештајни центар који је водио Јосип Копинич, јављао је да се на границама Херцеговине и Црне Горе воде огорчене борбе између устаника и окупаторских трупа. По њему, партизанске трупе у Црној Гори се крију по шумама и планинама и изненадно наносе ударе по италијанским јединицама. Извештавало се да су црногорски партизани у околини Требиња успели да разбију италијанске и усташке снаге. Истицало се да су и Немци у званичним извештајима били принуђени да признају да на простору Црне Горе постоје снажна герилска дејства. Посебно се наглашавало да је „варварски немачки напад на Совјетски Савез" изазвао буру не-

51 РГАСПИ, ф. 495, о. 184, д. 7, л. 149, *Шифровка от 28 июля 1941.*

52 Чернагорский народ борется с фашистами, *Правда* 199 (8607), 20 июля 1941, 4.

задовољства у најширим слојевима народа Црне Горе. Није пропуштена прилика да се истакне да је „црногорски народ који је одувек себе сматрао крвно везаним за велики руски народ одмах одговорио на криминалну агресију немачког фашизма јачањем своје незаустављиве борбе против страног завојевача".[53] Пропагандно је наглашавано да су црногорски устаници успели да униште цео италијански батаљон који се припремао за пребацивање на Источни фронт. Није пропуштена прилика ни да се посебно истакне да свакодневно јачање устаничког покрета у Црној Гори доводи до све снажнијег италијанског војног одговора и довођења нових италијанских јединица на простор Црне Горе.[54] Иако је чланак московске *Правде* имао посебну идеолошку ноту усмерену превасходно ка пропагирању деловања партизанског покрета, за Совјете је изузетно важно било и пропагандно повезивање устанка у Црној Гори за немачки напад на Совјетски Савез како би се посебно истакла устаничка везаност за „прву земљу социјализма", њено покровитељство над народом Црне Горе и индиректно наговестио начин решавања црногорског националног питања у југословенској држави након победе покрета отпора под вођством комуниста у ослободилачком и револуционарном рату.[55]

Велики заокрет у политици Коминтерне и Совјетског Савеза у вези са стварањем широког „народног фронта" с идеолошки сродним покретима, јачање унутрашње кохезије делимичним повратком русификацији земље и уставне промене које су омогућиле даљу федерализацију Совјетског Савеза после 1936. године створили су идеалан оквир у који је Коминтерна преко своје југословенске испоставе – КПЈ могла да „укалупи" црногорско национално питање. То је правно санкционисано одлукама АВНОЈ-а – стварање посебне федералне јединице без изражене националне посебности и језичке одвојености као кључних разлика у односу на „народ хегемон" – модел прихватљив и популаран у црногорској средини који је на дуже стазе водио ка дуалном, а потом сасвим посебном националном идентитету оличеном у чврстој афирмацији црногорског етничког национализма у периоду између 1944. и 1948.

53 Исто.

54 Исто.

55 Опширније о односу Совјетског Савеза и Коминтерне према питању организовања оружаног отпора у Црној Гори А. Животић, СССР и питање организовања оружаног отпора у Црној Гори 1941, *Историјски записи* XCV, 1–2 (2022), 61–74.

Aleksandar Životić

THE COMINTERN AND THE MONTENEGRIN NATIONAL QUESTION (1919–1941)

Summary

The Yugoslav communists, using the general postulates of the Comintern when it comes to the Yugoslav state and the national question, tried to bring about such a complex and major turning point in the life of a nation with fairly simple and extremely schematized methods based on ideological representations and propaganda phrases. Applying the postulate about the "hegemonic nation" and consequently the "Serbian bourgeoisie that stands at the head of the Serbian people" as the "oppressor nation" in the Yugoslav state, a propaganda representation of Montenegro as an "enslaved country" was created, which Serbia already did "by force" of unification itself, which "hit" not only the way of unification and the creation of a state union, but also the very idea of unification as such, which in the political and ideological sense represented a "step" further in relation to the former supporters of King Nikola and the Montenegrin federalists in the Yugoslav state. In the next phase, the given image was developed in the direction of creating awareness of the exploitation and oppression of Montenegrins in the Yugoslav kingdom and emphasized the right to self-determination, secession and the creation of "Soviet Montenegro". With the creation of Soviet Russia, and then the USSR, the Montenegrin communists believed that they were the only and natural bearers and guardians of those ties and that Russian help and support was the only guarantee of the national liberation of Montenegro. For this reason, they emphasized that in the future they do not see Montenegro as an independent state but as an integral part of the Soviet Union. The great turn in the policy of the Comintern and the Soviet Union related to the creation of a broad with ideologically related movements, the strengthening of internal cohesion through a partial return to the Russification of the country and the constitutional changes that led to the further federalization of the Soviet Union after 1936 created an ideal framework in which the Comintern through its Yugoslav branch – the KPJ could "mould" the Montenegrin national issue, which is legally sanctioned by the decisions of the AVNOJ – the creation of a separate federal unit without pronounced national distinctiveness and linguistic separation as key differences in relation to the "hegemonic nation" – an acceptable and popular model in the Montenegrin environment, which in the long run led to a dual, and then quite special, national identity embodied in the firm affirmation of Montenegrin ethnic nationalism in the period between 1944 and 1948.

Keywords: Comintern, Yugoslavia, Soviet Union, Montenegro, Serbs, national question, communists

Љубодраг Димић
Српска академија наука и уметности
Београд
ljubodrag_dimic@yahoo.com

ИНТЕГРАЛНО ЈУГОСЛОВЕНСТВО*

Сажетак: У раду се на основу необјављених и објављених архивских извора разматрају настанак идеје о интегралном југословенству као расном, језичком и психолошком јединству Југословена, покушај њеног системског уобличавања путем форсираног државног интервенционизма у политичкој, економској и културној сфери, начини спровођења у дело прокламованих циљева, методе власти засноване на ауторитарности и репресији и видови отпора наметнутој идеји националног јединства. Посебно су анализиране активности две политичке струје „декретираног југословенства", од којих је једна заговарала бескомпромисну југословенску акцију, строгост, дисциплину, безусловно стапање у оквирима југословенства, док је друга давала предност рационалном приближавању југословенских народа у складу са реалним приликама које су постојале у држави и европском окружењу.

Кључне речи: Југославија, краљевина, краљ Александар, интегрално југословенство, нација, устав, парламентаризам

Лични режим краља Александра I Карађорђевића, успостављен 6. јануара 1929. године, одликовао је изражени интервенционизам државе у областима политичког, економског и културног живота. Диктатура је правдана „највишим народним и државним интересима и њиховом будућношћу", а монарх означаван „заточеником" и „чуварем" народног јединства и државне целине и борцем против „племенске заслепљености" и „духовног расула". У „Прокламацији"

* Рад је проистекао из истраживања у оквиру пројекта *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

донетој том приликом краљ је парламентаризам означио као појаву која „почиње да доводи до духовног расула и народног разједињавања“. Највишим циљем своје владавине и законом земље суверен је означио „народно јединство“ и „целину државну“. Владар је позвао све Србе, Хрвате и Словенце да му помогну у напору „да се у што краћем времену постигне остварење оних установа, оне државне управе и оног државног уређења, које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима“. Посебно је нагласио потребу да се у будућем раду траже и примењују „нове методе“ и „крче“ нови путеви који воде остварењу прокламованог циља. Краљ је од себи одговорних министара захтевао да „сваки у свом ресору“ представља „највећи државни ауторитет“, који ће бити сачуван једино уколико се буду „строго држали земаљских закона, не дозвољавајући ни изигравање, ни најситније повреде њихове“. Од министара је такође тражио да се и они и њихови подређени органи „при свакој одлуци и при сваком акту“ искључиво руководе „интересима службе и интересима Државе“. То је сматрао јединим начином да се у народу створи поверење према органима власти и уверење да у држави влада законитост, правда, апсолутна једнакост. Монарх је очекивао да ће министри „у духу јединства народног неговати и развијати слогу, једнакост и равноправност свих Срба, Хрвата и Словенаца“, прионути „интензивном раду и развити највећу активност на свим пољима државне управе“, „брзим и сходним мерама одмах приступити поправци државне администрације“. Краљеве речи да је „спас државе највиши закон, а служба народу најсветлија служба“ означиле су почетак рада Министарског савета и одредиле идеолошке координате на којима је режим диктатуре требало да почива.[1] Суштински, у форми беспоговорне наредбе (декрета), правдано је завођење личне власти (монарходиктатуре), означен њен „заточник“ (монарх), именован кривац у виду парламентаризма, назначени циљеви обавезујући за све, затражена помоћ и подршка народа, указано на методе којима се жељено може и мора остварити, означени задуженици да прокламовано реализују, исказана беспоговорност у остварењу постављених циљева и задатака.

За режим је десет година живота у заједничкој држави био довољно дуг период после кога је требало „декретом“ оживотворити идеологију „интегралног југословенства“. Чињеница да се народи који су 1918. године „ушли“ у заједничку државу, и поред међусоб-

1 Реч Његовог Величанства Краља новоименованим члановима Краљевске владе 6. јануара 1929, *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак 1929–1931*, Београд 1932, 132.

них веза, блискости и сродности, нису довољно познавали пренебрегавана је и негирана. У круговима блиским власти постојало је уверење да се вековни живот у саставу туђих држава и цивилизација, национална подвојеност и супротстављеност, религиозна затвореност и сучељеност, различито животно искуство, организација друштва, политичка и општа култура, политички системи и установе, неједнака економска развоијеност, привредни и производни односи, аграрни режими, саобраћајни, монетарни и порески системи, правни партикуларизам, просветни садржаји, историјска тумачења, традиција, менталитети, погубне последице ратова и друге разлике могу превазићи новим идеолошким концептом и уз помоћ државног апарата. Остварењу тог циља и превазилажењу „негативних остатака прошлости", који су у виду бројних антагонизама опстајали у свакодневном животу, требало је да послуже југословенском идеологијом прожете политика, економија, култура и просвета.

На првој седници Министарског савета, одржаној 6. јануара 1929. године, председник владе Петар Живковић захтевао је од министара да „уложе све своје снаге на послу и створе ново доба у коме ће бити сачувано јединство државе и спроведена санација свих крупних државних питања која чекају већ десет година на своје решење". Недељу дана касније, у „Изјави", која је објављена 13. јануара 1929. године, наведено је да „Краљевска влада има за главни циљ да заведе потпуни ред и пуну дисциплину у државној администрацији, да изврши у што краћем времену потпуно изједначавање законодавства у целој Држави и тиме обезбеди услове пуној правној сигурности и поретку".[2] „Елементи" интегралне југословенске идеологије, или онога што је режим диктатуре настојао да реализује, могли су се препознати у Просветном и културном програму режима презентованом Министарском савету 12. марта 1929. године. У њему је назначено да је у периоду од уједињења до завођења диктатуре постојала „стална тежња, невидљива, а у неколико и несвесна, за стварањем племенских интелектуалних центара, који у крајњој линији лагано и постепено воде духовном и политичком тријализму, уместо да дејство просветне акције управо буде супротно". Резултате таквог „развоја" режим је оцењивао као „поразне" па је задатак поверен Министарству био „брижљиво и систематски настојати да се такав рад сходним мјерама коригира и упути правилним развојем".[3] Међу сегментима

2 Архив Југославије (АЈ), Министарски савет Краљевине Југославије (138), ф-1, Записник са Прве седнице Министарског савета Краљевине СХС од 6. јануара 1929; Прокламација Краља Александра, *Политика* од 6. јануара 1929; Изјава Председника владе страној штампи од 14. јануара 1929.

3 АЈ, Збирка В. Ј. Марамбоа, ф-16, Министар просвете Б. Максимовић – Александру Карађорђевићу, Извештај о предстојећим пословима у Министарству про-

назначене државне идеологије били су стварање сталног државног просветног програма, изједначавање правописа и терминологије, унификација просветног законодавства, израда јединствених уџбеника за јединствену школу, рад на народном просвећивању и др. Влада је инсистирала на брзини решавања свих „отворених" питања која обезбеђују будућност („ново доба"), роковима у којима то треба постићи, дисциплини која све обавезује, строгости у извршењу прокламованог, штедњи, спремности на жртву, идеализованим и мегаломанским пројекцијама послова које треба обавити и „досегнути" до будућности. Насупрот „затамљеној" слици прошлости, у поступку досезања до „светле будућности" препознатљив је био крути ауторитарни образац политичке културе у коме замисао политичког вођа има централну интегративну улогу.

Значајну потпору југословенска идеологија је требало да добије доношењем бројних системских закона. Министарства су имала задатак да „што пре" спроведу унификацију постојећег законодавства.[4] Тим поступцима је требало исказати стремљење режима у духу идеологије интегралног југословенства.

У идеологизованим програмима режима диктатуре задатак основне школе није био једино да шири писменост „него, и још више да национално васпитава". Политичари су замерали просветним властима што нису имале „ни смисла, ни снаге" да натерају учитеље да буду „на висини своје улоге", односно да као и сваки државни службеник и орган буду „носилац државне идеје". Када то „он неће или не уме да буде", како је истицано, „треба и државу и струку сместа дебарасирати од њега". Од учитељских школа је очекивано да дају кадар који „на свом учитељском послу неће долазити у колизију са битним идејама о уређењу државе, о облику владавине, о друштвеном поретку, као и о државном и народном јединству". Држава је од школа тражила да дају „национално свесно учитељство". „Њихов задатак", како је стајало у извештајима о предстојећим задацима које је режим постављао пред школе, није требало да само буде образо-

свете; AJ, 138, ф-1, Записник са VI седнице Министарског савета Краљевине СХС од 12. марта 1929.

4 Када је у питању просвета, требало је донети законе о основним школама, грађанским школама, учитељским школама, вишим педагошким школама, средњим школама, универзитетима, уређењу Министарства просвете, Главном просветном савету, позориштима, уметничким школама, музејима и чувању старина, библиотекама, задужбинама, заштити ауторског права...

AJ, 138, ф-1, Записник са VI седнице Министарског савета Краљевине СХС од 12. марта 1929; AJ, Збирка Б. Ј. Марамбоа, ф-16, Извештај о предстојећим пословима у Министарству просвете; Закон о уређењу Врховне државне управе, *Службене новине Краљевине СХС* 78, 3. април 1929.

вање грађана „који ће добро знати геометрију, историју или физику“ већ да формирају „национално однеговане“ држављане, способне и корисне „на свима пољима државног и народног живота“.[5] Власти диктатуре су просветним инспекторима дале у задатак да, осим стручног, контролишу и национално опредељење просветних радника и њихову оданост државној идеји.[6] Сличне компетенције имали су и инспекторијати у другим министарствима.

Просветна акција усмерена ка југу југословенске државе (Македонија, Косово и Метохија) сматрана је једним од носилаца државне идеје. Према подацима којима је режим располагао, баш у тим областима државе део просветних радника је био противник државне идеје. Томе је доприносило политичко расположење (комунисти, републиканци, федералисти, сепаратисти, егзархисти...), али још у већој мери недостатак знања, потребних квалификација, методске спреме, ауторитета, осећаја „за неговање и развијање оног духа који национална школа треба да даде“. Идеолошки садржаји су, отуда, „усађивани“ у програме рада од аналфабетских течајева, домаћичких школа, пољопривредних течајева, народних читаоница и књижица, па до народних универзитета, певачких, спортских и културних друштава. Издавање државних уџбеника за све типове школа такође је било у функцији потребе да буде „однегована једна народна душа и једна мисао“. Све те задатке требало је извршити у „најкраћем времену“.[7]

Заблуда, која је опседала монарха, да је десет година живота у заједничкој држави довољно дуг период после кога може приступити оживотворењу нове државне идеологије и изградњи југословенске нације утемељивана је на илузији да се људска свест и мишљење могу мењати применом административних мера у кратким, тачно одређеним и испланираним роковима. Као неостварљиво, а делом и кобно, показало се и уверење да се државна идеја, народно јединство, национално васпитање може превасходно кроз „националну школу“, ново просветно законодавство, унификовање наставних програма и уџбеника, народно просвећивање, наметнути као доминантна свест становништву Краљевине и потиснути из глава људи традицију, постојеће културне, цивилизацијске, економске, конфесионалне разлике.

Реализовање мегаломанских државних, економских, културно-просветних и других планова, које је прокламовао и на себе преузео

5 АЈ, Збирка В. Ј. Марамбоа, ф-16, Извештај о предстојећим пословима у Министарству просвете; АЈ, ф-138, ф-1, Записник са VI седнице Министарског савета Краљевине СХС од 12. марта 1929.

6 Исто.

7 Исто.

режим диктатуре, најдиректније је зависило до спремности чиновништва да прихвати нову државну идеологију. Развој догађаја је показао да вера чиновништва у режим диктатуре и могућност решавања питања која су диктатуру изазвала, брзо копни. Под паролом да „служба треба да тражи службеника", Министарски савет је, већ на својој X седници (22. априла 1929), затражио да се у свим државним ресорима посебна пажња посвети персоналним питањима. Од министара и запослених у државној служби захтевано је да „униште сваки траг политичких странака у надлештвима", прекину све везе „са поједином господом која иду, случајно или намерно, против циљева режима", јавним радом покажу „да не гледају ни лево, ни десно и да се држе Манифеста Њ. В. Краља, лојално и једино".[8]

Нови политички курс прокламован 6. јануара 1929. године донео је собом појачану интервенцију државе у свим сферама државног, политичког и друштвеног живота. Министарски савет СХС је протежирао код чиновништва публикације чији је циљ био „национално-културни препорођај нашег народа" и ширење „здраве националне идеје", а забрањивао књиге и часописе чији садржај није одговарао прокламованој идеологији. Део појачаног надзора огледао се и у кажњавању чиновника чији су поступци били супротни интересима државе. Налагано је да сви празници морају бити обележавани у „широком духу верске сношљивости и народног јединства". Томе је служила и заклетва коју су државни чиновници били обавезни да положе.[9]

У октобру 1929. године Министарски савет је донео одлуку да нова идеологија режима „мора да руководи све националне јавне организације". Повољни резултати које је требало остварити, како је процењивано, најдиректније су зависили од „активне сарадње" свих запослених. Постојећи отпори објашњавани су чињеницом „да један добар део људи није могао да схвати велики значај нове оријентације, нове епохе и нове идеологије". Министарски савет је наглашавао „значај југословенства", тражио елиминисање сваке искључиво племенске политике, истицао потребу овладавања новим методама у раду, обавезивао државне чиновнике да раде „интензивно", „ревносно", „морално".[10] Последњег дана 1929. године, у Реферату поднетом монарху, председник Министарског савета Петар Живковић изнео је процену да је народно и државно јединство „већ дубоко усађено

8 АЈ, 138, ф-1, Записник са X седнице Министарског савета Краљевине СХС од 22. априла 1929; АЈ, 138, ф-1, Записник са XII седнице Министарског савета Краљевине СХС.

9 Видети: *Просветни гласник* за јануар, фебруар, март и април 1929. године.

10 АЈ, 138, ф-1, Записници са XXIV и XXVI седнице Министарског савета Краљевине СХС од 5. октобра 1929. и 7. новембра 1929. године.

у срцима нашег народа", а југословенска држава почела да представља „потпуно и синтетичко решење нашег националног и државног програма".[11] У одговору датом председнику Министарског савета краљ Александар I Карађорђевић је нагласио да Краљевина Југославија представља „ону вишу синтезу наших националних изражаја и одлика која ће у унутрашњој хармонији омогућити развијање свих лепих особина наше расе, а споља одавати снагу јединства и чврстину једнокрвног народа".[12]

Независно од прокламованог, већ на крају прве године диктатуре у Министарском савету и ресорним министарствима почела је преовлађивати свест да све учињено не даје резултате „какви би одговарали хитним државним и народним потребама". Постојање различитих државних и покрајинских закона и уредби (само у Министарству просвете било их је 37) сматрано је једним од разлога што се у Краљевини није садржајно осетила нова заједница. Рад на законодавству, посебно просветном, сматран је једним од најефикаснијих начина да се нове генерације васпитавају у духу нове друштвене стварности, на идеји интегралног југословенства изврши унификација целокупног живот, коначно афирмише јединствена држава. У плановима државних власти, требало је да уџбеници буду „носиоци државне идеје", пропагатори „југословенске националне културе", творци јединствене националне свести, својеврсна конкретизација свих планова и циљева које је друштво наменило школи, један од „инструмената владања". Идеологија је у просвети стављена изнад њене васпитне и образовне дужности, а наставници обавезивани да свуда где се укаже прилика „развијају и гаје југословенску идеологију" и служе остварењу „што потпунијег народног јединства".[13]

У процесу формирања „духовног народног јединства" и „јединствене југословенске свести", осим школе, важну улогу је играла режимска штампа. У текстовима које је објављивала југословенски оријентисана штампа били су видни бројни вредносни судови – оштра критика политичких прилика у годинама 1918–1929, глорификовање сваког потеза Владе после 6. јануара 1929, истицање потребе за формирањем јединствене националне свести, указивање на

11 Реферат Председника Министарског Савета ген. Петра Живковића Њ.В. Краљу о раду Краљевске владе у години 1929, поднесен 31. 12. 1929, *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак 1929–1931*, Београд 1932, 167–168.

12 Реч Његова Величанства Краља у ноћи од Старе 1929. на Нову 1930. годину, *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак 1929–1931*, 163–164.

13 Општи преглед радова извршених у току године 1929. у ресорима појединих Министарстава, *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак 1929–1931*, Београд 1931; *Просветни гласник* 2 из фебруара 1930. и 3 из марта 1930. године

предности и значај југословенске идеологије и потпуног „народног јединства“.[14] Великог противника држава је имала у Римокатоличкој цркви која је идеологији југословенства супротстављала идеје ексклузивног католицизма и хрватства.[15]

*

У првој половини 1930. године политичким круговима у земљи, самом режиму, као и страним дипломатама постало је јасно да лични режим Александра I Карађорђевића, заведен 6. јануара 1929. године, није решио проблеме због којих је укинут дотадашњи поредак и заведена диктатура. Пошто дотадашња упоришта на којима је почивала монарходиктатура (монарх, војни врх, апарат државне безбедности, део грађанских политичара из Србије и Словеније и део привредних и финансијских кругова у Хрватској) нису могла да обезбеде стабилност власти, почев од априла 1930. године у круговима блиским двору почело се интензивно размишљати о целовитом идеолошком програму режима. Четвртог дана јула 1930. године, на седници Министарског савета, одређен је правац националне и државне политике. У Декларацији која је том приликом донета истакнуто је да је државни и национални програм одређен краљевим Манифестом од 6. јануара 1929. и Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године. За први акт је том приликом речено да је њиме изречена последња реч старом систему управе („Старо се не може и неће; траже се нове методе и крче нови путеви“). За други документ је истакнуто да је њиме „етнички и етички смисао нашег историјског и националног развоја дефинитивно (је) одређен именом Краљевине“, административна подела на бановине прекројила „за увек историјске границе те сметње националног формирању и развоју и створила бановине, снажне и за живот способне управне и привредне јединице“. Наглашено је да је Закон поставио апсолутно начело „један народ и једно национално осећање“, што је значило да поштовање племенског имена и традиције има увек служити „развијању националне синтезе и јединства“, да су дефинитивно старе племенске заставе са пијететом предате прошлости „јер национална будућност хоће само југословен-

14 *Дневник* 23 од 24. јануара 1930; *Дневник* 25 од 25. јануара 1930; *Дневник* 82 од 24. марта 1930; *Дневник* 107 од 18. априла 1930.

15 АЈ, 138, ф-1, Записник са I седнице Министарског савета Краљевине Југославије од 11. 1. 1930. године; АЈ, 138, ф-1, Записник са IV седнице Министарског савета Краљевине Југославије од 7. 2. 1930.

ску тробојку".[16] Декларација је имала форму националног акционог програма и морала се у потпуности спровести.

У Декларацији је истакнуто да основно начело режима „искључује политичке партије, њихово представништво и учешће у државној управи". Наглашено је да „оне више не постоје" и да се „у старом свом виду никада више не могу повратити".[17] За министре је речено да у Владу улазе као појединци, а не као партијски људи и представници ма какве племенске, верске или политичке групе. У своме раду искључиво су морали да се руководе „интересима националне и државне целине", као и да њима подређени чиновници „искрено и предано буду вазда у служби југословенске мисли, државног уједињења и данашњег поретка". Знатну политичку тежину имао је и захтев да све сталешке организације „саобразе свој рад националним интересима" и носе „југословенско обележје".[18] Држава се обавезала да ће помоћи сваку културну акцију под условом да „није противна државној политици и југословенској националној мисли".[19] Када је у питању школа, најосетљивија установа путем које је спровођена државна политика и идеологија, наглашено је да „од основне школе до Универзитета настава мора бити извођена у строго југословенском националном духу". Од Сокола и других спортских и културних организација очекивало се да својим „интегралним и националним карактером" неутралишу све друге племенске и верске организације. Признатим вероисповестима у Декларацији је дата пуна равноправност, могућност самосталног рада и моралне мисије, али их је и обавезала да искрено сарађују у националном животу државе „чувајући се увек политичке акције ма у ком виду".[20]

Садржај седнице Министарског савета од 4. јула 1930. године суштински је значио почетак одлучног настојања Владе да целокупан друштвени живот прожме идеологијом интегралног југословенства. Истовремено, то је био тренутак у коме је наговештено извесно „реформисање" дотадашњег рада и модификовање диктатуре. Кидање са ранијом политичком прошлошћу прожимано је идејама о стварању једне југословенске организације која би, временом, могла да буде трансформисана у државну политичку странку. Сврставање под „једну Југословенску заставу" свих који су „задојени Југословенском

16 Значајна седница Министарског савета, *Политика* 5. јул 1930, 1; Коначна победа југословенске мисли, *Дневник* 181, 6. јул 1930.

17 Значајна седница Министарског савета, *Политика* 5. јул 1930, 1.

18 Исто.

19 Исто.

20 Исто.

мишљу“ и из убеђења одани постојећем поретку сматрано је предусловом досезања до „стварног успеха“. Афирмација југословенске идеологије и њен продор „у свет“ сваког становника Краљевине сматрани су основном дужношћу и од власти наметани као императив. Репресивност диктатуре огледала се и у ставу да ће сви који „истински и одано“ нису били спремни да служе југословенској мисли, поштују државно уређење, подупиру режим диктатуре бити означени непријатељима и сносити последице свога понашања.[21]

Упоредо са обликовањем свести да све почиње краљевим Манифестом од 6. јануара 1929. године, нова идеологија, коју је протежирао режим, заговарала је и својеврсну стратегију заборава. Од омладине, која није била огрезла „у партизанству и племенској и верској мржњи“, очекивано је да носи „у души и срцу идеју о југословенству без премиса, без знања о ономе што је било, без успомене на неугодне часове, без знања да је некада било другога поданства, без упоређивања (како су то многи бивши политичари знали чинити) јер о томе што је било и што је, нема упоређења!“. Основна обавеза свих поданика требало је да буде да више не гледају у прошлост већ само у будућност и да „апсолутно и потпуно“ забораве све оно што је претходило завођењу личног режима Александра I Карађорђевића. Истицано је да „ново доба“ разумеју и у њему могу да уживају „само они који потпуно заборављају старо доба и који се не обазиру на оно што је било“.[22]

*

Најодговорнијим људима у Министарском савету постало је током лета 1930. године јасно да се југословенска идеологија више не може „декретирати одозго“ и да је режиму, уколико жели да опстане, неопходна „активна сарадња свију народних слојева“. Из тих разлога већа пажња почела се посвећивати култури, просвети, југословенски оријентисаној штампи. У Министарском савету није било политичара који су помишљали о успостављању парламентарне демократије већ само о увођењу облика ограничене уставности са великим ком-

21 АЈ, 138, ф-1, Записник са XXI седнице Министарског савета Краљевине Југославије од 4. јула 1930; Активна сарадња као грађанска дужност, *Југословенски дневник* 207, 1. август 1930; Више се неће праштати, *Југословенски дневник* 208, 8. август 1930.

22 Проблем наше омладине, *Дневник* 183, 8. јул 1930; Један народ – једно национално осећање, *Југословенски дневник* 192, 17. јул 1930; Старо треба заборавити, *Југословенски дневник* 208, 2. август 1930.

петенцијама краља и владајуће политичке елите привржене идеологији југословенства и националном државном унитаризму. Уколико је разлика у мишљењу и било, оне су се огледале само у оштрини са којом је државни програм диктатуре требало спроводити.[23]

У самом Министарском савету постојала су унеколико различита мишљења о формирању нове политичке организације која не би имала искључиво политичко-партијски карактер и чији би задатак био да попут какве трансмисије „подупире", „оживотворује", „спроводи" бројне акције које је режим диктатуре прокламовао и мере које је предузимао. Својом масовношћу и деловањем та је „политичка организација" требало да испуни целокупан друштвени и политички простор и тако онемогући активности бивших политичких партија. Планирано је, такође, да преузимањем чланства из старих партија оне буду сведене на „окрњена политичка вођства" без икакве реалне политичке снаге. Циљ је био да нова патриотска политичка организација, коју је желела да оформи Влада, окупи „све елементе који су вољни да позитивно сарађују у правцу Краљевог Манифеста". То је сматрано начином да се премости временски период док у друштвени и политички живот не закорачи „нова југословенска генерација" коју је тек требало формирати.[24]

У самој Влади је постојала дилема „да ли да стварамо одмах формалну организацију или да радимо на стварању расположења за правац којим идемо". Независно од постојећих супротстављених ставова, на седници Министарског савета од 4. септембра 1930. године донета је одлука да се приступи формирању нове патриотске политичке организације. Том приликом министри су се обавезали да раскину са старим партијама и да им, у случају њиховог обнављања, више не приступају. Попут носилаца званичне власти, и чиновници су, по своме положају, морали бити уз режим.[25] Међутим, када су учињени први кораци за формирање нове организације, показало се да се на терену под тиме приступило обнављању старих партија, да су у целом послу државни чиновници водили главну реч, да су се као покретачи формирања нове патриотске организације у бројним случајевима јављали људи сумњивог морала. У исто време, упркос разликама у политичким ставовима које су заступали, министри су

23 АЈ, 138, ф-1, Записник са XXIII седнице Министарског савета Краљевине Југославије од 25. августа 1930. године.

24 АЈ, 138, ф-1, Записник са XXIV седнице Министарског савета Краљевине Југославије од 4. септембра 1930; АРХИВ САНУ, 14530 – VII, Реферат о раду четворице од 17. септембра 1930.

25 АЈ, 138, ф-1, Записник са XXIV седнице Министарског савета Краљевине Југославије од 4. септембра 1930. године.

се обавезали да у заједничким наступима демонстрирају хомогеност Владе, објасне народу из којих се разлога старо стање у политичком животу више не може вратити, образложе нову идеологију и програм Владе за коју траже подршку народа, што боље упознају основне потребе становништва и економске и културне услове у којима се живело. Путовања министара по земљи и промоција Владиног програма требало је да буде прва етапа у раду на формирању будуће партијске организације. Настојања министара да „истинама" које су на скуповима износили испуне „душу и свест" целе нације била су несумњива. На истом задатку била је и режимска штампа која је унисоно истицала да је законима диктатуре истакнут јединствен карактер државе и нације, да је учињен крај тријалистичкој државној организацији, створена основа за нове националне психолошке и духовне унификације и кристализације, обележен пут даљег развоја целе нације, наступило доба „сведржавне духовне асимилације" и остварен идеал свих родољуба.[26]

У другој години диктатуре прокламован је идеолошки концепт „интегралног југословенства", али се показало да Влада нема начина да своје намере спроведе у дело. Режим је настојао да оживотвори нову државну идеологију, али су тумачења намера власти, у бројним случајевима, наилазила на тешкоће, била злоупотребљавана, западала у бесперспективност. Економска криза која је потресала југословенску државу, али и целу Европу, додатно је укидала будућност настојањима власти да оживотворе нову интегралну југословенску идеологију. У таквим околностима Влада није имала снаге да прокламовано и реализује.[27]

У новогодишњој честитки упућеној Влади монарх Александар I Карађорђевић захтевао је да својим радом „уздигне национално јединство као светињу и да државу стави изнад свега". Краљ је државу, на чијем се челу налазио, дефинисао као „ону вишу синтезу наших националних изражаја и одлика, које ће у унутрашњој хармонији омогућити развијање свих лепих особина наше расе, а споља одавати снагу јединства и чврстину једнокрвног народа". Од чланова Минис-

26 АЈ, 138, ф-1, Записник са XXV седнице Министарског савета Краљевине Југославије од 17. септембра 1930; Архив САНУ, 14530 – VII, Реферат о раду четворице од 17. септембра 1930; Министри су обишли Дебар, Стругу и Охрид, *Југословенски ласник* 8, 8. октобар 1930; Г. Б. Максимовић говори о просветној политици, *Југословенски ласник* 28, 28. октобар 1930; Значајна годишњица, *Југословенски ласник* 3, 3. октобар 1930; *Југословенски ласник* од 4. октобра 1930. који доноси текстове објављене поводом 3. октобра у Загребу (*Новости*), Љубљани (*Јутро*), Суботици (*Југословенски дневник*).

27 АЈ, 138, ф-1, Записник са XXXVII седнице Министарског савета од 11. децембра 1930. године.

тарског савета је тражио да наставе „одлучну примену и извођење изједначеног и новог законодавства“ и очекивао да постигну „оне резултате и онај успех, који с поуздањем очекује цео наш народ, искрени пријатељ државе и потпуно одан доброј управи“. Директивни карактер упућене честитке обавезивао је све министре и целокупну државну власт. Ипак, економске прилике у којима се живело, глад у пасивним крајевима, незапосленост у градовима најдиректније су утицали да економска и финансијска питања буду доминантна над идеолошким. Режимска штампа је годину 1930. оцењивала као време „интензивног“ и „систематског“ спровођења државног програма прокламованог 6. јануара 1929. године. Као најважније постигнуте резултате наводила је „дефинитивну победу Југословенства и учвршћивање нашег народног јединства“, „дефинитивно ликвидирање свију племенских и покрајинских спорова“, „сливање и стапање сва три југословенска племена у једну велику и јединствену југословенску нацију“. Посебно је истицано да су за процес „сливања и стапања“ другим народима били потребни векови, а Југословенима „само неколико година“, што је посредно представљало идеализацију „наметнутог декретираног југословенства“. Од Нове 1931. се очекивало да буде година „препорода целе Југославије и свег њеног народа“, време „југословенског пролећа“, сложног рада, одбацивања последњих предрасуда „старог времена“, „формирања југословенске свести и југословенског поноса“.[28]

Режим је захтевао да се све подреди идеологији југословенства, што се одражавало и у режимској штампи. На тај начин, уз остало, у име југословенске будућности кривотворена је прошлост. Постојало је убеђење да се преко школе, у којој би посебан значај био придаван предметима националне групе (језик, историја, географија), за само четврт века може формирати југословенска нација. У штампи, која је била препуна текстова о југословенској нацији, већ почетком 1931. године могле су се назрети две основне струје у декретираном југословенству, које су се, сваким новим даном, све више удаљавале.

Прва од њих је заговарала бескомпромисну југословенску акцију, строгост, дисциплину, безусловно стапање у оквирима југословенства. Друга је предност давала рационалном приближавању

28 Сложни и дисциплиновани на фронту за консолидацију Југославије, *Југословенски гласник* 94, 2. јануар 1931; Ка пуној победи југословенске мисли, *Новости*, 2. јануар 1931; Из 1930. године излазимо са међусобним поверењем, *Југословенски дневник*, 1. јануар 1931; За слогу народа и срећу Југославије, *Новости*, 6. јануар 1931; Југославија се рађа, а југословенски народ са ведрим оптимизмом гледа своју будућност, *Јутро*, 9. јануар 1931; Народ неће никада заборавити велики гест Краља, *Вечерња пошта*, 7. јануар 1931.

југословенских народа у складу са реалним приликама које су постојале у држави и европском окружењу. Корени југословенске мисли у псеудолитератури налажени су у XI веку. Захтевано је да престане писање о међусобним сукобима којима је била испуњена прошлост југословенских народа и да се афирмише „истина" да је југословенско јединство створено „много векова пре нас" и „мимо нас". Југословенски национализам је прокламован као нова религија и идеолошка норма која се морала поштовати, при чему је био видан наглашени степен идеолошке заслепљености, ирационалности, несхватања реалности, искључивости. Навођено је да је народно јединство Југословена створено „од Бога", да представља „закон космоса и природе", којој је свако дужан да се покорава. Под претњом да ће „победнички Југословенски Национализам бити приморан да у својој Југославији васпоставља своју народну веру", захтевано је од „свога католицизма да постане националан, а од свога православља да постане социјално, т.ј. оба право Хришћанство". Југословенство је означавано „државном догмом", „новим законом", „општом вером свих Југословена", по коме се морају управљати данашње и будуће генерације. Постојало је убеђење да се идеологијом може извајати „нови" југословенски човек. Југословенство је сматрано новим идеолошким програмом по коме се „свести о етничком јединству мора придружити и јединство душе, јединство воље, јединство тежњи и заједница циља". Представници Југословенске акције су инсистирали да три уједињена југословенска племена треба да забораве на своју прошлост и на своје посебне традиције, па да мисле само на националну данашњицу и сутрашњицу. Инсистирали су на журби у раду, пасивност означавали грехом према „високим националним интересима", истицали да сваки члан заједнице мора бити прожет југословенском свешћу и да више нема права на изговор, колебање, равнодушност, малодушност, сматрајући себе „авангардом југословенства". Залагањем за духовну обнову, јединствени национални програм као идејну синтезу новог доба, стварање култа југословенства, гвоздену дисциплину југословенског националног јединства, изграђивање „новог југословенског човека", присталице Југословенске акције су „исклизнуле" са националног у националистичко и шовинистичко и са позиција о расном у теорије расизма, чиме су се „уклопиле" у духовну климу Европе почетком тридесетих година XX века.[29]

29 О. Тартаља, Дужност генерације 6. јануара, *Заставa* (Сплит), 11. јануар 1931; Национална омладина „Карађорђе" упутила је апел омладини да се окупља за рад на стварању југословенске идеје, *Југословенски гласник* 114, 25. јануар 1931; П. Љубић, Југославија и њене претече, *Југословенски гласник* 97, 5. јануар 1931; Ђ. Јелинић, Југословенски национализам, *Југословенски гласник* 98, 6–9. јануар

Насупрот том искључивом мишљењу, „мекша“ и „умеренија“ струја интегралног југословенства није сматрала да је „подвојена“ прошлост сметња садашњици и будућности већ да представља „моралну основу“ југословенства, чврст темељ „за изградњу наше духовне и моралне националне зграде, пошто би ова, у противном, почивала у ваздуху, лишена солидних основа у прошлости и предању“. За ту доминантнију струју мишљења у оквирима интегралног југословенства „тројство племена“, „тројство прошлости“, „тројство традиција“ није представљало сметњу „јединству живота и акције у садашњости и јединству циљева и идеала у будућности“. У питању је био покушај да се досегне до идеолошког помирења интегралног југословенства са српством, хрватством, словенством као племенским посебностима. Прихватање става да једино добар Србин, добар Хрват, добар Словенац може бити добар Југословен био је поуздан знак идејне еволуције коју је та групација интегралних Југословена, у судару са стварношћу, доживела.[30]

*

Нерешено национално питање, непостојање грађанских слобода, катастрофално стање државних финансија, тешка међународна позиција земље и притисак страног чиниоца, опасност од социјалних немира, сумња у смисао личне власти пресудно су утицали на доношење одлуке о напуштању диктатуре и преласку на „редовно стање“, то јест парламентарни облик владавине. Даровањем Устава од 3. септембра 1931. године само формално је окончан период монарходиктатуре. Обнављање политичког живота било је повезано са десетогодишњицом краљевог ступања на престо и симболично је требало да значи прокламовање „новог курса“ у политичком животу земље. Краљевим указом од 24. септембра 1931. расписани су избори за Народну скупштину, а за дан избора одређен је 8. новембар 1931. године. Рестаурација уставног и парламентарног живота значила је за режим проширење друштвено-политичког ослонца владајућег врха и стварање утиска да се политички живот враћа у своје „нормалне“ токове, а за грађанску опозицију сигуран показатељ узмака монарха

1931; Југословенска акција, *Застава* (Сплит), 26. јануар 1931; Југословенска акција, *Југословенски гласник* 116, 27. јануар 1931; Племенска традиција и југословенство, *Југословенски гласник* 119, 30. јануар 1931; Југословенска акција, *Југословенски гласник* 147, 27. фебруар 1931.

30 Племенске традиције и југословенство, *Југословенски гласник* 119, 30. јануар 1931; Југословенство и племенске посебности, *Југословенски гласник* 151, 3. март 1931.

и снага диктатуре пред унутрашњим и спољашњим тешкоћама са којима се земља суочавала. Нови Устав није значио напуштање интегралистичке југословенске идеологије већ покушај да се југословенство као национални и државни програм и општа прокламована идеологија сачува у условима постојања уставног и политичког живота. Егзалтиране изјаве о „тријумфу југословенства", разобличавању „покрајинских идеологија", превазилажењу националних, племенских, регионалних, верских подела биле су у функцији истицања да политички „заокрет" режима не треба да угрози резултате политике „народног јединства и државне целине". Новембарски избори 1931. године означавани су доказом да је народ „усвојио" шестојануарски програм, а састав народног Парламанта сматран гарантом спровођења у живот југословенског програма о народном и државном јединству.[31]

У месецима и годинама које су следиле у круговима блиским режиму наставило се са инсистирањем на расном, језичком и психичком јединству Југословена, ставу да је после 1918. године дошло до политичког уједињења, уверењу да југословенској држави тек предстоји тежак рад да у процесу уједињења регионалних култура и посебности буде досегнуто културно јединство „синтетизоване југословенске нације". Оно што је личном режиму Александра I Карађорђевића, почетком тридесетих година XX века, изгледало као коначна победа југословенства, учвршћивање народног јединства, дефинитивно ликвидирање племенских и покрајинских разлика, „сливање, стапање сва три југословенска племена у једну велику и јединствену југословенску нацију", у суштини је био највећи пораз југословенске идеје. У том времену становништво је интегрално југословенство све мање сматрало „синтезом" која се временом може досегнути, а све више присилним „амалгамисањем" и „стапањем" које се намеће без одлагања, одмах, административним средствима, насилно.

31 Народно представништво и југословенство, *Југословенски дневник* 10, 13. јануар 1932.

Ljubodrag Dimić

INTEGRAL YUGOSLAVISM

Summary

The dictatorship, which was established on January 6, 1929, was based on two illusions: that ten years of living in a newly founded state is a long enough period after which the revitalization of the new state ideology should be started and that human consciousness can be enriched. by applying administrative measures, it can be changed in short and limited periods. The declared ideological goals of the dictatorship were initially manifested only through a few accompanying revelations: through rigorous austerity, stronger discipline and control over cultural and educational institutions, replacement of "party criteria" with "state criteria", etc. Yugoslavia was seen as a "synthesis" of Serbia, Croatia and Slavism, and the kingdom itself as a "completely synthetic solution" of the national and state program. Towards the end of 1929, the regime had in its hands a series of instruments that enabled more "successful" state intervention. In addition to the act of January 6, 1929, which was characterized as the "final word" on the old administrative system, and the law of October 3, 1929, which established the "ethnic and ethical sense of historical and national development". In the name of the Kingdom and its administrative division, the declaration of July 4, 1930 described the imposition of the idea of South Slavism as a "general national ideology", its instillation in the consciousness of every resident of the Kingdom and its emphasis as an imperative of civic duty. The strategy of forgetting, ideologizing and idealizing the future, the formation of the "new Yugoslav people", Yugoslav literature and Yugoslav science, dealing with all those who are not suitable for the new ideological course, were some of the manifestations that characterized the dictatorship. Some of the manifestations that characterized the dictatorship were not suitable for the new ideological course. From political life, "power" was introduced into the sphere of culture and education, which does not correspond to its specificity.

Keywords: Yugoslavia, kingdom, King Alexander, integral Yugoslavism, nation, constitution, parliamentarism

Милош Жикић
Институт за савремену историју
Београд
zikic90@gmail.com

ПРОБУГАРСКА ПРОПАГАНДА НА ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ТЕРИТОРИЈИ 1934–1941.

Сажетак: Растурањем илегалних организација ВМРО и ВЗРО у Бугарској после пуча 19. маја 1934. године бугарофилски елементи на југословенској територији су изгубили значајну подршку за своје деловање. На руку им није ишао ни нешто раније започет процес југословенско-бугарског зближења. Због тога су морали да пређу на легалан терен и настоје да своје идеје остваре сарадњом са опозиционим странкама, али и странком на власти (ЈРЗ). Напоредо са тим, измењене политичке прилике у Европи крајем тридесетих година допринеле су и поновном јачању пропаганде из Бугарске, што је довело и до смелијих бугарофилских и антисрпских испада на југословенској територији. Рад је написан на основу архивских и објављених извора, као и релевантне литературе.

Кључне речи: Југославија, Македонија, Бугарска, ВМРО, ММТРО, ВЗРО, пропаганда

Један од највећих проблема између југословенске државе и Бугарске између два светска рата било је македонско питање. Корени тог проблема сезали су у XIX век, када је и на Балкану отпочео процес стварања националних држава, заснован на историцизму. Будући да су с тим у вези и Србија и Бугарска претендовале на простор Македоније, сукоб између те две земље био је неминован. Захваљујући постојању Бугарске егзархије (основане 1870), као легалне османске институције, бугарска пропаганда је имала значајну предност у односу на српску. Њен готово неометан дугогодишњи рад кроз цркве и школе на стварању бугарске националне свести довео је до

образовања бројног учитељског и свештеничког кадра, који је даље међу становништвом радио на бугаризацији. Међутим, и поред тог успеха, и српско црквено-просветно деловање у Македонији постигло је одређене успехе, због чега су Бугари одлучили да радикализују своју акцију.

Почетком 1894. године, група егзархијских интелектуалаца у Солуну основала је Македонску револуционарну организацију (МРО, касније ВМРО) ради борбе за стварање аутономне Македоније. То је, међутим, посматрано као прелазно решење за присаједињење те области Бугарској. Убрзо по оснивању организације отпочело се и са ширењем њене мреже по Македонији. Егзархисти су такође почели да врше притисак на Србе и њихове институције, док се на јесен 1897. године приступило и ликвидацијама. Исте године је отпочела и српска четничка акција у Турској, која је у наредном периоду довела до правог „рата" између српских и бугарских чета.[1]

Завршетком балканских ратова 1913. године простор Вардарске Македоније је припао Краљевини Србији, да би завршетком Првог светског рата, после периода бугарске окупације, остао у саставу новостворене југословенске државе. Бугарска се, међутим, није мирила са губитком те територије. Будући да територијалне промене, услед новонасталих околности у Европи, нису долазиле у изглед, применила је нову тактику: тражење мањинских права за становништво Македоније. Међутим, југословенска држава није признавала постојање бугарске националне мањине на својој територији, сматрајући македонско становништво за српско. Због тога су појединци и организације из Бугарске подносили петиције Друштву народа у Женеви којима су оптуживали Београд да не поштује преузете мањинске обавезе. На тај начин се тежило да се пред европском јавношћу македонско питање и даље држи отвореним.[2]

---

1 В. Стојанчевић, *Србија и Буīари 1804–1878*, Београд 1988, 319–342; М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија йротив Буīарске 1878–1886*, Нови Сад 2008; В. Јовановић, *Србија и Буīарска 1886–1896*, Београд 2002; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995; У. Шешум, *Срйска четничка акција (1897–1908). Оружана дийломаīија*, Нови Сад 2019; У. Шешум, Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902, *Срйске сīудије* 4/4 (2013), 73–103.

2 Опширније у *Оī Скойие до Женева: Димиīър Шалев – защиīник на малцинсīваīа в Обīесīвоīо на народиīе*, със. Д. Митев, София 2012; В. Д. Кушевски, *Македонскоīо йрашање во Друīсīвоīо на народиīе: Йосīавувањеīо на македонскоīо йрашање како малцинско йрашање во Друīсīвоīо на народиīе*,

Да би пред Европом имали основу за своје ревизионистичке тежње, Бугари су настојали да одрже „бугарски национални дух" македонског становништва. Тај задатак је преузео ВМРО, који је својим присуством на терену и притиском на локално становништво настојао да надокнади ранију пропаганду егзархијских свештеника и учитеља. Осим пропаганде и оружаних акција, ВМРО је инструисао становништво којим политичким партијама да пружа подршку. Међутим, услед раскола унутар ВМРО као последице смене генерација и успешних југословенских мера постепено је дошло до опадања класичног комитског деловања, да би крајем двадесетих година терористичке акције постале готово једино деловање те организације.[3]

На одржању „бугарског националног духа" у Македонији током двадесетих је, осим ВМРО, радила и Македонска омладинска тајна револуционарна организација (ММТРО). Ту организацију, тесно повезану са ВМРО, чинили су студенти и средњошколци виших разреда. У оквиру својих активности организовали су излете и екскурзије, које су користили за ширење бугарофилских идеја и извођење бугарских националних песама и игара. Осим тога, коришћени су и за пренос и растурање порука и пробугарске литературе и штампе. У својим активностима имали су помоћ и подршку сепаратистичких и антијугословенских кругова у Хрватској. Међутим, организација је откривена 1927, а у децембру исте године у Скопљу је одржано суђење похапшеним члановима („Скопски студентски процес"), на коме су деветорица оптужених осуђена на затворске казне од пет до 20 година, док су остали ослобођени.[4] Заједно са ММТРО, деловала је и Тајна културно-просветна организација македонских Бугарки (ТКПОМБ), која пак није била откривена од југословенских власти.[5]

Скопје 2001; S. Mićić, Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations, *Токови историје* 28/3 (2020), 32–42.

3 Д. Тасић, Војно-политичка акција „македонствујушчих" у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године, *Архив. Часопис Архива Југославије* 3/3 (2002), 92–107; D. Tasić, The Macedonian Youth Secret Organisation (MYSRO) 1922–1927: A New Moment in Macedonian Strugle, *Geschichte und Region / Storia e regione* 28/1 (2019), 25–29; Mićić, Minority Petitions Against Yugoslav Authorities Before the League of Nations, 34–35; С. Мићић, Протогеровисти ВМРО у југословенској служби 1930–1935. године, *Војноисторијски гласник* 68/2 (2018), 70–75.

4 Tasić, The Macedonian Youth Secret Organisation (MYSRO) 1922–1927, 29–37. Опширније о ММТРО К. Църнушанов, *Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него*, София 1992; К. Църнушанов, *Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна организация*, ред. В. Георгиев, София 1996; Д. Г. Гоцев, *Младежките национално-освободителни организации на македонските Българи 1919–1941*, София 1988, 15–77.

5 Църнушанов, *Македонизмът*, 132–135.

Слична ситуација као у Македонији одвијала се и у царибродском и босиљградском крају (тзв. „западним покрајинама“), прикљученим Краљевини СХС 1920. године, чије је становништво Београд такође званично посматрао као српско. По узору на ВМРО, емигранти из тих крајева су почетком 1924. године у Бугарској основали Унутрашњу западнопокрајинску револуционарну организацију (ВЗРО или Вътоп) са циљем враћања тих територија Бугарској. Припадници те организације су потом почели илегално да прелазе границу, радећи на ширењу организације на терену и растурању пропагандног материјала, док су терористичке акције отпочеле тек 1929. године. Истовремено, становништво је настојало да за своје циљеве искористи и легална средства, ступајући у опозиционе, али и партије на власти.[6]

Званична Бугарска је толерисала, чак и помагала дејства ВМРО и ВЗРО све до маја 1934. године, када је превратом на власт дошла влада Кимона Георгијева, која је тежила зближењу Југославије и Бугарске. Убрзо по извршењу пуча, организације су стављене ван закона, што је у наредном периоду довело до њиховог растурања и хапшења великог броја њихових припадника.[7] И поред тога, пробугарска пропаганда се и даље осећала међу омладином и интелигенцијом у Југославији. Тако је у мају 1935. године у скопској гимназији откривена тајна организација од 17 ђака, на челу са будућим песником Венком Марковским. Приликом њиховог хапшења, власти су откриле песме на бугарском језику, у којима су величане некадашње војводе ВМРО и њихово деловање у Вардарској и Егејској Македонији. По пуштању из притвора, Марковски и један део те групе нелегално су прешли у Бугарску са лажним пасошима.[8]

Агитација је спровођена и приликом свесловенског слета у Софији у јулу 1935. године, на коме је учествовало око 6.000 југословен-

---

6 Опширније у М. Петров, *Национално-освободителното движение в Западните покрайнини /1919–1934/*, София 1995; В. Велев, *Западните покрайнини. България и Югославия (1919–1931)*, София 2009; Р. Евтимов, *Годен за терористически акции. ВЗРО „Вътоп“ 1924–1944 съдби и атентати*, София 2017; И. Ристић, Новоприсаједињене области“ или „Западне покрајине“? Историјске, етнолошко-лингвистичке, стратегијске и политичке основе српско-бугарског спора око царибродске и босилеградске области и њихов положај у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект. Тематски зборник од водећег националног значаја*, ур. Д. Антић – И. Бецић, Врање 2018, 209–226.

7 *Извештаји Министарства Иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину*, књига V, прир. Н. Петровић – Ј. Ђуришић, Београд 2020, 217–218, 255, 298, 333; Евтимов, *Годен за терористически акции*, 103–108.

8 Гоцев, *Младежките национално-освободителни организации на македонските Българи*, 59–60.

ских сокола. Између осталих, на манифестацији су први пут учествовали и соколи из Македоније. Дописник Централног пресбироа из Софије извештавао је да су многи „јужносрбијанци“ искористили прилику да се виде са својим рођацима које су обавештавали да се „бугарско становништво“ у Југославији и даље прогањало те да многима као непоузданима није било дозвољено да дођу на слет.[9]

О веома срдачном дочеку македонских сокола председника Владе Милана Стојадиновића известио је и бан Вардарске бановине. Према подацима којима је он располагао, поједини соколи из Македоније, нарочито они из Куманова и Прилепа, одобравали су узвике македонских емиграната да они нису Срби већ Бугари, скидајући соколске и качећи значке бугарског Јунака. Такође је било примећено да су појединци знали и бугарску химну, док су приликом растанка многи узвикивали бугарско „Ура!“, уместо соколског „Здраво!“. Узимајући то у обзир, бан је закључио да „ми још нисмо у потребној мери национално афирмирани у овим крајевима и да се о националном преформирању овога света мора повести најозбиљнија брига“. С тим у вези је препоручивао вођење обазриве политике према Бугарској, без преурањених потеза који би олакшали њихов утицај „на овај наш национално још не асимилиран свет“.[10] О агитацији „македонствујушчих“ код сокола, обавештења је имало и Обавештајно одељење југословенског Главног генералштаба.[11] Такође је примећен и додир „западнопокрајинаца“ са соколима из царибродског краја.[12]

Међутим, после доласка Георгија Кјосеиванова на место председника бугарске владе у новембру 1935. године, процес југословенско-бугарског зближења, који су започели још краљ Александар и краљ Борис две године раније, поново је добио на замаху, што је на крају резултирало потписивањем Пакта о вечном пријатељству у јануару 1937. године. На тај начин је знатно умањено деловање „неодговорних елемената“ у Бугарској.[13]

---

9 Архив Југославије, фонд Централног пресбироа (38), фасцикла 28, јединица описа 72, Павле Јевтић ЦПБ-у Пов. бр. 244 од 16. јула 1935 (даље: АЈ, 38); М. Жикић, *Југословенско-бугарски односи 1929–1941*, докторска дисертација, Београд 2023, 221.

10 АЈ, Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 51, јединица описа 315, листови 6–7 (даље: АЈ, 37); Жикић, *Југословенско-бугарски односи*, 221–222; Гоцев, *Младежките национално-освободителни орїанизации на македонските Бълїари*, 59.

11 Војни архив, Пописник 17, кутија 95г, фасцикла 3, документ 32, лист 7 (даље: ВА, П-17).

12 Исто, листови 7–8.

13 Жикић, *Југословенско-бугарски односи*, 236–258.

*

Бугарофилски елементи у Македонији су Деветнаестомајским пучем у Бугарској и растурањем ВМРО 1934. године изгубили значајну подршку за своје деловање, због чега су морали да промене тактику. Док су неоткривени чланови ММТРО настављали свој илегални рад, пре свега штампање листа *Освобождение* и његово тајно растурање по Македонији,[14] компромитовани чланови те организације (осуђени на Скопском процесу[15]) и њихови привrженици прешли су на легалан терен, настојећи да преко више канала остваре своје циљеве.[16]

Један од начина легалног рада било је деловање у опозиционим политичким партијама.[17] О томе су сазнања имала и југословенске власти. Тако је председник Владе Милан Стојадиновић крајем децембра 1935. године обавештен да су Удруженој опозицији у Куманову нарочито прилазили бугарофили, путем које су настојали да остваре своје замисли о избору својих народних посланика од домаћих људи.[18] Неколико дана касније, на предизборном збору за општинске изборе у Скопљу, председник Савеза демократске омладине из тог града Михајло Михајловић (Михаил Алексов Михайлов) указивао је на „македонском дијалекту" на то да ниједан „домородац" није био бан или срески начелник у Вардарској бановини. Председник Демократске странке Љубомир Давидовић који је присуствовао скупу је, међутим, критиковао његов говор.[19]

Важан пункт за контакте са опозицијом био је Загреб, где је студирао већи број студената из Македоније.[20] То је било познато и југословенским властима. Тако је Банска управа у Скопљу тражила

14 Лист је почео да се штампа у Бечу једном месечно у децембру 1932. године и, према свему судећи, излазио је наредне три године – Гоцев, *Младежките национално-освободителни организации на македонските България*, 58.

15 Амнестијом од 1. децембра 1931. ослобођена су седморица од деветорице осуђених на Скопском процесу, који су потом упућени да службују у различитим местима ван Македоније – Църнушанов, *Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна организация*, 235; D. Tasić, The Macedonian Youth Secret Organisation (MYSRO) 1922–1927, 38.

16 Църнушанов, *Македонизмът*, 147.

17 Исто, 148.

18 AJ, 37–9–55, лист 919.

19 В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд 2011, 282; Църнушанов, *Македонизмът*, 148–149; Църнушанов, *Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна организация*, 252–254.

20 Према подацима банске управе у Скопљу, на Загребачком универзитету је априла 1936. било 130 студената са простора Вардарске бановине – Јовановић, *Вардарска бановина*, 442.

од Министарства просвете да одбије предложена правила Удружења студената у Прилепу. Као разлог за то је наводила да је оснивач удружења Љубомир Цветковић, студент ветерине у Загребу, спроводио агитацију за опозицију у Прилепском срезу, док је за потпредседника изабран Димитрије Митровић, студент права из Прилепа, који је крајем 1934. године био кажњен на месец дана затвора због растурања илегалног листа ВМРО. Осим тога, примећено је да су чланови тог удружења приликом организовања концерта у Соколском дому изоставили све „националне песме", док су приликом одласка на сајам у Солун 1934. године певали бугарске песме. Министарство просвете је усвојило захтев банске управе.[21]

У Загребу је постојало и студентско удружење „Вардар", које су 1935. године основали лево оријентисани македонски студенти. Већ на пролеће 1936. године, под утицајем Комунистичке партије Југославије, они су учествовали у развоју нове организације – Македонског народног покрета (МАНАПО), који је свој политички карактер добио у августу 1936. године у Охриду на скупу македонских студената из целе земље. Осим залагања за федерализацију Југославије, те самим тим и аутономну Македонију, покрет се залагао и за признавање македонске нације. Настојећи да своју борбу против Југославије воде на што ширем фронту, покрету су приступили и некадашњи припадници ММТРО предвођени Димитријем Ђузеловићем (Димитър Гюзелов). По издржавању десетогодишње казне затвора 1937. године, покрету се прикључио и Димитрије Чкатровић (Димитър Чкатров). Та групација се у својим активностима такође јавно изјашњавала за аутономну Македонију у оквиру Југославије, међутим, њихов крајњи циљ је било стварање независне Македоније, као прелазног корака ка прикључењу те територије Бугарској.[22]

Део „бугараша" је приступио и левом крилу Савеза земљорадника, које је предводио Драгољуб Јовановић. У Београду је постојала једна њихова група под вођством Сотира Тренчевића (Сотир Тренчев). Они су се окупљали у адвокатској канцеларији Нинка Петро-

21 АЈ, фонд Министарства просвете Краљевине Југославије (66), фасцикла 79, јединица описа 221, заступник начелника Управног одељења IV одељењу Краљевске банске управе Вардарске бановине Пов. II/2 Бр. 4750 од 2. августа 1935 (даље: АЈ, 66).

22 Јовановић, *Вардарска бановина*, 262–263; К. Палешутски, *Югославската комунистическа партия и македонският въпрос 1919–1945*, София 1985, 248–250; Църнушанов, *Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна организация*, 257–258; С. Фиданова, Улогата на КПЈ во поврзувањето борбата на работничката класа со националноослободителното движение на македонскиот народ од 1935–1941, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје* 23 (1971), 114–115.

вића, такође члана левог крила земљорадника, код кога је Тренчевић био приправник. Јовановић у својим каснијим сећањима наводи да су сви припадници те групе изгледали „напредно“ и да су једино говорили о федеративној Југославији у којој би Македонија била посебна јединица. Због тога су им и допустили да штампају један летак на македонском дијалекту у коме су проповедали идеју МАНАПО.

Лево крило земљорадника је „своје људе“ имало и у Македонији, међу којима се истицао Тома Кленковић (Тома Кленков), апотекар у Светом Николи. Тренчевић је уверавао Нинка Петровића да ће земљорадници мандате за Народну скупштину освојити баш у Македонији. Због тога је у јулу 1936. године организована и експедиција левих земљорадника по Македонији, предвођена Јовановићем и Миланом Прибићевићем. „Путовођа“ је био управо Тренчевић, који им је, како је касније утврдио Јовановић, показивао само праве „македонствујушче“.[23]

Исте године, група интелектуалаца из Македоније је одлучила да покрене један часопис, што је реализовано у јуну 1937. када је у Скопљу изашао први број часописа *Луч*. Власник листа је био професор скопске гимназије Ђорђе Киселиновић (Георги Киселинов), док је одговорни уредник био доктор правних наука са Сорбоне Борисав Арсић (Борис Арсов), чиновник банске управе у Скопљу. Тенденција листа је била искључиво окупљање интелектуалаца са „Југа“, пропагирање посебности локалног говора и културе, критика привредне политике у Вардарској бановини и употреба термина „Македонија“ уместо „Јужна Србија“. Часопис је око себе окупио различите групације људи. Међу сарадницима су од бугарофила били помињани Тренчевић, Кленковић и Ђузеловић, Спира Китинчевић (Спиро Китинчев) и други, од левичара др Душан Недељковић, професор Скопског факултета, али и, како бугарска историографија наводи, „србомани“[24] др Милош Јаковљевић и шеф кабинета бана Вардарске бановине Александар Цветковић, који су били критични према режиму.

Власти су подробно пратиле излажење листа и људе окупљене око њега. Посебан фокус је био према његовом власнику Ђорђу Киселиновићу, некадашњем егзархијском учитељу. Скопска полиција је утврдила да је средства за покретање и издржавање листа оси-

23 Д. Јовановић, *Политичке успомене. Проповеди*, књига 3, Београд 1997, 284, 321–325; Д. Јовановић, *Медаљони. Књига II*, Београд 2008, 421–422; Църнушанов, *Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна организация*, 259–265.

24 „Србоман“ је израз који су Бугари користили за особе које су биле родом из Македоније а изјашњавале се као Срби.

гурао прилозима изразитих присталица аутономне Македоније. Захваљујући томе, часопис је редовно излазио и брзо стицао популарност. Начелник Просветног одељења Вардарске бановине је у новембру 1937. извештавао да је међу сарадницима листа било „и национално и политички потпуно исправних" људи. Међутим, они су били у мањини, док су главну реч водили они у чију се „национално-политичку исправност" могло оправдано сумњати. С тим у вези, лист је представљао приличну реакцију на „званичан културно--просветни рад" пропагирањем локалног говора и у модерној књижевности, па чак и свакодневном говору. У извештају је наглашено да ђаци скопских школа све мање говоре књижевним језиком ван школе, јавно манифестујући право употребе искључиво „локалног жаргона". Посебно је било карактеристично да у октобарском броју листа није било ни помена о прослави 25-огодишњице ослобођења Јужне Србије. На интересовање појединаца о томе, водеће личности часописа су одговориле „да они на све те догађаје гледају другим, својим, очима", те да не желе да кваре дотадашњи „штимунг" листа. На крају је државни тужилац забранио број за јун 1938, чиме је часопис престао да излази, док су интервенцијом власти његови водећи људи премештени из Вардарске бановине.[25] Групација „Ђузелов–Чкатров" је и поред тога наставила своје деловање, давши 11 кандидата за опозициону листу Влатка Мачека за децембарске изборе 1938. године.[26]

Осим опозиционих, бугарофилски елементи су постајали и чланови владајуће Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Како указује историчар Владан Јовановић, та партија је, са намером да омасови своје чланство на простору Вардарске бановине, показала изненађујућу еластичност према лицима која су се сматрала Бугарима или гајила пробугарско расположење. Чланством у владајућој партији, они су добијали прилику да лакше спроводе своје деловање, при чему им је на руку ишло и постојање различитих фракција странке на простору бановине, што је онемогућавало њено чвршће конституисање.[27] Тако је 1938. године примећено да је значајан број заговорника

25 АЈ, 37–51–315, лист 254; АЈ, 38–9–36, дописник ЦПБ-а из Скопља ЦПБ-у Пов. бр. 234 од 8. јула 1938; АЈ, 66–99–289, строго поверљиви извештај начелника Просветног одељења Вардарске бановине Министарству просвете од 12. новембра 1937; Јовановић, *Вардарска бановина*, 263–266; Църнушанов, *Македонизмът*, 150–158.

26 АЈ, 37–22–174, листови 349–350; Јовановић, *Вардарска бановина*, 266; Църнушанов, *Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна организация*, 323–328.

27 Јовановић, *Вардарска бановина*, 280–281.

идеје аутономне Македоније истовремено био и присталица ЈРЗ, што је власт стављало у недоумицу како да поступи према њима.[28]

Због таквог развоја „националних прилика у Јужној Србији", у кабинету министра унутрашњих послова Антона Корошеца одржана је 31. маја 1938. године посебна конференција. Осим министра, на њој су учествовали генерални секретар Друштва Светог Саве Јован Хаџи-Васиљевић, начелник Министарства унутрашњих послова (МУП) Драгослав Лазић, начелник Министарства иностраних послова (МИП) Милоје Смиљанић, заменик шефа ЦПБ-а Бошко Богдановић, директор агенције „Авала" Милан Јовановић Стоимировић и полицијски инспектор МУП-а Цветан Ђорђевић.

Реферишући о стању у Јужној Србији, Цветан Ђорђевић је указао да је после растурања ВМРО у Бугарској 1934. године „привржениицима комитета" у Јужној Србији препоручено да пређу на легалан терен и на тај начин наставе деловање против Југославије. Ђорђевић је напоменуо „да је та борба прихваћена од једног дела јужносрбијанске омладине и градске интелигенције у Јужној Србији, да се резултати осећају и да постају забрињујући" и да је та акција сугерисана споља, а потпомогнута другим сепаратистичким покретима у земљи. Разлоге таквог стања на југу Ђорђевић је видео у попуштању надзора над локалним чиновништвом, свештеницима и учитељима, непостојању одговарајуће штампе и деловању политичких партија, које су служиле као заклон „анационалним елементима". На крају је апеловао на хитно предузимање одговарајућих мера.

Са њим се сложио Бошко Богдановић, такође захтевајући хитне мере: добру администрацију, одлично чиновништво, озбиљан лист, уклањање егзархијских учитеља и свештеника. Начелник МУП-а Драгослав Лазић, говорећи у прилог чињенице да је акција своје корене имала у Бугарској, навео је свакодневну пропаганду бугарског радија упућену Бугарима у „поробљеним крајевима", која се потпуно поклапала са „легалном акцијом" у Јужној Србији. Да је „легална акција" сугерисана из Бугарске, сматрао је и Милан Јовановић Стоимировић, подвлачећи да у Бугарску, и поред Пакта о вечном пријатељству, није имао много поверења. У двадесетоминутном излагању проблема на југу земље изјаснио се против „система који тамо влада,

28 Тако је у јулу 1938. године судски приправник у Окружном суду у Прилепу Александар Хаџи Здравевић, иначе председник омладинске организације ЈРЗ, наредио музикантима на једној свадби да му свирају бугарске револуционарне песме („Море свирајте зашто смо Ј.Р.З"). Са њим у друштву су били, између осталих, и председник прилепске општине Борис Попевић и Димитрије Чкатровић. Као велики бугарофил означен је и председник месног и среског одбора ЈРЗ у Прилепу адвокат Лазар Хаџи Ристић, који је „своје идеје" спроводио преко Попевића и Хаџи Здравевића – АЈ, 37–9–55, листови 947, 949–950.

тражећи научна решења, социолошке солуције, резонски и плански рад". С друге стране, начелник МИП-а Милоје Смиљанић је сматрао, не побијајући наводе из реферата, да ситуација није била толико драматична, те да се „легална акција" могла лако сузбити уз примењивање предложених мера. Што се тиче њеног „порекла", сматрао је да је корене пре имала у Загребу него у Бугарској, где је тамошња влада доста учинила у борби против ВМРО и других македонских организација. Затварајући конференцију, Корошец је изјавио да ситуација још увек није била у толикој мери опасна за државу, али да је хитно требало спровести одговарајуће мере.[29]

Југословенски војни кругови су крајем 1938. године такође сматрали да је „аутономистичка акција" у Јужној Србији представљала резултат пропаганде која је долазила из Бугарске.[30] Ти закључци нису били без основа. Потписивањем Минхенског споразума 30. септембра 1938. године и уступањем Судетске области Немачкој оживеле су ревизионистичке манифестације у Бугарској. Још током трајања минхенске конференције, македонствујушчи су покушали да растурањем летака у Софији изазову демонстрације против Нејског мировног уговора и отворе питање бугарских мањина.[31] Покушали су да делују и преко бугарских званичника. Тако је председник привремене комисије македонских братстава генерал Коста Николов затражио од премијера Георгија Кјосеиванова одобрење да, ако то већ не може бугарска влада, македонска емиграција „нађе пута и начина" да покрене мањинско питање.[32]

Југословенски војни изасланик у Софији пуковник Јован Соколовић извештавао је да је управо „времена комисија" била одговорна за ширење идеје о аутономној Македонији на југу земље. Према Соколовићу, веза са Јужном Србијом је одржавана посредством печалбара који су се у Југославију враћали из Бугарске.[33] Тврдио је да су ти југословенски држављани[34], од којих је око 90% било национално

29 АЈ, 37–22–174, листови 340–342; М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, прир. С. Трећаков – В. Шовљански, Нови Сад 2000, 194; Јовановић, *Вардарска бановина*, 265; Н. Жежов, *Македонското прашање во југословенско-бугарските дипломатски односи (1918–1941)*, Скопје 2008, 186.

30 ВА, П-17, к. 21, ф. 3, д. 42, лист 4.

31 Ž. Avramovski, Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata, *Istorija XX veka. Zbornik radova* 2 (1961), 106.

32 В. Винавер, За некои мегународни аспекти на македонското национално прашање (1938–41), *Гласник* 15/3 (1971), 98.

33 ВА, П-17, к. 21, ф. 3, д. 42, листови 4–6.

34 Соколовић је још средином новембра 1937. године предложио да се онемогући њихов одлазак у Бугарску јер су ступали у разна антијугословенска удружења. По том питању је 29. децембра 1937. године у МИП-у била одржана интерми-

неоријентисано или се сматрало Бугарима, служили за достављање разних упутстава и извештаја у Југославију. Истовремено, македонствујушчи су користили чињеницу да су печалбари своју зараду упућивали у Југославију преко њеног Посланства у Софији и тако слали новац одређеним центрима и лицима за спровођење „аутономистичког покрета". Проверавајући те податке, Соколовић је утврдио да су били тачни јер је било примера да су одређена лица слала у Југославију много веће суме новца од оне која би одговарала њиховој заради. Сматрајући да су за југословенске националне интересе печалбари представљали огромну опасност, војни изасланик је поново апеловао на решавање тог питања, предлажући и одређене мере.[35]

Знатан утицај на развој прилика у јужним и југоисточним крајевима Југославије имале су и измењене прилике у Европи у првој половини 1939. године, односно нестанак Чехословачке и италијанска окупација Албаније. То је додатно појачало уверења ревизионистичких кругова у Бугарској, али и у Македонији, у могућност нових промена граница.[36] С тим у вези, југословенске службе су са више страна добијале информације о свеприсутној бугарској пропаганди на југословенској територији. Југословенски обавештајци су оценили „да је она 100% заменила парабелум и бомбу. Осећа се свуда и у свакој прилици". Спровођена је посредством путника и родбинских веза, будући да је живљи саобраћај са Бугарском омогућио већу пропаганду људи који су долазили из Бугарске. Велики значај у њеном ширењу су имали и професори мештани који су предавали по гимназијама. Пример представља случај Розе Козеклијевић, наставнице историје у штипској гимназији. Забележено је да је из историје Бугарске својим ученицима држала „читава научна предавања", док је лекције из српске историје једва прелазила („Ову пропаганду у корист Бугарске врши из осећаја љубави, јер се осећа Бугарком"). Осим ње, забележено је још око 200 бивших егзархијских учитеља који су вршили пропаганду у корист Бугарске.[37] Такође, пропаганда је спровођена и преко софијске радио-станице. Командант III армијске области је извештавао да је она била

нистеријална конференција. На њој је у начелу усвојено да се обрати строжа пажња на одлазак и боравак печалбара у Бугарској, с тим да предузете мере не изазову већу моралну и материјалну штету код заинтересованог становништва Јужне Србије. Такође, требало је узети у обзир и тренутне односе са Бугарском, будући да је у јануару те године са њом потписан Пакт о вечном пријатељству – ВА, П-17, к. 21, ф. 3, д. 44.

35 ВА, П-17, к. 21, ф. 3, д. 43, листови 1–3.

36 Църнушанов, *Принос към историята на Македонската младежка тайна революционна орīанизация*, 330–331.

37 ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 19, листови 11–12; ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 20, листови 11–12; ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 21, лист 12; ВА, П-17, к. 12, ф. 1, д. 33, листови 1–3.

пет пута јача од београдске, због чега су се у многим кућама слушале радио-емисије из Софије. Решење тог проблема видео је у подизању једне много јаче радио-станице у Скопљу.[38]

Средином 1939. године југословенске службе су могле да закључе да националне прилике на југу нису биле најбоље те да је око 70% становништва „инклинирало" Бугарској. То се нарочито запажало у Велесу, Прилепу, Штипу, Струмици, Кавадару и Куманову. „Бугарштина на улици, у кући, у кафани – свуда и на сваком месту". Указано је да нигде није било могуће чути српски језик, чак ни код школске омладине, при чему се осећао раст мржње према Србима и свему што је српско. Осим егзархијских учитеља, пробугарску пропаганду међу пограничним становништвом ширили су и чиновници који су били из тих крајева „и овом истом пропагандом запојени од малих ногу". На несметано развијање такве ситуације утицале су и несређене политичке прилике, чиме је дискредитован јавни политички живот. Самим тим се у народу појавила сумња у моћ државне управе, због чега се сматрало да је постојеће стање било привремено и пролазно.[39]

Слично стање је било и у тзв. „западним покрајинама". Према подацима којима је располагало Обавештајно одељење Главног генералштаба, акцијом је руководио представник Бугарских државних железница у Цариброду, а спроводило ју је бугарско железничко особље које је долазило у додир са мештанима у Цариброду и тако вршило агитацију за повратак тих крајева Бугарској, те преносило писма и новине. Ова пропагандна акција је појачана током априла 1939. године тиме што су двовласници почели да прелазе граничну линију. Такође, агитацију су успешно спроводили и учитељи који су били родом из тих крајева. У једном обавештајном извештају је, према томе, могло да се закључи да се од свих 2000 Цариброђана за свега неколико „могло тврдити да нису бугарофили, односно Бугари". Што се тиче Босиљграда, сматрало се да је ситуација била повољнија јер није постојао директан контакт са Бугарском.[40]

Стање у Вардарској бановини је постајало све сложеније, посебно после избијања рата у септембру 1939. године. Званичници у Београду су обавештавани о јачању сепаратистичког покрета у покрајини, при чему је знатан део заступника те идеје био на служби у

38 ВА, П-17, к. 26, ф. 2, д. 13, лист 2. Радио-станица у Скопљу је пуштена у рад 27. јануара 1941. године – Нова културна тековина Јужне Србије, *Политика*, 28. јануар 1941, 7.

39 ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 22, листови 8–9; ВА, П-17, к. 26, ф. 2, д. 20, лист 3.

40 ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 7, листови 4, 6; ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 8, листови 2–3; ВА, П-17, к. 26, ф. 2, д. 20, лист 2; ВА, П-17, к. 95в, ф. 4, д. 2, лист 4.

државној управи. Осим тога, указивано је и на значајан пораст комунизма, нарочито међу омладином.[41] Југословенске службе су крајем 1939. и почетком 1940. године анализирале стање у Јужној Србији бележивши „велико врење“ међу народом. Као најопасније за државу истакнуто је деловање „аутономиста“ и „федералиста“. Аутономисти су махом били млађи људи: свршени студенти, апотекари, лекари, трговци итд. Са жаљењем је констатовано да је велики део њих био у државној служби и да су за себе изјављивали да нису Срби већ Македонци те да Македонија никада није била српска. Политички су били присутни у свим партијама, највише у Савезу земљорадника, радећи јавно и тајно за аутономну Македонију. Што се тиче федералиста, у питању су били људи средњих и старијих година, којима је Бугарска била „све и свја“, будући да су завршили бугарску школу, служили бугарску војску или дуго времена провели у Бугарској. Због тога су се надали рату на Балкану, којим би Југославија изгубила Македонију. Југословенске службе су истакле да је било тешко повући границу између аутономиста и федералиста јер тамо где је престајао рад једних, настављао се рад других.[42]

То је и потврђено у једном писму које је група око Ђузелова и Чкатрова у августу 1940. године упутила у Софију, а до кога је дошао југословенски МУП: „Не гонимо се с левичарима већ се допуњујемо. Левичари су велики противници Срба и пледирају за самосталну Македонију, за коју смо и ми. Тако, како воде борбу левичари нам не спречавају нашу агитацију, већ је све више појачавају.“ У писму је указано на то да Македонија није изгубљена за бугарски народ, док су се појединци изјашњавали као Македонци једино због реакције Срба на помињање „бугарског имена“. Исто тако је указано да су њихови захтеви за давањем аутономије Македонији представљали тактику за компромитовање Срба.[43]

Министар војске и морнарице генерал Милан Недић, а и сам председник Владе Драгиша Цветковић су у више наврата током 1940. године од власти, али и појединаца добијали извештаје из Јужне Србије у којима је ситуација окарактерисана као „очајна“. Широм територије су певане бугарске песме, говорио се бугарски језик и слушао Радио Софија, уз све већу мржњу и претње према Србима, што је и наводило поједине српске породице да продају своја имања и исеља-

41 Јовановић, *Вардарска бановина*, 267–269.

42 ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 48, лист 11; ВА, П-17, к. 6, ф. 2, д. 49, лист 7.

43 ВА, П-17, к. 26а, ф. 3, д. 11, листови 1–5; Гоцев, *Младежките национално-ослободителни орīанизации на македонските Бълīари*, 68–69; Фиданова, Улогата на КПЈ во поврзувањето борбата на работничката класа со националноослободителното движение на македонскиот народ, 116.

вају се на север. Истовремено, ширене су и аутономистичке идеје и комунизам.[44] Поводом годишњице Илинденског устанка, 2. августа 1940. године, у Прилепу су организоване демонстрације у корист Бугарске. Том приликом су дељени леци који су позивали на борбу против Срба. Слични леци су растурани и у крајевима око Босиљграда и Криве Паланке.[45]

Таква ситуација на југу је, узимајући у обзир почетак рата у Европи, посебно забрињавала југословенски војни врх, који није имао поверења у војне обвезнике из Македоније, као ни обвезнике албанске националности са Косова и Метохије.[46] Због тога се, почев од децембра 1939. године, приликом позивања обвезника на војну вежбу приступило упућивању обвезника из преткумановске Србије у јединице на територији III армијске области, док су обвезници са југа упућивани у јединице на територији V армијске области.[47]

Како би се проверило стање на терену, помоћник врховног инспектора војне силе генерал Богољуб Илић је у августу 1940. године од министра војног генерала Милана Недића добио наређење да обиђе западни и источни фронт на територији III армијске области и истовремено извиди „какво је стање у народу и војсци у моралном, националном, патриотском погледу". По повратку у Београду, генерал Илић је, осим писменог извештаја, усмено реферисао генералу Недићу, кнезу Павлу и председнику владе Драгиши Цветковићу на Бледу. Генерал Илић је извештавао о великом незадовољству становништва, непостојању ауторитета државних власти и превладавању сепаратистичких елемената. Указао је на постојање активне бугарске пропаганде „са свима својим одликама и знацима" на десној обали Вардара и „прикривене и потајне" на левој обали без видних спољних манифестација. Као језгра те пропаганде, генерал Илић је означио Прилеп, Велес, Битољ и Охрид, одакле се преносила у села, док су јој највећу подршку пружали „учитељи-домороци" и несавесно и корумпирано чиновништво.[48] Његови утисци се најбоље виде из следећих речи:

---

44 ВА, П-17, к. 11, ф. 2, д. 6, лист 1; ВА, П-17, к. 11, ф. 2, д. 8, лист 1; ВА, П-17, к. 11, ф. 4, д. 24, листови 1–4; ВА, П-17, к. 12, ф. 2, д. 2, лист 4; ВА, П-17, к. 26а, ф. 3, д. 15, листови 1–4; Јовановић, *Вардарска бановина*, 267–268.

45 ВА, П-17, к. 26, ф. 2, д. 30, листови 1–2; ВА, П-17, к. 95б, ф. 4, д. 1.

46 На простору Вардарске бановине је истовремено спровођена и пропаганда међу албанским становништвом – Đ. Borozan, Separatistički pokret Albanaca u Jugoslaviji i uticaj propagande iz Albanije od 1940. do Aprilskog rata 1941, *Tokovi istorije* 7/1–4 (1999), 191–206.

47 Опширније у М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941*, Београд 2020, 57–58.

48 *Aprilski rat 1941,* Zbornik dokumenata, knjiga 1, ur. F. Trgo, Beograd 1969, 776–783; Б. С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898/1942*, прир. М. С. Бјелајац, Београд 1995, 171–173; М. С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и све-*

> Питање које се намеће државној управи лежи у томе: „Како би се народ из Ј. Србије држао на случај рата, тешкоћа и заплета у којима би се могла евентуално да нађе наша земља у скорој будућности?“ По моме мишљењу, обзиром на садашње расположење духова, све док ситуација буде нормална и без спољне опасности народ ових крајева остаће миран, али и незадовољан. На случај да нашу државу снађу удари и тешкоће сличне у 1914/15. г., мислим да би овај свет, под данашњим условима, напустио дефинитивно нашу државну идеју и покушао да се снађе у новој ситуацији, која би му материјално и економски боље одговарала. На јединство, љубав и патриотизам, које је наш српски народ у 1915–18. г. показао – не треба рачунати.[49]

Закључак генерала Илића је био да је целокупно стање на терену било резултат југословенске унутрашње политике последњих 20 година и држања представника те политике: чиновника, свештеника, учитеља и општинских власти. На крају је предложио мере које је требало применити како би се стање поправило завршавајући свој извештај закључком да „још није доцкан“.[50]

Међутим, непријатељски став према Југославији и „свему ономе што је српско“ постајао је све оштрији. То се нарочито запажало после говора бугарског народног посланика Петра Думанова у Народном собрању у новембру 1940. године, у којем је алудирао на присаједињење Македоније Бугарској. Карактеристично је било да су лица која су ширила такву пропаганду заиста веровала у скору „промену господара“. Због тога су и тежила да их власт кажњава како би, у случају остварења таквог сценарија, имала доказ свог рада против југословенске државе.[51] Истицање „анационалних“ односно бугарских осећања настављено је све до априла 1941. године и окупације Југославије,[52] када су многи који су се тако осећали учествовали у успостављању бугарске окупаторске управе.[53]

дочења, Београд 2007, 71–72; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije. Uzroci i posledice poraza*, knjiga 1, Ljubljana – Beograd – Titograd 1984, 559–563.

49 *Aprilski rat 1941*, knj. 1, 782.

50 Исто, 783.

51 ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 50, лист 1.

52 ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 37, лист 3; ВА, П-17, к. 22, ф. 3, д. 45, лист 2.

53 Вид. Д. Минчев, *Българските акционни комитети в Македония – 1941*, София 1995; Б. С. Томанић, *Југославија и Бугарска 1941–1945: између сукоба и савеза*, докторска дисертација, Београд 2022, 103–115.

Miloš Žikić

PRO-BULGARIAN PROPAGANDA ON YUGOSLAV TERRITORY, 1934–1941

Summary

With the dissolution of the illegal organisations IMRO and IWORO in Bulgaria after the coup of 19 May 1934, the Bulgarophile elements on Yugoslav territory lost significant support for their activities. Therefore, they had to switch to a legal mode of operation and tried to realise their ideas through cooperation with opposition political parties (Croatian Peasant Party, left wing of the Agrarian Party, MANAPO movement), but also through membership in the ruling Yugoslav Radical Community. A special episode was the founding of the journal Luč in Skopje in 1937, with the intention of promoting the specificity of Macedonian culture and language vis-à-vis the "official cultural and educational work", which was banned the following year. With the strengthening of revisionist forces in Europe at the end of the 1930s, the situation in the southern and southeastern parts of Yugoslavia became increasingly complex. The increased propaganda from Bulgaria also contributed to this. The authorities realised that ideas and news about the return of the so-called "western provinces" to Bulgaria were being spread among the population of these areas. At the same time, the growth of communism and the idea of Macedonian autonomy was noted in Macedonia, which pro-Bulgarian elements also used to disguise their work, as well as increasingly bold and frequent pro-Bulgarian and anti-Serbian outbursts.

Keywords: Yugoslavia, Macedonia, Bulgaria, IMRO, MYSRO, IWORO, propaganda

Борис Томанић
Институт за савремену историју
Београд
borisbox62@gmail.com

НОСИОЦИ БУГАРИЗАЦИЈЕ НА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: У раду се говори у којој мери и обиму је вршена бугаризација на југословенском простору и које су биле главне установе и организације које су вршиле асимилацију становништва. У уводу је дат кратак преглед приласка Бугарске силама Осовине и односа са Југославијом у периоду 1939–1941. година. Акценат је на политичком, војном, привредном и културном потчињавању Бугарске Трећем рајху. Главни део текста приказује интензитет и распон бугаризације и скреће пажњу на главне фазе у асимилацији становништва. Закључак обухвата сажетак изнетих података и анализу главног дела текста. Чланак је настао на необјављеној архивској грађи, објављеним изворима и релевантној литератури.

Кључне речи: Други светски рат, Немачка, Југославија, Бугарска, окупација, асимилација, бугаризација

Увод

Југославија и Бугарска су се на почетку немачке агресије на Балкану нашле на супротним странама, што је проузроковало прекидање њихових односа. Прво је то урадила Бугарска, прекинувши дипломатске односе 15. априла 1941. године. Иако источни сусед у тим тренуцима није објавио рат, немачке трупе су извршиле један од напада са бугарске територије на Југославију, што се одлукама међународног и кривичног права сматрало вођењем агресорског рата. Прекид дипломатских односа потврдила је са закашњењем југословенска влада, која

је осудила бугарску окупацију, објавивши 4. маја 1941. да се са Бугарском налази у рату од 6. априла 1941. године.[1]

Корени уласка српског и бугарског народа у нови светски сукоб на супротним странама могу се тражити у нерешеним друштвеним и политичким питањима проистеклим из Првог светског рата, као и у немачком привредном и политичком притиску на земље југоисточне Европе у другој половини тридесетих година XX века. У немачкој „игри" територијалних уступака и економског потчињавања политички и привредно слабе Југославија и Бугарска виделе су задовољавање својих аспирација. Таквој политици више је тежила Бугарска, која је, као једна од земаља које су из Великог рата изашле као „губитници", своје спољнополитичко деловање подредила остваривању права на Јужну Добруџу, Западну Тракију и Македонију, односно Јужну Србију и тзв. западне покрајине (Царибродски и Босиљградски срез), и то управо овим редом, не желећи да поремети баланс који је наметнут отпочињањем Другог светског рата, односе великих сила према земљама Балканског полуострва и билатералне односе који су владали између балканских држава.[2]

Иако је Бугарска на почетку Другог светског рата, 15. септембра 1939. године, прогласила неутралност, заузимање спољнополитичког става након Минхенског споразума од 29. септембра 1938. да Бугарска своје аспирације може да оствари само помоћу Немачке и директива бугарског Министарства иностраних послова и вера од 19. априла 1939, у којој је стајало да је циљ бугарске дипломатије да врати границе из 1912. године мирним путем, наговештавали су турбулентан период који је стајао пред балканским државама.[3]

Немачке победе на почетку светског сукоба и долазак пронемачки оријентисаног Богдана Филова на чело бугарске владе 15. фебруара 1940. године променили су курс Бугарске, која је почела полако да напушта политику „мирног ревизионизма". Ипак, бугарски монарх краљ Борис III и даље није желео да своју земљу увуче у рат. Скоро цела 1940. година протекла је у усклађивању немачке и бугарске политике за повраћај Јужне Добруџе. Под немачким притиском, Румунија је морала да попусти. Граница је одређена Уговором у

1 Б. Томанић, Судбина југословенског посланства у Бугарској 1941–1944, *Токови историје* 31/2 (2023), 175–188.

2 Вид. D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Prvi deo. 1933–1936*, Beograd 1982; D. Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo. 1937–1941*, Beograd 1982.

3 В. Стојчев, Бугарија и Третиот Рајх (1939–1941 година), *Гласник* 35/1–2 (1991), 57–61; V. Stojčev, Bugarska u pripremama za okupaciju Jugoslavije (prilog izučavanju 'velikobugarske ideje' 1939–1941), *Istorija 20. veka* 12/1 (1994), 177–182.

Крајови који је потписан између Бугарске и Румуније 7. септембра 1940. године.[4]

Преломни догађај у директном и даљем увлачењу земаља југоисточне Европе у немачки, а потом италијански политички и привредни систем било је потписивање Тројног пакта 27. септембра 1940. године у Берлину. Напад Италије на Грчку 28. октобра исте године додатно је утицао на Бугарску и Југославију да своју судбину вежу за силе Осовине, али и да изнесу, у полузваничним или незваничним формама, своје аспирације на грчку територију. Немачки притисак је постао још отворенији након приласка Румуније и Мађарске Тројном пакту крајем новембра 1940. године. Бугарски посланик у Берлину, Прван Драганов, изнео је потом на састанцима са Адолфом Хитлером 23. новембра 1940. и 3. децембра 1940. године, на којима је од његове земље захтевано да званично приђе Тројном пакту, „мањински проблем" у Македонији. Иако немачки лидер није директно одговорио бугарском дипломатском представнику, Бугарска је, страхујући да ће Немачка коначном деобом Грчке предати Југославији Солун и тако македонско питање решити у корист Југославије, начинила пар корака које су је дефинитивно сврстале у осовински табор, истовремено кварећи односе са западним суседом. У том смислу, реактивирани су некадашњи чланови Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО), новине су почеле радикалније да пишу о Југославији, а поједини политичари су све чешће и отвореније тражили измену границе на западу.[5] С тим у вези, југословенско Министарство иностраних послова обавештавало је Посланство у Стокхолму 16. октобра 1940. године да је пропаганда македонских кругова у Бугарској „почела у последње време узимати маха", што се поклапало са добијањем Јужне Добруџе.[6] Директива Адолфа Хитлера од 13. децембра 1940. за операције против Грчке, у којој се предвиђало да немачке снаге из Румуније током марта уђу у Бугарску, и разговори Богдана Филова са Хитлером и министром иностраних послова Јоакимом фон Рибентропом од почетка јануара 1941. године коначно су пут Бугарске ка потписивању Тројног пакта и трасирали.[7]

4 В. И. Тошкова, Присъединяването на България към Тристрания пакт, *Исторически преглед* 25/4 (1969), 58–59.

5 Вид. Архив Југославије (АЈ), фонд 449 – Генерални конзулат Краљевине Југославије у Њујорку, фасцикла 1, јединица описа 3, Poslanik Konstantin Fotić Kraljevskom generalnom konzulatu Njujork, 3. oktobar 1939, pov. br. 754.

6 АЈ, фонд 382 – Посланство Краљевине Југославије у Шведској – Стокхолм, 1–3, Министарство иностраних послова Милораду Стражњицком краљевском посланику у Стокхолму, Београд, 16. октобар 1940, стр. пов. бр. 3072.

7 Централен държавен архив (ЦДА), фонд 1870к – Любен Стоянов Златаров (1900–1988), опис 1, архивна единица 137, лист 1; Стојчев, Бугарија и Третиот Рајх, 65–66; Тошкова, Присъединяването на България към Тристрания пакт, 67.

Политичко потчињавање Бугарске пратила је постепена војна и привредна подређеност Немачкој. Трећи рајх се пред почетак Другог светског рата наметнуо као главни извозник наоружања у Бугарску, а осим војне привреде, обезбеђена је и водећа улога у трговини са Бугарском, Југославијом и свим земљама југоисточне Европе.[8] У кампању изучавања југоистока, ради што боље привредне инфилтрације и експлоатације, укључиле су се научне институције, новине и велики број привредних и других стручњака. Уз постојеће институције основане су и нове, међу којима Институт за Немце на југоистоку у Грацу, Друштво за југоисточну Европу у Бечу итд.[9] Важну улогу у немачкој привредној офанзиви на Балкану одиграла је и организација под називом „Средњоевропски привредни свет", настала у Бечу 1924. године.[10] Културно, односно привредно везивање, извршено је и преко новооснованог Немачко-бугарског културног института у Софији, који је почео са радом 18. јуна 1940. и Немачког научног института у Софији основаног у септембру 1940. године.[11]

Бугарска влада је 20. јануара 1941. године одлучила да се придружи силама Осовине. Затим је у Предеалу у Румунији, на састанку одржаном 22. и 23. јануара између делегације бугарског Штаба војске и штаба немачке 12. армије, одређене за улазак у Бугарску, постигнут споразум о одбрани Бугарске, коју је на себе преузела немачка војска. Хитлер је 13. фебруара издао наредбу о уласку немачких трупа у Бугарску. Убрзо, након низа аката о припремама уласка, Јоаким фон Рибентроп је обавестио бугарску владу преко немачког посланика у Софији да је Немачка дала „зелено светло" за приступ Бугарске Егејском мору. Немачке трупе су ушле у Бугарску 21. фебруара, а Бугарска је званично приступила Тројном пакту 1. марта 1941. године. Након мартовског пуча 27. марта, немачка обећања Бугарској су знатно проширена на јужне и југоисточне делове Југославије. То је потврђено на састанку Хитлера и Првана Драганова у Берлину 27. марта 1941. године.[12]

---

8 Д. Зафиров, Българската армия – монархически и републикански образ, *Исторически преглед* 58/1–2 (2002), 198; Stojčev, Bugarska u pripremama za okupaciju Jugoslavije, 186–189.

9 Вид. М. Димитријевски, Интересот на Третиот рајх кон југоисточна Европа и Македонија во периодот 1933–1945 година, *Гласник* 43/1 (1999), 47–55; Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo*, 22–32.

10 Stojčev, Bugarska u pripremama za okupaciju Jugoslavije, 183. Вид. M. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 2005, 117–149.

11 Е. Бояджиева, Активизиране на германското културно-политическо влияние в България (1937–1939 г.), *Исторически преглед* 40/6 (1984), 57–69.

12 *Македонија во меѓународните договори. Том II (1941–1991)*, ур. М. Миноски, Скопје 2008, 34–35; Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Drugi deo*, 451–455.

Главне одлике бугаризације и њени носиоци током окупације Југославије (1941–1944)

Након краткотрајног Априлског рата, који је окончан 17. априла, Југославија је војно поражена и распарчана између сила Осовине и њених сателита. Немачка као најзаинтересованија за овај простор, давала је иницијативу за деобу и државно уништење Краљевине Југославије. Тако је у установама Трећег рајха 6. априла 1941. донет тзв. генерални план („Опште смернице“), а 12. априла 1941. донете су, према Хитлеровој директиви, „Привремене смернице“. Бугарска влада је још 9. априла одобрила Хитлеров предлог о уласку њених трупа на југословенску територију због очувања „реда и спокојства“.[13] Ипак, након Бечке конференције, крајем априла 1941. године, на којој је спроведено комадање Југославије, Бугарска је остала донекле незадовољна. Њене аспирације су се косиле са немачким привредним и италијанским територијалним жељама, па је остала ускраћена за одређене територије на које је претендовала. Уз то, Немачка је обезбедила експлоатацију свих привредних добара на територији која је припала Бугарској и привредни примат у „старим“ границама.[14] Бугарска је, уз мање измене током окупације, добила већи део Македоније (изузев градова Гостивар, Струга и Тетово), тзв. западне покрајине, део југоисточне Србије са местима Пирот, Врање и Сурдулица, неколико села у источној Србији са десне стране Тимока и делове на истоку Косова (предео око Гњилана и Качаника). Коначном поделом Бугарска је посела 28.250 km^2, што је чинило 11,4% југословенске територије. На тој територији живело је 1.260.000 становника, што је, према немачким проценама из 1941. године, чинило 7,9% укупног становништва Југославије.[15]

Од априла до августа 1941. године текли су бугарска инфилтрација и коначно дефинисање запоседнутих области. По одобрењу Немачке, бугарске трупе су ушле на територију Југославије 18. априла, али само до линије Пирот – Врање – Скопље, до реке Вардар и до грчке границе на југу и западу. Територију источно од Вардара бугарске

13 D. Sirkov, Bulgaria's National Territorial Problem during the Second World War, *Bulgarian Historical Review* 19/3 (1991), 9; В. Тошкова, *България и Третият райх (1941–1944), (политически отношения)*, София 1975, 52.

14 K. Pavlović, Iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta, *Vojnoistorijski glasnik* 2 (1986), 317–318.

15 S. Milošević, Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945, *Istorija 20. veka* 10/1–2 (1992), 125–127; M. Stojiljković, Bugarska kao saveznica sila Osovine u okupaciji Srbije 1941–1944, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Ž. Avramovski, Beograd 1982, 249.

трупе су окупирале до 24. априла. Три дана касније, Немачка је дозволила улазак и западно од реке Вардар.[16] До краја априла на простор запоседнут од Бугарске дошао је и огроман административни и полицијски апарат. Крајем истог месеца издате су наредбе којима су уведени сви цивилни и управни закони Краљевине Бугарске.[17] Бугарска је део Македоније, који је добила, крајем априла поделила на Скопску и Битољску област с подручним околијама (срезовима) и општинама. Делови југоисточне Србије око Врања и део Косова (Качанички срез) ушли су у Скопску област. Пирот и околина те рејон код Зајечара припојени су Софијској области.[18] Таква административна подела промењена је само у октобру 1943. године када су новоформираној Горњоџумајској области придодата три среза у источној Македонији (Струмица, Берово, Царево Село).[19] Према Записнику бугарског Светог синода од 29. априла 1941. године извршена је и црквена подела на „новоприсаједињеним" земљама. Два дана раније, 27. априла, намесници Светог синода сусрели су се са представницима Министарства иностраних послова и вера и тада су усаглашени подела и инкорпорирање анектираних територија. Основане су четири нове епархије укључујући ту и грчке територије које су припале Бугарској.[20]

Осим тога, ради бржег и успешнијег однарођавања, а потом бугаризације становништва на анектирано подручје је упућен читав низ установа и организација специјализованих за извођење такве врсте асимилације. Такав поступак бугарских власти правдан је тиме да је вишедеценијска српска управа на овом простору оставила трагове на бугарском становништву коме је требало поново објаснити да су Бугари. Истовремено, бугарске власти су почеле да протерују све југословенске државне службенике са породицама, све српске епископе и свештенике и све насељенике са породицама. Такође је протеран велики број интелектуалаца, привредника и других грађана из свих друштвених слојева који су били прос-

16 Државен военноисторически архив (ДВИА), ф. 24 – Оперативен отдел (35420) 24190, оп. 3, а.е. 156, л. 123–124; Н. Кочанков, *От надежда към йокруса. Зайадна Македония в Бълīарската външна йолиīика 1941–1944*, София 2007, 50, 64.

17 Државен архив на Република Северна Македнија (ДАРСМ); фонд 128 – Обласна дирекција Скопје, кутија 1, архивна единица 115, лист 155; *Бълīарскоīо уйравление във Вардарска Македония (1941–1944). Документален сборник*, със. А. Гребенаров – Н. Николова, София 2011, 25.

18 AJ, фонд 103 – Емигрантска влада Краљевине Југославије, 55–262, „Relazioni Internazionali", 17. maj 1941. Upravna podela teritorija okupiranih od strane Bugarske.

19 Д. Кулић, *Буīарска окуйације Србије 1941–1944*, Београд 1992, 116–117.

20 *Бълīарскоīо уйравление*, 30–31, 33–37. Вид. V. Stojanova, Bulgarian Orthodox Church and Bulgarian National Question (1941–1944), *Bulgarian Historical Review* 25/2–3 (1997), 99–100.

српски оријентисани. Према проценама бугарских власти, на анектираном подручју било је 240.000–250.000 Срба.[21] У веома брзом и безобзирном протеривању, присилно је током лета 1941. године исељено између 25.000 и 45.000 Срба. Имовина исељених убрзо је конфискована, а исељавање је спровела Државна сигурност. Осим насилног исељавања, становништво у Македонији је избегавало у Србију и због страха од бугарских репресалија. Бежање српског становништва трајало је током читаве окупације.[22] Према Албанцима, којих је, према бугарским проценама, било око 130.000 био је заузет блажи став због тога што су они углавном уживали наклоност Италијана, док се према Турцима, којих је било око 88.000, поступало грубо. Спречавана им је слобода вероисповести, кретања и сл.[23] Истовремено са исељавањем становништва, на анектираном подручју је започео процес насељавања Бугара. У Софији је са тим циљем основан Комесаријат за унутрашњу колонизацију који је руководио колонизацијом Тракије, Македоније и Јужне Добруџе. Бугари који су се селили у те крајеве примали су од бугарске владе разне субвенције. Међутим, и поред тога било је тешко покренути породице које су деценијама биле везане за своју земљу и огњиште. Чак су и многи Бугари који су се доселили желели да се врате. Тај тренд је био нарочито видљив од 1943. године када је број војних акција на анектираном подручју повећан, па је, сходно томе, и безбедност досељеног становништва доведена у опасност.[24]

Такође, при Министарству просвете формирана је у мају 1941. године специјална комисија која је имала задатак да у року од шест месеци промени имена људи, река, планина, градова, установа, „водећи рачуна о историјској прошлости бугарског народа". Комисија је била састављена од представника Министарства просвете, Бугарске

21 D. Lukač, Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku Drugog svetskog rata, *Istorija 20. veka* 6/1–2 (1988), 56–61; B. Tomanić, The relations between Yugoslavia and Bulgaria during the Second World War (1939–1945): general reviews and analyses, *Istorija 20. veka* 41/2 (2023), 325–330.

22 Вид. S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd 1981, 82–94.

23 П. Димитров, Политиката на българската власт спрямо етническите и религиозни малцинства в скопска и битолска област през Втората световна война, *Великите сили, Балканите и България през Втората световна война. Международна научна конференция 21–23 април 2015, София*, със. А. Гребенаров, София 2016, 175–176; S. Milošević, Iseljavanje stanovništva iz Makedonije u Drugom svetskom ratu, *Istorija 20. veka* 12/2 (1994), 104.

24 AJ, 103–55–262, Generalni konzul Ministru, Cirih, 19. decembar 1941, pov. br. 162; AJ, 103–55–262, v. d. načelnik političkog odeljenja Predsedništvu Ministarskog saveta, Odeljenju za štampu, 29. januar 1942, pov. br. 413.

академије наука и уметности и представника цркве. Сав посао комисија је завршила до половине 1942. године.[25]

Још током априлског слома, заједно са немачким трупама које су продрле у Македонију, у Скопље је стигла група политичких емиграната, који су одмах по доласку, 13. априла, основали Централни бугарски акциони комитет, са седиштем у Скопљу. Главна лица у том комитету били су некадашњи чланови или блиски сарадници ВМРО. Њима је практично руковођено из бугарског Министарства унутрашњих послова. Основни циљ Комитета био је да прикаже бугарску окупацију као чин ослобођења. Како би што боље извршио зацртани циљ, Централни бугарски акциони комитет покренуо је гласило *Македонија*. Комитет је вршио одређену врсту власти до доласка бугарског регуларног административног и управног апарата. Комитет је 7. августа 1941. године распустио начелник Скопске области.[26]

У мају 1941. године у Софији је основан Комитет за Поморавље са циљем спровођења што успешније пропаганде у источној и југоисточној Србији. Примарни задатак Комитета био је да заврши „национално уједињење и испуњење историјске мисије бугарског народа на Балкану".[27] У Скопљу је 26. маја 1941. године основана „Народна читаоница", чија је улога била да контролише бугаризацију. Имена оснивача подударала су се са именима чланова Централног бугарског акционог комитета, а већина њих је била позната из Скопског процеса од 1927. године. До краја 1942. у Македонији је отворено укупно 90 читаоница. Пропагандну делатност је спроводио и новоосновани Радио Скопље, који је свој програм започео да емитује већ 11. априла 1941. године. Становништво анектираног подручја имало је право једино да слуша програм тог радија и Радија Софије. Посете разних научних и културних радника, чланова бугарске владе и двора и отварање биоскопа, позоришта и сличних установа такође су имали асимилаторску улогу.[28]

---

25 D. Kilibarda, Bugarska politika u oblasti prosvete i kulture na okupiranom delu Srbije za vreme Drugog svetskog rata, *Vojnoistorijski glasnik* 1 (1986), 94–95.

26 Више: Г. Даскалов, Българските акционни комитети във Вардарска Македония (април–август 1941 г.), *Исторически преглед* 47/8 (1991), 58–74; Ѓ. Малковски, *Политичките партии, организации и групи во Македонија во Втората светска војна 1941–1944 година*, Скопје 2002, 63–81; Ѓ. Малковски, *Профашистичките и колаборационистичките организации и групи во Македонија 1941–1944 година*, Скопје 1995, 14–23.

27 АЈ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија", стр. 22–23; Војни архив (ВА), Архива Емигрантске владе (ЕВ), к. 279б, ф. 1, д. 28; ВА, ЕВ, к. 279б, ф. 1, д. 30.

28 *Българското управление*, 43–44, 262; Kilibarda, Bugarska politika, 78.

Бугарска влада је у првим данима окупације дала свом Министарству просвете посебан задатак за дејствовање у Македонији. У тај део земље су послати специјалне комисије и људи који су имали задатак да изврше тачан увид у бивше југословенске школе, да установе број ученика, да попишу имовину школа и да одреде колико је учитеља потребно да се из Бугарске пошаље за Македонију. Окупирана територија је подељена на школске области које су пратиле административну поделу. На челу обласних школских области налазили су се обласни школски инспектори, а потом се структура спуштала преко околија (срезова) и општина. Убрзо је бугарско Министарство просвете поделило школе са редовном разредном наставом у три категорије: 1) народне основне школе, 2) прогимназије (седмолетке) и 3) гимназије. Сви ученици „бугарског порекла" на анектираној територији имали су у школској 1941/42. да добију часове из бугарског језика и литературе, бугарске историје и певања. Наставни кадар који се одлучивао да предаје у југословенским областима које су припале Бугарској добијао је разне погодности. Укупно је у школској 1941/42. само на територији Македоније из Бугарске доведено 1.608 наставника, професора и учитеља.[29]

Просветну делатност бугарског окупатора пратила је издавачка активност. За то је организована посебна библиотека – едиција под називом „Блгарска книга".[30] Осим „Блгарске књиге", у Македонији је била установљена и библиотека „Нова Европа". Ова едиција је имала шест издања и углавном је величала Хитлеров нови поредак у Европи, а морала је да је поседује свака бугарска библиотека, као и едицију „Зашто је понос бити Бугарин".[31] Књиге које су посебно слате у Југославију биле су, између осталих, велики зборник под називом *Родни слова* у издању бугарског Министарства просвете и књига *Санстефанска Буīарска*.[32] Надлежне бугарске установе у Македонији почеле су да издају неколико новина. Осим већ поменутог листа *Македонија*, који је излазио врло кратко у форми недељника од априла до јула 1941. и током септембра 1944, покренут је и лист *Целокуīна Блīарија*, који је излазио у Скопљу од 21. маја 1941. до 31. августа 1944. године. Лист је излазио свакодневно. Тираж је био 5.000 примерака.[33] Осим тог листа, који је био најтиражнији, али и најважнији

29 *Бълīарското уīравление*, 260; Р. Терзиоски, *Денационализаторска дејност на буīарските културно-īросветни институции во Македонија (скопска и битолска окуīациона област) 1941–1944*, Скопје 1974, 21–22, 28–29, 55–56.

30 Кулић, *Буīарска окуīација Србије*, 234.

31 Kilibarda, Bugarska politika, 93–94; Кулић, *Буīарска окуīација Србије*, 259.

32 Терзиоски, *Денационализаторската дејност*, 27.

33 *Бълīарски īериодичен īечет 1844–1944. Аноīиран библиоīрафски указател. Том II. Н–Я*, със. Д. Иванчев, София 1966, 485; R. Terzioski, Bugarska politika

за бугарску политику на овим просторима, на анектираној територији растурани су и остали листови као што су *Зорја*, *Утро*, *Блгарски зайад* итд. Ради растурања новина и других писаних средстава пропаганде основано је посебно друштво „Стрела", које се бавило тим послом.[34]

Велику улогу у бугаризацији становништва и етаблирању бугарске власти на анектираној територији имале су разне националистичке организације. Према евиденцији бугарске Државне сигурности, до краја 1941. године на анектираном подручју регистрована је укупно 41 добротворна, културно-просветна, спортска, родољубива, професионална, кооперативна и добровољна организација. Као најмасовнија издвајала се омладинска организација „Браник", која је основана по угледу на Хитлерјугенд. Осим ње, треба издвојити организације „Отец Пајсиј", „Савез бугарских националних легиона" („легионари") и „Савез ратника за напредак бугарства" („ратници").[35]

Иако су Немци стајали на становишту да је повлачење постојећих демаркационих линија (осим у њиховом случају) само привремено и да важи само током трајања рата, целокупно држање и понашање бугарских власти у запоседнутим крајевима јасно је показивало да бугарска влада те крајеве није сматрала окупираним већ дефинитивно анектираним Бугарској. То је произилазило не само из општег става окупаторских власти већ и из извесних конкретних аката бугарске владе, које су по својој природи прелазиле границе права окупаторских власти и из основа мењале правни статус запоседнутих области. У ред таквих аката спадали су и: 1) регрутовање становништва способног за војску; 2) поступак са југословенским просветним и црквеним властима и њихово протеривање; 3) Закон о заштити нације од 21. јануара 1941; 4) Закон за осигурање реда у новоослобођеним земљама од 21. маја 1941. који је убрзо проширен услед герилских активности покрета отпора. Осим тих аката бугарске владе, који представљају нескривену анексију запоседнуте територије, постоје и изјаве бугарских чланова владе и двора те осталих одговорних фактора из којих се јасно видело да Бугари сматрају да су ти крајеви дефинитивно анектирани Бугарској.[36]

---

denacionalizacije makedonskog naroda u toku Drugog svetskog rata, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 1*, ur. Ž. Avramovski, Beograd 1980, 212.

34 Kilibarda, Bugarska politika, 92.

35 Више: Малковски, *Профашистичките и колаборационистичките орїанизации*.

36 AJ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија", стр. 4. Вид. M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1989, 87; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988, 42.

Осим тога, по узору на већ постојећи систем у Бугарској, на анектираном подручју успостављена је следећа мрежа судова: околијски (срески) суд, обласни суд, апелациони суд. У том смислу су установљени: Апелациони суд у Скопљу; обласни судови у Скопљу, Битољу, Прилепу, Струмици и Велесу; околијски (срески) судови у свакој околији. Последња инстанца у судском систему био је Касациони суд, који се налазио у Софији. Као специјализовани судови постојали су војни судови који су функционисали отприлике као преки војни судови.[37]

Од августа 1941. године можемо приметити разлике у окупационом систему. Специфичне установе, војне јединице и асимилаторске организације које су деловале у почетним месецима окупације потпуно су замењене регуларним органима, па је приметно да је од тада почела друга фаза бугарске асимилаторске политике. Након отпочињања операције „Барбароса", Бугарска је добила нову улогу заштите успостављеног стања на Балкану. Да би удовољила захтевима Трећег рајха, бугарска Врховна команда мобилисала је нове снаге и у јулу и августу реорганизовала постојеће јединице. Формиран је „мирнодопски" састав 5. армије од 14. и 15. пешадијске дивизије и 1. коњичке бригаде. Формирање је завршено 1. августа 1941. године. Са поседнуте територије повучене су 6. и 7. пешадијска дивизија и 1. брза дивизија. У југоисточним деловима Србије стационирани су делови 1. пешадијске дивизије 1. армије.[38]

Такође, након укидања Централног бугарског акционог комитета и неких других специјалних установа, како би се попунила празнина настала њиховим распуштањем, бугарска влада се одлучила на оснивање „јавних клубова", а затим и „културних клубова" (комитета) који су септембра 1941. преименовани у „грађанске националне клубове". Циљ тих клубова је било прикупљање „здравих националних елемената" око себе и стварање јаког политичког фактора који би дејствовао међу народом. Будући да су у Бугарској партије и странке биле практично забрањене, деловање путем таквих или сличних установа итекако је погодовало бугарској влади. Институционализација такве врсте асимилације спроведена је путем Дирекције за националну пропаганду са седиштем у Софији и са главним огранком у Скопљу.[39] Свуда на анектираном подручју Дирекција је имала своје ис-

37 V. Stojčev, Bugarski okupacioni sistem u Jugoslaviji, *Vojnoistorijski glasnik* 1–3 (1992), 64.

38 K. Matev, *Red Wind over the Balkans. The Soviet offensive south of the Danube, September–October 1944*, Warwick 2019, 67; Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika*, 47.

39 Ј. Павловски, *Судењата како последен пораз*, Тетово 1977, 348–355; В. Стојчев, *Бугарскиот окупациски систем во Македонија 1941–1944*, Скопје 1996, 144.

турене пунктове посредством којих је остваривала свој програм. Она је своје деловање учвршћивала током друге половине 1941. године.[40]

Међутим, врло брзо по успостављању власти јавили су се и први проблеми за бугарски систем. Појава цивилног и оружаног отпора 1941, који је узео већег маха током 1942. године, и промене на европским ратиштима које су директно утицале на Немачку, а посредно и на Бугарску, утицале су на измене у окупаторском систему који је временом постајао директнији и репресивнији. Управо због тога, Немачка је одлучила да у делове Србије који су били под њеном војном управом и са организованом српском колаборациностичком владом доведе бугарске јединице. Почетком 1942. године јединице тек оформљеног 1. окупационог (армијског) корпуса ушле су у делове јужне, источне и централне Србије и заузеле места делова немачких посадних дивизија које су се помериле у западне делове Југославије. По командној линији, те јединице су биле потчињене војноуправном команданту Србије и имале су обезбеђујућу, а не асимилаторску улогу. Корпус је био обично састављен од три пешадијске дивизије, али је коначним проширењем своје окупационе зоне у састав ушла још једна дивизија, да би у августу 1944. године корпус у свом саставу имао пет дивизија.[41]

Током 1942. године полицијски одреди су појачани, па је од марта у сваком насељеном месту морао постојати полицијски или војни командант чија је дужност била да предузме мере ради осигуравања реда и безбедности у насељеном месту и на додељеном терену.[42] Уредба о држављанству од 9. јуна 1942. године, по којој југословенски грађани постају аутоматски бугарски држављани ако се у прописаном року не иселе са окупиране територије или не оптирају за друго страно поданство, говорила је о ригорозном ставу који је бугарска влада све више почела да заузима.[43]

Пропаганда која је спровођена путем школства такође је појачана. Већ током школске 1942/43. примећене су прве пукотине у организовању школства на анектираном подручју. Као одговор на све већи и организованији отпор становништва (штрајкови у школама, одбијање да се деца шаљу у школе, одбијање да се наставном кадру дају стан и храна, претње убиством, акције партизана и др.), повећане су репресивне мере и пропагандни рад. Први корак је било увођење предмета „морално васпитање“. Осим тога, повећан је

40 Terzioski, Bugarska politika, 211.

41 Tomanić, The relations, 329.

42 *Зборник VII/1*, Београд 1952, 439–442.

43 AJ, 103–49–244, Уредба о држављанству у ослобођеним крајевима, 10. јун 1942.

број школа, нарочито прогимназија. Модификована је и структура часова, па је број часова из групе предмета „бугарознанија" знатно повећан, док су страни језици потпуно занемарени. На ученике се деловало и тако што су организоване екскурзије у Бугарску, посете историјским местима, часови на којима су говорили бугарски „револуционари" итд.[44]

Пропагандна делатност је спровођена и путем предавања и говора одређених бугарских научника, професора и вићенијих људи који су држани у скоро свим већим местима.[45] У функцији пацификације и асимилације средином априла 1942. године издвојена је једна недеља у којој су одржане велике свечаности у Македонији поводом годишњице припајања Бугарској. У Софији је 12. априла 1942. године приређено богослужење поводом тог догађаја у Цркви Св. Александра Невског.[46]

Било је очигледно да темпо асимилације није био на предвиђеном нивоу, па су бугарске власти прибегле оснивању нових војних, просветних и пропагандних установа, истовремено још више радикализујући мере против локалног становништва и појачавајући репресивни апарат, што нас уводи у трећу фазу бугаризације. У марту 1943. године, Бугарска је коначно попустила пред налетом немачке антисемитске политике и депортовала око 7.500 Јевреја са анектираног подручја у логор смрти Треблинку. Као и у случају протераних Срба, њихова имовина је конфискована и национализована.[47]

Осим још једног таласа расних погрома, бугарске власти су током 1943. године институционализовале још једну школску установу. Реализација идеје о формирању трећег степена школовања, која је у бугарским просветним и пропагандним круговима постојала још од почетка окупације, почела је крајем 1942. године. Филозофски факултет у Скопљу, који су формирале југословенске власти након Првог светског рата, затворен је још на почетку окупације. Академски савет при Софијском универзитету дозволио је студентима са анектираног подручја да наставе студије, али на факултетима Софијског универ-

44 Kilibarda, Bugarska politika, 83–88; Terzioski, Bugarska politika, 203.

45 AJ, 103–160–582, „Стање у крајевима Југославије под бугарском окупацијом. Јужна и источна Србија", стр. 20–21.

46 ВА, Архива Независне Државе Хрватске (НДХ), к. 259, ф. 3, д. 17.

47 Вид. Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, Beograd 1990; Ž. Lebl, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*. Gornji Milanovac 1990; С. Ташев, Българската администрация във Вардарска Македония през 1941–1944 г. и съдбата на еврейското население, *Евреите в Източна Европа и Съветския Съюз в годините на Втората световна война и Студената война (1939–1989)*, със. К. Грозев – Р. Маринова-Христиди, София 2013, 114–134.

зитета, и то само уз декларацију која је потврђивала да су „бугарског порекла". Међутим, то није задовољавало аспирације које су се тицале културолошке асимилације становништва, па је тражено решење у отварању Историјско-филолошког факултета у Скопљу, који би припремао учитељски кадар за прогимназије и средње школе. Софијски универзитет се носио мишљу и да отвори један факултет у Охриду из јасно асимилаторских разлога. Декретом бугарске владе од 6. јануара 1943. године формиран је Универзитет у Скопљу. Новоотворени универзитет се звао Историјско-филолошки факултет. Иако је то био само један факултет, он је 1943. године понео назив Државни универзитет „Цар Борис III обединитељ". Уследили су месеци у којима су наименовани професори, уређене просторије, формиран статут итд. Прва уписна била је 1943/44. година. Имајући у виду, пре свега, великобугарске циљеве које је требао да остварује тај универзитет, бугарске власти нису биле много заинтересоване за отварање других факултета. Напротив, процењено је да ће Историјско-филолошки факултет потпуно испунити задате циљеве.[48]

Бугарска влада је 2. августа 1943. године донела одлуку о формирању „Општествене силе", установе која је требало да се организује у „грађанству" и која је имала формално добровољни карактер. Замишљено је да та организација окупи чиновништво, јавне и културне раднике те да консолидује јавно мњење. Главна улога те организације је било окупљање свих националних снага у једну ширу коалицију која је у тренуцима који су били неповољни за осовински блок требало жустрије да ради на пробугарској политици у анектираним крајевима. Та политика је видљива и у распису који је штампала та организација. У њему стоји да „професионалне организације, организације резервног војништва, Браник, све службене организације, националистичке организације студената, ловачка, јуначка и спортска удружења и све културно-просветне организације" треба да се што боље повежу и да се њихове везе ојачају. Повезивање свих тих организација поверено је Министарству унутрашњих послова, обласним директорима, околијским намесницима и осталим административним службеницима. Међутим, та организација, пројектована од бугарске владе, није имала подршку „националистичких елемената" који нису хтели да са њом сарађују, па није ни развила значајнију улогу.[49]

48 ДАРСМ, ф. 324 – Универзитет „Цар Борис Трети", к. 1, а.е. 36, л. 423; Терзиоски, *Денационализаторската дејност*, 36–37, 95–96, 325.

49 Кулић, *Буīарска окуīација Србије*, 259–260; Павловски, *Судењата*, 94–95; Terzioski, Bugarska politika, 219.

Због промена на европском и светском ратишту реорганизацију је претрпела 5. армија. У јесен 1943. године армији је додељена 17. пешадијска дивизија. Пошто је и са тим променама једва одржавала ред, нарочито од почетка 1944, у априлу исте године армији је придодата новоформирана 29. пешадијска дивизија. Управо због „одржавања реда", односно због нарастања снаге покрета отпора и учесталијих акција, бугарски окупатор је формирао и одређене специјалне одреде какви су били контрачетници и Жандармерија и одреди „Бенковски" и „Вардар", а са Немцима је основан одред „Бирман". Реорганизација је захватила и полицију.[50]

Иако су бугарске власти покушале да оснивањем нових установа на свим нивоима систематизују проблеме који су се појавили и почну да их решавају, почеци пропадања њихове асимилаторске стратегије били су све видљивији. Разлози су били многобројни, али се могу конципирати у два већа: 1) Бугарска је поразима Трећег рајха на светским фронтовима отворила прво тајним, а затим јавним каналима питање потписивања примирја са Савезницима који су опет као главни услов тражили повлачење целокупног бугарског апарата са југословенске и грчке територије; 2) немогућност рада целокупног апарата услед све већих борби са покретима отпора, пре свега партизанским и општег цивилног отпора. Година 1944. донела је нове изазове за бугарски систем и увела га је у четврту фазу бугаризације.[51]

Бугарске власти су се пре свега ослониле на војску и полицију, што је довело до насилних и неуспешних метода бугаризације. С друге стране, повећан је број ратних злочина. Борбе против „илегалаца" су вишеструко умножене, а приликом „акција уништења" требало је користити не само полицију него и локално наоружано становништво. Посебно је требало обратити пажњу на мрежу јатака, који је требало да се предају или суду или да буду интернирани.[52] Уз то, у првој половини 1944. године извршене су промене и у цивилној управи, па је одређени део околијских начелника промењен.[53]

Упоредо са жељом да се бугарске трупе повуку из Србије, што је требало да одобровољи Савезнике и Бугарску смести у што бољу

50 Tomanić, The relations, 329–330.

51 Вид. Б. Томанић, *Преокрет. Југославија и Бугарска у завршној фази Другог светског рата 1943/1944 – 1945/1946*, Београд 2023, 69–106, 138–173.

52 *Зборник VII/3*, Београд 1954, 344–346.

53 AJ, 103–160–582, Sekretar Kraljevske ambasade, Mladenu Žujoviću pešadijskom potpukovniku, odeljak Vrhovne komande, Carigrad, 18. maj 1944, p. pov. br. 108; AJ, 103-160-582, v. d. načelnik političkog odeljenja Ministarstvu unutrašnjih poslova, Kairo, 12. jun 1944, pov. br. 1994.

позицију за преговарачки сто, бугарска влада је повела ширу пропагандну делатност путем новина, отворено исказујући бугарско право на анектиране територије. У тим тренуцима бугарска влада се надала да ће успети да задржи добијене територије ако буде добро маневрисала у преговорима за излазак из рата.[54] Нису изостале ни посете бугарских званичника,[55] док су се током лета у Народном собрању све чешће могли чути говори да су Тракија и Македонија бугарске земље и да се бугарска војска налази у својим границама.[56]

Војни успеси и прилазак Црвене армије Балканском полуострву, као и све већи политички притисак Западних савезника, узбудили су духове у Бугарској. Тражећи што бржи излазак из рата, бугарска влада је донела Уредбу о повлачењу бугарске војске са „територија на које Бугарска не претендује“ 25. јула 1944. године.[57] Током лета је укинут низ закона и одредаба. Дирекција за националну пропаганду је ликвидирана, а листови који су директно стајали под претходним владама *Днес* и *Вечер* престали су да излазе; очекивало се и распуштање омладинске организације „Браник“ итд.[58] Истовремено, бугарске новине су почеле да избегавају писање о догађајима на Источним фронту.[59] Осим тога, у августу су промењени сви обласни директори у „старој“ Бугарској.[60] Почетком септембра укинути су и остали репресивни и назадни закони и уредбе, а бугарске јединице су се повукле са простора Југославије до 6. септембра 1944. године. Истог дана, Бугарска је објавила рат Немачкој, а три дана касније, 9. септембра, извршен је преврат у Бугарској и формирана је влада Отечественог фронта која је одмах предузела мере за зближавање са Југославијом и Совјетским Савезом, као и за повлачење целокупног бугарског апарата са анектираних делова Југославије.[61]

---

54 *Poslanstvo NDH u Sofiji. Diplomatski izvještaji 1941–1945. Svezak 2*, prir. N. Kisić Kolanović, Zagreb 2003, 627–629.

55 AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 27. mart 1944, p. pov. br. 69, br. 71.

56 AJ, 103–174–609, Sekretar Kraljevske ambasade Predsedniku vlade, Carigrad, 16. februar 1944, p. pov. br. 50; AJ, 371–41–54, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskoj ambasadi Vašington, Kairo, 1. mart 1944, pov. br. 844.

57 ДВИА, ф. 22 – Генерален щаб, оп. 3, а.е. 403, л. 96.

58 ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 19; ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 27.

59 ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 23.

60 ВА, НДХ, к. 275, ф. 4, д. 28.

61 Вид. Томанић, *Преокрет*, 51–59, 174–192.

Закључак

Бугарска окупација јужних и југоисточних делова Југославије трајала је од априла 1941. до септембра 1944. године. Иако су Немци стајали на становишту да је повлачење постојећих демаркационих линија само привремено, целокупно држање и понашање бугарских власти у запоседнутим крајевима јасно је показивало да бугарска влада те крајеве није сматрала окупираним већ дефинитивно анектираним. На анектираном подручју бугарске власти су све време окупације вршиле бугаризацију локалног становништва. У првој фази, која се може окарактерисати као период етаблирања, од априла до августа 1941. године, започело се са протеривањем Срба и другог небугарског становништва и са насељавањем Бугара. Запоседнута територија је инкорпорирана у административном, правном и црквеном смислу. Донети су специфични закони за нове области и на терену су почеле да делују специјалне организације које су имале изразиту асимилаторску улогу. Током лета је покренута просветна и културна делатност. Од августа 1941. до краја 1942. године запажа се друга фаза бугаризације и она се може дефинисати као период пацификације. Установе и организације које су током пролећа и лета имале улогу брзог утврђивања бугарске власти замењене су „мирнодопским" институцијама које су имале већи опсег деловања. Асимилација становништва је извођена у највећој мери путем школства. Крајем 1942. и почетком 1943. године бугарске власти су имале све мање одговора на организовани отпор становништва. То је изазвало нови талас оснивања установа просветног, друштвеног, полицијског и војног карактера, али и погром, који је у тим тренуцима био усмерен пре свега на локалну јеврејску популацију. Тако је започела трећа фаза бугаризације, дефинисана као период радикализације. Крај 1943. и почетак 1944. године донели су велике политичке и војне промене на европском континенту. Бугарска, која је своју судбину везала за судбину Немачке, почела је све изразитије да води дефанзивну политику. Иако је покушала да стечене територије некако задржи, бугарска влада није више имала ни снаге ни могућности да изводи значајнију асимилацију. Четврта фаза бугаризације, која је трајала до повлачења бугарског окупационог апарата са југословенске територије и доласка на власт Отечественог фронта, може се окарактерисати као период стагнације.

Boris Tomanić

CARRIERS OF BULGARISATION ON THE TERRITORY OF YUGOSLAVIA DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

In the parts of Yugoslavia annexed by Bulgaria, the Bulgarisation of the population was carried out during the entire occupation period from April 1941 to September 1944. The main agents were the administrative apparatus, the church, the army, the police, schools and other educational and cultural institutions, as well as various nationalist organisations that specialised in assimilation. The first phase of establishment lasted from April to August 1941 and is characterised by the beginning of the forced emigration of Serbs and other non-Bulgarians and the immigration of Bulgarians, the introduction of the administrative, police and church apparatus, the beginning of the activities of educational and other cultural institutions, the arrival of nationalist and similar organisations. The second phase of pacification lasted from August 1941 to the end of 1942 and was characterised by the closure of the institutions that had the task of quickly establishing Bulgarian power and their replacement by "peacetime" institutions that had greater scope of action. The third phase of radicalisation lasted from the beginning to the end of 1943 and was characterised by the forcible emigration of Jews from the annexed territory and a new wave in the establishment of educational, social, police and military institutions. The fourth phase of stagnation marked the last year of the occupation and was characterised by Bulgaria's defensive policy, which was also reflected in the assimilationist policy in the annexed territories.

Keywords: The Second World War, Germany, Yugoslavia, Bulgaria, occupation, assimilation, Bulgarisation

Игор Вукадиновић
Балканолошки институт САНУ
Београд
vukadinovicigor3@gmail.com

ПОПУЛАРНИ НАРАТИВ ПОД ЛУПОМ ИСТРАЖИВАЊА: ДА ЛИ ЈЕ КОМУНИСТИЧКИ РЕЖИМ У ЈУГОСЛАВИЈИ СПРОВОДИО ПОЛИТИКУ НАЦИОНАЛНЕ РАВНОПРАВНОСТИ?

Сажетак: Циљ истраживања је да се установи у којој мери се теза о обезбеђивању „националне равноправности“ у Југославији за време комунистичке власти спроводила у пракси. Тврдња да је комунистички режим обезбедио националну равноправност у Југославији укључена је у државне уставе, навођена је у законским одредбама и школским уџбеницима за ђаке, а редовно је истицана и у говорима партијских функционера, због чега се временом учврстила у колективном сећању становништва. Историјски извори и подаци пружају другачију слику националне политике Савеза комуниста и политичког положаја народа и република у Југославији од 1945. до 1991. године. Истраживање је посебну пажњу посветило националној расподели руководећих државних функција у земљи, националном саставу највиших партијских органа, односима моћи у комунистичком руководству и уставноправном положају република у Југославији.

Кључне речи: Југославија, Јосип Броз Тито, национална равноправност, национално питање, комунизам, Савез комуниста Југославије

Увод

Ауторитарне методе владања, забрана опозиционих партија и непостојање слободе говора и критичких медија за време комунистичке власти у Југославији утицали су на то да се у колективном сећању становништва национална политика Јосипа Броза Тита углавном

тумачи на начин на који ју је сам режим представљао. Пропагандне фразе о политици Савеза комуниста Југославије некритички су прихватане и тумачене као истинска полазишта и циљеви комунистичког руководства.

Кључну улогу у обликовању свести о националној политици власти имало је школство, посредством којег је људима од раног детињства пропагандно-идеолошки наратив Савеза комуниста усађиван као историјска истина. Посебно важан аспект индоктринације деце односио се на национално питање у Југославији. У уџбенику за осми разред основне школе у Црној Гори из 1960. године наведено је: „У старој Југославији буржоазија није признавала као посебне народе Македонце и Црногорце. Сем тога, буржоазија је сијала раздор између Срба и Хрвата... У Народној револуцији наши народи борили су се против окупатора и за националну равноправност. Та равноправност је загарантована нашим Уставом и федеративним уређењем, преко којег је сваки народ стекао право да самостално управља.“[1]

У уџбенику за осми разред у Србији из 1965. године за међуратне власти Краљевине Југославије коришћена је етикета „великосрпска буржоазија“: „Постојећим стањем нису били задовољни ни потлачени народи ни националне мањине. Великосрпска буржоазија није признавала македонску нацију и Македонци су се борили за своја национална права... Исто тако су били незадовољни народи Хрватске и Словеније.“ У уџбенику су цитиране одлуке са заседања „Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије“ (АВНОЈ) и наведено је да је према новом Уставу „Југославија заједница равноправних народа који су слободно изразили своју вољу да остану уједињени у Југославији“.[2] Тековине Другог светског рата у уџбенику су резимиране на следећи начин: „Народи Југославије су свесно ишли у борбу, јер су знали од самог почетка да се боре за нову Југославију, у којој ће бити неразрушиво повезани у братску заједницу равноправних народа.“[3]

Очигледна тенденција школских уџбеника у федеративној Југославији била је да власти Краљевине Југославије оптуже за угњетавање несрпских народа, а да комунистичку националну политику поистовете са терминима „националне равноправности“ и „братства и јединства“. Овакав приступ школског система пратио је поруке и слогане које су Јосип Броз и водећи функционери Комунистичке партије Југославије (КПЈ) износили на јавним и партијским скуповима и укључивали их у званичне партијске и државне документе.

1 В. Радоњић – Ђ. Мрваљевић – Д. Петрић, *Историја за VIII разред основне школе*, Титоград 1960, 129.

2 Ђ. Грубач, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд 1965, 138.

3 Исто, 132.

На Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу 29. новембра 1943. године, на којем се вођство Комунистичке партије Југославије прогласило за „највише и једино право представништво воље свих народа Југославије", проглашена је одлука да се „Југославија изгради на демократском федеративном принципу као државна заједница равноправних народа".[4] У усвојеној декларацији са Другог заседања АВНОЈ-а наведено је да су комунистичким деловањем „створени не само материјални и општеполитички, него и сви морални услови за стварање будуће братске, демократске федеративне заједнице наших народа, нове Југославије изграђене на равноправности њених народа". Самопроглашени највиши орган власти Југославије најавио је да ће „по свом саставу и по свом програму бити јемство да ће свим народима Југославије у федеративној Југославији бити стварно осигурана истинска равноправност".[5]

О равноправности народа на Другом заседању АВНОЈ-а говорио је и Броз: „Створен је по први пут од окупације наше земље један централни политички орган од представника свих народа Југославије, положени су темељи једне правне, истинске демократске народне владавине." Учеснике скупа у Јајцу, које је позвао узак круг комунистичких руководилаца, Броз је означио као „представнике народа", а као прве конкретне „доказе" наводне борбе комуниста за националну равноправност означио је стварање парадржавних органа Хрватске и Словеније на тлу окупиране Југославије: „Стварањем ЗАВНО Хрватске, а још пре тога Словенске ослободилне фронте и њеног извршног органа, почели су се спроводити у пракси принципи о равноправности народа Југославије."[6] У то време, комунисти нису формирали антифашистичка већа за остале делове Југославије, а још пре рата су формиране Комунистичка партија Хрватске и Комунистичка партије Словеније, али не и Комунистичка партија Србије и осталих федералних јединица које су комунисти намеравали да формирају. Осим тога, комунисти из КП Хрватске и КП Словеније су заједно чинили натполовичну већину у Политбироу Централног комитета КП Југославије. Недвосмислену политичку доминацију Хрвата и Словенаца над другим народима у КПЈ Броз је представио као „доказ" да његова партија спроводи политику „националне равноправности".

---

4 *Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, Београд 1944, 42–43.

5 Исто, 21.

6 *Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije*, Petrovgrad 1944, 6.

Броз је на Другом заседању АВНОЈ-а оштро критиковао монархију у Југославији, истакавши да „она није била носилац демократских начела, већ диктатуре најреакционарније клике". Комунистичке намере у вези са државном и националном политиком Броз је представљао као супротност политици коју је између два светска рата спроводила Краљевина Југославија: „Монархија није била спона за братство народа Југославије и темељ за стварање снажне државне народне заједнице. Монархија је била носилац великосрпске хегемоније и угњетавања других народа."[7]

На сличан начин Броз је коментарисао национално питање у Југославији у свом ауторском тексту из 1943. године у загребачком листу *Нāприjед*. Све демократске власти у Краљевини СХС и Краљевини Југославији од 1918. до 1941. године Броз је у целини етикетирао као „великосрпску хегемонистичку клику".[8] Као главни механизам националне политике „великосрпске хегемонистичке клике" Броз је означио „подмићивање врхова словеначких, муслиманских и џемијетских партија и држање, помоћу њих, хрватског народа у потчињености".[9] Осим тога, он је „великосрпску хегемонистичку клику" оптужио за „корумпирање најреакционарнијих елемената Хрвата, Словенаца, муслимана, искоришћавајући их за унутрашње разбијање народа који су се борили за своју равноправност".[10] Уочљива је прилично неубедљива аргументација коју је Броз изнео у прилог оптужбе да су власти Краљевине Југославије биле „великосрпска хегемонистичка клика", која је „угњетавала друге народе".

На Петом конгресу КПЈ 1948. године, на којем је вођство југословенске партије бранило своју позицију од совјетских критика, усвојен је нови програм партије, у којем је „национална равноправност" била једна од централних тачака. Наведено је да су „народи Југославије извојевали оружјем равноправност у заједничкој борби против фашистичких завојевача и свих домаћих хегемониста". Као један од задатака партије наведено је „чување, учвршћивање и даље развијање равноправности народа Југославије".[11] Упечатљиво је да су на овом конгресу изабрани нови извршни органи КПЈ, чији национални састав ни по једном критеријуму није могао да се уклопи у тврдњу партије о обезбеђивању „националне равноправности" под њеном влашћу.

7 *Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije*, 12.

8 J. Broz Tito, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe*, Zagreb 1945.

9 Исто, 6.

10 Исто, 6.

11 *Program i statut Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd 1948, 26–27.

Броз је на овом конгресу цитирао први члан Устава ФНРЈ и поручио: „Ето, тако је код нас ријешена и озакоњена национална равноправност и спроводи се у пракси у пуној мери.“[12] Спомињање националне равноправности у Уставу представљено је као доказ да национална равноправност постоји у пракси. Важно је напоменути да су у уставима Југославије које су доносили комунисти званично биле прокламоване и слобода говора, слобода штампе, верске слободе као и остале одредбе о људским и грађанским правима које је комунистички режим у пракси грубо кршио.[13]

Залагање за „националну равноправност“ истакнуто је и у наредном програму Савеза комуниста Југославије, који је усвојен на Седмом конгресу партије у Љубљани 1958. године.[14] Партијски врх је 1957–1959. године отворио национално и мањинско питање мотивисан дестабилизацијом положаја Србије у њеним аутономним јединицама, које је уследило у наредним годинама.[15] Током шездесетих година, појам „националне равноправности“ је све чешће коришћен као покриће за постепену дезинтеграцију Југославије преношењем државних овлашћења на федералне јединице. Осим тога, под паролом „националне равноправности“ спровођено је укидање државности Србије у аутономним покрајинама, које су третиране као засебне федералне јединице, чиме је нарушавана равноправност Србије у југословенској федерацији.[16]

Комунисти су и након две деценије владавине наставили да представљају своју националну политику као супротност националној политици Краљевине Југославије, коју су оптуживали за „национално угњетавање“. Ова теза је уграђена у уставе Југославије из 1963. и 1974. године. Прва реченица преамбуле Устава СФРЈ из 1963. садржала је тврдњу да је „радни народ Југославије, с Комунистичком партијом на челу, срушио стари класни поредак заснован на експлоатацији, политичком угњетавању и националној неравноправности“, при чему су се ове оптужбе односиле на Краљевину Југославију.[17] Иста тврдња је поновљена и у преамбули Устава СФРЈ из 1974.[18]

12 *V konĝres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati*, Београд 1948, 143.

13 *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Београд 1946.

14 *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22–26 aprila 1958. Stenografske beleške*, Beograd 1958, 1055–1056.

15 И. Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, Београд 2021, 427–510.

16 Исто, 553–714.

17 *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije*, Београд 1963, 5.

18 *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Beograd 1974, 2.

Осим устава, термин „национална равноправност“ укључен је и у Кривични законик Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. У члану 114 Кривичног законика СФРЈ из 1978. године за дело „разбијања братства и јединства или нарушавања равноправности народа и народности“ предвиђена је казна затвора од „најмање годину дана“, а кривично дело из тог члана имало је карактер „општег контрареволуционарног угрожавања друштвеног уређења“.[19] Тај члан Законика коришћен је као изговор власти за хапшење и судско кажњавање људи који су били критички настројени према политици Савеза комуниста и Јосипа Броза.[20] На тај начин је и људима који су прогањани због критике власти формално суђено због „угрожавања националне равноправности“.

Ово истраживање настоји да провери да ли су конкретне мере Савеза комуниста у вези са националним правима и положајем различитих народа у Југославији биле у складу са тврдњама те партије да је обезбедила националну равноправност у Југославији.

Једнопартијска диктатура као прва препрека националној равноправности у федеративној Југославији

Недемократски карактер комунистичког режима био је кључни предуслов да се његова национална политика спроводи у супротности са прокламованим принципом „националне равноправности“. У ауторском тексту посвећеном националном питању у листу *Наӣријед* из 1943. године Броз је поручио: „Питање Македоније, питање Косова и Метохије, питање Црне Горе, питање Хрватске, питање Словеније, питање Босне и Херцеговине, лако ће се ријешити на опште задовољство свих, само на тај начин што ће га решавати сам народ...“[21] У наредним месецима, руководство КПЈ је формирало нове државне творевине на тлу Југославије и одредило њихове границе тако што су грађани Југославије били потпуно искључени из тог процеса. Уместо народа, о подели Југославије на нове државе и о њиховом међусобном разграничењу

19 *Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb 1978, 158–159.

20 О злоупотреби члана 114 Кривичног законика за прогон политичких неистомишљеника у СФРЈ видети: S. Popović, *Put u varvarstvo*, Beograd 2000, 23–24.

21 Брозов текст из 1943. поново је објављен 1945. године. Видети: Broz, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe*, 12.

одлучивао је Броз, уз евентуалне консултације са најужим кругом својих сарадника.[22]

Одлуку да се, уз кршење прокламованог начела „права народа на самоопредељење" и правила да се републике формирају према националном критеријуму, установи држава Босна и Херцеговина донели су у новембру 1943. године Броз и Кардељ, који су имали кључну улогу у писању закључака Другог заседања АВНОЈ-а, иако су се таквом решењу противили остали људи из Брозовог окружења Милован Ђилас, Моше Пијаде и Сретен Жујовић.[23] Одлука која је одредила судбину више милиона људи донета је захваљујући политичкој надређености Броза и Кардеља осталим кадровима у комунистичком руководству. По сличном моделу, Броз, Кардељ и Бакарић су у разговору на Вису 1944. дошли на идеју формирања аутономије Косова, а предлог српске аутономије у Хрватској 1942. године одбацили су Кардељ, Ђилас и Ранковић након што су приметили „непријатност" Јосипа Броза у реакцији на тај предлог Моше Пијаде.[24]

Доступни извори и сећања комунистичких функционера указују на то да је кључне одлуке о формирању нових република на тлу Југославије, одређивању њихових граница, формирању аутономних јединица у Србији и одбацивању предлога за стварање аутономне јединице за Србе у Крајини и за давање аутономије Далмацији, донео мали број људи из партијског врха, да је приликом доношења ових решења постојала незванична хијерархијска надређеност хрватских и словеначких функционера српским функционерима у руководству КПЈ и да коначне одлуке нису могле бити донете без Брозове сагласности.

Док је у Краљевини Србији и, уз кратак прекид, Краљевини Југославији, постојала вишестраначка парламентарна пракса која је народима омогућавала политичко организовање са циљем заштите сопствених националних интереса, комунистичка једнопартијска диктатура није остављала такву могућност. Деловање свих политичких странака осим Комунистичке партије Југославије било је забрањено, као и деловање политичких организација које нису биле под контролом КПЈ.[25] У првим послератним годинама, комунистички

22 Већ у уставима република који су донети 1947. године свака југословенска република је означена као „држава".

23 S. Bandžović, BiH u raspravama i odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, *Prilozi Instituta za historiju* 31 (2002), 186–191.

24 M. Djilas, *Wartime*, New York 1977, 358; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. *Drugi tom*, Rijeka 1981, 903.

25 В. Коштуница – К. Чавошки, *Страначки плурализам или монизам. Обнова и затирање послератне опозиције*, Београд 2012; О. Драгишић, *Комунистичко освајање власти на Балкану: 1944–1947. Румунија. Бугарска. Југославија*, Бео-

режим је прогонио, хапсио и убијао преостале активисте опозиционих политичких странака.[26] Грађани Југославије су тиме изгубили могућност да политичким удруживањем заступају националне интересе свог народа. Забрана политичког деловања изван оквира Комунистичке партије потпуно је обесправила југословенске грађане у решавању крупних националних питања након Другог светског рата и свела их је на објекат националне политике коју је наметала КПЈ.

Остваривање националних права у Југославији након Другог светског рата било је додатно отежано безакоњем и непостојањем владавине права. Парламент, правосуђе и остале државне институције изгубиле су значај у једнопартијском систему и биле су сведене на оруђе за спровођење партијске политике. Устав и закони који су формално били на снази нису имали велику вредност у пракси, а режим је неретко кршио уставне и законске одредбе које је претходно доносио у парламенту.

Комунистичка партија Југославије је заправо у већој мери чинила оно за шта је оптуживала власти Краљевине Југославије – аутократски је наметала своју националну политику, уз игнорисање народне воље и прогон грађана који су износили другачије националне концепције од режима.

Национална расподела руководећих политичких позиција у држави

На Петом конгресу Комунистичке интернационале у јулу 1924. године једна од оптужби изнетих на рачун Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца била је да су Срби заузимали више удела у власти од процентуалног удела овог народа у становништву државе. Иако пописи у Краљевини Југославији из 1921. и 1931. године нису садржали одредбе о националној припадности, док се удео православаца кретао између 46 и 48 процената, Коминтерна је у првој тачки Резолуције о националном питању поручила да „српска буржоазија спроводи хегемонију у Југославији, иако представља народ са 39 одсто укупног

град 2023; М. Павловић, *Политичке странке у Србији 1944–1945*, Београд 2014, 68–69, 144–147.

26 С. Цветковић, *Између срба и чекића. Књ. 1, Ликвидација „народних непријатеља": 1944–1953*, Београд 2019; Отворена књига – регистар жртава Комисије за тајне гробнице убијених после септембра 1944, http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/25/90263.html, последњи приступ 10. септембра 2023.

становништва".[27] Међутим, након доласка на власт Комунистичке партије Југославије успостављена је још већа диспропорција између националног састава становништва Југославије и националне расподеле позиција моћи у држави.

Највећа неравноправност је била присутна у попуњавању руководећих функција у држави. Комунистички режим за време Броза није дозвољавао увођење националних ротација нити је омогућио равномерну националну расподелу водећих државних функција у Југославији. То питање није било регулисано у уставу и законима нити је било дозвољено отварање јавне расправе на ову тему.[28] Тиме су створени услови за апсолутну хрватску доминацију у управљачкој структури федеративне Југославије, пре свега у три најважније политичке функције у држави – председника, председника Владе и председника Партије.

Од 1945. до 1953. године функцију шефа државе обављао је Президијум Народне скупштине Југославије, на чијем челу се тада налазио хрватски политичар Иван Рибар. Уставним законом из 1953. године уведена је институција „Председника Републике", као председника југословенске државе, којој је додељен широк спектар овлашћења – осим проглашавања закона, представљања државе у земљи и иностранству и дипломатских овлашћења, председник Републике је био и „врховни командант оружаних снага" и председник Савезног извршног већа.[29] Новоуспостављени извршни орган представљао је средство за учвршћивање личне власти Јосипа Броза, који је већ 1945. године објединио позиције државног премијера и првог човека Комунистичке партије Југославије. Броз је био прва и једина особа која је вршила функцију „Председника Републике" од 14. јануара 1953. до своје смрти 4. маја 1980. године.

---

27 *Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том II. Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937*, Београд 1950, 420; Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Београд 1983, 196; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986, 217; D. Bataković, The Communist Party of Yugoslavia, the Comintern and the National Question. The case of Kosovo and Metohija, *The Balkans in the Cold war*, ed. V. Pavlović, Belgrade 2011, 64–65.

28 Док су највише функције у држави незванично биле резервисане за једну националност, режим је инсистирао да се на локалном нивоу и у Аутономној косовско-метохијској области спроводи политика равномерне националне заступљености и равномерне доделе партијских и државних функција националним мањинама.

29 *Нови Устав Федеративне Народне Републике Југославије; Уставни закон од 13.I.1953 и Устав од 31.I.1946 (делови који нису укинути)*, Београд 1953.

Након Брозове смрти, позиција „Председника Републике“ је укинута, а њена овлашћења су формално пренета на Председништво СФРЈ, колективни орган, састављен од једнаког броја представника република и покрајина.[30] Функција „председника Председништва СФРЈ“ је индиректно, и у значајно мањем обиму, преузела функцију шефа државе. Мандат председника Председништва СФРЈ трајао је само годину дана и ротирао се између представника република и аутономних покрајина.

Табела 1. Национална припадност председника Југославије 1945–1991. године

	Укупна дужина трајања мандата	Проценат времена проведеног на челу државе 1945–1991.
Хрвати	35 година и 9 месеци	79,9%
Срби	4 године	8,9%
Словенци	2 године	4,5%
Македонци	1 година	2,2%
Црногорци	1 година	2,2%
Муслимани	1 година	2,2%

Од 1945. до 1991. године функцију шефа државе су готово 80% времена заузимали Хрвати, док су сви остали народи у Југославији заједно вршили ову функцију четири пута краће (видети графикон 1). Уколико би се заступљеност на позицији шефа државе посматрала по републикама, резултати би били тек нешто другачији, пошто је Цвијетин Мијатовић представљао СР БиХ у Председништву СФРЈ, а Радован Влајковић САП Војводину. Србија је делегирала председника Председништва СФРЈ укупно два пута, 1982–1983, када је ову позицију заузимао Петар Стамболић, и 1990–1991, када је председник Председништва СФРЈ био Борисав Јовић.

Уочљиво је да за време комунистичке власти национална равноправност није поштована ни у попуњавању позиције државног премијера нити је успостављена комплементарност у националној расподели две највише државне функције у земљи. Хрватска доминација на позицији председника Југославије није резултирала додељивањем позиције председника југословенске владе, односно председ-

30 Упечатљиво је да је Уставом СФРЈ из 1974, осим додељивања Брозу доживотне функције „Председника Републике“, истовремено предвиђено и укидање ове функције након његове смрти и преношење овлашћења Председника Републике на Председништво СФРЈ као колективни орган формиран по конфедералном принципу делегирања чланова из шест република и две покрајине – *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 94–95, 136.

ника Савезног извршног већа, припаднику српског народа, иако је на кратко изгледало да ће се то десити 1963. године, када је Броз позицију председника Савезног извршног већа препустио Петру Стамболићу. Међутим, већ у мају 1967. године Стамболића је на месту шефа Савезне владе заменио хрватски функционер Мика Шпиљак. До распада државе крајем 1991. године, ниједан српски функционер више није обављао дужност југословенског премијера.

Табела 2. Национална припадност председника владе Југославије 1945–1991. године

	Укупна дужина трајања мандата	
Хрвати	30 година	65,5%
Муслимани	5 година и 6 месеци	12%
Црногорци	4 године и 3 месеца	9,3%
Срби	3 године и 11 месеци	8,5%
Словенци	2 године и 2 месеца	4,7%

За разлику од позиције председника државе и председника партије, које су након Брозове смрти формално укинуте, а дефакто пренете на колективне органе на чијем челу су се ротирали представници република и покрајина у једногодишњим мандатима, позиција председника Савезног извршног већа није подвргнута таквој пракси. Државни премијери Југославије нису бирани према ротацији нити према националном кључу, имали су мандате дуже од две године и готово по правилу су и након Брозове смрти додељивани хрватским комунистичким функционерима из Хрватске и Босне и Херцеговине (видети графикон 2).[31]

Док је своју доживотну функцију „Председника Републике“ установио након осам година власти, а позицију председника Владе, односно председника Савезног извршног већа Југославије у једном тренутку одлучио да препусти нижерангираним функционерима, позицију првог човека Партије Броз је неприкосновено чувао од 1937, када је уз помоћ Коминтерне дошао на место „генералног секретара КПЈ“, до своје смрти 1980. године. Након Брозове смрти, позиција „Председника Савеза комуниста Југославије“ је формално укинута, а индиректно је наслеђена од стране функције „председник Председништва Централног комитета СКЈ“, која се ротирала између представника република и аутономних покрајина на годину дана, слично као и функција „Председника Председништва СФРЈ“.

31 Од 1982. до 1991. године дужност председника Савезног извршног већа Југославије вршили су хрватски функционери Милка Планинц, Бранко Микулић и Анте Марковић.

Табела 3. Национална припадност генералног секретара/председника Савеза комуниста Југославије 1945–1991. године

	Укупна дужина трајања мандата	
Хрвати	36 година и 3 месеца	80%
Срби	4 године и 1 месец	9%
Македонци	2 године	4,4%
Словенци	1 годину	2,2%
Црногорци	1 годину	2,2%
Албанци	1 годину	2,2%

Важно је напоменути да је од петоро Срба који су заузимали позицију „председника Председништва ЦК СКЈ“ након 1980. године једино Драгослав Марковић био представник Савеза комуниста Србије. Бошко Крунић и Стеван Дорођски су ову позицију заузимали као представници Савеза комуниста Војводине (у којем су се неретко истицали непријатељским односом према Србији), Душан Драгославац је представљао Савез комуниста Хрватске, а Миланко Реновица Савез комуниста БиХ. Када се то узме у обзир, добија се податак да је за четрдесет и пет година комунистичког режима у Југославији Савез комуниста Србије, као најбројнија републичка партијска организација у земљи, само једном делегирао првог човека Савеза комуниста Југославије, и то у трајању мандата од годину дана.[32]

Уколико се израчуна просек попуњавања три најважније функције у држави и потом упореди са националним саставом становништва Југославије, уочиће се наглашена диспропорција и несклад између резултата из две групе. Ова диспропорција показује да је попуњавање највиших политичких позиција у држави за време комунистичке власти било у потпуној супротности са прокламованим принципом „националне равнопрвности“ (видети графикон 4)

Приказано одступање од националног састава и хрватска доминација би били још израженији уколико би се посматрао период од 1945. до 1980. године, када су позиције председника државе и председника партије обављали искључиво Хрвати.

Национални састав највишег извршног органа Савеза комуниста Југославије

Још у међуратном периоду КПЈ је успоставила Политички биро (Политбиро) Централног комитета КПЈ, као највиши извршни орган

32 Последњи пут пре тога, партијска организација за Србију је делегирала позицију првог човека КПЈ од 1921. до 1928. године.

Партије, који је доносио одлуке у периодима између седница Централног комитета. Иако су Брозов култ личности и његова неограничена моћ у Партији и држави умањили реалан значај Политбироа ЦК КПЈ, то тело је задржало важну улогу у комунистичком систему власти и надилазило је политички значај осталих партијских и државних органа. Главни политички обрачуни Броза са његовим противницима у Партији су по правилу спровођени на седницама Политбироа, односно највиших извршних органа Партије, док су седнице Централног комитета, које су након тога следиле, превасходно представљале јавну потврду већ усвојених одлука партијског врха.[33] Због тога је важно имати увид у учешће различитих југословенских народа у раду тог тела.

На Петом конгресу КПЈ 1948. године, на којем је Броз поручио да се политика националне равноправности „спроводи у пракси", изабран је Политбиро Централног комитета КПЈ. Од девет чланова тог тела, тројица су били Словенци, двојица Срби, двојица Хрвати и по један Јеврej и Црногорац.[34] Посматрано према републикама, Словенија и Србија су имале по три, Хрватска два, а Црна Гора једног представника у том телу. Уочљиво је да ниједан критеријум националне равноправности није био примењен у попуњавању Политбироа, пошто су Срби били скоро двоструко мање заступљени од њиховог удела у Југославији, док две републике (Македонија и Босна и Херцеговина) и један народ (Македонци) нису имали ниједног представника у овом телу.

На Шестом конгресу КПЈ 1952. године, деветочлани Политбиро је замењен Извршним комитетом Централног комитета партије, који је имао 13 чланова, а уведен је и Секретаријат Извршног комитета ЦК СКЈ са шест чланова. Најбројнији народ у Извршном комитету били су Хрвати, са четири члана, затим су следили Словенци са три, Срби и Црногорци са по два, те Македонци и Јевреји са по једним чланом. Посматрано по републикама, Хрватска је имала четири, Словенија три, Црна Гора и Србија по два, а Босна и Херцеговина и Македонија по једног представника у Извршном комитету ЦК СКЈ.[35]

33 Ова пракса је након Брозове смрти настављена у републичким комунистичким партијама, тако да је Слободан Милошевић кључну победу за преузимање контроле над Савезом комуниста Србије однео на седници Председништва ЦК Савеза комуниста Србије 18–19. септембра 1987, док је Осма седница ЦК СКС представљала јавну манифестацију те победе. Видети чланак Одлучено да се Централном комитету предложи да се Драгиша Павловић разреши дужности члана Председништва ЦК СКС, *Политика*, 20. септембар 1987, 1.

34 *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije: 21–28 jula 1948. Stenografske bilješke*. Zagreb 1949.

35 *Dvanaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1982, 145.

Први пут је свака југословенска република имала бар једног представника у највишем извршном органу СКЈ, али је диспропорција у националном саставу остала на снази, као и доминација хрватског и словеначког кадра.[36] Срби као народ и Србија као република су у Извршном комитету СКЈ изабраном 1952. године чинили изразито низак удео (15,4%), са свега два од 13 чланова тог тела (видети графикон 5). Доминација хрватских и словеначких кадрова постојала је и у изабраном Секретаријату Извршног комитета ЦК СКЈ, где су, од шест чланова, двојица били Хрвати (Броз и Гошњак), двојица Словенци (Кардељ и Кидрич), уз по једног Србина и Црногорца (Ранковић и Ђилас).[37]

На Седмом конгресу у Љубљани 1958. године партија је почела да отвара питање јачања положаја националних мањина, у склопу чега је гласно пласирана парола о „националној равноправности". Ова парола се нашла у новом програму Партије, који је усвојен на седници, али не и у саставу највишег извршног партијског органа.[38] Од 15 чланова Извршног комитета Централног комитета партије изабраног 1958. године, четворо су били Хрвати, четворо Срби, по троје Црногорци и Словенци и један Македонац.[39] Диспропорција Извршног комитета Партије у односу на бројност становништва народа и република у Југославији остала је на снази, пошто је Хрватска у том телу имала четири, Црна Гора, Словенија и Србија по три, а Босна и Херцеговина и Македонија само по једног представника. Такав састав Извршног комитета донекле је одсликавао политичку хијерархију република у Брозовој Југославији током педесетих година.

На Осмом конгресу Савеза комуниста Југославије у Београду 1964. дефинитивно је отворено питање међунационалних односа у Југославији, чему је био посвећен највећи број излагања на скупу. Броз је тада поручио да циљ партије треба да буде уклањање „сваке сенке националне дискриминације".[40] Упркос званичној реторици о

36 Ј. Марјановић, *О Шестом конгресу КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*, Београд 1952.

37 *Dvanaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*, 145.

38 У осмој глави програма наведено је да је јединство Југославије могуће „једино на основи слободног националног развоја и пуне равноправности Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца". Видети: *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije*, 1055–1056.

39 *Dvanaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*, 157.

40 *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1964, 42; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016, 171–172; D. Bilandžić, *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb 1978, 300–304.

„равноправности“ народа и република у Југославији, Броз и његово окружење нису дозволили да се ове пароле реализују у саставу Извршног комитета Централног комитет партије. Међу 19 чланова изабраног Извршног комитета СКЈ, било је шесторо Срба, четворо Хрвата, четворо Црногораца, троје Словенца и двоје Македонаца. По републикама, Србија, Хрватска и Црна Гора су имале четири представника Словенија три, а Босна и Херцеговина и Македонија по два члана Извршног комитета ЦК СКЈ.[41]

На Осмом конгресу СКЈ први пут је испред имена комунистичких функционера наведена и њихова национална припадност. Према сведочењу Добрице Ћосића, бројни делегати у Дому синдиката су тада остали изненађени када су чули да се Јосип Броз национално изјашњава као Хрват. У народним масама и партијском чланству у Србији и Југославији постојало је уверење да је Тито „Југословен“, које, упркос историјским чињеницама, никада није потпуно напуштено.[42] Негативан однос Броза и Кардеља према југословенском националном идентитету и њихово одбацивање идеје југословенске нације додатно је морално компромитовало Брозову позицију неприкосновеног и несмењивог лидера у држави у којој је његов народ био тек други по бројности, чинећи тек нешто више од петине становништва Југославије.[43]

Састави Политбироа, односно Извршног комитета СКЈ изабрани на одговорајућим партијским конференцијама и конгресима 1940, 1948, 1952, 1958. и 1964. године по правилу су одступали од удела југословенских република у становништву и партијском чланству у Југославији. Србија је увек чинила значајно мањи удео у саставу највишег партијског органа, док је обрнут случај био са Хрватском, и нарочито Словенијом и Црном Гором, чија заступљеност у највишим партијским органима је вишеструко надилазила удео ових република у становништву Југославије (видети графикон 6). Истовремено, Македонија и Босна и Херцеговина су дуго третиране као републике нижег ранга, без адекватног представљања у партијском врху. Њихово

41 *Dvanaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*, 166.

42 С. Ђукић, *Поглед из осињака: разговори и сусрети са Добрицом Ћосићем*, Београд 2014, 81.

43 Страх комунистичког руководства од учвршћивања и омасовљавања југословенског националног идентитета кулминирао је почетком седамдесетих година, када је на попису 1971. године забрањено национално изјашњавање као „Југословен“, а особе које су се тако декларисале су у пописним листићима заведене као да се „нису национално изјасниле“. Видети: С. Селинић, Национално питање у попису становништва Југославије, *Токови историје* 24/1 (2016), 74–76.

присуство у највишим партијским органима је порасло тек јачањем конфедерализма у партији крајем шездесетих година.

Сазив Извршног комитета ЦК СКЈ који је изабран на Осмом конгресу СКЈ, значајан је и по томе што је на седници тог тела 16. јуна 1966. године званично започет обрачун Јосипа Броза са Александром Ранковићем.[44] Три месеца након Брионског пленума први пут је формирано „Председништво Савеза комуниста Југославије", као орган који је по значају био између Извршног комитета и Централног комитета СКЈ. Од 35 чланова Председништва СКЈ, осам је долазило из Савеза комуниста Србије, с тим што је Фадиљ Хоџа био представник Косова и Метохије, а Пал Шоти и Јован Веселинов Војводине, док је остатак Србије имао пет представника у овом телу. Од осталих делегата, седам је долазило из Хрватске, шест из Словеније, по пет из Црне Горе и БиХ и четворо из Македоније.

До Деветог конгреса СКЈ 1969. године режим је увелико започео нову фазу дезинтеграције југословенске државе, у којој су централни партијски органи почели да јасније стичу елементе конфедерализма. Конфедерални принцип је подразумевао равноправно учешће свих република у заједничким органима на југословенском нивоу власти, без обзира на разлике у броју становника између република. Ипак, ни у тој политици режим није био доследан и није обезбедио равноправан третман свим републикама. Због настојања да доведе у питање припадност аутономних покрајина у Србији тој републици, Броз је одлучио да покрајине буду засебно заступљене у централним партијским и државним органима, независно од Србије. Почетак политике „недоследног конфедерализма" могао је да се препозна у саставу Извршног бироа Председништва СКЈ[45] изабраног на Деветом конгресу 1969. године – од 15 чланова, свака република је давала по два, а аутономне покрајине по једног члана овог тела, док је Броз био придружени петнаести члан.[46]

Принцип „недоследног конфедерализма" у попуњавању Председништва ЦК СКЈ који је успостављен на Деветом конгресу СКЈ, са једнаким бројем делегата из сваке републике и упола мањим бројем делегата из Косова и Војводине, остао је на снази до распада Савеза комуниста Југославије 1990. године.[47]

---

44 А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, Београд 2001, 35–36; Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*, 515–524.

45 Извршни биро Председништва СКЈ је на Деветом конгресу партије заменио некадашњи Извршни комитет Централног комитета СКЈ.

46 *Девети конгрес Савеза комуниста Југославије*, Београд 1969; *Dvanaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*, 201.

47 *Dvanaest kongresa Saveza komunista Jugoslavije*, 229–303.

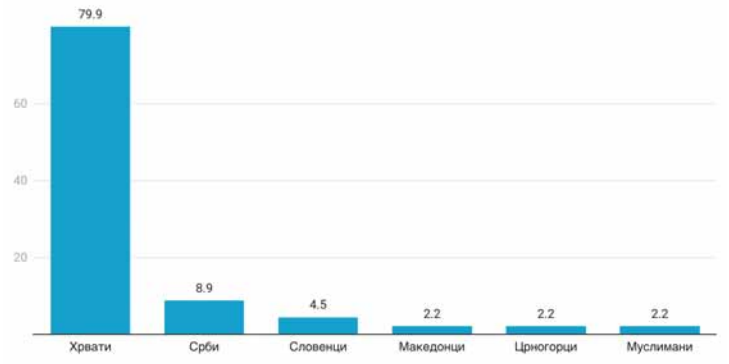

Графикон 1. Национална припадност
председника Југославије 1945–1991. године

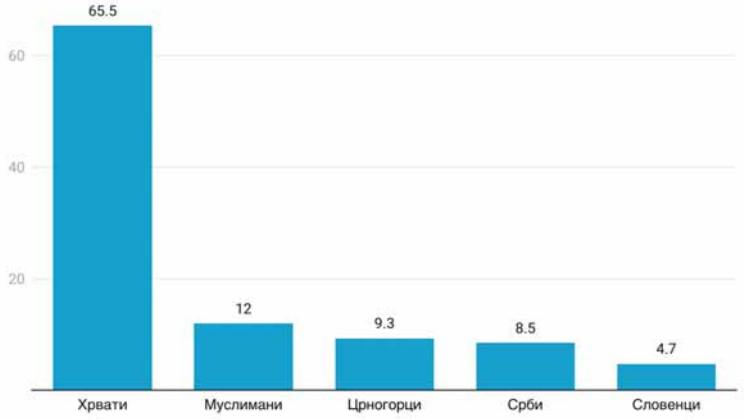

Графикон 2. Национална припадност
председника југословенске владе 1945–1991. године

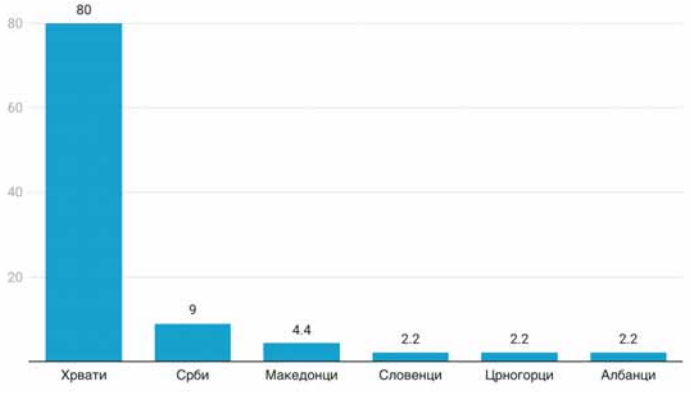

Графикон 3. Национална припадност првог човека Савеза комуниста
Југославије 1945–1991. године

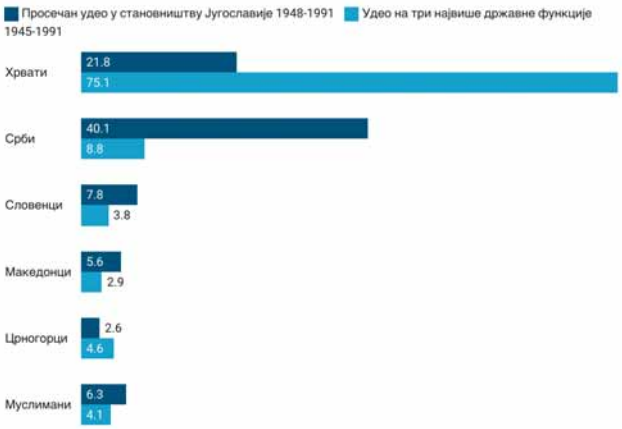

Графикон 4. Удео народа у становништву Југославије и
време проведено на некој од три највише државне функције 1945–1991.

	Хрватска (%)	Словенија (%)	Србија (%)	Црна Гора (%)	БиХ (%)	Македонија (%)
1940	28.6	28.6	14.3	28.6	0	0
1948	22.3	33.3	33.3	11.1	0	0
1952	30.77	23.1	15.4	15.4	7.7	7.7
1958	26.7	20	20	20	6.7	6.7
1964	22.2	16.7	22.2	22.2	11.1	11.1
Просек	26.6	22.7	19.4	19.7	5.1	5.1

Графикон 5. Удео републике у
Политбироу/Извршном комитету ЦК СКЈ

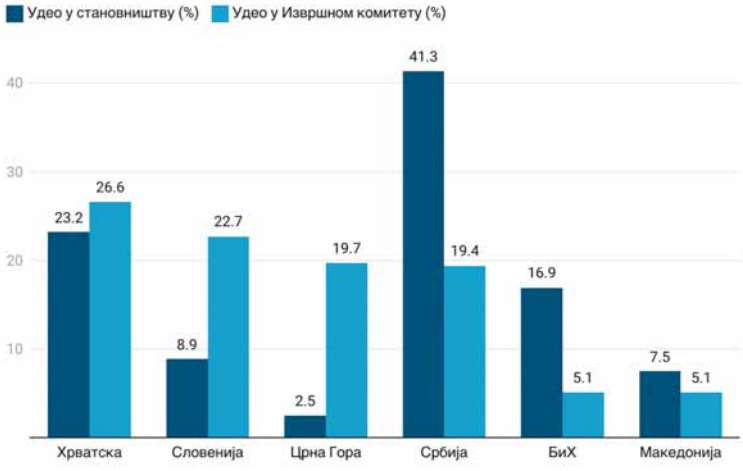

Графикон 6. Удео република у становништву Југославије 1948–1961.
и удео република у саставу највишег извршног партијског органа
СКЈ 1940–1964. године

Уочљиво је да су, без обзира на честе промене у структури, бројности и имену највишег извршног органа Савеза комуниста Југославије за време Брозове власти, постојала и два правила. Срби су били једини југословенски народ који је у сваком сазиву највишег партијског органа СКЈ чинио мањи удео од свог удела у становништву Југославије. Осим тога, простор „Централне Србије", односно Србије изван аутономних покрајина, у сваком сазиву највишег партијског органа имао је процентуално мање представника од удела те територије у становништву Југославије.

Историјски извори и национална политика комунистичког режима у Југославији

Неравноправна заступљеност народа у највишем извршном органу Савеза комуниста и доминација једног народа у попуњавању три најважније функције у држави нису били једини показатељи националне неравноправности у Југославији под комунистичком влашћу. Као што је наведено, приликом преузимања власти комунисти нису дозволили учешће народа у расправи о промени унутрашњег уређења Југославије и формирању федералних јединица на њеној територији. Историјски извори показују да у расправи о новом уређењу земље, границама новоформираних република и формирању аутономија на њиховом простору често нису учествовали ни комунистички функционери који су долазили из република о којима се непосредно расправљало.

Владимир Бакарић, први човек Комунистичке партије Хрватске од 1944. до 1969. године, изјавио је на седници Извршног бироа Председништва 1968. да су на идеју формирања аутономије Косова и Метохије дошли он, Јосип Броз и Едвард Кардељ током боравка на Вису 1944. године.[48] Према том сведочењу, два хрватска и један словеначки комуниста имали су кључну улогу у формирању аутономије Косова и Метохије у Србији након Другог светског рата.

Најутицајнији албански функционер у федеративној Југославији Фадиљ Хоџа је у својим мемоарима описао на који начин је партијски врх КПЈ расправљао о статусу Косова и Метохије у фебруару 1945. године. Према његовом сећању, окупљеним члановима Политбироа ЦК КПЈ у Београду најпре се обратио Едвард Кардељ, који је поручио да је претходно обавио разговор са Брозом, на којем је одлучено да

48 Архив Југославије (АЈ), 507, ЦКСКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–К.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ, 31. 11. 1968, 38.

се Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију повеже са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију. Кардељ је потом окупљенима поручио да се определе између три понуђена решења за ову територију, пошто припајање Албанији, како је навео, „иако најправилније", није било изводљиво због спољнополитичких околности.[49] Хоџино сведочанство да је Кардељ саопштио одлуку о Обласном комитету КПЈ и понудио члановима Политбироа КПЈ да изаберу опције за Косово и Метохију указује на својеврсну подређеност српских комунистичких функционера хрватским и словеначким кадровима у решавањима националних питања.

Албански историчар Хакиф Бајрами, који је био добар пријатељ са Фадиљом Хоџом, у књизи *Si e okupoi Kosovën Jugosllavia Federative 1944–1999* наводи да је Фадиљ Хоџа током боравка у Београду у фебруару 1945. године обавио и приватни разговор са Едвардом Кардељом и да му је први словеначки комуниста том приликом поручио да „о Косову не одлучују ни Ђилас ни Ранковић, него Политбиро ЦК КПЈ и Председништво АВНОЈ-а" као и да ће се он лично заложити да се не дозволи повратак српских избеглица на Косово и Метохију.[50] Две недеље касније, Национални комитет ослобођења Југославије, као извршни орган АВНОЈ-а, донео је одлуку о „привременој забрани" повратка међуратних колониста на Косово и Метохију, која је представљала почетак ангажмана комунистичких власти на одузимању земље међуратним српским колонистима на Косову и Метохији и њиховом исељавању са тог простора.[51]

Наводи Бајрамија и Фадиља Хоџе о формирању аутономије Косова у великој мери су кохерентни са сећањима Родољуба Чолаковића и Авда Хума о формирању државности Босне и Херцеговине у новембру 1943. године.[52] И у овом случају воља Броза и Кардеља је била пресудна за стварање шесте републике у Југославији, док су Милован Ђилас, Моше Пијаде и Сретен Жујовић, који су сматрали да формирање државности БиХ представља одступање од основних постулата националне политике комуниста, на крају били приморани да, зарад очувања положаја и партијских каријера, одступе од својих првобитних ставова.

---

49 V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, Prishtinë 2010, 268–269.

50 H. Bajrami, *Si e okupoi Kosovën Jugosllavia Federative 1944–1999. shkaqet, rrjedhat dhe pasojat*, Prishtinë 2015, 79–80.

51 Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији*, 215–260.

52 Bandžović, BiH u raspravama i odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, 186; R. Čolaković, *Članci, govori, polemike*, Sarajevo 1978, 176–185; *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943): materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, Beograd 1974, 757–758.

Поменути извори указују на то да разграничење република након Другог светског рата није извршено преговорима и компромисом између легитимних представника југословенских народа. Границе република и њихово уређење у Југославији након Другог светског рата одређени су наметањем воље хрватских и словеначких комунистичких функционера нижерангираним и политички слабијим српским функционерима у КПЈ.

Након смене Ранковића 1966. године, подређеност српских комунистичких функционера у Југославији постала је још израженија, што су забележиле и власти Албаније у том периоду. Очигледну националну позадину обрачуна са Ранковићем и националистичке циљеве комунистичког руководства који су се крили иза промене положаја аутономних покрајина у Србији препознале су албанске власти крајем шездесетих година. У строго поверљивом извештају министра спољних послова Албаније Нестија Насеа од 28. фебруара 1967. упућеном Централном комитету Партије рада Албаније, наведено је: „Руководство Хрватске тајним каналима ради на јачању оних кадрова у Босни и на Косову, који су против Срба.“[53] Поверљиви извештај албанског министра указује на то да је Броз заправо спроводио оно за шта је често оптуживао власти Краљевине Југославије – удруживање различитих националних и политичких елита са циљем држања једног народа у стању потчињености.

У Насеовом извештају партијском врху Албаније од 4. јуна 1968. године о расправи унутар руководства Савеза комуниста Југославије о промени уставног положаја аутономних покрајина у Србији наведено је следеће: „Република Хрватска и Република Словенија су за јачање аутономије Косова, јер полазе од њиховог заједничког интереса – слабљење позиције Републике Србије у оквиру југословенске федерације.“[54] Извештаји албанског министра спољних послова показују да је главни мотив за промену Устава Југославије и Устава Србије крајем шездесетих година било слабљење положаја Србије у Југославији, док су аутономне покрајине коришћене као средство за остваривање тог циља.

Националну неравноправност у партијском врху уочио је и посланик Албаније у Југославији Лик Сеити. Он је 1969. године известио власти у Тирани да су се након одржавања Деветог конгреса СКЈ противречности у партијском вођству Југославије „продубиле“ и да

53 Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), 14/APSTR, v. 1967, Sektori i Jashtëm, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 28. 2. 1967, n.a. 2.

54 AQSH, 14/APSTR, v. 1968, Sektori i Jashtëm, d. 318/1, Informacion nga burimet tona jashtë informohemi, për Kosovën, 4. 6. 1968, n.a. 16.

је то „резултат јачања позиција хрватско-словеначке групе против српске, која то не може дуго трпети“.[55] Он је приметио и да су у највиши партијски орган у Југославији Извршни биро Председништва СКЈ изабрани најутицајнији комунисти из Хрватске, у том тренутку Владимир Бакарић и Мика Трипало, док су, с друге стране, у Извршни биро Председништва СКЈ делегирани политички безначајни функционери из Србије Мијалко Тодоровић и Мирослав Печујлић.[56]

Мемоари некадашњег амбасадора у Италији и касније председника Председништва СФРЈ Борисава Јовића указују на специфичан однос политичке подређености српских комунистичких функционера у Југославији током седамдесетих година, чак и у ситуацијама када су номинално заузимали високе државне функције. У време доношења Устава СФРЈ из 1974. године председник Савезне скупштине Југославије био је Мијалко Тодоровић, а захваљујући тој функцији, он је уједно био и председник Савезне уставне комисије, која је припремала текст новог југословенског устава. Након доношења Устава 1974. године, Тодоровић је туристички боравио у Риму, где се сусрео са југословенским амбасадором у Италији Борисавом Јовићем. Када га је Јовић питао о разлозима због којих су донета одређена уставна решења, Тодоровић је одговорио да је то „Кардељев устав“, с којим он „нема ништа“.[57] На Јовићеву опаску да је Тодоровић као председник Уставне комисије у Народној скупштини прочитао образложење Нацрта устава и предлог да се он усвоји, Тодоровић је одговорио да није учествовао ни у писању тог текста већ да га је само прочитао.[58] Јовић је закључио да је целокупно српско руководство тада било приморано да прихвати уставна решења с којима се није слагало.

Пример националне неравноправности: Веће народа Савезне скупштине и уставноправни положај Србије у Југославији

Сваки устав Југославије донет за време комунистичке власти свечано је прокламовао обезбеђивање „националне равноправно-

55 AQSH, 14/APSTR, v. 1969, Sektori i Jashtëm, d. 6–346, Informacion mbi kongresin e IX/te të Lidhjes komuniste të Jugosllavisë, n.a. 16.

56 AQSH, 14/APSTR, v. 1969, Sektori i Jashtëm, d. 6–346, Relacion mbi punimet e Kongresit IX-te „LKJ“ si dhe disa konkluzione tone, 18. 3. 1969, n.a. 6.

57 B. Jović, *Velika prevara. Kako su Srbi izgubili vek*, Beograd 2020, 69–70.

58 Исто.

сти“ у земљи, док је истовремено садржао и одредбе које су директно нарушавале равноправност народа и република у Југославији.

У Уставу Југославије из 1946. године наведено је да се Народна скупштина ФНРЈ састоји из два дома – Савезног већа и Већа народа, при чему је сврха Већа народа требало да буде заштита интереса сваког југословенског народа од хипотетичког прегласавања у Савезном већу Народне скупштине.[59] Упркос свом називу, „Веће народа” није штитило интересе југословенских народа ни по начину на који је попуњавано делегатима, ни према начину на који су доношене одлуке у том телу. Наиме, Веће народа се састојало од шест републичких делегација, али и две делегације из аутономних јединица у Србији, које су делегирале своје посланике изван делегације Србије. Свака република, без обзира на број становника, давала је по 30 посланика, Аутономна покрајина Војводина 20, а Аутономна косовско-метохијска област 15 посланика у Веће народа.[60] Каснијим уставним решењима број посланика се мењао, али је основни принцип попуњавања Већа народа остао на снази до распада Југославије.[61]

У периоду од 1963. до 1968, посланици из Војводине и Косова и Метохије су формално били део српске делегације у Већу народа, али су дефакто и тада чинили засебне делегације, пошто су, осим 10 посланика које је бирала Скупштина Србије, скупштине Војводине и Косова и Метохије одвојено бирале по пет посланика у Веће народа.[62] Амандманима на Устав Југославије из 1968. делегације аутономних покрајина су поново и формално одвојене од делегације Србије у Већу народа. Коначно, у Уставу из 1974. Веће народа је званично преименовао у „Веће република и покрајина“.[63] На тај начин, дом Народне скупштине, који од 1945. до 1990. званично био задужен за заштиту националне равноправности у Народној скупштини Југославије, није функционисао ни као веће народа ни као веће република и самим тим није обезбеђивао равноправност ни народима ни републикама у Југославији.

Други проблем се односио на начин доношења одлука у Већу народа. Иако се састојало од бројчано једнаких делегација шест република и две мање бројне делегације аутономних покрајина, одлуке

59 *Устав Федеративне народне републике Југославије*, Београд 1946.

60 *Устав Федеративне народне републике Југославије*, 25.

61 Од Уставног закона из 1953. републике су у Веће народа бирале 10, Војводина 6, а АКМО посланика. Према Уставу СФРЈ из 1963, републике су бирале 10, а покрајине 5 посланика, да би Уставом из 1974. било регулисано да републике бирају 12, а покрајине 8 посланика у Веће република и покрајина.

62 *Устав Социјалистичке федеративне републике Југославије*, 128.

63 *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 120–122.

у Већу народа доношене су простом већином гласова присутних делегата на седници.[64] То је у пракси значило да су удружени делегати из четири републике могли да прегласавају и национално мајоризују преостале делегате у Већу народа Народне скупштине. Од 1945. до 1974. није постојала никаква врста националног или републичког вета у Већу народа, који би служио као заштита републике од прегласавања, мајоризације и удруживања већине делегација против мањине.

У Уставу из 1974. године наведено је да „о питањима о којима се одлучује на основу сагласности скупштина република и покрајина, Веће одлучује по делегацијама" и да се одлука сматра донетом ако је за њу гласала свака од осам делегација у већу.[65] Ипак, то се односило само на одређене одлуке Већа република и покрајина, док су се у осталим случајевима одлуке доносиле простом већином гласова.[66] Уочљиво је да конфедерални приступ у попуњавању највиших државних органа попут Дома народа (свака република даје једнак број посланика без обзира на број становника) није у истој мери праћен заштитом сваке републике од евентуалног прегласавања и мајоризације у овим телима. Тиме је Дом народа представљао антидемократски механизам у федеративној Југославији пошто је отварао могућност прегласавања република које су чиниле већину становништва Југославије.

Чињеница да су два дела Србије имала одвојене делегације у Скупштини Југославије није била једина уставна одредба која је Србију стављала у неравноправан положај у Југославији. Уставно потчињавање Србије осталим републикама у Југославији уздигнуто је на нови ниво приликом доношења Устава СФРЈ из 1963. године, чија је основна идеја било потврђивање државности република и слабљење југословенског нивоа власти. У складу са тим приступом, у новом уставу су републике означене као „државне заједнице", а из југословенског устава уклоњене су све одредбе о уређењу и функционисању републичких институција и органа власти, пошто су та питања проглашена за „унутрашњу ствар република", у шта савезни устав не би требало да улази.[67] Проблем овог приступа је био у томе што би, доследно спроводећи принцип Устава из 1963, питање аутономних јединица у Србији било искључено из савезног устава и пре-

64 *Пройиси о Народној скуйштини ФНРЈ и о Председништву Народне скуйштине ФНРЈ*, Београд 1948, 42–44.

65 *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 125.

66 Исто.

67 *Устав Социјалистичке федеративне рейублике Југославије*, 92.

пуштено ставу Србије као њено унутрашње питање. Председник Савезне уставне комисије Едвард Кардељ је тада успео да издејствује да се у спровођењу новог уставног принципа направи „изузетак“ и да се питање аутономних покрајина у Србији ипак регулише савезним Уставом. Кардељ се изборио да се у устав унесе формулација да је за евентуално укидање аутономних покрајина неопходна претходна промена савезног Устава, што је значило и сагласност осталих република у Југославији.[68] Овим решењем, Србија је била једина република у Југославији којој је за промену унутрашњег уређења земље била неопходна сагласност осталих југословенских република.[69]

Након смене Александра Ранковића и покретања постбрионске кампање, изузетак направљен у Уставу из 1963. године постао је главни мотив нових уставних промена у Југославији. Циљ комунистичког руководства био је да у што већој мери „веже руке“ Србији по питању аутономних покрајина и суштински укине њена државна овлашћења на 36% њене територије. Због тога је у уставне амандмане из 1968. године унета формулација да „федерација штити права аутономних покрајина у Србији“.[70] Сви уставни амандмани у вези са положајем аутономних јединица у Србији били су у функцији истицања државности покрајина и уклањања разлика тих заједница у односу на републике.[71] Судска и законодавна власт Србије у аутономним покрајинама је укинута, а покрајине су добиле сопствене правосудне и законодавне системе, као и овлашћења у сфери одбране и међународних односа.[72] Након заокруживања Брозове и Кардељеве уставне политике 1974. године, аутономне покрајине у Србији су у сваком аспекту Устава СФРЈ третиране на идентичан начин као и републике, што недвосмислено указује на формалну неравноправност Србије у Југославији под комунистичком влашћу.[73]

---

68 АЈ, 507, ЦК СКЈ, III/87, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије одржане 22. 11. 1961. године, 16; Нека начелна питања за преднацрт новог Устава ФНРЈ, 61.

69 *Устав Социјалистичке федеративне републике Југославије*, 93; И. Вукадиновић, Промена положаја аутономних јединица у Србији и почетак дезинтеграције социјалистичке Југославије (1957–1969), *Лесковачки зборник* 61 (2021), 391.

70 АЈ, 160, Савезна скупштина, к. 853, Законодавна и друга акта. Одлука о проглашењу уставних амандмана.

71 *Izmene i saveznot ustavu*, Beograd 1969, 85–96.

72 АЈ, 160, Савезна скупштина, к. 853, Законодавна и друга акта. Одлука о проглашењу уставних амандмана; *Уставни амандмани са уставним законом за спровођење уставних амандмана V и VII*, Београд 1969; *Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова*, 1969, 169; Вукадиновић, *Аутономија Косова и Метохије у Србији*, 685–713.

73 *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Beograd 1974.

Закључак

Истраживање расподеле руководећих државних функција у Југославији, националног састава најважнијих партијских органа и уставноправног положаја република у федеративној Југославији показује да комунистички режим у Југославији није обезбедио националну равноправност. Иако прокламована у званичним документима, у наступима партијских функционера и у школским уџбеницима за ђаке у Југославији, равноправност југословенских република није била обезбеђена ни на формалном нивоу. Због тежње власти да угрози целовитост Србије у аутономним покрајинама и створи предуслове за што бржу дезинтеграцију земље, устави Југославије и политички поредак успостављен под комунистичким режимом нису обезбеђивали свим републикама једнака права и исти ниво овлашћења на својој територији. Бројне одредбе Устава из 1946, Устава из 1963, уставних амандмана из 1968. и Устава из 1974. године Србију су и формално стављале у подређен положај у односу на остале југословенске републике.

Друга очигледна недоследност у националној политици комунистичког режима у Југославији односила се на две највише позиције у држави. Због потребе да Брозова лична власт буде институционално учвршћена у што већој мери, места председника државе и првог човека Савеза комуниста била су резервисана за Хрвата по националности, а комунистички режим није дозвољавао могућност да се те две позиције попуњавају у складу са принципом „националне равноправности“ и да се ротирају између представника република. Чак ни након што је шездесетих година „национална равноправност“ постала неизоставни слоган режима, и након што је протумачена као конфедерални концепт уређена државе, она није омогућена у пракси.

Историјски извори показују да су у партијском врху Савеза комуниста Југославије национализам и национални обрачуни били присутни у много већој мери него што су савременици веровали, и да су се у позадини бројних потеза комунистичке власти у вези са унутрашњим уређењем државе налазили националистички мотиви Јосипа Броза и људи из његовог окружења.

Igor Vukadinović

POPULAR NARRATIVE UNDER THE SCRUTINY OF RESEARCH: DID THE COMMUNIST REGIME IN YUGOSLAVIA IMPLEMENT A POLICY OF NATIONAL EQUALITY?

Summary

The aim of this research is to determine to what extent the slogan of ensuring "national equality" in Yugoslavia during the communist rule was implemented in practice. The thesis that the communist regime ensured national equality in Yugoslavia was included in the state constitutions of Yugoslavia, mentioned in certain legal provisions and history textbooks, and was often highlighted in public appearances and propaganda by party officials. Consequently, this notion became entrenched in the collective memory of the population. However, historical sources provide a completely different picture regarding the national policy of the communist regime, the national rights, and the political status of various peoples in Yugoslavia from 1945 to 1991. The communist regime in Yugoslavia did not ensure national equality. Numerous provisions of the Constitution from 1946, the Constitution from 1963, the constitutional amendments from 1968, and the Constitution from 1974 formally placed Serbia in a subordinate position compared to other republics in Yugoslavia. Additionally, due to the need to secure Broz's personal power as much as possible, the positions of head of state and leader of the League of Communists were reserved for a Croat by nationality, and the communist regime did not allow these two positions to be filled in accordance with the principle of "national equality" or to be rotated between representatives of the republics.

Keywords: Yugoslavia, Josip Broz Tito, national equality, national question, communism, League of Communists of Yugoslavia

Катарина Митровић
Историјски музеј Србије
Београд
katarinamit1974@gmail.com

СОЦИЈАЛИСТИЧКИ МОДЕРНИЗАМ И (А)НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ: СРПСКА УМЕТНОСТ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Сажетак: Србија је након Другог светског рата доживела насилну разградњу националног идентитета, када долази до реваншизма према монархијској традицији, прогона и рушења многих споменика. Истовремено, Југославија је постепено напуштала социјалистички реализам и систематски уводила западни модернизам, заснован на премисама о аутономности уметности и апстрактном уметничком делу као његовом еквиваленту. Будући да је развој српске послератне уметности по свом карактеру превасходно остао социјалистички и југословенски, национални идентитет се нужно преобликовао и прилагођавао политичким и идеолошким условима. Он се артикулисао унутар овде предложеног модела „модерног социјалистичког архаизма", као општег оквира за концептуализацију прошлости, који је обухватао широк распон појава од стећака до народне уметности, специфично се ослањајући на модернистичку прераду средњовековне српске и византијске баштине да би се на крају се пронашао у „поетици отпора" кроз енформел, нову фигурацију и фантастично сликарство.

Кључне речи: уметност, српска уметност, модернизам, послератна уметност, социјалистички модернизам, социјалистички архаизам, Косовски бој, Византија, средњи век

Увод

Две основне претпоставке одређују општи проблем односа између националног идентитета и националне културе, с једне стране, и модерности као доминантне културне формације XX века, с друге.

Прва је да се идеја нације формира на два идејна упоришта: заједништву и заједничкој прошлости, док друга констатује модернистичку афирмацију појединца, његову апсолутну слободу, индивидуализам и субјективност, априори одбацујући сваку идеју заједништва – дакле управо онога што чини предуслов сваког колективног, па и националног идентитета.[1] Истовремено, модернизам се пројектује у будућност, поништавајући прошлост кроз култ перманентне иновације и авангардне мисије обликовања новог друштва, чиме се заправо руши онај други темељ националног идентитета који се окупља око јавног заједничког памћења. Обрада прошлости у кључу савремености и надолажење будућности нужно негира постојеће, већ усвојене парадигме уметности, што представља изазов за све оне стваралачке импулсе који се темеље на остварењу новог и оригиналног као централне теме модерне.[2] Уз ове константе модернистичког односа према прошлости које су саме по себи изазов за афирмативно обликовање осећаја припадности нацији, Србија је након Другог светског рата доживела насилну разградњу националног идентитета, када долази до реваншизма према монархијској традицији, рушења многих споменика, прогона интелектуалаца, циљаног уништавања грађанске културе и њене традиције.[3] У исто време, након кратког периода директне партијске контроле над уметношћу, почетком педесетих долази до тзв. либерализације културе и напуштања идеолошки доктринарног социјалистичког реализма и његовог очигледног пропагандног модела уметности. Постепено, али систематски и организовано, наступа увођење тада актуелног западног, модернистичког модела стваралаштва заснованог на премисама о аутономности уметничког дела као пројекцији субјективног и од сваке политичке и идеолошке принуде ослобођеног унутрашњег света уметника. У формалном смислу, модернизам се у свим областима уметности, али посебно у сликарству, а потом и у скулптури, манифестује као самодовољна, на унутрашњим законима сопствене форме заснована уметност, која, уместо литерарних садржаја и дескрипције вануметничке стварности, прибегава симболичним или асоцијативним облицима и потпуној апстракцији форме као свом крајњем исходишту.

---

1 Z. Meer, Introduction: Individualism Revisited, *Individualism, The Cultural Logic of Modernity*, ed. Z. Meer, Lexington Books 2011, 1–27.

2 D. Cuspit, *The Cult of the Avant-Garde Artist*, Cambridge University Press 1993. У српској уметности се већ од последњих деценија XIX века појавио раскорак између две савремене концепције обраде прошлости које су антагонизоване на позицијама старог и новог у чувеној полемици о православности у српском живопису – Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд 2007, 112–133.

3 О. Манојловић Пинтар, *Археологија сећања: споменици и идентитети у Србији 1918–1989*, Београд 2014, 250–251.

У оновременим дискурсима о уметности, она је, сасвим пригодно, описивана као борба за ослобађање уметности од стега идеологије и партије, њена обнова и препород.[4] Као што је познато, ова слобода стваралаштва је била условна, партија је само предузела суптилније механизме контроле кроз развијен систем уметничких институција, удружења, награда, откупа и стипендија, што је резултирало успешном производњом једног респектабилног корпуса уметничких дела који је био у потпуној корелацији са актуелним дешавањима у свету.[5] Централну улогу у овом процесу има оснивање Модерне галерије, која је 1965. године, изградњом репрезентативне зграде на Ушћу, прерасла у Музеј савремене уметности. Његова примарна функција је била репрезентација југословенског модерног идентитета кроз универзални говор уметности као кода интернационално вредноване високе културе.[6]

Модернистичка уметност, њена пракса и пратећи дескриптивни и интерпретативни дискурс ликовне критике могу се посматрати као врста културалног текста, односно скупа знакова и симбола и њихових вербалних и визуелних репрезентација у којима се креирају, изражавају и/или намећу одређени појмови и представе, становишта и вредности.[7] Заједно са институционалном мрежом која му је обезбедила одговарајуће присуство и видљивост у јавној сфери, југословенски систем уметности је имао улогу ограниченог, и за режим безбедног, простора слободе, потврђеног кроз уметничку „сцену" на којој професионални актери (уметници, теоретичари, критичари) испољавају властите, често супротстављене и полемичке ставове и схватања. Прикривајући своју улогу важног оперативног механизма доминантног идеолошког модела културе, социјалистички свет уметности је имао карактеристике „меке моћи" и важну улогу у конструисању нове српске колективне свести те њеног, након послератног комунистичког терора, коначног прилагођавања условима

4 М. Б. Протић, *Срйско сликарсйво века*, Београд 1970, 391–414, 413. О ревизији наратива о обнови и сагледавање промена од соцреализму ка модернизму као процеса дугог паралелног трајања – L. Merenik, *Umetnost i vlast: srpsko slikarstvo 1945–1968*, Beograd 2010, 13–16.

5 J. Denegri, Šesta decenija – period posleratnog modernizma, *Pedesete: teme srpske umetnosti (1950–1960)*, Novi Sad 1993, 5–19.

6 Та улога „излога" социјалистичке Југославије потврђена је његовим укључењем у протокол Савезне владе, док је истовремено његов једини финансијер (уз Скупштину града Београда) била СР Србија – D. Sretenović, Uvod: Muzej savremene umetnosti u socijalističkoj Jugoslaviji i posle, *Prilozi za istoriju Muzeja savremene umetnosti*, ur. D. Sretenović, MSU, Beograd 2016, 21–22, нап. 6.

7 D. Bachmann-Medick, Culture as Text: Reading and Interpreting Cultures, *Travelling Concepts for the Study of Culture*, eds. B. Neumann – A. Nünning, De Gruyter 2012, 99–114.

једнопартијске контроле друштва, с једне, и потребама симболичке репрезентације наднационалне социјалистичке Југославије, с друге стране. Та позиција модерне уметности као истовременог простора слободе и средства „контроле наратива" имала је улогу инструмента за одговарајуће преобликовање колективног идентитета, али не у правцу његове интеграције, чак ни на нивоу новоформиране федералне јединице СР Србије, већ његовог свођења на субрепублички идентитет (тзв. ужа Србија) или мимикрије националног сећања и његовог заодевања у садржајно неодређене, али са партијског становишта, прихватљивије форме.

У том процесу, који се може идентификовати као прећутна, систематска, вишедеценијска манипулација, пресудан значај је имало преузимање контроле над поимањем прошлости од стране релевантних актера у култури, који су, у складу са друштвено-политичким системом културе, били део истог етатистичког естаблишмента. Под „прошлошћу" се овде не подразумева толико уобичајена партијска меморијализација Другог светског рата, односно успостављање култа Тита, радничког покрета, Народноослободилачке борбе и револуције те осуда и прогон поражених снага монархије и Југословенске војске у отаџбини, већ пре свега однос према прошлости као неисцрпном извору из кога су селекцијом догађаја и артефаката националног културног наслеђа, као непосредног „сведочанства" замишљене прошлости, активно, на пољу модерне уметности, били обликовани пожељни национални, псеудонационални или анационални идентитети.

Модерни социјалистички архаизам

Када се говори о облицима замишљања прошлости и њеног преобликовања у модернистичкој уметности социјалистичког доба, треба имати на уму идеолошку позадину која је чинила окосницу југословенске репрезентативне културе. Она је била утемељена на посебности југословенског социјализма који је кроз трансформацију локалних културних баштина у универзални формални језик модерне уметности успевао да искаже не само отвореност југословенског друштва већ и да потврди свој идентитет спрам западне културне сфере, као најважнијег простора за валоризацију и потврђивање савремености југословенске културе и друштва.[8] У унутрашњој културној политици такав модел споја локалног и универзалног био је

8 А. Ереш, *Југославија на Венецијанском бијеналу (1938–1990). Културне политике и политике изложбе*, Галерија Матице српске, Нови Сад 2020, 138–139.

одређен и потребом стварања посебних република са готово свим атрибутима националних држава.[9]

У ситуацији потискивања националног и промоције југословенског идентитета, како кроз популистички мото „братства и јединства“ тако и кроз поље високе културе и уметности, уметничка пракса и пратећи дискурси критике и историје уметности нужно су следили основне државне политичке и идеолошке премисе. У таквој ситуацији, у српској и југословенској уметности тзв. социјалистичког модернизма, као основни појам којим је концептуализовано питање културног наслеђа, заједничког идентитета и памћења могао би се назвати *модерни социјалистички архаизам*, аналогно већ утврђеном појму *социјалистички модернизам*, којим је означен плурализам допуштених идеолошко-естетских формација у југословенском свету уметности.[10] Одабран је овом приликом као кровни термин којим се могу објединити операције употребе прошлости и различитих места заједничког сећања у уметности модернизма, те њиховог преобликовања, преозначавања, поништавања и симулације колективних (националних) идентитета. У оквиру овог појма могуће је разумети естетску и идејну прераду најчвршћих тачака националне историје у уметности друге половине XX века, попут Косовског епа и средњовековне баштине, на којима се од обнове државности у XIX веку темељила идеја модерног српског идентитета.

Модерни социјалистички архаизам, наиме, везује се за култ исконског и рудиментарног, који је тражен у елементима фолклора, у претклаасичној, и од „цивилизације“ удаљеној, праисторијској прошлости или, пак, природи. Такав, поетски архаизам се појавио већ почетком педесетих година, паралелно у скулптури, споменичкој уметности и сликарству, и био је важан инструмент радикалне еман-

9 Од краја педесетих, али посебно током шездесетих, у Београду се интензивно радило на развоју једне „полицентричне али ипак и заједничке сцене“ обједињене називом „југословенски уметнички простор“, у којој, захваљујући заједничким критеријумима, није био разлике ко одакле долази. За локалну сцену важно је било оснивање Октобарског салона 1960. године и још амбициознија смотра (1961) која је имала југословенски карактер (Тријенале југословенске ликовне уметности) и која је сагледавана као „информативна прилика за окупљање и одмеравање уметника из свих тадашњих југословенских република“ – J. Denegri, Modernizam šezdesetih: kraj enformela, obnova predstave i obnova forme, *Šezdesete: teme srpske umetnosti*, Novi Sad 1995, 5–16, 12–13.

10 О термину социјалистички модернизам и његовој генези, који, за разлику од социјалистичког естетизма, обухвата широк комплекс феномена, како оних „главног тока“ тако и оних на његовим рубним подручјима – J. Denegri, Specifični fenomeni jugoslovenskog umetničkog prostora: 'socijalistički modernizam' od umerenih do radikalnih pozicija, *Posleratni modernizam. Neoavangarde/postmodernizam: ogledi o jugoslovenskom umetničkom prostoru 1550–1990*, Beograd 2016, 11–26.

ципације уметности од дескриптивног, наративног језика још увек преовлађујућег социјалистичког реализма.[11] Враћање у прошлост или удаљене културе и цивилизације било је опште место модерне уметности, али је у социјалистичком модернизму добило једну конотацију специфичности југословенске културе. Због постојећих културних и још више религијских и историјских различитости појединих нација, југословенство се у социјализму није могло конституисати као нова нација већ се ослонило на идеју народа – као неодређеног колективитета који је заснован на амалгаму вишеструкости етничких, дакле аполитичних идентитета и примордијалне новоствorене „народне културе". Таква конструкција, која је представљала једно имагинирање прошлости или „измишљање традиције", са тек спорадичним ослонцима на локалну културу и сељаштву као најбројнијем слоју становништва, требало је да на основама своје саморазумљивости и приступачности послужи као пример социјалистичке демократије и залог социјалистичке будућности земље.[12] Модерни социјалистички архаизам је стога, разумљиво, био уздигнут у препознатљив визуелни језик најважнијих симболичних структура социјалистичке Југославије – њених споменика. Замишљени као снажни интегративни фактор друге Југославије, монументални меморијални комплекси подигнути на местима битака и масовних стратишта постали су споменици победе и револуције.[13]

Иза нејасне представе о народној култури могао је стати велики број мање или више имагинарних представа утемељених на традицији, фолклору и другим облицима архаичне и неодређене (пра) историје које ће постати битан део поетике многих других појава у широком спектру појава модернистичке уметности. Тај мистификовани архаизам, односно „примитивизам" једна је константа у уметности модернизма,[14] али ће нарочиту важност стећи у новој симбо-

11 Илустративни рани примери су: *Споменик јеврејским жртвама фашизма* (1952) Богдана Богдановића, скулптуре Олге Јеврић *Контемплативна форма*, (1956–57), *Предлог за споменик у Горњем Милановцу* (1954).

12 S. Horvatinčić, Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji, *Anali Galerije Antuna Augustinčića* XXXI, 31 (2011), 81–106, 85.

13 Потискивање националног идентитета жртава сматрано је нужним зарад идеологије „братства и јединства" док се истовремено неговао култ Југословена као народа-жртве који тријумфује над смрћу – Манојловић Пинтар, *Археологија сећања*, 365–366, 382. О хероизацији цивилне жртве – H. Kajge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014, 169–171.

14 *Primitivism and Twentieth Century Art: Art Documentary History*, ed. J. D. Flam, University of California Press 2003; D. Kuspit, *The Cult of the Avant-Garde Artist*, Cambridge University Press 1993, 1–27.

лографији социјалистичких споменика.[15] У редукованом пластичном језику модерне уметности, али и архитектуре и дизајна, архаична тенденција се највише огледа у споју стилизованих или потпуно апстрактних форми, претклasичних и фолклорних мотива и рустичне обраде материјала, који постају преносиоци асоцијативних веза са далеком неодређеном прошлошћу, којој се истовремено приписују одређена мистична, спиритуална својства. Као типична би се могла издвојити једна од омиљених метафора модернистичких споменика НОБ-а – појам белега, камене громаде (са приближном референцом на средњовековне стећке, односно мраморје) као неке врсте анимираног објекта који „сведочи" прошлост будућим нараштајима:

> Та маса која намеће осећај непобедивости стоји као див и бди над путевима који су избраздали земљу. Стоји као вечита претња поробљивачима наше домовине, опомињући. (....) Наднета избраздана маса представља оличење наших људи сливених у једно, у велики камен, утиснут у земљу као вечити темељ слободе.[16] Или:
>
> Камена громада споменика (као крик) драматично се уздиже над местом злочина ширећи се и надвијајући својим масама, немоћна да се уздигне као птица чији је лет пресечен. Тај расцепљени масив пун је драматике, тај полет маса пресечен у свом корену избраздан је фигурама, још неоформљених са идејом да симболизује децу чији је полет пресечен на почетку живота.[17]

Најснажнији замах овом архаизму дао је Богдан Богдановић у својим бројним споменицима, „некрополама" у којима је развио осо-

---

15 Партизанско гробље у Мостару (1965), Споменик стрељаним партизанима на Златибору (Ана Бешлић и Јованка Јефтановић, 1967), Спомен-парк „Старо гробље" у Власотинцу (Богдан Богдановић, 1975), Споменик стрељаним ученицима и професорима у Крагујевцу (Миодраг Живковић, 1963) „Некропола жртвама фашизма" у Новом Травнику (Богдан Богдановић, 1975) и многи други.

Архаизам је у контексту социјалистичких споменика препознат и као „вернакуларан" елемент – V. Kulić, Hronotopi sećanja – spomenici Narodnooslobodilačke borbe kao oprostoreno vreme, *Spomenička skulptura posvećena NOB-u Jugoslaviji od 1945–1991*, zbornik radova, ur. A. Ereš – S. Vuksanović, Novi Sad 2023, 9–24.

16 Miodrag Živković, Rad kipara Miodraga Živkovića (II nagrada), Spomenik pobjede narodne revolucije u Slavoniji (Kamensko): rezultati natječaja: autori o svojim radovima: Zdenko Kolacio, *Arhitektura, časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost* XV, 1–2 (1961), 22. О тумачењу споменика – K. Mitrović, Skulptura slobodnog oblika – novi spomenik za novo vreme. Spomenik streljanim đacima i profesorima Miodraga Živkovića, *Zbornik Seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* XVII (2021), 101–127.

17 Миодраг Живковић, Елаборат под шифром „211442", Технички опис. Идејна концепција споменика стрељаним ђацима, Споменик стрељаним ђацима, Документација музеја „21. октобар", Установа спомен-парк „Крагујевачки октобар" (недатирано).

бену поетику инспирисану „геолошко-етничко-културним карактером поднебља“.[18] Богдановић је прихватио и, на особен начин, стваралачки разрадио два битна тропа социјалистичке митологије: природу и традицију, повезујући их у јединствен свет ликовно организованог медитативно-евокативног пејзажа. У неодређеним мотивима „народне“ уметности, углавном изведеним из традиционалне обраде дрвета и камена, и поетском разумевању пејзажа као „кондензованог сећања“ оних (многих) цивилизацијских наноса на југословенским просторима Богдановићева имагинација одлази најдаље, стварајући од његових споменика један субјективни, монументални, претхришћански и анационални имагинарни свет, који претендује на универзалност и свеопшту пријемчивост „архетипских“ порука о превазилажењу смрти. Варирајући у суштини један ограничен број мотива (птица, цвет, дрво, монолит и његове варијације), социјалистички споменици су својим једноставним геометријским формама и различитим облицима рустикалне обраде површина те пажљивим пејзажним уређењем, требали да обезбеде један псеудорелигијски амбијент за колективне ритуале комеморације недавне херојске прошлости и прослављања социјалистичке садашњости (и будућности). Општеприхваћен као идентитетски маркер, такав модернистички мистични архаизам је могао бити примењен на најразличитије теме. Почев од НОБ-а и револуције као најважнијих категорија југословенске културне политике, па све до обраде косовске митологије, која је, због свог значаја у симболичној политици Краљевине Србије и Југославије, пажљиво конституисана као нови, од непожељних религијских и националних садржаја очишћен, митско-историјски топос нове социјалистичке Србије и њеног разуђеног идентитета.

Управо на том моделу исконског народног духа изграђен је и култ Петра Лубарде, који је, својом монументалном, херојском и митском реториком, успео да преведе неке од најважнијих топоса заједничког сећања у уметнички језик интернационално препознатљиве модернистичке експресије. Лубардина јавна персона је, баш захваљујући теми наслеђа, црногорског крша и епске традиције из које је потекао, у социјалистичком свету високе културе устројена по обрасцу народног генија. Његова слика „Гуслар“ (1952), која се ослања на старији култ народног певача, представља иконични пример мистификације народа и народног стваралаштва у уметности модернизма.[19] Још је већи утицај имала његова слика „Косовски бој“, која

18 К. Амброзић, Богдан Богдановић: уметник и дело, *Баїдала* XXI, 242–243 (1979), мај–јун, 1–8 (Уметничка галерија, Народни музеј, Крушевац).

19 М. Тимотијевић, Гуслар као симболична фигура српског националног певача, *Зборник Народноī музеја. Исшорија умешносши* 17/2 (2004), 253–285.

је егзалтирано, у духу времена, тумачена као жртва „нашег обичног (средњовековног) човека који се уздигао до херојства". Иконографски ослоњена на раноренесансне батаљистичке композиције Паола Учела (*Paolo Uccello*), она се из конвенционалног корпуса слика социјалистичког реализма издвојила својом смелом монументалношћу постигнутом чисто ликовним средствима „неспутаних" маса, тежећи „једном универзалном, апстрактном, сублимираном утиску о боју".[20] Интерпретација Лубардине слике се може посматрати као симптом разградње кључног топоса националног историјског и културалног сећања и његовог редефинисања у складу са политиком и идеологијом југословенског социјализма:

> Ту нема ни Југовића, ни Лазара, ни Мурата, ни Обилића, ни Срба, ни Турака. Човек са конкретном физиономијом је потпуно изгубљен. Али једним огромним замахом, једном, у нашем сликарству дотле невиђеном динамиком, са маскама наместо лица, Лубарда је сликарски исковао једну поему херојства човековог. И српског и турског и свих људи.[21]

Завршном констатацијом ове екфразе: „То је био Лубардин споменик Косовском боју, споменик његове сељачке снаге и наш споменик", отворена је могућност његовог тумачења као прототипа општенародне борбе и НОБ-а, али која у исто време открива, у слојевима несвесног, подтекстуалног читања, њену узалудност и бесмисленост.[22]

Модернистичка прерада средњег века

Тема *Косовскоī боја* се преклапа са другом великом темом модернистичке прераде прошлости којом се уобличавао нови републички идентитет – средњовековном и византијском уметношћу. Повратак средњовековљу има своју дугу предисторију у епохи стварања модерних националних држава. Званична репрезентативна култура Краљевине Југославије почивала је на два модела трагања за „националним стилом" – на модернистичкој интерпретацији средњег века (Мештровићева сецесија и ар деко) и на историзму српско-виза-

20 Л. Трифуновић, Лубардина слика Косовски бој *Сτудије, оīледи, криτике*, 3, ур. Л. Трифуновић, Београд 1990, 97–98. (први пут објављено у *Ослобођењу* од 1. августа 1954). О улози Петра Лубарде у формативној фази модернистичке уметности у послератној Србији – М. Б. Протић, Петар Лубарда, *Савременици*, 1, Нолит, Београд 1955, 136–137; J. Denegri, Prelom: Petar Lubarda u pedesetim godinama, *Pedesete: teme srpske umetnosti*, 58–66.

21 Трифуновић, Лубардина слика Косовски бој, 98.

22 Исто.

нтијског стила.[23] Употреба и значај средњовековне уметности у култури социјализма, међутим, везани су за контекст самог тренутка њеног увођења у званичну југословенску културну политику. Репрезентативна изложба под називом *Средњовековна уметност народа Југославије*, приређена у центру европске уметности, у Палати Шајо у Паризу, 1950. године, била је прва велика акција послератне културне дипломатије. Организована у осетљивом политичком тренутку, непосредно након Титовог раскида са Совјетским Савезом, у интензивним раним фазама Хладног рата, та изложба је била прво представљање Југославије на Западу и њеног новоуспостављеног положаја у свету.[24] Већ тада је захваљујући Мирославу Крлежи, као главном арбитру изложбе и писцу предговора у каталогу, презентација српског средњовековног наслеђа била редукована и утопљена у корпус баштине свих јужнословенских народа.[25] Крлежа је као највећу вредност изложбе истакао стећке, којима је, прогласивши их „богумилском уметношћу", посветио посебну пажњу у свом предговору. Она је, према његовом мишљењу, била прави пример аутентичности југословенске културе, метафора југословенског „трећег пута" и „самосвојности" Југославије, тумачене као опозиција страним утицајима,[26] који су нужно били сагледавани као окупаторски, било западни или источни. Захваљујући успеху у Паризу, изложба се селила у друге градове Европе, отварајући тако врата југословенској дипломатији у њеном стратешком отварању ка Западу. Сенку на цео подухват, додуше, бацило је накнадно изостављање неких кључних фресака (из

23 И. Борозан, Уметничка прерада средњевековне историје и репрезентативна култура српске/југословенске монархије у првој половини XX века, *Византијско наслеђе и српска уметност* III, *Замишљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности XVIII–XXI века*, ур. Л. Мереник – В. Симић – И. Борозан, Београд 2016, 119–133, 127. О историзму као једном од најзначајнијих поетичко-идеолошких принципа националне уметности у XIX веку и српско-византијском стилу у том контексту – Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 182–205.

24 Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд 2012, 304–307.

25 Првобитну намеру да се на изложби нађу само копије фресака византијског културног круга, које су већ биле познате на Западу, сменила је одлука да се она прошири на баштину других јужнословенских народа, те су тако изложене и копије далматинских истарских и словеначких фресака и одливци пластике из свих културних зона Југославије – Р. Поповић, *Крлежа и Срби*, Београд 1997, 73; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*, 309; М. Продановић, Александар Томашевић – пут од материје фреске до духа Византије, *Византијско наслеђе и српска уметност* III, 179.

26 Продановић, Александар Томашевић, 180.

Нереза, Охрида, Жиче) са изложбе у Лондону (1953) и инсистирање југословенске стране да се изложба у Единбургу назове *Југословенске фреске*, уместо *Југословенске византијске фреске*, што је предложила британска страна.[27] Интересантно је да те исте, 1951. године, када Југославија, у недостатку релевантне савремене уметности, управо захваљујући високим уметничким дометима српско-византијских фресака доживљава своју афирмацију на Западу, Мирослав Крлежа покушава да деградира њихову вредност баш на плану њихове оригиналности и естетике:

> Ове слике нису добре зато, јер би се могло документарно утврдити да су анђели насликани по мотиву Нике из Палмире или да се ту јавља модел сиријског плуга... А ни зато, јер приказују смрт Ане Дандоло или генеалогију династије Немањића... Свети Василије из Марковог манастира више је бандит него светац, а Рахила на покланим луткама дата је у манири плебејског неопримитивизма, какав се данас јавља по сеоским панорамама, у сликама цариника Русоа или по цимерима паланачких крчама.[28]

Међународни успех српских фресака демантовао је Крлежине судове,[29] а одбрана њихове естетске вредности донекле је компензовала покушаје њихове денационализације. Југословенска културна апропријација фресака као највреднијег дела српске баштине, наиме, значила је посредно и осуду помињања средњовековне уметности у националном контексту. Илустративан пример је опет понашање Мирослава Крлеже, прво везано за трзавице са осталим члановима Одбора за организацију париске изложбе,[30] а и касније када испољава незадовољство радом чланова српске редакције Ликовне енциклопедије Југославије, који нису разумели његову потребу да српско-византијско средњовековно наслеђе искористи за афирмацију југословенске средњовековне уметности.[31]

27 Милорадовић, *Лепота под надзором*, 308.

28 M. Krleža, Predgovor, *Katalog zbirke kopija srpskih i makedonskih fresaka*, Institut za likovnu umjetnost JA, Zagreb 1951. Поново објављено у: M. Krleža, Eseji V, *Sabrana djela* sv. 23, Zagreb 1966, 273–274. Нав. према: Милорадовић, *Лепота под надзором*, 308–309, где се опширније коментарише Крлежина улога.

29 О изванредној рецепцији изложбе у иностраној штампи – Милорадовић, *Лепота под надзором*, 308–309.

30 Исто.

31 „...имам трајна окапања са 'стручњацима' типа Ђурђа Бошковића, (Радивоја) Љубинковића, (Дејана) Медаковића и компаније, који својом познатом работом трајно изврћу сваки смисао теза ове енциклопедије, када је ријеч о српско-македонској проблематици" – M. Krleža, *Marginalije*, Beograd 2011, 505. Нав. према: N. Makuljević, Jugoslovenska umetnost i kultura: od umetnosti nacije do umetnosti teritorije, https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt01.html.

У суженом простору националне идентификације у коме су целокупна српска историја и култура биле проскрибоване као хегемонистичке, термин византијски је, и поред његове „југославизације", остао једини којим је било могуће заменити придев српски и бар донекле уоквирити свест ако не отворено о националном, онда бар о културном идентитету нове Социјалистичке Републике Србије. Тиме је био постављен темељ будућег идеолошког преосмишљавања српске средњовековне уметности, њеног измештања из аутентичног националног и историјског контекста и последичног увођења у поље чисте естетике, као јединог могућег простора опстанка у условима револуционарних обрачуна са идеолошким непријатељима. Када је 1953. након завршене међународне изложбе средњовековне уметности, основана Галерија фресака, смештање српске уметности средњег века у деконтекстуализовани и херметични свет обликовних, чисто ликовних проблема који су преокупирали праксу и теорију савремене уметности било је додатно оснажено.[32] Тек у таквом облику, лишеном својих историјских, религијских и националних елемената, она налази своју афирмацију и обраду у савременој уметности.

Теоријско утемељење и идеолошко-идејни оквир употребе средњег века у савременој уметности и Византије, као његовог ширег цивилизацијског контекста, пружио је Лазар Трифуновић у својој утицајној студији *Стара и нова уметност – идеја прошлости у модерној уметности*.[33] Он се у њој залаже за радикално ново читање узора из прошлости, обрачунавајући се са самом идејом „националног стила" у контексту савремености. Трифуновић је тиме заправо актуелизовао стари проблем раскорака између модернизма као космополитске културне формације Запада и губљења националних идентитета мањих средина и решава га тезом у којој прихвата идеју о уметности као актуелном изразу епохе и историјског момента у коме она настаје, као нужном предуслову стварања сваког самосталног израза, било личног било националног.[34] Дисквалификујући ра-

32 Првобитни фонд Галерије чинили су експонати – копије фреска и мулажи настали од 1947. до 1949. за потребе изложбе која је одржана 1950. године у Палати Шајо у Паризу – Д. Прерадовић Петровић, Копија у музеју на примеру Галерије фресака, *Зборник Народног музеја* 17/2 (2004), 557–565. О вишеструкој улози француских стручњака-кописта захваљујући којима је не само остварен фонд радова већ и пренета техничка и технолошка знања на домаће уметнике, започета и локална школа кописта – И. Томић, Византијско наслеђе у српској модерној уметности, *Византијско наслеђе и српска уметност* III, 149–178, 156.

33 Л. Трифуновић, Стара и нова уметност – идеја прошлости у модерној уметности, *Студије, огледи, критике*, 3, Београд 1990, 41–64 (први пут објављено у *Зографу* 3 [1969], Београд).

34 Трифуновић, Стара и нова уметност, 50.

није покушаје изградње националног стила и осмишљавања српског културног идентитета као „лечење и умиривање националних комплекса о величини у прошлости“, Трифуновић глорификује нове покушаје трансформације средњовековне уметности прве послератне генерације уметника. У својој метатеоријској конструкцији о „идеји прошлости“ он разликује прошлост као култ једне уметности (што је знак декаденције и опадања) и прошлост као критеријум (што је симбол револуционарног преображаја).[35] Уместо обнове средњовековног религиозног сликарства и предратног националног романтизма групе Зограф, те целокупног националног погледа на прошлост које је, у сагласју са званичном политиком Комунистичке партије, осудио као „празно, банално, нетачно, неисторијско и компромитијуће“, Трифуновић заступа савремени рационални приступ прошлости која постаје предмет систематског изучавања, око које се развија мрежа научних и културних институција, истраживача, сликара конзерватора и кописта. Тек они, по његовом мишљењу, „отварају нови пут“ према старој икони, фресци, архитектури, минијатури и поезији.[36] Антагонистички вредносни однос између старе и нове уметничке обраде средњовековне прошлости успоставља се тако према паралелном вредносном антагонизму између националног и естетског, при чему се подразумевало да једно мора искључивати друго. У складу са општим култом прогреса, развоја науке и технологије, Трифуновић у научном приступу прошлости види начин

> да се у традицији пронађе оно што је живо и савремено, што има стваралачку снагу и моћ... Тек тако и тим путем ослобођене, стара фреска и икона блеснуле су у новом, правом светлу: не као податак херојске прошлости, већ као уметничко дело чији је историјски значај условљен естетски квалитетом.[37]

Трифуновић даље уверљиво тврди да негација непосредне прошлости, која је подразумевајућа за нове револуционарне облике уметности, никако не значи и негацију прошлости уопште. Напротив, управо у далекој прошлости нови облици траже своје „критеријуме према којима би измерили своје духовне сроднике, сопствену унутрашњу предисторију“. У том смислу, српско средњовековно и народно културно наслеђе се мисаоно уклапа у један шири „примитивистички“ корпус културолошке „другости“. Код Трифуновића тако нема никакве разлике између српске и византијске иконе и фреске и уметности Африке, претколумбијске епохе, пластике Астека, Поли-

35 Трифуновић, Стара и нова уметност, 45.

36 Трифуновић, Стара и нова уметност, 57.

37 Исто.

незије, персијске минијатуре, арапског писма, скулптуре индијских храмова, камених споменика у Босни, старе скулптуре са Урала.[38] На тај начин, средњовековна уметност бива измештена из својих изворних историјских државно-црквених оквира и смештена у неодређене имагинарне конструкције о народној култури и народној религији. Тек тако деконтекстуализована, као најважнији део једне уопштавајуће „идеје прошлости", постала је мања или већа преокупација у делима једног броја српских сликара. Полазна основа проистицала је из најразличитијих извора, сведена на истраживање и проналажење елемента „чисте ликовности", као кључног оперативног термина нове слике, у фасадној пластици и зидном платну средњовековних цркава, декоративним елементима фрескосликарства, каменорезачким и дрворезбарским украсима на грађевинама и предметима, окова на иконама, боје итд. У суштини она је водила до непрепознатљиве, мање или више апстрактне слике, која је била сасвим на линији новоуспостављене естетске доктрине.

Од великог броја послератних сликара који су били активни на српској ликовној сцени током педесетих и шездесетих, многи су се, у различитим видовима и различитим фазама своје уметничке еволуције, дотицали „средњовековних" тема. Након Лубарде и његовог „Косовског боја" који је у свету српске уметности педесетих одмах стекао култни статус,[39] уметници који су у тим послератним деценијама најдаље отишли у формалном преображају уметничког наслеђа средњег века и његовој успешној инкорпорацији у канон српског послератног модернизма били су Александар Томашевић и Лазар Возаревић. Обојица су успела да, након година тражења и различитих фаза, на темељима традиције изграде своју особену и аутентичну ликовну поетику унутар естетског норматива високог модернизма шездесетих и тиме испуне основну идеолошку премису тог времена о слободном аутору и његовом идеолошком корелату – апстрактној слици. Возаревић је након првих „пикасовских" слика, у којима је варирао хришћанску иконографију Оплакивања Христа и Успења Богородице, у својој позној постенформелној фази, променио и поступак и узор. Вођен иконом, не као религиозном сликом већ као култним предметом чија се права моћ налази у њеној материјалности, он долази до апстрактне, геометризоване представе, али истовремено и слике-објекта, чију рељефност, по угледу на окове, постиже апликацијом предмета из окружења (жице, лим, нитне). Због

38 Трифуновић, Стара и нова уметност, 44.

39 Монументална верзија слике налази се у Свечаној сали Палате федерације (Савезно извршно веће).

снажног ликовног ефекта и оригиналности поступка, Возаревићеве слике су биле оцењене као „прве модерне иконе нашег доба“, док је нови смисао иконе у једном савременом атеистичком окружењу откривен у поетско-интерпретативном говору ликовне критике. Икона се као предмет и универзални „симбол памћења“ фетишизира због „њене патине, технолошке структуре, сагорелог злата, дима и чађи, суза и воска са свећа, свега што је попадало и што се наталожило као траг времена и симбол вечности“.[40]

И Александар Томашевић је оставио дубок траг и као сликар, али и као први конзерватор зидних слика и један од оснивача Службе за заштиту споменика културе после рата. За актуелизацију српско/византијског наслеђа кључна су два његова последња циклуса блиска геометријској апстракцији и оптичкој уметности. Попут Возаревића, и он спаја конструктивистички рационализам геометрије са технологијом старих мајстора коју је као конзерватор добро познавао. Његови мотиви и колорит, са карактеристичним црно-белим контрастом, потичу из косовскометохијског ликовног миљеа: фасада, ношњи, старих шкрињa и металних привезака.[41] За разлику од Возаревићеве геометрије, у којој су одређени облик и пресијавајућа материјалност апликација носачи оног дубљег симболичног слоја слике, Томашевић је у својим узорима препознао одређено понављање образаца, архетипски ритам основних елемената.[42] Последња серија слика, изложена постхумно, 1968, представља рељефне слике-објекте, настале лепљењем дрвених, пажљиво бојених елемената на површину. Оптичка снага ових слика није израсла из фасцинираности западном *high tech* културом шездесетих већ из контемплативног односа према предметима своје инспирације, и њене одговарајуће естетске тематизације у српском високом модернизму.[43]

Сличну мистичну симболику, у потпуно другачијем рукопису наивне графичке арабеске, показује дело Лазара Вујаклије, који „привучен њиховом меланхоличном поруком и магијским значењем“ транспонује мотиве из стећака и крајпуташа: ратнике, рибе, цвеће, месец, сунце. Лазар Трифуновић у његовом сликарству као централну тему види однос плавог и жутог у коме препознаје симболику византијске уметности и њену садржинску и мисаону основу као сукоб земље и

40 Л. Трифуновић, Сликарство Лазара Возаревића, *Од импресионизма до енформела – студије и чланци о уметности*, Београд 1982, 83–87, 85.

41 Л. Трифуновић, Глас судбине Александра Томашевића, *Од импресионизма до енформела – студије и чланци о уметности*, Београд 1982, 77–82, 79–80.

42 Продановић, Александар Томашевић, 183.

43 Merenik, *Umetnost i vlast*, 107–111.

неба, живота и смрти.[44] Мистицизам и „магијску свест“ критика је видела и у тематски разуђеном и богатом сликарском опусу Младена Србиновића, посебно серији инспирисаној мотивом софре која ће се развити у правцу проширења основног садржаја у универзални симболизам сфере као архетипског израза целовитости и јединства.[45]

Оваква, надасве спекулативна естетска фетишизација средњег века и Византије, као идеалне националне прошлости довољно далеке да буде идеолошки безопасна, као и њено место у референтном систему српске уметности, обезбедили су јој већ током прве две послератне деценије статус идентитетског упоришта српске културе. Парадоксално, такав друштвени значај средњовековна прошлост стекла је тек у социјализму, у коме се развио институционални систем проучавања и заштите културног наслеђа. Током седамдесетих установљава се мрежа установа заштите у Републици Србији,[46] стална поставка у Галерији фресака чинила је средњовековну уметност стално доступном београдској публици, а објављивање монографија и репрезентативних прегледа средњовековне уметности[47] спадало је у значајније инструменте увођења српског средњовековног уметничког наслеђа у свест културне и уметничке јавности социјалистичке Србије.[48] На таласу демократизације и децентрализације културе током седамдесетих година долази до многих локалних иницијатива везаних за ширу актуелизацију средњовековног наслеђа у пољу културе и савременог уметничког стваралаштва. Следећи праксу уметничких колонија и смотри у мањим градовима, у Србији тада почињу да се оснивају сличне манифестације (често са међународним карактером) и уз најзначајније средњовековне задужбине.[49]

---

44 М. Б. Протић, Лазар Вујаклија, *Српско сликарство века*, Београд 1970, 483–482; Л. Трифуновић, *Лазар Вујаклија*, Каталог изложбе, Салон Музеја савремене уметности, Београд 1966.

45 Л. Трифуновић, Сликарство Младена Србиновића, *Од импресионизма до енформела – студије и чланци о уметности*, Београд 1982, 87–117, 110–111.

46 Влада Србије је 1947. године основала Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, са седиштем у Београду. Завод је преименован 1960. године у Републички завод за заштиту споменика културе (у Београду 1971), припојен му је Југословенски институт за заштиту споменика културе, а убрзо је започела организација мреже установа заштите на територији Србије, https://www.heritage.gov.rs/cirilica/istorija_zastite_u_srbiji.php.

47 С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963; М. Кашанин и др., *Манастир Студеница*, Београд 1986; С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1971.

48 Томић, Византијско наслеђе у српској модерној уметности, 161.

49 Седамдесетих година су тако основане Уметничка колонија „Милешева“ (1974), Ликовна колонија „Сопоћанска виђења“ (1975), Ликовна колонија „Студеница“ (1976) итд. Њихов значај је био и остао превасходно локални, а квалитет умет-

У оквиру модернистичког идиома, након канонизоване Лубардине верзије из 1953. у наредним деценијама наставља да се спорадично обрађује и тематика Косовског боја, крећући се од редуковане фигурације у сликама Љубинке Јовановић Михајловић[50] до лирске апстракције Бате Михајловића.[51] Касније, током седамдесетих Михајловић ће урадити неколико композиција са средњовековним владарима.[52] Сликом „Србија" (1980) која је једно од ретких уметничких дела која су за своју тему имала политичко пропадање и трагедију српског народа на Косову, Михајловић се надовезује на своју рану критичку сликарску фазу, када је у јеку социјалистичке изградње насликао подједнако мрачну, субверзивну „Србију са биком" (1950).[53] Током осамдесетих, наступајућа постмодерна у српској уметности, са својом идејом повратка на прошлост у времену експанзије масовних медија и популарне културе, доноси нови талас уметничке тематизације средњег века и Византије, као већ формираног естетског, цивилизацијског и спиритуалног топоса српске уметности. Она се више не темељи на императиву изналажења новог на старом већ на методи тумачења и значењски мотивисаног цитирања, сакупљања и понављања мотива и тема из слојева уметничке меморије.[54]

О снази поетске и метафоричне прераде Косовског епа и његовом транспоновању у језик „чисте ликовности" као доминантног идиома у којем се мит о Косову сублимира са митом о слици као култном објекту савременог света сведочи и дуго истрајавање овог модела у српској уметности. То најбоље показује ликовни конкурс на тему Косовског боја, који су 1989. године, поводом прославе шест векова од Косовске битке, расписали галерија „Вид" и Народни музеј у

ничке продукције је варирао, што је зависило од многих фактора, попут неизвесне подршке локалне самоуправе, стручности селектора, мањка критичке евалуације итд.

50 Слике „Дамјанов зеленко" и „Мајка Југовића" Љубинка Јовановић Михајловић – упор. Д. Медаковић, *Косовски бој у ликовним уметностима*, Београд 1990, 52.

51 Милорад Бата Михајловић, „Косовски бој", 1962; Медаковић, *Косовски бој у ликовним уметностима*, кат. бр. LII; М. С. Ђорђевић, Селективни заборав – оквири византијског наслеђа у сликарству Милорада Бате Михаиловића, *Милорад Бата Михајловић, Стогодишњица рођења бунтовника академика*, ур. Ј. Денегри – М. Ђорђевић, каталог изложбе, Београд 2023, 71–100.

52 Милорад Бата Михајловић, „Лазар" (1971), „Бели Милутин" (1975) – Медаковић, *Косовски бој*, 60–64.

53 Ђорђевић, Селективни заборав – оквири византијског наслеђа у сликарству Милорада Бате Михаиловића, 71–100.

54 О делима Милована де Стил Марковића, Милете Продановића, Чедомира Васића, Мирјане Маодуш, Љиљане Бурсаћ, Раде Селаковић и Косте Богдановића у овом контексту: Томић, Византијско наслеђе, 162–168.

Крушевцу. Чак три стотине слика, од којих се велики број ослањао на иконични Лубардин „Косовски бој“ из 1953. године, оцењено је као тријумф „креативне свести према историјским садржајима“, и поред очигледног анахронизма и чињенице да се на конкурс јавио мали број значајнијих уметника млађе и средње генерације који су били активни на београдској сцени осамдесетих.[55] Овим закаснелим одјецима Лубардиног прототипа Косовске битке припада и њихов вајарски еквивалент у делу Светомира Арсића Басаре, који је међу првим уметницима са Косова и Метохије, иначе систематски културно саботираној средини, кроз своје скулптуре-објекте проговорио о бруталној стварности на Косову.[56]

Модернизам и одредиште идентитета српске уметности

У уметничкој и критичко-теоријској пракси српског послератног модернизма трансформација националне уметности средњег века у језик савремене апстрактне слике и њених референци, било да оне припадају кругу византијске уметности или неодређеном архаизму, била је схваћена као „завичајна компонента“, што је био примерен супституут за препознатљиве елементе националног идентитета. Тај завичајни сентимент, који је одиграо значајну улогу у митологији и јавној рецепцији Петра Лубарде, Лазар Трифуновић је сагледавао не само као извор пластичних мотива модернистичке слике већ и као потребу за утемељењем појединца у времену нагле индустријализације, напуштања села и старог начина живота.[57] Ова „завичајност“ српског модернизма имала је, свакако, битну улогу у маскирању, прерушавању српског идентитета и његовом постављању на идеолошки неутралну раван „чисте естетике“. У њој се, помоћу одређене алузивне и асоцијативне „иконографије“ која своје извориште проналази у различитим елементима било монументалне религијске или народне уметности, и на практичном и дискурзивном плану, кроз поетски и метатеоријски говор ликовне критике и историје уметности, заокруживала једна свест о Србији и Балкану као „другом“ и другачијем културном простору у односу на културу и уметност Запада. Ако се

55 Д. Медаковић, *Косовски бој*, 66.

56 С. Марковић, *Светомир Арсић Басара или скулптура као судбина*, Београд 2004.

57 Л. Трифуновић, *Од носталгије за завичајем до поетског доживљаја – Богић Рисимовић*, предговор каталога изложбе, Културни центар Београда, Београд 1976, 152.

у уметности друге половине XX века може препознати српска идентитетска константа, која захвата и њену модернистичку и постмодернистичку фазу, могла би се описати терминима поетског, мистичног и симболичног, заснованог на поштовању прошлости, хуманистичкој традицији, духовности и религијском мишљењу, наспрам рационалног, аналитичког, техничког, деперсонализованог. Такво становиште су са различитих концепцијских позиција и схватања уметности заступали многи критичари, историчари уметности и сами уметници. Њени корени су се проналазили у три варијанте поетичко-цивилизацијског и геополитичког одређења: 1. у „византијском" као „магијском свету Истока", као ономе који се супротставља „механичком систему вредности западне цивилизације";[58] 2. у споју „западњачке цивилизацијске, културне и религиозне вишеслојне садржајности" и „поетске светлости" фресака и икона српског средњовековља које обасјавају „национално биће"[59] и 3. у субверзивном концепту „интегралне слике" као езотеријске, мистичне и алтернативне цивилизацијске тековине човечанства,[60] а касније и „интегралног човека",[61] оба критична према високом модернизму, у коме се проналазио значајан број српских уметника и интелектуалаца. Све три варијанте су у суштини одражавале пројектовану културолошку и политичку двојност Титове Југославије у хладноратовском геополитичком окружењу и њене поделе по којима је Србији додељено да припада Истоку[62] те се све три поетичке конструкције консеквентно препознају у категорији „другости" као властитом простору самоостварења. У том смислу, дешавања на „сцени" са модернистичком парадигмом као уметношћу главног тока имала су задатак да такву улогу сублимирају кроз уопштену, асоцијативну рефлексију српско-византијских тема у високоестетизованом језику уметности и доведу је до нивоа културолошки прихватљивог идентитетског обрасца.

58 Трифуновић, Сликарство Младена Србиновића, 109.

59 С. Бошњак, *Љубинка Јовановић-Михајловић*, Београд 2002, 7–8, каталог изложбе.

60 Најснажније се ова идеја појавила у кругу београдске групе Медиала, посебно у радовима Леонида Шејке (L. Šejka, *Grad-Đubrište-Zamak 1 i 2*, prir. B. Kukić, Beograd 1982; Л. Шејка, *Трактат о сликарству*, Београд 1964). О улози ране Медиале као протопостмодерној критици модернизма – Merenik, *Umetnost i vlast*, 137–146.

61 Идеје о антизападном, антиглобалистичком усмерењу српске културе касније је најелоквентније обрадио Драгош Калајић – Д. Калајић, *Упориште: рехабилитација структуре интегралног човека*, Београд 1971; D. Kalajić, *Mara (anti) utopija ogled jedne morfologije krize kulture modernog zapada*, Vrnjačka Banja 1978.

62 О двојности југословенске уметничке сцене и споразуму Стаљин–Черчил о „фифти-фифти" подели утицаја у Југославији – Милорадовић, Лепота под надзором, 176–180, посебно 180.

Историјске теме на маргинама модерности

За разлику од високоестетизоване прошлости, било да је у питању митопоетички архаизам споменика НОБ-а или одговарајућа прерада средњовековног наслеђа у савременом српском сликарству, националне историјске теме, будући условљене самом својом конкретношћу, имале су другачију улогу, уметничку обраду и значење. Међу њима се поред тема везаних за историју радничког покрета, партизане и комунистичку револуцију, највише истичу уметничка дела настала у вези са званичним обележавањем Првог српског устанка. До увођења овог догађаја из националне историје у званичну културу сећања социјалистичке републике Србије дошло је приликом свечаног обележавања јубиларне 150. годишњице Устанка 1954. године. То је било време успостављања посебних републичких идентитета унутар југословенске федерације, па је у Србији, упркос оптужбама за национализам, Устанак из 1804. установљен као оснивачки мит новије српске историје и субрепублички меморијски топос.[63] Истовремено се актуелизује и митско-историјска слика Шумадије као херојског простора устаника и партизана, која је симболички обухватала просторе централне Србије, без Косова и Војводине.[64] Слично као и са другим историјским темама, званично тумачење Првог српског устанка морало је бити прилагођено новим идеолошким и политичким захтевима, па су тако у центар пажње постављени народ и његова борба за слободу – прво национално слободног грађанина под Карађорђем, а потом и „економски и културно слободног социјалистичког човека" под Титом.[65] Потреба глорификације народа као колективног хероја овог „револуционарно-патриотског покрета" нашла је свој израз у неким новим темама, попут „Паљења ханова", које су, у складу са својим индивидуалним стилским особеностима, радили Мића Поповић (1976),[66] Божа Продановић (1989)

63 О послератном произвођењу збора у Орашцу у средишњи меморијски топос Првог српског устанка и његовом марксистичком тумачењу – М. Тимотијевић, *Таковски устанак – Српске Цвети: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012, 443–449.

64 О естетско-етичком идеалу националног пејзажа оличеном у Шумадији и коришћењу овог херојског митопоетског топоса у социјалистичкој меморијалној уметности – К. Митровић, *Спомен-парк „Крагујевачки октобар" и меморијална уметност у Србији после Другог светског рата*, необјављена докторска дисертација (одбрањена 30. новембра 2023), Београд 2023, 53–59.

65 М. Панић Суреп, Сведочанства једне револуције, *Књижевне новине*, четвртак, 8. април 1954.

66 Слика се налази на сталној поставци у Карађорђевом конаку у Тополи.

Слика 1. Богдан Богдановић, Споменик палим борцима Револуције,
Власотинце 1975, фото: Н. Лајбеншпрегер

Слика 2. Петар Лубарда, Косовски бој, 1953,
Музеј савремене уметности

Слика 3. Петар Лубарда, Гуслар, 1952,
Музеј савремене уметности

Слика 4. Лазар Возаревић, Круг са оранж линијом, 1966,
Музеј савремене уметности

Слика 5. Александар Томашевић, Дело 65/64, 1968,
Музеј савремене уметности

Слика 6. Љубинка Јовановић Михаиловић, Мајка Југовића, 1953,
Народни музеј Крушевац

Слика 7. Милорад Бата Михаиловић, Бели Милутин, 1975,
Фондација академика Милорада Бате Михаиловића

Слика 8. Милорад Бата Михаиловић, Србија, 1980,
Уметничка збирка САНУ

Слика 9. Божидар Божа Продановић,
Паљење ханова, 1989, ИМС

Слика 10. Милић од Мачве, Обретење главе кнеза Лазара, 1971,
Хол Дома синдиката Крушевац

Слика 11. Милош Гвозденовић, Косовски бој, 1989,
Народни музеј Крушевац

и Ђурђе Теодоровић (1959–60).[67] Све три слике, као уосталом и друга дела националне тематике, углавном су засноване на мање или више модернистичкој преради реалистичке академске традиције и представљају анахронизам у односу на текућу напредну уметничку продукцију која је превасходно заинтересована за уско ликовне проблеме слике или скулптуре.[68] Ситуирање националних тема у конзервативније уметничке праксе довело је до тога да оне постепено изађу из дискурзивног поља савремене високе културе и западну у круг пригодне и примењене, државном и партијском патронажом одређене уметности. Први српски устанак је у хијерархији симбола колективног идентитета био означен као меморијски топос нижег реда, што је потврђивано и малим бројем радова, посебно у односу на идеолошки фаворизоване теме рата и социјалистичке револуције, али и њиховом ретроградном уметничком језику и готово потпуној невидљивости у београдском систему уметности. Илустративан пример представља закаснело постављање споменика Карађорђу. Скулптура, дело Сретена Стојановића, уместо 1954. постављена је тек 1979. године на платоу испред Народне библиотеке, када је њено решење већ увелико представљало стилски анахронизам. Слична је била ситуација са новим националним споменицима, везаним за српско историјско сећање на Устанке или Први светски рат, који су подизани током осамдесетих. Углавном су то биле локалне иницијативе далеко од Београда као најважнијег простора југословенске репрезентативне културе.[69]

Национални идентитет и криза модерне

Ликовна критика је радикалну модернистичку прераду и преобликовање традиције проглашавала једином вредном, оспоравајући мање или више уметничке домете ранијим покушајима стварања

67 Т. Чешка Јовановић, *Сликарство XIX и XX века у Историјском музеју Србије*, каталог збирке, Београд 2021, 223, 253.

68 Сличан анахронизам показују и монументална дела, попут великог платна Младена Јосића „Бој на Равњу“ у Конаку кнеза Милоша или споменика Карађорђу Сретена Стојановића, али и многа дела на тему историје радничког покрета поручивана ради пригодног музејског обележавања важних догађаја званичне историје.

69 Илустративни пример је споменик војводи Живојину Мишићу Ота Лога, постављен 1988. године у Мионици на 70. годишњицу пробоја Солунског фронта, на коме је војвода представљен као војсковођа на коњу, са мачем у левој руци. Исту иконографију има и нешто ранији споменик Хајдук Вељку Небојше Митрића, постављен у Неготину 1983. године.

националног стила на сижејним основама старе уметности, превасходно оним XIX и прве половине XX века. У прогресивистичком тумачењу српске уметности и њеног развоја, само је модернистички модел послератне уметности био једино прихватљиво мерило цивилизацијске актуелности српског друштва, „њен етички и естетички императив".[70] То се имплицитно односило не само на идеолошки прокажену монархистичку и грађанску Србију и њену традицију већ и на актуелну уметност која није испуњавала естетске критеријуме високог модернизма. У том смислу нису се битно разликовале националне теме, махом из Првог или Другог српског устанка, присутне у оквиру новог републичког (псеудо)националног идентитета, или пак већи део споменичке продукције инспирисане НОБ-ом. Осим највећих и најрепрезентативнијих меморијала, у којима је апстракција као симбол модерности добила своју монументалну форму, велики број мањих, локалних споменика подизаних у част појединих бораца, задржава традиционалне форме спомен-бисте и реалистички језик класичне скулптуре. Овакав раскорак између пројектованог идеала о савремености југословенског друштва и његовог ограничавања на највеће центре и најважније теме открива да је југословенски модернизам, упркос декларативним демократским намерама, био део једног мањинског интелектуалног дискурса, изграђен као херметичан свет нове елитистичке урбане и космополитске културе којој је послужио као „омотач цивилизације", неуспешно прикривајући све проблемске тачке социјалистичког друштва.[71]

Овај компромисни, институционално етаблирани модернистички идеолошки модел доведен је био у питање већ крајем педесетих. У атмосфери изазваној духом скептицизма, различите појаве и правци присутни током наредне деценије (енформел и радикална апстракција с једне и Медиала, нео-дада, поп-арт, магијски реализам и нова фигурација, с друге стране) обједињују се као „поетика побуне" која ствара простор за алтернативне идеје и идеологије.[72] Шездесетих го-

70 Миодраг Б. Протић, један од најутицајнијих актера српске ликовне сцене, успоставља континуитет модерности преко линије припадника елите наспрам (обичног) српског сликара који је на „балканској раскрсници и стратишту, превише физички у историји, а духовно премало у њој". Он је заробљен ратовима, малим материјалним могућностима, „паланачком средином која у сваком ништењу норме види опасност и зло"... Захваљујући појединцима изнад своје средине, српско сликарство је заједно са југословенским, „успело да се спасе романтично схваћено 'националног', да дух 'своје средине', замени 'светским духом'" – Протић, Уместо закључка, *Српско сликарство*, 577.

71 Merenik, *Umetnost i vlast*, 16–17.

72 В. Круљац, *Полемички контексти београдског енформела*, Вујичић колекција, Београд 2021, 197–202.

дина се као кључни концепти уметности издвајају релативизација постојећег идеолошко-језичког модела високог модернизма, одбацивање илузије о прогресу и свих великих наратива историје, преузимање методе хумора и иронije, повратак у прошлост цитирањем из постојећих архива слика. То је време обнављања фигуралног/предметног у сликарству и увођења нарације и метанарације, који се на формалном и критичко-теоријском плану утемељују као програмски контрапункт модернизму и његовој идеологији убрзаног технолошког развоја и ширења потрошачке цивилизације.[73]

У ширем контексту повратка на предметно/фигуралну и наративно-енигматску компоненту уметничког дела, као речиту дисонанцу у односу на владајућу идеологију, појављује се и први отворени национални програм у фантастичном сликарству Милића Станковића. Његово је сликарство засновано на надреалистичком наслеђу и аутохтоном превођењу фламанског сликарства Брojгела (*Bruegel*) и Боша (*Bosch*) у локални контекст измаштане фолклорне празноверице и легенде, са обиљем мотива из српске историје и епике и народног, сеоског окружења.[74] Стварајући ирационалне призоре чија је лирска фантастика прожета есхатолошким слојевима Станковић се надовезује на климу „црног таласа у сликарству" шездесетих и седамдесетих.[75] Идеологија овог уметника који је захтевао увођење ћирилице и стварање националне уметности, била је неодвојива од његове сликарске праксе и алтернативног уметничког понашања: манифести, интервјуи, објаве и писма, ексцентрични вернисажи многобројних изложби (у поноћ или уз кукурикање петлова), поигравање са идентитетима (Ледени Милић, Милић од Мачве, костур Радованов).[76] Делујући кроз стратегију уметника-активисте, убрзо је својим програмским „србовањем" прешао границу између институционалног света високе уметности и света растуће популарне културе и медија. Слично као и Оља Ивањицки, и он је себе изградио у медијску персону народног уметника, фасцинирајући шири аудиторијум виртуозношћу своје технике и обиљем зачудних мотива, попуњавајући на тај

73 Merenik, *Umetnost i vlast*, 124–159. Један од главних покретача и идеолога таквог расположења „културног песимизма" био је Драгош Калајић – М. Б. Протић, Естетички, социолошки и културно-политички лик седме деценије, *Српско сликарство*, 555–570, 560–561.

74 Протић, *Српско сликарство*, 535–537.

75 О партијској критици Медиале – М. Б. Протић, *Нојева барка* 2, СКЗ, Београд 1996, 163–170; Merenik, *Umetnost i vlast*, 129–130.

76 Станковић је препознат и као постмодерна верзија авангардног деловања Љубомира Мицића и његовог концепта „барбарогенија" – М. Б. Протић, Милић Станковић, *Српско сликарство*, 536.

начин комуникативну празнину елитистичког југословенског света уметности. У круговима српског културног естаблишмента Станковић стога никад није стекао ону ауру националног уметника који би достојно репрезентовао српски културни идентитет друге половине XX века. Уместо њега, та улога је припала Петру Лубарди, Бати Михајловићу, Младену Србиновићу, Александру Возаревићу, Радомиру Рељићу, Владимиру Величковићу и другим истакнутим сликарима „главног тока" те вајару Небојши Митрићу, који је у великом броју радова ситне примењене пластике, попут медаља и плакета, али и својом интерпретацијом деспота Стефана Лазаревића на Калемегдану, успео да визуелизује националне историјске теме у складу са модернистичким естетским идиомом и његовом идеологијом.[77]

* * *

У оквиру фантастичног сликарства и стилизоване модернистичке фигурације која је обухватала хетерогене уметничке појаве и поетике, у атмосфери отпора према репресивним методама Партије настала је и прва послератна организована акција уметничког артикулисања националне теме. Она се додуше није остварила у Београду, као симболички најчвршћем упоришту југословенске идеологије, већ у Крушевцу, у коме се поводом обележавања јубилеја оснивања града 1971. обнавља култ кнеза Лазара, а Косовски мит, са својим историјским садржајима, захваљујући акцији општине Крушевац, поново уводи у оквире националног сећања.[78] Тада је подигнут споменик кнезу Лазару Небојше Митрића, постављена Његошева биста Сретена Стојановића, а у холу зграде Синдиката је изведена монументална слика „Обретење главе кнеза Лазара" Милића од Мачве, зидна слика „Песма животу" у холу биоскопа „Крушевац" Лазара Вујаклије, обе у складу са карактеристичним рукописима својих аутора које су користили и за обраду других историјских тема.

Врхунац ове амбициозне реапропријације косовске теме били су мозаички панели Младена Србиновића у Свечаној сали Скупштине града Крушевца. И у формалном смислу ликовног језика и по сложености свеобухватног програма и појединачних представа, симбола и метафора, његово дело представља једну од најраскошнијих целина у српској уметности XX века. Три скупине мозаика (подни,

77 О рецепцији Небојше Митрића као националног уметника. N. Makuljević, *Memorija i manipulacija: Spomenička politika u Srbiji 1989–2021*, Beograd 2022, 44.

78 Медаковић, *Косовски бој*, 56–60.

зидни и лунете), условљене својим положајем у простору, имају свака свој програм и референтни ликовни језик. У својим мозаицима Србиновић кроз једно суптилно алегоријско мишљење, у складу са властитом поетиком, прославља материјалну културу и духовно богатство моравске Србије.[79] Усамљенички положај ове мозаичке целине у симболичној мапи српске културе у условима југословенског социјализма најбоље се сагледава у речима Дејана Медаковића који Србиновићево дело оцењује као јединствено будући да је, „након дугог низа векова, први пут остварен један иконографски програм смишљен и као целина са изузетним духовним поукама“,[80] сматрајући читав подухват „чудом“ за један мали град који се тек буди „из страшног вековног сна, у условима који су претили трајном глувоћом и равнодушношћу“.[81]

На акцију крушевачке општине сенку је у тадашњој јавности бацила полемика о Митрићевом споменику кнезу Лазару, који је постао истакнути пример идеолошког расцепа између модернизма као праксе слободне и идеологијом неспутане уметности и оних традиционалнијих схватања репрезентације националне историје која су била пресудна у случају крушевачког споменика. Небојша Митрић је био један од ретких вајара који су у своју уметничку праксу и поетику укључивали мотиве из српске средњовековне историје.[82] Полазећи од свог искуства у изради медаља и плакета, он је Лазарев лик извео из владарских представа на старом новцу и епске слике „Обретења главе кнеза Лазара“. Скулптуру је првобитно замислио као веома стилизовану, седећу фигуру, сведених уопштавајућих облика, са руком и сопственом главом у крилу. На захтев локалних власти, скулптура је измењена и прилагођена класичној иконографији владарског портрета и споменик је свечано откривен у историјском простору Лазаревог града 1971. године. Скулптура не одмиче превише од изворне концепције и представља уобичајен пример

79 О томе говоре и називи и композиција: кнегиња Милица и Јефимија, Лазарица, Расински песник, Историограф, Конструктор српског бића, Држава, Лазар и Косово, Динар кнеза Стефана, Деспот Стефан, Невен, Учитељ, Текст са стуба (Деспота Стефана), Гуслар, детаљи попут сабље, мача, круне, знака „витешког реда Змаја“).

80 Она је истовремено и „врхунац оновремених крушевачких заноса целе једне генерације, која је у овом малом и у култури скоро заборављеном српском граду хтела одједном и скоро преко ноћи, чак помало халапљиво и наметљиво, да премости све поноре који су нас раздвајали од наше прошлости.“ Медаковић, *Косовски бој*, 56.

81 Медаковић, *Косовски бој*, 60.

82 С. Живковић, *Небојша Митрић Вајар вароши београдске*, Београд 2007.

умеренијег језика стилизоване фигурације у савременом тумачењу историјских садржаја какви су били примењивани и у другим мањим срединама тог времена. У српској уметности социјалистичке епохе, међутим, оваква интервенција попримила је размере скандала. Била је то прилика да Лазар Трифуновић допуни своја схватања о старој и новој уметности као и своја размишљања о споменицима, која је дефинисао поводом рушења Његошеве капеле на Ловћену и постављања анахроног Мештровићевог маузолеја.[83]

Поводом полемике која се у јавности покренула у вези са спомеником кнезу Лазару у Крушевцу, Трифуновић је још оштрији. Видевши још у предратном Мештровићевом Видовданском храму разоткривање дубоког унутрашњег расцепа између „смисла једног мита и његове идеолошко-политичке интерпретације", он своју критику усмерава према новој митоманији косовског предања које је,

> у дубокој инертности друштва према српској националној прошлости и проскрибовано од званичне политике, пало у руке једног менталитета који у српској прошлости види могућност србовања на примитиван и кафански начин, уз тамбураше, роштиљ и разбијене чаше.[84]

Идеализујући „прогресивни и модерни свет", Трифуновић се немилосрдно обрушава на тадашње манифестације националних осећања, тумачећи их као „покушај назадњаштва да себе идејно и друштвено оправда, да своју умртвљену и заустављену слику света докаже лажним и празним величањем прошлости".[85] Трифуновићева критика је симптоматична за време у коме је деловао. Он прецизно и са горчином идентификује све појаве и стања која су карактеристична за унутрашњу окупацију једног друштва, али без критичког увида у природу режима који ју је произвео:

> Србија данас није ни национална, ни суверена држава, јер више не одлучује сама о својој судбини, њене границе нису ни историјске, ни етничке, већ условне и створене договором... Због тобожњег очувања

83 „...јавни споменик није одређен само личношћу којој се подиже: он је у највећој мери и сведочанство о људима који га дижу, о њиховим схватањима и тежњама. Споменик иде у будућност да обележи и пренесе поруку тих људи. Мештровићев пројекат је и ликовно и садржински у потпуној супротности са свим идејама које су у овом друштву рођене. Неће ли његово постављање представљати велики фалсификат нас самих?" – L. Trifunović, Mit o Meštroviću, povodom jedne knjige i jednog spomenika, *Studije, ogledi, kritike*, 196–202, 202.

84 L. Trifunović, Likovni izraz kosovskog predanja – Povodom rasprave o spomeniku knezu Lazaru, *Studije, ogledi, kritika*, 203–209, 206–207.

85 Trifunović, Likovni izraz kosovskog predanja, 206.

> Југославије Срби су морали да ћуте и да заблуду својих политичара плате умртвљивањем свог националног живота – уместо да га развију, разбујају и окрену модерној индустријској цивилизацији, они су га угасили и прожели комплексом страха и кривице... Сумњиво је све: и проучавање културног наслеђа и дискусије о југословенству, и расправа око маузолеја на Ловћену, и полемике о језику, и сваки разговор о националној и културној афирмацији Срба ван Србије, иако они чине преко 40% српског народа.[86]

Опажајући да стање у националном животу српског народа није у складу са друштвеним прогресом који је настао социјалистичким укидањем класне експлоатације, Трифуновић се утопијски залаже за прогресивни став према прошлости и модерну визуелну конституцију Косовског мита, сматрајући да са њега, као и са целе националне прошлости, треба скинути „монархистичке и паланачке наносе" (...) „да његову племениту поруку извучемо и спојимо са идеалима нашег доба". Преносећи ова схватања на план ликовних уметности, Трифуновић поставља питање које је и данас актуелно: како савремени пластични израз може да конституише Косовски мит, ако се и прихвати таквог задатка? Одбацујући захтев да Лазарев лик буде реалистично изведен као бесмислен за савремено доба, Трифуновић сматра да он не сме ликовно бити испод модерног уметничког израза које је вајарство већ освојило.[87]

Треба имати у виду да се тренутак кад Трифуновић пише ове редове (1971) поклапа са реализацијом најзначајнијих остварења социјалистичке меморијалне уметности[88] који су били резултат упорног трагања за „новим типом споменика",[89] поставши поље експерименталног вајарства, архитектуре и пејзажног дизајна. То је било време врхунца југословенског модернизма те његовог препознавања као аутентичног и једнако вредног ономе што се дешавало у европској уметности. Такав „добар пријем у свету ... подстицајно је деловао на уметничку сцену растерећујући је одувек присутног 'комплекса периферије' док је, с друге стране, режим у томе видео испуњење спољнополитичког циља културне политике: креацију имица Југославије као слободне земље демократског социјализма".[90]

---

86 Trifunović, Likovni izraz kosovskog predanja, 206–207.

87 Trifunović, Likovni izraz kosovskog predanja, 208.

88 Спомен-паркови „Крагујевачки октобар", „Сутјеска", споменици у Каменском и Мославини и многи други.

89 О званичном захтеву за новим типом споменика револуције у контексту модернистичке скулптуре – Митровић, *Сйомен-йарк „Країујевачки окйобар"*, 71–82.

90 Sretenović, Uvod: Muzej savremene umetnosti, 24–25.

Уместо закључка

Трифуновићева осуда (недопустивог) искорака у националну прошлост на естетски неодговарајућим основама заокружила је први и уједно и последњи покушај да се Косовски еп креативно и аутентично уобличи у оквиру социјалистичког система уметности на репрезентативан и монументалан начин. Следећа прилика да се остваре значајнији резултати на ту тему није била искоришћена. Свечано обележавање шестстогодишњице Косовске битке 1989. године, праћено кулминацијом албанског национализма и Милошевићевим самопроизвођењем у националног вођу на Газиместану, упркос снажном националном сентименту и пропаганди, није оставило важнијег трага у визуелним уметностима.[91]

Најмонументалнији пројекат који је заокупљао нову националну имагинацију било је завршавање Храма Св. Саве на Врачару, док су све уметничке манифестације у вези са Видовданом, иако праћене великим публицитетом, биле махом ефемерног карактера.[92] Од репрезентативних републичких институција, у обележавању јубилеја је учествовала Галерија САНУ, у којој је била приређена заједничка изложба ове установе и Историјског музеја Србије „Битка на Косову 1389".[93] Централна институција савременог стваралаштва у Србији, Музеј савремене уметности у Београду, упркос дуготрајној разградњи федералног поретка, остао је доследан у својој југословенској мисији, одржавајући у животу „југословенски уметнички простор".[94] Поменута изложба „Бој на Косову, шест векова..." била је акција, непосредно пре тога отворене, приватне галерије „Вид" и Народног музеја у Крушевцу,[95] а слике добијене конкурсом су, као што је већ речено, већином показале очекиван стандард у оквиру уметности социјалистичког модернизма и нове фигурације.[96] Такав резултат је, с

91 На Косову су, додуше, у непосредном простору око Споменика косовским јунацима урађене „ликовне апликације" у ливеној бронзи, које симболишу године јубилеја, док је у близини споменика постављен стуб од белог мермера – реконструкција споменика деспота Стефана Лазаревића – Меморијални споменички комплекс „Газиместан", http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=220#.

92 Makuljević, *Memorija i manipulacija*, 46.

93 *Битка на Косову 1389*, ур. С. Ћирковић – Д. Срејовић – О. Миљковић, Галерија САНУ – Историјски музеј Србије, Београд 1989.

94 Sretenović, Uvod: Muzej savremene umetnosti, 26–27.

95 Жири је деловао у следећем саставу: Срето Бошњак, Владислав Ристић, проф. др Радован Самарџић, Бошко Петровић, Светомир Арсић Басара, проф. др Владимир Розић, Стеван Станић и др Драган Тошић. *Бој на Косову, шест векова*..., каталог изложбе, Галерија „Вид", Народни музеј Крушевац, Београд 1989.

96 Д. Тошић, Од искона до истине, *Бој на Косову, шест векова*..., каталог изложбе, 4–5.

обзиром на велики одзив, сматран значајним успехом. Хетерогеност уметничких поетика и заступљеност аматера, поред школованих сликара, дали су целој акцији демократски и општенародни призвук, али су је истовремено позиционирали као уметнички догађај нижег реда у тадашњем културном животу престонице.[97] И поред тога, главни наратив тадашње историје уметности следи владајућу модернистичку парадигму. Дејан Медаковић тако, у капиталној публикацији *Косовски бој у ликовним уметностима*, у којој прати косовску тему од краја XIV века све до савремене уметности, доказује да је њена ликовна интерпретација тек у савременом добу успела да достигне оне вредности које су остварене у старој народној и црквеној књижевности. Она је остварена на премиси аутономије уметности, уз истицање пресудног значаја централног топоса историје српског модернизма – Лубардиног „Косовског боја" и „париског искуства" српског послератног сликарства, када су коначно „пронађени прави путеви који воде... у велико сликарство". Свестан вишедеценијског потискиваног идентитета и „болне драме српског народа на Косову", која је дубоко потресла наше целокупно народно биће, Медаковић је изражавао наду да ће то довести до „духовног узлета и кроз уметност обезбедити сусрет са изгубљеним, угушеним или притајеним историјским памћењем".[98]

Поштовање модернистичког канона уметности и у преломној 1989. години, када је распад Југославије већ био опипљив, указује на праву проблемску тачку полемике о споменику кнезу Лазару у Крушевцу скоро две деценије раније. У прерађивању Митрићевог првобитног решења проблем није био само то што је изведена варијанта више „реалистичка" од уметникове замисли већ то што је таква интервенција задрла у „забрањену зону", будући да је културална апропријација Косовске битке, као централног српског националног мита, од стране партијског културног естаблишмента (и његова одговарајућа естетизација) била већ одавно извршена. Лишавањем историјских садржаја и наглашеним мистификујућим, псеудоспиритуалним читањем ове теме, као и њеном југословенизацијом, наслеђеном из предратног времена, она је још од Лубардиног „Косовског боја" била уклопљена у идеолошку матрицу архетипске „борбе против окупатора" или чак само „борбе" као такве, која је излазила из националних оквира српске историје и симболички је могла обухвата-

97 Од 300 приспелих радова, жири се определио за 67 слика за изложбу у Крушевцу и Београду и 35 за изложбу у Земуну. Главну награду је добила слика Милоша Гвозденовића, а откупне награде слике Зорана Павловића и Радисава Тркуље – Тошић, Од искона до истине, 4.

98 Медаковић, Увод, *Косовски бој*, 7–9.

ти све наше „народе и народности“. Стога је и сваки накнадни покушај њеног враћања у оквире српске националне историјске свести на истој платформи мање или више апстрактне или експресивне модерне слике био осуђен на половичан успех. Истоветна ситуација је и са новим националним споменицима. Током постојања социјалистичке Југославије, уметничка артикулација недвосмислено националних тема (Устанци 1804. и 1815. балкански ратови и Први светски рат) била је врло селектована и идеолошки преобликована. Она се, у смислу актуелности уметничких поступака и естетике, кретала на маргинама савремених дешавања у уметности, а њена видљивост је и у јавном простору била ограничена. У основи елитистички концепт (и поред својих еманципаторских и просветитељских намера), модернистички пројекат српске послератне уметности је по свом карактеру превасходно остао социјалистички и југословенски, условљен својом историјски ограниченом улогом улепшавања света југословенства и његове „социјалистичке демократије“. Национални идентитет се у социјалистичком свету уметности, према томе, нужно морао испољити кроз мимикрију унутар задатих идеолошких и политичких услова српске уметничке сцене. Он се утапа у неодређени „архаичан“ визуелни код или пак нешто јасније манифестује кроз „византијски“ хоризонт, као универзални, културолошки и духовно равноправан пандан оном „европском“ или „западном“. „Национално“ се такође наслућује кроз субверзивне стратегије унутар уметничке сцене и плурализма уметничког стваралаштва као њене основне претпоставке. Оно се нужно, у условима репресивног југословенског социјалистичког поретка одређује као његова опозиција. На сцени тај идентитет се не испољава отворено већ се артикулише кроз различите уметничке поступке, естетско-садржајне моделе и језике уметности као „поетика побуне“. Кроз београдски енформел или спектар појава од нео-даде, преко *нове фигурације* до фантастичног сликарства Медиале, појављује се естетика негације и критике усмерене ка темељима државне културе, с једне стране, и естетика деструкције и суровости „црног таласа у сликарству“, с друге. Ова последња се може с правом сагледавати као одраз оне стварне суровости, како ратних братоубилачких покоља, тако и суровости актуелне друштвене принуде и поробљавања и неподобних појединаца и неподобних нација.[99]

99 Протић, *Српско сликарство*, 558–561; Merenik, *Umetnost i vlast*, 159.

Katarina Mitrović

SOCIALIST MODERNISM AND (A)NATIONAL IDENTITY: SERBIAN ART OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary

Serbia experienced a violent dismantling of its national identity after World War II, marked by revenge against the monarchical tradition, the persecution of individuals, and the destruction of many monuments. At the same time, Yugoslavia gradually abandoned socialist realism and systematically introduced Western modernism, based on the premise of the autonomy of art and the abstract artwork as its equivalent. Since the development of post-war Serbian art remained predominantly socialist and Yugoslav in nature, national identity was inevitably reshaped and adapted to political and ideological conditions. It was articulated within the framework of "modern socialist archaism" as a general context for conceptualizing the past, encompassing a wide range of phenomena from stećaks to folk art, and specifically relied on the modernist reinterpretation of medieval Serbian and Byzantine heritage. In the artistic and critical-theoretical practice of post-war Serbian modernism, the transformation of national medieval art into the language of contemporary abstract painting was understood as "localism", which served as an appropriate substitute for recognizable elements of national identity. Ultimately, national identity subtly manifested itself through the critique of Yugoslav socialist modernism, or abstract painting, via the "poetics of rebellion", which united various phenomena from Art Informel and its destructive energy, to brutalist New Figuration and Fantastic painting, reflecting the darker side of the beautified world of Yugoslav "socialist democracy".

Keywords: art, Serbian art, modernism, social modernism, social archaism, Battle of Kosovo, Byzantine Empire, Middle Ages

Никола Мијатов
Институт за савремену историју
Београд
nikolamijatov@gmail.com

ОД СОЦИЈАЛИЗМА ДО НАЦИОНАЛИЗМА: ИДЕНТИТЕТИ НАВИЈАЧА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ФУДБАЛУ

Сажетак: Највећа и најзначајнија спортска друштва на простору Југославије настала су после 1945. године. Свако од њих било је обојено идеологијом социјализма и као такво требало је да служи као инструмент партије путем којих би остварила утицај на омладину, али и као кохезивни фактор више нација које су се у Југославији нашле. Убрзо се као најпопуларнији спорт издвојио фудбал, а са њим и фудбалски навијачи као најмасовнији и најопаснији по владајући идеологију. Нереди на утакмицама почели су практично одмах да би у дугом процесу од социјалистичких фудбалских клубова били формирани епицентри националистичке идеологије која је постала доминантна међу навијачима. У раду се сагледава процес идентитетског формирања навијача од почетне социјалистичке идеологије до национализма који је постао владајућа идеологија у свим некадашњим социјалистичким спортским друштвима.

Кључне речи: Југославија, фудбал, национализам, навијачи, идентитет

У XX веку идеологија национализма доживела је свој врхунац. И спорт је започео свој мучевити развој нарочито после Другог светског рата. Додир спорта и национализма био је неизбежан и оставио је специфичан печат на национализам као идеологију, али и на спорт као друштвени феномен.[1]

1 L. Allison, Sport and Nationalism, *Handbook of Sport Studies*, ed. J. Coakley – E. Dunning, London 2000, 344–355.

У веку сукобљених нација фудбал се издвојио као необично значајна спортска грана која је привлачила милионе. Сама количина одиграних фудбалских утакмица у XX веку је импозантна. Игра се сваки дан на свим меридијанима и као такав он је интегрални део „безграничне забаве" доступне свима.[2] У XX веку због фудбала се радовало, плакало, гинуло, али и ратовало. У историји остаје упамћен „фудбалски рат" Хондураса и Салвадора јер се сукоб са фудбалског терена врло брзо пребацио на стварни сукоб војски, а погинули су се бројали у хиљадама.[3] Фудбал је служио и као утеха изгубљеног рата: после пораза у Фокландском рату, Аргентини је донео радост Марадона чувеним голом руком против Велике Британије. За Аргентинце је победа фудбалера ставила у други план пораз политичара и генерала и уследило је славље као да је тим голом и сам рат побеђен.

Нацију Антони Смит дефинише као „именовану људску популацију са заједничком историјском територијом, заједничким митовима и историјским сећањима, заједничком масовном, јавном културом, заједничком економијом и заједничким законским правима и дужностима свих припадника".[4] Фудбал би потпао под заједничку масовну и јавну културу, међутим његов значај за национални идентитет далеко превазилази остале културне форме. Свака нација је видела себе у најглобалнијем спорту и у својој фудбалској репрезентацији. Ерик Хобсбаум је приметио: „За већину света данас, једанаесторица младих на фудбалском терену представљају 'нацију', државу, 'наш народ', а не политичари, устав и војне снаге."[5] Последично, фудбал је постао „сигурносни вентил за групну тензију, која се безболно расипа у симболичним псеудо-борбама".[6]

Међутим, испод репрезентације као највишег симбола фудбала једне државе, али и саме државе као такве, налазе се фудбалски клубови. Феномен навијача постао је ендемски после Другог светског рата и сваким даном добија на својој динамици. Навијање за одређени фудбалски клуб носи јаку идентитетску одредницу и може бити локалног, али и националног карактера. У Југославији, држави састављеној од неколико нација и неколико вера, фудбалски клубови и њихове навијачке групе добили су нарочит идентитетски значај и били су вид специфичног отпора владајућој југословенској идеологији.

2 Више о безграничној забави у: K. Maze, *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture: 1950–1970*, Београд 2008.

3 D. Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880–2015: vanevropski svet u savremenom dobu*, Београд 2015, 389.

4 A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Београд 2010, 30.

5 E. Hobsbaum, *Kraj kulture: Kultura i društvo u XX veku*, Београд 2014, 39–40.

6 E. Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit i stvarnost*, Београд 1996, 161.

Нова спортска друштва социјалистичке Југославије

Југославија је доживела радикалну промену система доласком комуниста на власт 1945. године. У социјалистичком свету, у којем се СССР истицао као авангарда, спорт је заузимао значајну улогу. Југославија је одмах започела изградњу свог спорта управо по совјетском моделу. Владајућа партија је спорт видела као средство за привлачење омладине, али и за јачање одбрамбене моћи земље. Сам врх државе – Јосип Броз Тито, одмах је увидео значај тог феномена и на једном од првих послератних заседања Политбироа, у новембру 1945. године, у разматрању проблематике како привући омладину партији истакао: „Спорт – весеље – забава. Хоће омладина."[7]

Док су још трајале борбе за ослобођење, оснивана су нова спортска друштва. Идеја је била да се на широкој бази друштва негују сви спортови и својим именом и идеологијом репрезентују социјализам. Тенденција је била да се народи југославије путем спорта уједине и изграде заједнички југословенски идентитет. У оснивачкој Резолуцији Фискултурног одбора Југославије 8. маја 1945. године проналазимо: „Овако постављена фискултурна друштва биће моћне организације, које ће се битно разликовати од бивших спортских клубова, који су редовно били уски и једнострани, по карактеру свог рада често центри за распиривање шовинистичких тежњи."[8]

На тој линији настала су спортска друштва која су директно рефлектовала идеологију социјализма: *Металац*, *Борац*, *Раднички*, *Слобода*, *Железничар*, *Локомотива*, *Графичар*, *Поштар*, *Млади ратник*, *Пекар* итд. У Србији најистакнутија друштва била су *Црвена звезда* и *Партизан*. У Хрватској је основан *Динамо* по узору на совјетски модел, а то име је смислио Максим Горки.[9]

Настојало се да се помоћу фудбала земља додатно интегрише. Зарад тога је намештано да у фудбалском првенству буду заступљене све републике да би свака имала свог фаворита. Тако се родио тзв. кључ, који је подразумевао да свако има представника, без обзира на квалитет самог тима. У архивама проналазимо: „Усвојено је, нарочи-

7 Архив Југославије (даље АЈ), Фонд 507, ЦК СКЈ, Политбиро 1945–1978, Сједница ЦК КПЈ 25. 11. 1945.

8 АЈ, Фонд 313, МП 1945–1946 (1944–1946), ф-4, Резолуција Фискултурног одбора Југославије донета на оснивачком састанку 8. маја ове године (1945).

9 J. Riordan, *Sport in Soviet Society: Development of sport and physical education in Russia and USSR*, London 2010, 146–149; N. Mijatov, *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945–1953*, Beograd 2020, 219–223.

то у републикама у којима је спорт заостао, да свака република мора имати по било коју цену свога представника у првој и другој савезној лиги, па макар то не одговарало снази ових клубова.“ Систем је и прављен тако да се оформи „систем квалификација који ће максимално омогућити представницима ових република да путем такмичења уђу у лигу.“[10] Сагледајмо списак Прве савезне лиге 1946–1947. године:

1. *Жељезничар* – Сарајево (првак првенства НР БиХ),
2. *Будућност* – Титоград (првак првенства НР Црне Горе),
3. *Хајдук* – Сплит (првак првенства НР Хрватске),
4. *Динамо* – Загреб (други на првенству НР Хрватске),
5. *Победа* – Скопље (првак првенства НР Македоније),
6. *Кварнер* – Ријека (првак првенства дела Хрватске ослобођене од италијанске окупације),
7. *Понзиана* – Трст (увршћена одлуком ФИСАЈ-а, без квалификација),
8. *Нафта* – Доња Лендава (првак првенства НР Словеније),
9. *Црвена звезда* – Београд (првак првенства НР Србије),
10. *14. октобар* – Ниш (финалиста првенства НР Србије),
11. *Спартак* – Суботица (првак првенства Војводине),
12. *Металац* – Београд (пласирао се додатним квалификацијама),
13. *Локомотива* – Загреб (пласирао се додатним квалификацијама),
14. *Партизан* – Београд (представник ЈНА).[11]

Очигледно, биле су заступљене све републике, али је и првенство било смишљено тако да свака увек има свога представника на највишем фудбалком такмичењу у земљи. Истицала се *Понзиана* из Трста која је политичком одлуком убачена у првенство не би ли се и фудбал придружио Тршћанској кризи која је практично започела одмах после рата и имала прворазредни политички значај.[12] Међутим, од свих њих *Партизан* је имао јасан примат – за њега се наводи само да је „представник ЈНА“ и да као такав мора бити у највишем рангу. Спортско друштво основано као рефлексија Југословенске народне

10 Архив Србије (даље АС), РЗС 1945–1982, број архивске књиге 8 (непотписано, без датума), 1947/8.

11 D. Kovačić, Jugoslovenski nogomet od završetka Drugog svjetskog rata do kraja 1950-tih – romantičan početak dekadencije, *Historijski zbornik*, Zagreb 2016, 142.

12 Kovačić, Jugoslavenski nogomet od završetka Drugog svjetskog rata do kraja 1950-tih – romantičan početak dekadencije, 142; B. Dimitrijević – D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti*, Beograd 2009, 178.

армије за свога првог председника имало је начелника Генералштаба Кочу Поповића. Као такав, *Партизан* је представљао унутарњи клуб који је репрезентовао читаву Југославију и њену јединствену мултинационалну армију.[13] Војним декретом састављен је и први тим: позвани су најбољи фудбалери из свих Република, из Хрватске Стјепан Бобек, Златко Чајковски, Фрањо Гласер, Мирослав Брозовић и Фрањо Шоштарић, а из Македоније је доведен Кирил Симоновски.[14]

Фудбалска грозница је потпуно захватила Југославију. Иако нова, спортска друштва су одмах привукла симпатизере и праћење фудбала је постало свеопшта појава. Уз све то, појавила се и спортска кладионица као пратећи феномен. Добрица Ћосић у својим мемоарима за прву послератну деценију бележи: „Пола света живи у проблемима фудбала и 'тикета'; то је најчешћа тема разговора по кафанама и на улици. О фудбалу и тикетима говоре и генерали и министри са берберима, и младићи с девојкама. Кладе се студенти, домаћице, министри, сељаци, пензионери... Има људи који живе од те нове коцке. Спортске кладионице демобилишу масе; оне су израз предратне психологије; оне у Југославији стварају аргентинску психологију. Влада и ЦК то не виде, јер вероватно и међу њима има љубитеља фудбала и купаца 'тикета'. Митић и Бобек су најпопуларнији људи у земљи."[15]

За идентитет појединца, фудбал често представља значајни елемент. Тај спорт је постао катализатор два облика групне идентификације: локалне и националне.[16] У случају Југославије, федерације састављене од република, фудбал је постао и место за националну идентификацију у оквиру саме наднационалне државе. Као такав имао је и сепаратистичку, шовинистичку, али и антијугословенску димензију.

Држава није могла да контролише навијање. Стадиони су имали своју засебну идеологију и били су места на којима су људи могли узвикивати разне пароле заклоњени невидљивим плаштом масе. Тако је фудбал постао и „сигурносни вентил за групну тензију, која се безболно расипа у симболичним псеудоборбама", али је и доприносио кохезији једне нације.[17] Сваки спортски догађај је омогућавао

13 Mijatov, *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945–1953*, 223–230; Д. Зец, Почетак изградње социјалистичког спорта у Србији 1944–1945. године, *Традиција и трансформација – политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку*, Зборник радова, Књига 1, Београд 2015, 333–334.

14 Kovačić, Jugoslovenski nogomet od završetka Drugog svjetskog rata do kraja 1950-tih – romantičan početak dekadencije, 154.

15 Д. Ћосић, *Пишчеви зайиси (1951–1968)*, Београд 2001, 20.

16 E. Hobsbaum, *Globalizacija, demokratija i terorizam*, Beograd 2008, 90.

17 S. Vrcan, *Sport i nasilje u nas: i druge studije iz sociologije sporta*, Zagreb 2003, 20; S. Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, Zagreb 2003, 19–21.

појединцу да се сакрије иза непробојног плашта масе, да укине себи сваки осећај одговорности и да се понаша на начине који би на сваком другом месту били моментално осуђени. Навијање је постало перформанс, са засебном политичком поруком коју није било могуће на тај начин нигде другде изразити. Стадиони су, као прибежишта, постали мегафони кроз које је тутњала нагомилана тензија у друштву, простор за „један бунтовни и превратнички набој плебејске нарави који оспорава кључне вредности владајуће и службене културе, те их ридикулизацијом и профанизацијом делегитимира“.[18] Као такви, смештали су спорт „са друге стране друштва“ јер, као и позориште, спорт је тиме могао да „додирне територију са оне стране владајућег поретка“.[19]

Нереди су почели практично одмах. Првих година социјалистичке Југославије највећи нереди су били локалпартиотског карактера и то између *Радничкоī* из Крагујевца и *Косте Стаменковића* из Лесковца. Нереди су били толики да је морала да реагује и полиција, потезани су пиштољи, нападани фудбалери и од нереда је сама утакмица пала у заборав. Следећи сусрет се одиграо на неутралном терену, у Крушевцу, али се око 800 навијача из Лесковца постарало да ни тај сусрет не прође без инцидената. Овога пута навијачи су упали и на терен и полиција је извршила многа хапшења. Занимљиво је да је међу хулиганима било и фискултурних руководилаца, чланова градских комитета, али и носилаца партизанских споменица.[20]

Међутим, идеологија национализма се везала за највеће клубове. Иако су *Партизан* и *Црвена звезда* били нови клубови, одмах су се појавили и њихови страствени навијачи. Месни комитет СКОЈ-а Београда приметио је да се „тенденције наших непријатеља“ испољавају као „велике симпатије“ према *Партизану* или *Црвеној звезди*. На кошаркашким утакмицама могло се чути „уа, судија“ и редовно псовање омладине.[21]

Ако се *Партизан* позиционирао као југословенски клуб, онда је навијање против њега имало антијугословенску димензију. Нова ауторитативна комунистичка власт гушила је сваки покушај критике,

18 Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 23.

19 L. Kreft, *Levi Horog: Filozofija sporta u devet eseja*, Beograd 2013, 7–84.

20 Н. Мијатов, Почеци социјалистичког спорта у Лесковцу 1945–1953, *Лесковачки зборник* LIX (2019), 400; Н. Мијатов, Први кораци социјалистичког спорта у Расинском округу 1945–1949, *Жупски зборник* 12 (2023), 201–202.

21 АЈ, Фонд 836, КМЈ, II-2/43, Пријем представника фискултуре Југославије и разних колектива за производњу фискултурних и спортских реквизита код Маршала Тита са делимичним текстом говора Јосипа Броза Тита 4. јануара 1950.

али се критика испољила управо на стадиону *Партизана*. На самом почетку тог новог клуба, репрезентација Мађарске је гостовала у Београду и играла против *Партизана*, што су гледаоци искористили да навијају за мађарски тим. СКОЈ је одмах реаговао и навијаче окарактерисао као „реакцију" или „банду" и за убудуће предложио другачију продају и поделу карата не би ли се и стадион довео под контролу Комунистичке партије.[22] У Хрватској, *Партизан* је већ педесетих година оличавао Београд, Југославију, али и Србију. Тако је напад на *Партизан* у навијачком смислу представљао одбрану од „хегемонистичких настојања Београда". Последично, гостовања у тој републици била су праћена узвицима: „фуј, *Партизан*", „четници", „српски кољачи" итд.[23] Проблематика навијања против *Партизана* допрла је и до Пленума ФИСАЈ-а, где је истакнуто да је „*Партизан* идеја Југославије и Армије", а да управо навијање против њега омогућује навијачу да „слободно и некажњено изражава свој непријатељски став према нашој Армији".[24]

С друге стране се налазила *Црвена звезда* као најјачи српски и београдски клуб. Занимљиво је да је одмах по формирању клуба добила своје навијаче и да су они окарактерисани као просрпски. Као антитежа југословенском клубу *Партизану*, *Црвена звезда* је у себе одмах упила српски национални идентитет. То је било очигледно већ на првим утакмицама са хрватским тимовима *Динамом* и *Хајдуком*. *Звездине* навијаче дочекали су бакљада и узвици „четници", а превртнут је и аутомобил београдских регистрација. Услед нереда током утакмице са *Хајдуком* у Загребу ухапшено је чак 46 особа. И када је *Хајдук* гостовао у Београду, опет је национализам испливавао изнад фудбала: њихови навијачи су називани „усташама, фашистима и србоубицама".[25]

22 Архив града Београда (даље АГБ), СКС, ОЦКБ, Градски комитет Београд 1944–1972, кутија 738, Записник са састанка Месног комитета СКОЈ-а Београда 5. маја 1948; АЈ, Фонд 508, ЦК СКОЈ, IIIа-1/29, Записник са састанка Месног комитета СКОЈ-а Београда 5. маја 1948.

23 Č. Višnjić, *Vreme sporta i razonode: Titina Hrvatska i njeni Srbi 1951–1971*, Zagreb 2017, 47.

24 АЈ, Фонд 668, СФКЈ, ф–1, V Пленум Фискултурног савеза Југославије Београд 1948.

25 D. Kovačić, Sport u Jugoslaviji kao sredstvo jugoslovenske integracije i hrvatske i srpske nacionalne identifikacije – na primjeru nogometa, najpopularnijeg sporta u socijalističkoj Jugoslaviji, *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza: hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenog razvoja dve Jugoslavije 1918–1991*, ur. Bojan B. Dimitrijević – Mario Jareb, Beograd – Zagreb 2018, 213–215; АЈ, Фонд 507, ЦК СКЈ, II/4-d-24, Материјали са саветовања одржаног у Агитпропу о писању спортске штампе 12. децембра 1951; Višnjić, *Vreme sporta i razonode: Titina Hrvatska i njeni Srbi 1951–1971*, 47–51.

Морао је врх државе да реагује. Милован Ђилас, члан Политбироа, у *Борби* је објавио чланак „Тако не треба навијати", у којем је помало наивно напао навијаче *Хајдука*, нарочито навијачку групу „Торцида": „припадници некакве егзотичне организације с егзотичним именом Торцида која је обележена сувише бучним навијањем".[26] Наравно, фудбалски нереди нису престали због једног чланка политичара, чак су и добили на динамици. Уследило је заседање Агитпропа 17. јануара 1952. године. Милован Ђилас је опет у оштром тону истакао: „Довести комунисте у спортску (као и другу штампу и радио) а остале најурити... Ниједан часопис и новине не смеју навијати ни за један клуб. Очистити штампу од навијача. У спорт послати комунисте спортисте а очистити генерале и остале крупне руководиоце који сакривају свињарије спорта." Надовезао се Родољуб Чолаковић који је истакао да царује свеопшта „фудбалска стихија".[27] Сви ти напори да се навијачи пасивизују остали су мртво слово на папиру и Југославија је била део светског процеса развоја навијачке супкултуре која је управо у тим годинама добијала замах и попримала своје данас добро познате форме.

Коначно, реаговао је и сам врх: 2. фебруара 1952. године Централни комитет је издао писмо „О стању и задацима у фискултури". У писму се износе бројне критике на свеопште стање у југословенском спорту које је било далеко од социјалистичке идеје. Тежиште критике било је усмерено на масовне организације чији је задатак очигледно био и да контролишу навијаче јер, како се наводи: „Од тога колико ће се ангажовати партијске организације и Народна омладина у фискултури зависи правилно васпитање и подизање свести масе спортиста и спортске публике, сузбијање разних штетних малограђанских и непријатељских утицаја. На тај начин истераћемо на чистину разне проблематичне људе из наших спортских друштава и других фискултурних организација који су се, захваљујући нашој небудности, угурали у та места да са њих делују непријатељски, јер је то 'спорт' и 'у њему је све дозвољено', а они су 'стручњаци' итд." У првом реду, требало је да се комунисти боре против тих негативних појава: „Наши савези и управе појединих друштава, а посебно комунисти, треба да се боре против малограђанштине и малограђанских утицаја који стварају нездраву атмосферу у нашим фискултурним друштвима."[28]

---

26 Kovačić, Sport u Jugoslaviji kao sredstvo jugoslovenske integracije i hrvatske i srpske nacionalne indentifikacije – na primjeru nogometa, najpopularnijeg sporta u socijalističkoj Jugoslaviji, 213; *Borba*, 1. novembar 1950.

27 Višnjić, *Vreme sporta i razonode: Titina Hrvatska i njeni Srbi 1951–1971*, 52.

28 АЈ, Фонд 507, ЦК СКЈ, XII 1/8, 02.02.1952; Mijatov, *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945–1953*, 471–480.

Слика 1. Северна трибина (извор ФБ страница „Делије север“)
https://www.facebook.com/1658941664394626/posts/2696418303980285/

Слика 2. Мурал Ратка Младића и Драгољуба Михаиловића у Београду
(извор Радио Слободна Европа)
https://www.slobodnaevropa.org/a/most-ratko-mladic-mural-srbija/31571027.html

Од социјализма до национализма

Новооснована спортска друштва, сва листом оформљена на јакој и јасној комунистичкој идеологији, одмах су постала упоришта националних осећања у једној федеративној држави која је увек настојала да истакне „братство и јединство“ њених нација. Током година, навијачке групе су постајале јаче, организованије али и национално профилисаније.

Практично сва спортска друштва, барем њихови фудбалски сегменти, постали су место окупљања и испољавања националних осећања. Од некадашње идеје „братства и јединства“ путем фудбала и „кључа“ на основу којег би сви били заступљени, спортска друштва основана од комуниста постала су упоришта антикомунизма и национализма. Управо тада су настале и кључне навијачке групе које су обележиле потоње деценије хулиганизма на Балкану. Поменимо оне кључне.

Табела 1. Фудбалски клубови и њихове навијачке групе[29]

Клуб	Навијачка група	Година оснивања
Црвена звезда	Делије	1989.
Партизан	Гробари	(1970) 1990.
Динамо	Bad Blue Boys	1986.
Приштина	Плисат	1987
Сарајево	Хорде зла	1987.
Хајдук Сплит	Торцида	(1950) 1980.
Борац Бања Лука	Лешинари	1987.
Вележ Мостар	Red Army	1987.
Слобода Тузла	Фукаре	1988.
Жељезничар Сарајево	Манијаци	1987.
Осијек	Кохорта	1988.
Ријека	Армада	1987.
Вардар	Комити	1987.
Суботичка Никшић	Војводе	1988.
Будућност Титоград	Варвари	1987.
Рад Београд	United Force	1987.

После смрти Јосипа Броза Тита национализам је почео јасније и гласније да се испољава. Током осамдесетих година било је бројних инцидентата фудбалских навијача, а стадиони су постали места и вербалног и физичког насиља.[30] Најчешће испољавање фудбалског

29 R. Mills, *The politics of football in Yugoslavia: Sport, Nationalism and the State*, London – New York 2019, 182.

30 D. Brentin – D. Zec, From the Concept of the Communist ‘New Man’ to Nationalist Hooliganism: Research Perspectives on Sport in Socialist Yugoslavia, *The International Journal of the History of Sport* 34/9 (2017), 720.

национализма било је на релацији Србија – Хрватска, што је било јасно обојено националистичком, али и антикомунистичком нотом. У Хрватској су навијаче групе, као што су Торцида, Bad Blue Boys, Армада и Кохорта, постале толико моћне да их је Служба државне безбедности редовно пратила.[31]

Тако, у земљи за званичном паролом „И после Тита – Тито" могле су се чути националистичке пароле нарочито на сусретима српских и хрватских клубова. Током утакмице *Црвена звезда – Динамо* 1989. године могло се чути „Свети Сава – педерчина", „Слободане, Слобо, мајмуне са гране, ево иде Стипе Шувар, носи ти банане", али и „Косово република". С друге стране се чуло „Слобо Србије, Србија је уз тебе", али и „Делије, делије, ајмо сви у глас, Слобо Милошевић је уз нас".[32]

Додатно, све већи албански национализам оставио је последице и на фудбал: гостовање навијача *Црвене звезде* у Приштини имало је по правилу исходиште које је било далеко од фудбала. С једне стране, „делије увек су истицале Косово као саставни део Србије а са друге ФК Приштина постао је упориште албанског национализма. Са албанске стране могле су се чути пароле: 'Трепча ради, Београд гради' али и 'Ехо! Ехо!', алудирајући на Енвера Хоџу".[33] У мору албанских демонстрација чак је и стадион одиграо значајну улогу: на стадиону ФК *Приштина* Азем Власи и Кађуша Јашари говорили су пред демонстрантима да косовску аутономију неће дати.[34]

Балон „братства и јединства" пукао је најпре на стадиону Максимир у Загребу. Директан сукоб навијача *Динама* и *Црвене звезде* и општи хаос који је уследио на стадиону показао је сасвим јасно да је и „братство и јединство" али и југословенски национални идентитет један танак покров испод којег се крију национални идентитети који нису „иступљени" комунистичком идеологијом. У националистичком заносу, стадион је потпуно демолиран, у тучи су учествовали и навијачи и фудбалери, а у општем метежу је готово симболично запаљена застава Југославије. Исто тако, готово симболично, фудбалер *Динама* Звонимир Бобан шутнуо је полицајца Рефика Ахметовића насред фудбалског терена. Занимљиво је да су ти сукоби симболично најавили рат, али и да је цео догађај ушао у колективну националну

31 M. Previšić – I. Mlinarić, Služba državne sigurnosti Hrvatske protiv nogometnih navijača 1989–1991, *Istorija 20. veka* 38/1 (2020), 163.

32 Previšić – Mlinarić, Služba državne sigurnosti Hrvatske protiv nogometnih navijača 1989–1991, 170–171.

33 Kovačić, Sport u Jugoslaviji kao sredstvo jugoslovenske integracije i hrvatske i srpske nacionalne indentifikacije – na primjeru nogometa, najpopularnijeg sporta u socijalističkoj Jugoslaviji, 221.

34 Mills, *The politics of football in Yugoslavia: Sport, Nationalism and the State*, 178.

свест у Хрватској као прекретница и почетак „домовинског рата". С друге, српске, стране, догађај је окарактерисан као почетак хрватског сецесионизма и отвореног непријатељства према Србији које је одувек тињало. У класичном националистичком дискурсу, онај други је сносио сву кривицу иако су у нередима подједнако учествали и навијачи *Звезде* и *Динама*.[35]

Распад Југославије и њене социјалистичке идеологије довео је до новог идентитетског проблема спортских друштва. Спортска друштва са јасном комунистичком идеологијом нису могла да се уклопе у нове националистичке наративе. Загребачки *Динамо* коме је кумовао Максим Горки није се уклапао у идеологију нове хрватске државе. Постојала је идеја самог врха државе да се име клуба промени у *Грађански*, али је то наишло на отпор самих навијача. Наиме, ватрени навијачи, или ултраси, доживљавају своје фудбалске клубове слично као и нације – они су готово ванвременски и у себи садрже дугу традицију и претендују да постану „историјски". Ако би се та традиција прекинула, на пример, самим променом имена, изазвала би нелагоду и отпор. Ипак, *Динамо* је 1991. године скинуо са свога грба петокраку која га је красила готово пола века.[36]

У Србији су доминатни клубови остали *Партизан* и *Црвена звезда*. С обзиром на то да се и идеологија државе променила, социјализам је пао 2000. године а четнички наратив постао је свеприсутан од почетка деведесетих година. Тако је национални сентимент у Србији све више почињао да се веже за антисоцијализам и, као такав, покрет Драже Михаиловића је добио нову историјску улогу. Навијачи су прихватили те нове националне симболе и чак су представљали авангарду уздижући поражене актере Другог светског рата на засебан пиједестал у колективном сећању нације. У свему томе очигледна комунистичка симболика клуба није сметала па се на трибинама „Делија" вију заставе са ликом Драже Михаиловића поред застава са петокракама. Први пут Дражa Михаиловић је истакнут на трибинама *Звездиних* навијача 1991. године у Баriју и од тада је практично редовна поставка кореографије „Делија".[37] Симболика комунистич-

35 I. Đorđević, *Antropolog među navijačima*, Biblioteka XX vek, Beograd 2015, 143–159; Mills, *The politics of football in Yugoslavia: Sport, Nationalism and the State*, 202–227.

36 S. Radenović, Rebranding of Red Star and Dynamo sports societies – a consequence of transition and/or postmodern chaos?, *9th International scientific conference on kinesiology, Opatija, Croatia, 15–19. September 2021. Proceedings*, ed. S. Šalaj – D. Škergo, Zagreb 2021, 543.

37 G. Merlicco, Stella, Serbia, mai più Jugoslavia! La Stella Rossa di Belgrado tra sport, manipolazioni politiche e attivismo ultrà, *Rivista di Studi Politici* XXXIII (2021), aprile-settembre, 70.

ког фубалског клуба ишла је и даље: *Црвена звезда* је постала значајан сегмент српског национализма и упориште српске идеје.[38] Тако, често се може у националистичком дискурсу чути да је *Црвена звезда* уз цркву и војску стуб Србије и целокупног српског друштва.[39]

С друге стране, *Партизан* је био чисто југословенски клуб, клуб државе која се урушила. Навијачи су прихватили српски национални сентимент и *Партизан* је постао једно од упоришта српског национализма. Са очигледним комунистичким именом и симболиком, клуб је доживео извесно ребрендирање, барем тенденцију ка њему, што показује значај националног сентимента за навијаче. Уместо петокраке, у средини на муралима и трибинама појавио је нови, незванични грб *Партизана* са двоглавим орлом владарске династије Немањића у средини. Тиме се покушавала избрисати комунистичка прошлост, а сам клуб везати за нешто далеко старије и за српски национални дискурс далеко прихватљивије. Тако, у једној свеопштој збрци постмодерне, навијачи *Партизана* су преузели националистички наратив. Тако су, на пример, осликали и потом бранили мурал Ратку Младићу, поред кога се налази и мурал Дражи Михаиловићу. Петокраке на грбу *Партизана* на муралу нема, замењена је грбом Немањића. Парадоксално, комунистички клуб, који је основала ЈНА, слави и велича Дражу Михаиловића, који се борио против ЈНА и којег је управо ЈНА ухватила и стрељала. Исто тако, Ратко Младић се може узети за једног од гробара Југославије, али се његов лик у националистичком дискурску слави у некадашњем чисто југословенском клубу *Партизану*.

Процес није стао распадом Југославије и међунационалним тензијама на постјугословенском простору. У Србији је процес национализма у навијачким групама добио значајну димензију у којој се преплићу историја и вера. Наиме, на простору Старе Рашке доминатан је клуб *Нови Пазар* који је попримио изразито националистичко и верско обележије. Крвави сукоб који се догодио на том простору у Другом светском рату оставио је своје последице.[40] Данас, Бошњаци из Санџака представљају значајну националну мањину, чији односи са државом Србијом имају неколико димензија. На то је утицао не само Други светски рат већ и ратови деведесетих година, када је и Санџак био поприште етнорелигијских сукоба. Већ деценијама се живи у миру, али је управо кроз фудбал могуће каналисати старе

38 I. Đorđević, The role of Red Star football club in the construction of Serbian national identity, *Traditiones* 45/1 (2016), 117–132.

39 I. Đorđević, Fudbal i Jugoslovenska kriza. Prilog analizi „nacionalizacije" navijačkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji, *Etnoantropološki problemi* 9/4 (2014), 936–937.

40 Више о простору Санџака у Другом светском рату M. Živković, *Stara Raška pod italijanskom okupacijom: 1941–1943*, Beograd 2020.

нетрпељивости. Фудбалски клуб *Нови Пазар* окупља значајну навијачку групу која има јасно етнорелигијско обележје. Судар са српским навијачким групама био је неминован. Дух национализма је пуштен из боце 2021. године приликом гостовања *Партизана*. Тада се са трибина могло чути „Нож, жица, Сребреница!", док се а друге стране узвраћало паролом „Жута кућа".[41]

Кроз фудбал су се пројектовали не само национализам већ и историја скорашњих ратова, а муслиманска страна се провоцира помињањем и претњом новом Сребреницом. С друге стране, српска страна се провоцира али и упозорава епизодом рата на Косову, тачније озлоглашеним објектом у Албанији у коме су доминантно Србима вађени органи, који су даље препродавани на црном тржишту.

Закључак

Од почетне социјалистичке идеје, југословенски фудбал се претворио у упориште национализма. Сва спортска друштва настала 1945. године била су утемељена у идеологији социјализма која се огледала пре свега у имену тих друштава, али и у њиховим грбовима и амблемима. Првобитна идеја је била да спортска друштва буду као хумус из којег ће се регрутовати омладина у Партију. Додатно, настојало се да путем спорта идеологија социјализма продре до сваког омладинца и омладинке Југославије. Као кључни представник те идеологије, формирано је спортско друштво *Партизан* које је представљало целокупну Југославију и њену унутарњу идеју.

Истовремено са процесом изградње социјализма, догодио се нагли развој фудбала и феномена фудбалских навијача. Тако, у Југославији су, одмах по формирању нових спортских друштава, почели и навијачки нереди, антијугословенског, националистичког и локалпатриотског карактера. Процесом дугим пола века, управо око спортских друштава оформиле су се навијачке скупине које су имале искључиво националистички карактер.

Распад Југославије спортска друштва су дочекала спремно. Свака република је имала свој доминатан фудбалски клуб са великим језгром навијача који су листом били националистички и антијугословенски оријентисани. Међунационална тензија је пукла на стадиону Максимир где су се сукобили навијачи *Динама* и *Црвене Звезде* и где је у општем метежу спаљена југословенска застава. Распадом државе

41 A. Miladinović, Fudbal, Srbija, Partizan i Crvena zvezda: Zašto se prekidaju utakmice u Novom Pazaru, *BBC news na srpskom*, 9. avgust 2021.

на њене републике, спорт је наставио путем национализације па су и чисто југословенски клубови попут *Партизана* постали додатна упоришта национализма. Одбацивањем идеологије социјализма, национална свест се померила ка њеним старим противницима па је тако Драгољуб Дража Михаиловић препознат као нови херој и као такав постао део скандирања и кореографије некадашњих социјалистичких клубова које је основао Јосип Броз Тито.

Nikola Mijatov

FROM SOCIALISM TO NATIONALISM: FAN IDENTITIES IN YUGOSLAV FOOTBALL

Summary

The socialist government instrumentalized sport in the service of its Party and the official state ideology. The biggest sports clubs like Crvena Zvezda, Partizan and Dinamo were created immediately after the Second World War. The model was the Soviet sport and as such they were imbued with the idea of socialism, Yugoslavism and brotherhood and unity. However, riots at matches actually started immediately after the formation of socialist Yugoslavia. At the very beginning, the biggest ones were of a local-patriotic character between Leskovac and Kragujevac. Nationalism was immediately associated with the biggest sports clubs, so fans of Crvena Zvezda or Partizan in Croatia were recognized as "Chetniks" and on the other hand, fans of Dinamo or Hajduk as "Ustasha". The first major incident happened at the match between Red Star and Hajduk when a clash between fans took place on an exclusively national basis. The top of the Communist Party reacted, Milovan Đilas wrote an article about cheerleading in which he mentions the first organized cheerleader group: Torcida. With the further development of football and cheering and the weakening of the socialist government, especially after the death of Josip Broz Tito, other fan groups such as Delije or Grobari appeared. In fact, every big sports club that was founded on the idea of socialism got its own fan group whose key characteristic was nationalism. Everything culminated in the riots on Maksimir in 1990, when the national intolerance of Serbs and Croats was obvious. Thus, through a process lasting several decades, Yugoslav sports clubs transformed from the initial idea of socialism to the ideology of nationalism.

Keywords: Yugoslavia, football, nationalism, fans, identity

Михаел Антоловић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет
mihael.antolovic@uns.ac.rs

СРПСКИ ИСТОРИЧАРИ И ЈУГОСЛОВЕНСКА КРИЗА*

Сажетак: У раду се анализира деловање српских историчара током кризе југословенске државе која је осамдесетих година XX века постајала све већа – првенствено њихов однос према тзв. пролому историје у јавни дискурс и отварању раније запостављених табуисаних питања, идеолошким оквирима у којима је деловала српска историографија, настојањима да се очувају заједничке институције југословенске историографије и према југословенском пројекту. Посебна пажња је посвећена покушају легитимисања смисла југословенског пројекта у двема великим „историјским приповестима" чији су аутори Милорад Екмечић и Бранко Петрановић и утицају који је распад Југославије имао на концепције водећих српских историчара.

Кључне речи: српска историографија, историчари, идеологија, велике приповести, југословенска криза

Структурална криза југословенског друштва и „пролом историје"

Смрт Јосипа Броза Тита, „доживотног председника" СФРЈ, 1980. године, означила је цезуру у политичком животу Југославије иза које је уследила свеобухватна економска, друштвена и политичка криза. Услед супротстављених погледа на унутрашње односе у Југославији, републичке и покрајинске политичке олигархије, штитећи своје позиције, нису успеле да остваре договор о минимуму заједничких

* Рад је проистекао из истраживања у оквиру пројекта *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

интереса, што је условило структуралну кризу која је до краја осамдесетих година постепено прерасла у кризу политичког легитимитета југословенске државе довевши, на концу, у питање њен опстанак.[1]

Свеопшта политичка криза одредила је и све већу кризу југословенске историографије која је представљала тек понешто више од пуког збира шест републичких и двеју покрајинских историографија. Затворене у границама својих република и покрајина, те историографије су показивале мало или никакво интересовање за теме од општејугословенског значаја и, посредно или непосредно, доприносиле идеолошкој легитимацији државности својих матичних република, односно покрајина. У таквим околностима, њих је, почетком осамдесетих година, затекло све веће интересовање јавности за „прећутане" појаве из најновије прошлости, односно за оне догађаје који су били изостављени из службене „историјске приповести". Ту појаву је омогућило неколико међусобно повезаних чинилаца. С једне стране, продубљивање политичке и друштвено-економске кризе у Југославији која је наступила након Титове смрти било је праћено све отворенијом критиком југословенског политичког система. Растом неповерења према постојећем политичком и друштвено-економском поретку истовремено је све више довођена у питање и званична интерпретација југословенске историје. Тзв. институтска историографија – чија су упоришта представљали институти за историју радничког покрета и која је била под непосредним надзором владајуће партије – и даље се чврсто држала прописаних идеолошких канона и истрајавала на ранијим историографским оценама. Насупрот томе, књижевност, политичка публицистика те мемоарска и аутобиографска литература имале су кључну улогу у постепеном отварању бројних табуисаних питања из прошлости југословенске државе. Реч је, у првом реду, о политици КПЈ према „националном питању" и њеној опредељености за разбијање Југославије у међуратном периоду, страдању српског становништва у Другом светском рату, антифашизму четничког покрета, унутрашњим границама федеративне Југославије, реторзији и обрачуну са „класним непријатељем" који су уследили након Другог светског рата те суровом прогону ибеоваца за време сукоба са Совјетским Савезом 1948. године.[2] Истовреме-

1 L. Sekelj, *Jugoslavija, struktura raspadanja. Ogledi o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Beograd 1990, 131–138; S. Antonić, *Zarobljenja zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd 2002, 57–61, 87–92; К. Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992.* Књ. 1: *Сви Срби у једној држави*, Београд 2019², 40–50.

2 К. Николић, *Српска књижевност и политика 1945–1991. Главни токови*, Београд 2012, 99–216; К. Николић, *Прошлост без историје. Полемике у југословенској историографији 1961–1991*, Београд 2003, 203–317; J. Dragović Soso, *'Spasi-*

но, Владимир Дедијер је својим *Новим прилозима за биографију Ј. Б. Тита* покренуо процес постепене деконструкције култа Титове личности и, захваљујући своме ауторитету истакнутог револуционара, комунисте и члана САНУ, отворио пут за преиспитивање овештталих партијских оцена о прошлости југословенске државе.[3] На тај начин је додатно подстакнуто већ ионако огромно интересовање јавности за публицистичка и књижевна дела која су третирала нека од горућих питања савремене историје, појаву која је подстакла београдски недељник *НИН* да 1983. означи као годину својеврсног „пролома историје" у јавни живот југословенског друштва.[4]

Ти свепрожимајући процеси непосредно су утицали и на главне токове тадашње српске историографије. Неки од најугледнијих српских историчара износили су веома критички суд према „пролому историје" у јавни дискурс. Радован Самарџић је ту појаву објашњавао, првенствено, скромном историјском културом „нашег човека" заинтересованог за „интригантске" аспекте савремене историје.[5] У сличном духу резоновао је и Сима Ћирковић. Полазећи од суда да интересовање за прошлост постаје све изразитије у тренуцима друштвене кризе „када будућност изгледа неизвесна", он је критички сагледавао историјску свест савременика држећи да је она неразвијена и већином усмерена ка међунационалним односима. Оцењујући да „имамо историјско мишљење из гусларске епохе, а на другој страни се трудимо око авангардне историографије", Ћирковић је указивао на дискрепанцију између колективне историјске свести утемељене на историјским стереотипима и митовима на једној страни, те софистицираних историјских знања до којих долази историјска наука, на другој страни. Сматрајући да „примитивно закржљала" историјска свест представља темељ на коме се развија шовинизам у јавном животу, Ћирковић је истицао друштвену важност „трезвене и критичке слике прошлости" као предуслова за хуманије друштвене односе".[6] Иступајући средином осамдесетих година као доследни критичар идеолошког („класно-догматског") и националистичког („родољубивог") тумачења прошлости, Ђорђе Станковић је наглашавао да је

oci nacije': *intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004, 127–128.

3 Николић, *Прошлост без историје*, 322–338; Dragović Soso, *'Spasioci nacije'*, 124–127; M. Gligorijević, *Rat i mir Vladimira Dedijera. Sećanja i razgovori*, Beograd 1985, 140–172.

4 Dragović Soso, *'Spasioci nacije'*, 123.

5 Р. Самарџић, *На рубу историје*, Београд 1994, 80.

6 М. Јевтић, *Историчари*: *Радован Самарџић, Сима Ћирковић, Василије Крестић, Чедомир Попов*, Горњи Милановац 1992, 85.

циљ историјске науке да обезбеди рационална знања о прошлости као темељ за изградњу историјске свести једног друштва.[7] Станковић није имао дилеме да „мит и легенда, подједнако као и злоупотреба прошлости у политичке и идеолошке сврхе, само појачавају трауме једног народа". Стога су се на мети његове критике нашли управо они историчари који „готово пасторално стилизују нову носталгију за старим изгубљеним временима", продубљујући својим националистичким интерпретацијама кризу југословенског друштва.[8] У таквим околностима, он је сматрао да је нарочито важно успостављање „културе научног спорења" и „културе научне критике" у заједници југословенских историчара као једини ваљани начин проналажења научно заснованих одговора на контроверзна питања из југословенске прошлости.[9] На опасност од политичке употребе „нетачних историјских представа, погрешних чињеница, заблуда па и опасних предрасуда" упорно је упозоравао и Андреј Митровић,[10] док је још оштрији у својим оценама био Бранко Петрановић – он је својеврсну поплаву публицистичке и мемоарске литературе о појавама и догађајима из савремене југословенске историје разумевао првенствено као „споменик историјског бофла".[11] Ипак, упркос критичким судовима српских историчара, научна историографија није могла да задовољи све веће интересовање јавности која је, продубљивањем кризе у држави, испољавала све значајније интересовање за недовољно познате и спорне појаве из југословенске „затамњене прошлости".[12]

Истовремено, мноштво полемика вођених између историчара које су се тицале појединих „контроверзних" питања из савремене историје југословенских народа одражавало је, посредно или непосредно, све дубљу кризу „југословенског пројекта".[13] Те полемике између југословенских историчара (који су, по правилу, иступали и са становишта нација којима су припадали) првенствено су се тицале

7 Уп. Б. Петрановић, Дезинтеграција историјске свести о револуцији, *Марксистичка мисао* 4 (1983), 59–82; А. Митровић, Седам теза о месту и улози историјске науке у историјској свести, *Марксистичка мисао* 4 (1983), 3–19; Ч. Попов, Револуција и историографија. Расправе, *Марксистичка мисао* 6 (1986), 189–192.

8 Đ. Stanković, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, Beograd 1988, 120, 142.

9 Исто, 117, 123. Уп. М. Дашић, *Спорења у историографији. О врлинама и манама „Учитељице живота"*, Подгорица – Бијело Поље 2014, 475–480; *Metodologija savremene istorije* (*Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu*), Beograd 1987, 221–256.

10 A. Mitrović, *Vreme destruktivnih*, Čačak 1998, 63.

11 B. Petranović, *Bez bojazni od tabu-tema*, Beograd 2010, 38.

12 Николић, *Прошлост без историје*, 205 и даље.

13 Исто.

интерпретација појединих спорних догађаја из Другог светског рата, међу којима су геноцид на Србима у НДХ и број жртава страдалих у јасеновачким логорима заузимали средишње место, биле су изузетно снажно присутне у јавности будући да су се, по правилу, водиле на страницама дневне и недељне штампе. Полемике су у другој половини осамдесетих добијале све већу жестину прерастујући, у појединим случајевима, у својеврсне „свађе" југословенских историчара које су се дотицале питања која су засецала у саму срж националног идентитета појединих југословенских народа као и, иначе осетљивих, међунационалних односа.[14] Будући да је у средишту расправа било питање геноцида над српским народом и да су оне вођене на страницама дневне и недељне штампе под будним оком јавности, оне се могу упоредити са „свађом историчара" (*Historikerstreit*) која се, подстакнута питањем односа према Холокаусту, приближно у исто време, одвијала у СР Немачкој.[15] При томе, оцена коју је, имајући у виду оштрину полемике и међусобно искључиве ставове учесника, изнео Имануел Гајс тврдећи да је реч о „свађи хистеричара" (*Hysterikerstreit*)[16] великим делом се односила и на деловање југословенских историчара – заузимајући све искључивије позиције, гласови који су позивали на аргументовану расправу у духу научне објективности постајали су све усамљенији у узаврелој националистичкој какофонији.

Идеологија и историографија

На скупу под називом „Марксистички заснована историјска наука у васпитању и образовању омладине", који је, у склопу „недеље марксистичких расправа", одржан почетком фебруара 1985. године у Неуму, учествовали су најеминентнији југословенски историчари. Иако је тежиште у раду скупа било на питању објективног, односно идеолошког тумачења појединих питања из историје Југославије, попут „рехабилитације старе Југославије" и односа КПЈ према националном питању,[17] скуп је послужио и као прилика за оштру критику

14 Исто, 279–317. Уп. Ž. Krušelj, *Zarobljenici paralelnih povijesti. Hrvatsko-srpska historiografska fronta na prijelazu stoljeća*, Zagreb 2018, 149–234.

15 *„Historikerstreit". Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, hrsg. E. R. Piper, München – Zürich 1987; М. Антоловић, Друштвена историја на немачки начин – Ханс-Улрих Велер и историјска социјална наука, *Токови историје* 1 (2020), 231–232.

16 I. Geiß, *Der Hysterikerstreit. Ein unpolemischer Essay*, Bonn 1992.

17 Николић, *Прошлост без историје*, 94–98.

стања у савременој југословенској историографији. Тако је Мирјана Грос оценила да у Југославији „нема знанствене хисториографије без идеолошких елемената“, тврдећи да велику сметњу развоју историографије представља чињеница да полемике између југословенских историчара имају првенствено идеолошки а не научни карактер. То посебно због тога што научни дијалог о појединим спорним питањима, по правилу, „замењују полемике хисторичара, припадника различитих националних и других идеологија“.[18]

Колико је Мирјана Грос била у праву, показала је, између осталог, расправа на трибини Марксистичког центра ЦК СК Србије у пролеће 1986. године, организована поводом објављивања зборника докумената *Југославија 1918–1984.* који су приредили Бранко Петрановић и Момчило Зечевић те књиге Јанка Плетерског *Нација, Југославија, револуција*.[19] Размена мишљења између историчара из различитих југословенских центара испољила је разлике које су у односу на југословенску државу и њен историјски смисао постојале у Београду, Загребу и Љубљани. Као рецензент Петрановићевог и Зечевићевог зборника, Чедомир Попов је, осим неоспорне научне утемељености, нарочито истакао његов шири, друштвени значај. Имајући у виду његово документарно богатство, Попов је оценио да он „представља ваљан допринос *одбрани историјске истине о Југославији* (наглашено у оригиналу, прим. аут.)“. У изрицању тог суда он се првенствено руководио нужношћу одбране „од мистификација и подвала примитивног балаканског националистичко-шовинистичког, као и централноевропејског реакционарног, клерикалног, малограђанско-егоистичног и ускогрудог духа“, препознајући у њему појаву која „нам се данас често лукаво нуди као заштитник слободе, равноправности, сакросанктних специфичности, културне надмоћности и самоуправне демократије“. Побројавши тиме читав низ најважнијих стереотипа који су служили као вредносни координатни систем у оквиру којег су се кретале идеолошке оцене о значају југословенског уједињења, карактеру „старе Југославије“, рату и револуцији те федеративној Југославији, Попов је истакао њихов антијугословенски карактер тврдећи да „тај дух који слепо и безглаво жели данас да побегне од судбине Југославије, коју је и сам кројио и кроји је“.[20] Одатле је, према Поповљевом мишљењу, проистицала и начелна разлика у разумевању историје Југославије између Петрановића и Зечевића

18 M. Gross, Historija: ideologija i (ili) znanost, *Istoriografija, marksizam i obrazovanje*, 163–179, посебно 163, 172.

19 Вид. Револуција и историографија, *Марксистичка мисао* 4 (1986), 189–263. Уп. Николић, *Прошлост без историје*, 99–106.

20 Револуција и историографија, *Марксистичка мисао* 4 (1986), 192.

на једној страни, те Плетерског на другој страни. Док су Петрановић и Зечевић историји Југославије приступали са општејугословенског становишта видећи у њој „целовиту појаву у чијем средишту стоје југословенска држава и они историјски процеси од заједничког значаја и интереса за све њене народе који су и довели до стварања, одржавања и континуитета те државе", Плетерски је историју Југославије првенствено разумевао као „збир историја народа који у њен састав улазе као субјекти у пуној равнотежи и значају".[21] Имплицитно одбацујући схватање Плетерског о Југославији као простом збиру њених „народа", Попов је своју критику усмерио и на његову тврдњу о српској нацији као „угњетачкој нацији" у Краљевини Југославији, сматрајући је сасвим неприхватљивом.[22]

Снажан уплив идеологије у српској и, уопште, југословенској историјској култури био је нарочито видљив у случају тзв. војвођанске историографије, која је, након уставних промена 1974. године, имала циљ да пружи паранаучно „покриће" за државноправни статус Војводине у оквиру социјалистичке Југославије.[23] „Пролом историје" у јавни дискурс није, међутим, навео истакнуте припаднике „војвођанске историографије" да и сами преиспитају своје теоријске претпоставке. Напротив, они су и даље истрајавали на идеолошкој ортодоксији, о чему речито сведочанство пружају ставови Љубивоја Церовића и Миленка Палића. Тако је Церовић наглашавао да је за југословенске комунисте од суштинске важности да „у Марксовом учењу нађу одговоре на сва принципијелна питања, односно, како је то истакао друг Тито: 'Стваралачки однос према марксизму за Савез комуниста је мјерило остваривања његове водеће улоге'".[24] Палић је – расправљајући средином осамдесетих година о „појавама и проблемима у историографији" – тврдио да ревизију историографских оцена, започету радовима Владимира Дедијера и Веселина Ђуретића,[25] руководе првенствено „антисамоуправни, антисоцијалистички, контрареволуционарни, националистички и шовинистички циљеви".[26] Те појаве је анализирало Друштво историчара Војводине на својој

21 Исто, 214.

22 Исто, 215.

23 Исцрпно у: M. Antolović, 'Only those who have shown in deed that they are in favor of socialist selfgovernance can engage in writing and teaching of history' – the rise and fall of 'Vojvodinian historiography' (1968–1993), *Istorija 20. veka* 40/2 (2022), 277–300.

24 Lj. Cerović, Pogled na život i delo Karla Marksa, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine* (1981) [1983], 15.

25 Уп. Николић, *Прошлост без историје*, 226–248.

26 M. Palić, O pojavama i problemima u istoriografiji, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine* (1983) [1986], 77–79.

седници крајем 1985. године. Слажући се са мишљењем Богдана Танкосића, високог функционера СК Војводине, који је истицао да се „историографијом и наставом историје могу бавити само они који су се на делу изјаснили за социјалистичко самоуправљање и који своју научну и наставну праксу заснивају на поставкама марксистичког учења“,[27] Палић је указивао на нужност сузбијања „сопствене опозиције и контрареволуције“.[28] Одбијајући сваки вид историографског преиспитивања овешталих партијских оцена који су разумевали искључиво као напад на систем „самоуправног социјализма“ и идеологију „братства и јединства“,[29] водећи представници „војвођанске историографије“ су чак и средином осамдесетих година заступали изразито догматске идеолошке позиције.

Покушај очувања историографског јединства

Структурална криза југословенског друштва током осамдесетих година непосредно се одражавала и на кризу југословенске историографије и њене институције, укључујући и најзначајнију међу њима – *Југословенски историјски часопис* (*ЈИЧ*). Покренут 1935. године од најеминентнијих српских, хрватских и словеначких историчара (Станоје Станојевић, Виктор Новак, Владимир Ћоровић, Фердо Шишић, Милко Кос), *ЈИЧ* је обновљен 1962. као гласило Савеза историјских друштава Југославије. Другу серију часописа (1962–1981) уређивала су нека од најугледнијих имена југословенске историјске науке (Јован Марјановић, Владо Стругар и Радован Самарџић). Замишљен као научно гласило које би пружало увид у целину југословенске историографије, *ЈИЧ* је тежиште усмеравао ка темама општејугословенског значаја, посвећујући значајну пажњу и теоријско-методолошким питањима историјске науке. Окупивши сараднике из свих југословенских научних средишта и пружајући увид у највредније историографска остварења, *ЈИЧ* је шездесетих и седамдесетих година превазишао националне оквире и постигао респактабилан углед и у круговима светске историографије. Међутим, услед снажења дезинтеграционих процеса у југословенској федерацији и неспремности републичких и покрајинских власти да финансирају то гласило, *ЈИЧ* је обуставио излажење 1982. године.[30] У том смислу, карактеристична

27 B. Tankosić, Zadaci u daljem razvoju istorijske nauke i nastave istorije, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine* (1983) [1986], 68.

28 Palić, O pojavama i problemima u istoriografiji, 77.

29 Исто, 77–79.

30 М. Дашић, Ризница историографских података за историју Југославије, *Југословенски историјски часопис 1935–1997*, ур. Д. Аранитовић, Београд 1999, 5–22.

је оцена Миомира Дашића, председника Савеза друштава историчара Југославије, на Деветом и, уједно, последњем конгресу југословенских историчара, одржаном у Приштини у септембру 1987. године. У својој анализи рада те струковне организације (која је окупљала историчаре из свих југословенских република и покрајина) претходних десетак година, Дашић је оценио да је и она запала у кризу будући да се „у том периоду угасио *ЈИЧ*, покидане су везе између чланица Савеза (између савеза друштава историчара у републикама и покрајинама), олабавиле су или сасвим престале његове међународне везе, угасила се размјена публикација с иностраним асоцијацијама, мало је наших историчара одлазило на међународне научне скупове, готово је сасвим пресахло презентирање информација о резултатима историјске науке у нас". Осим тога, Дашић је упозорио и на све већи утицај „идеологија национализма и сепаратизма" на историографију, као и на „друге слабости и негативне појаве".[31]

У таквим друштвеним околностима, након прекида од четири године, првенствено захваљујући настојањима Савеза друштава историчара Југославије, *ЈИЧ* је изнова покренут 1986. године. Његово обнављање је представљало покушај да се оснаже везе између југословенских историографија (чврсто организованих у републичким, односно покрајинским оквирима) те да се, са становишта научне рационалности, историографија супротстави продору ваннаучних и, нарочито, паранаучних историјских приповести које су, у све већој мери, обликовале колективне историјске представе.[32] Полазећи од схватања да је постојање општејугословенског историјског гласила „прворазредна стручна и друштвена потреба", намера редакције (у којој су се се, осим Чедомира Попова, као главног и одговорног уредника, и нешто млађег Ђорђа Станковића, као заменика, упркос „националном кључу", налазила и нека од најугледнијих имена тадашње југословенске историографије)[33] била је да, поновним покретањем часописа, наставком рада на трећем тому *Историје народа Југославије* те објављивањем библиографије југословенске историографије

31 M. Dašić, Deveti kongres istoričara Jugoslavije, *JIČ* 1–2 (1988), 205–221, на овом месту 205. О конгресима југословенских историчара вид. D. Agičić, Kongresi jugoslavenskih povjesničara – mjesto suradnje i polje sukoba, *Hrvatska Klio. O historiografiji i historičarima*, ur. D. Agičić, Zagreb 2015, 21–37.

32 A. Mitrović, *Raspravljanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji,* Sarajevo 1991, 129–137; Stanković, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, 70–82.

33 Осим Попова и Станковића, редакцију су чинили Сима Ћирковић, Иван Ђурић, Милан Ристовић, Секула Јоксимовић (Београд), Милорад Екмечић (Сарајево), Ђерђ Гал (Нови Сад), Бранислав Ковачевић (Титоград), Рене Ловренчић, Драгутин Павличевић (Загреб), Франце Розман, Милица Кацинвохинц (Љубљана) те Шукри Рахими (Приштина). Вид. *JIČ* 1–4 (1986).

за период 1975–1985, окончају или „бар ослабе... тенденцију дезинтеграције, парцелизације и дезинтересмана за југословенску историјску проблематику у нашој науци".[34] Надовезујући се на уређивачку политику *ЈИЧ*-а у претходном раздобљу, редакција је заступала концепцију која би обухватала сва раздобља прошлости „од праисторије до наших дана" док би, осим политичке историје, равноправно били заступљени и садржаји из области економске, друштвене и културне историје те историје идеја. Редакција је исказала спремност да подстакне изучавање појединих феномена европске и светске историје који су непосредно утицали на историју јужнословенског простора као и континуирано бављење теоријско-методолошким питањима историјске науке. Напослетку, имајући у виду глобалне трендове у историјском мишљењу, нарочито је била истакнута важност истраживања која негују у југословенској историографији изразито запостављену социјалну историју, односно историју друштва.[35] То посебно имајући у виду да је развијање социјалноисторијског приступа редакција сматрала „значајним, како са стручно-методолошког, тако и са ширег културног и политичког становишта".[36] Осим тога, настојећи да *ЈИЧ* представља „колективну памет југословенске историографије", циљ редакције је био да радови заступљени у часопису буду општејугословенског карактера, да „захватају и обрађују историјске појаве и процесе од значаја за историју југословенског простора у целини". Такав приступ је имао пуно оправдање будући да је већина југословенских историографија тежиште истраживања ограничавала у властитим републичким, односно покрајинским оквирима, при чему се, по правилу, губила заједничка југословенска перспектива. У том смислу, Василије Крестић је упозоравао на тренд „затварања у републичке и покрајинске границе" и запостављање тема „од општедруштвеног, југословенског и државног интереса",[37] док је Бранко Петрановић критички просуђивао о постојању осам историографија, истичући да је „децентрализација Југославије хипертрофирала интерес за национално-регионалну проблематику супротстављајући је истовремено паралелном проучавању и истраживању општејугословенских садржаја".[38] На опасност од „префери-

34 Redakcija, Posle pet godina JIČ ponovo izlazi, *JIČ* 1–4 (1986), 7.

35 M. Antolović – B. Šimunović Bešlin, History as Vallis Aurea. Đorđe Stanković and the modernization of Serbian historiography, *Tokovi istorije* 3 (2018), 123–126; B. Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb 2016, 136–153.

36 Redakcija, Posle pet godina JIČ ponovo izlazi, *JIČ* 1–4 (1986), 7.

37 V. Krestić, O pisanju Istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, *Istoriografija, marksizam i obrazovanje*, Beograd 1986, 293.

38 Николић, *Прошлост без историје*, 411; Petranović, *Bez bojazni od tabu-tema*, 59.

рања усконационалних садржаја“ упозоравао је и Миомир Дашић, указујући да је таква научна политика имала за последицу „да се занемари сагледавање општеисторијских токова и процеса од значаја за разумијевање општејугословенске и свјетске историје“.[39]

Попов, главни уредник *ЈИЧ*-а, слагао се са критичким судовима својих колега о парохијалном карактеру југословенских историографија и његово поновно покретање образлагао је потребом „за часописом у коме би југословенска историјска мисао могла да нађе свој синтетички израз, где би се исказивала југословенска историјска доктрина и формирала преовлађујућа југословенска мисао о проблемима и процесима из прошлости“.[40] Насупрот уских идеолошких оквира које је заступало уредништво *Енциклопедије Војводине* и у којима се кретао *main stream* „војвођанске историографије“, Попов је иступао са општејугословенског становишта, одбацујући аутаркично затварање историографије у покрајинске и републичке међе. Одатле је обнављање *ЈИЧ*-а као и остала два пројекта која је иницирао Савез друштава историчара Југославије (завршетак рада на *Историји народа Југославије* те објављивање библиографије југословенске историографије) разумевао као коначно заустављање „дезинтеграције и парцелизације југословенске историографије“.[41] Истовремено, Попов је указивао и на нову друштвену реалност у којој је деловала научна историографије осамдесетих година, која је била обележена продором „анахроне националне идеологије, парцијалистичке и локалистичке свести, националистичке митоманије у историографији“.[42] С обзиром на те околности, Попов је као циљ југословенске историографије истицао неопходност успостављања плурализма интерпретација – „лепезе нијанси, варијанти и слично које постоје у свим светским историографијама“ – који би допринео снажењу „двеју универзалних хуманистичких вредности којима ово наше време тежи: демократији и ослобађању личности, слободи дакле“.[43] Ипак, упркос добрим намерама, 1989. године је обустављено излажење и треће серије *ЈИЧ*-а. Осим „националистичких политика које су завладале и антијугословенског тренда у већини наших република“, Попов је главни узрок за престанак рада Савеза друштава историчара Југославије и гашење *ЈИЧ*-а налазио и у „несносној економској кризи, која спречава да се предузимају било које озбиљне акције ширег значаја“.[44]

39 Дашић, *Сукоби у историографији*, 88.

40 Ч. Попов, *Историја на делу. Разговори: 1982–2012*, прир. Ј. Попов, Нови Сад 2016, 96.

41 Исто, 97.

42 Исто, 102.

43 Исто, 40.

44 Исто, 38.

Југославија као израз „егзистенцијалног интереса“ њених народа

„Лабудову песму“ југословенске историографије и, уједно, својеврсну апотеозу југословенском пројекту националног уједињења представљале су две „велике приповести“, без премца не само у српској већ и у целокупној тадашњој југословенској култури, објављене пред сам распад Југославије 1988, односно 1989. године. Реч је о волуминозним синтезама *Стварање Југославије 1790–1918.* Милорада Екмечића и *Историја Југославије 1918–1988.* Бранка Петрановића, најугледнијих српских историчара изразито југословенских опредељења.[45] Обојица су национално уједињење Јужних Словена у оквирима југословенске државе сматрали изразом природних тежњи за ослобођењем од туђинске власти међусобно веома сличних народа и својеврсним есхатоном њихове вишевековне историје. Не губећи из вида постојање дубоких разлика у историјском искуству појединих јужнословенских народа и дубину кризе југословенске државе и друштва, Екмечић и Петрановић (попут већине српских историчара) ни у једном тренутку нису доводили у питање историјски смисао југословенског пројекта. То првенствено имајући у виду да је, стварањем Југославије, како су сматрали, коначно решено и „српско национално питање“, то јест национално уједињење већине српског народа у границама једне државе. И док је Екмечић историјске разлоге „кризе југословенског јединства“ тражио у недовољном степену националне, социјалне и културне интеграције, снажном утицају религија на конституисање нација (тзв. сектаријански тип национализма или „национализам Судњег дана“), дефанзивном карактеру српског националног покрета након 1918. године који се, демографски потрошен („онемоћао и историјски исцеђен“), ограничавао на „одбрану постављених темеља“ те у политичкој поларизацији успостављеној током „југословенске револуције 1941–1945.“ године,[46] Петрановић је 1988. године своју књигу закључио судом да разлоге за оптимизам у погледу Југославије ваља, пре свега, тражити у расположењу народа „која откривају његову веру у Југославију и њену демократску перспективу“.[47]

Та вера у смисленост опстанка југословенске заједнице схваћене првенствено као израз непосредних егзистенцијалних интереса свих

45 М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Београд 1989; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988.

46 Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 832–839.

47 Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 470.

југословенских народа одликовала је схватања српских историчара све до самог распада Југославије 1991. године. Тако је Милорад Екмечић у пролеће 1990. тврдио „да су Југословени, ипак, јединствена етничка заједница" истичући да „под тим шатором, који се зове Југославија, ти народи нису се случајно нашли, бежећи од кише, него постоји нека закономерност што су се они тамо нашли".[48] Као и филозоф Коста Чавошки, који је будуће уређење Југославије проналазио у моделу који су пружале демократске и „социјално збринуте" државе западноевропског типа (попут Швајцарске),[49] Екмечић је сматрао да би успостављање „самоуправних регија" у федералним јединицама допринело демократизацији југословенске државе.[50] У сличном духу размишљао је и Чедомир Попов. Сматрајући да југословенска држава представља израз јасних интереса за свестраним развојем духовно блиских југословенских народа, тврдио је да је она „резултат чињеница да је голи... егзистенцијални интерес активирао онај фактор етничке и језичке, духовне и културне блискости".[51] У том смислу, карактеристичан је његов суд да је југословенска криза проистекла првенствено из кризе у коју је себе довела владајућа Комунистичка партија. Испољавајући бојазан да је реч о вишеслојној кризи у СКЈ, економској кризи и политичкој кризи, Попов је, ипак, наде полагао у „политички инстинкт свих југословенских народа, који се до сада више пута добро показао, и који ће помоћи да из кризе израсте једна нова југословенска свест". Прижељкујући попут многих интелектуалаца реафирмацију југословенске идеје, Попов је сматрао да она нужно мора да буде заснована на начелима међусобног поверења и сарадње југословенских народа.

Истовремено, српски историчари су оправдано страховали од онога што би донео распад Југославије. У том смислу, Бранко Петрановић је упозоравао да је могуће бирати једино између „демократске еволуције или националистичке експлозије", док је Андреј Митровић након проглашења хрватске и словеначке независности почетком лета 1991. године истицао да је национални ексклузивизам хрватског политичког вођства начинио „објективни проблем" тиме што „хрватски Устав није признао Србе који живе у тој републици". У погледу новоуспостављеног хрватског режима није имао дилеме да је реч „о једној десничарској, врло сложеној, врло конзервативној групацији, са врло опасним плановима и намерама и у националном и у територијалном погледу".[52]

48 Јевтић, *Жива реч Милорада Екмечића*, 82–83.

49 Попов, *Историја на делу*, 132–133.

50 М. Вучелић, *Разговори са епохом*, Београд – Нови Сад 1992, 17–18.

51 Попов, *Историја на делу*, 135.

52 Petranović, *Bez bojazni od tabu-tema*, 318; Mitrović, *Vreme destruktivnih*, 96–97, 101.

Поменута страховања српских историчара била су утемељена не само на познавању историјског искуства јужнословенских народа већ и на чињеници да су они, попут већине српских интелектуалаца, били искрено југословенски опредељени. Они су сматрали да је стварањем заједничке југословенске државе „српско питање", то јест српско национално уједињење, иако не на најбољи начин, ипак било трајно решено – до саме ескалације ратних збивања (па чак и након тога) они су, по правилу, остављали отвореном могућност очувања једне врсте, темељно преуређене и функционалне, заједнице југословенских народа. Тек је неопходност суочавања са суровом стварношћу распада Југославије у пожару ратног сукоба навела српске историчаре да преиспитају своја уверења. У том смислу, 1991. је представљала истинску *annus horribilis*, и то у двоструком погледу – они су били принуђени да, у виду горког отрежњења, одустану од својих југословенских концепција на којима су, као и огромна већина њиховог интелектуалног поколења, заснивали своје политичко саморазумевање и да прихвате неопходност решавања изнова отвореног „српског питања". Одатле је, пак, проистекла нужна потреба да се српска историографија одреди према „југословенском искуству српске националне интеграције"[53] и да приступи реинтерпретацији модерне српске историје. Започет у последњој деценији XX века, тај процес није окончан ни до данас, више од три деценије након распада Југославије, и он у великој мери – *pro et contra* југословенског пројекта – одређује карактер српског историографског дискурса.[54]

Michael Antolović

SERBIAN HISTORIANS AND THE YUGOSLAV CRISIS

Summary

The paper analyzes the positions of Serbian historians during the growing crisis of the Yugoslav state in the 1980s – primarily their attitude towards the so-called "outburst of history" in public discourse and the opening of previously neglected taboo issues, ideological frameworks in which Serbian historiography operated,

53 Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.

54 М. Антоловић, Српска историографија данас – између императива иновације и наслеђених ограничења, *Трендови у савременој српској историографији*, ур. М. Бјелајац, Београд 2023, 103–105.

efforts to preserve the common institutions of Yugoslav historiography, as well as the relationship to the Yugoslav project. Particular attention is paid to attempts to legitimize the meaning of the Yugoslav project in two "master historical narratives" authored by Milorad Ekmečić and Branko Petranović, as well as to the impact that the breakup of Yugoslavia had on the conceptions of leading Serbian historians. Belief in the meaningfulness of the preservation of the Yugoslav community, understood primarily as an expression of the direct existential interests of all Yugoslav peoples, characterized the understandings of Serbian historians until the very breakup of Yugoslavia in 1991. At the same time, Serbian historians were rightly afraid of what the breakup of Yugoslavia would bring. They believed that with the establishing of the Yugoslav state the "Serbian question" i.e., Serbian national unification, had been permanently resolved although not in the best possible way – until the very escalation of war events (and even afterwards) they, as a rule, were still open to the possibility of preserving a type of thoroughly rearranged and functional union of Yugoslav peoples. The inevitable need to face harsh realities of the disintegration of Yugoslavia, in the face of the spiralling war, led Serbian historians to reconsider their beliefs. In this sense, 1991 represented an *annus horribilis* and, additionally, it was a sobering realisation to them that they had to give up their Yugoslav conceptions on which, like a vast majority of their intellectual generation, they based their political self-understanding and accepted the necessity of resolving the newly reopened "Serbian question".

Keywords: Serbian historiography, historians, ideology, master narratives, the Yugoslav crisis

Слободан Антонић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
santonic@f.bg.ac.rs

„СРПСКИ НАЦИОНАЛИЗАМ“ КАО СТИГМА И ЊЕНА ГЕНЕАЛОГИЈА*

Сажетак: У уводном делу рада објашњава се истраживачки приступ који подразумева *генеалогију* као историјску онтологију дискурса – у овом случају наратива који се односи на српски национализам. У првом аналитичком делу дају се бројни примери савремених нарација о српском национализму као најопаснијем национализму на Западном Балкану и, уједно, као највећем друштвеном проблему у самој Србији. Такви наративи се приписују утицају неоколонијалне идеологије као доминантне у савременом српском друштву. У другом аналитичком делу рада показује се сличност тих наратива са идеолошким топосом о српском национализму као најопаснијем национализму у Југославији, који је доминирао у КПЈ-СКЈ током готово целе историје те организације. Указује се и на персонални континуитет носилаца „антинационалистичке“ реторике седамдесетих и деведесетих година XX века и на истоветне структуралне детерминанте које су подстицале такав дискурс. У закључном делу се објашњавају идеолошка функција стигме „српског национализма“ и њен утицај на деконструкцију идентитета.

Кључне речи: типови национализма, инверзни национализам, национално питање у СССР, КПЈ-СКЈ и српски национализам, неоколонијална идеологија

* Чланак је део рада на пројекту Фонда за науку *Formation of Serbian identity and theoretical controversies concerning attempts of its deconstruction* (FSITC 1561) и део истраживања које је финансијски подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451–03–66/2024–03/200163).

Увод

У овом раду се неће расправљати о томе шта јесте, а шта није српски национализам. Избегавамо есенцијалистичка одређења и нагласак стављамо на опис феномена и истраживање његове генезе, настојећи да опис и историјат појаве уклопимо у систем већ утврђених представа и концепција. Настојимо да, у дијахроној перспективи од готово целог века, покажемо сличност дискурса или наративних образаца који се тичу „српског национализма“ и да утврдимо идеолошке, институционалне, персоналне и структуралне детерминанте које доводе до понављања одређених дискурзивних модела везаних за ту синтагму. Пошто у томе полазимо од данашњице и једног њеног друштвено важног феномена, овде се служимо *ћенеалоїијом* као историјском онтологијом дискурса.[1]

Инсистирамо на чињеници да се појам национализма у друштвеним наукама, зависно од аутора или истраживачких традиција, употребљава у различитим значењима. Најмањи заједнички садржалац свих тих одређења, а истовремено и његово „меко“ значење, јесте да је национализам примарна афективна везаност за нацију – осећање привржености које је *јаче* од других конкурентских врста колективне лојалности, попут трибализма, регионализма, парохијализма, примордијализма, комунализма итд.

У *Речнику међународних односа* национализам се дефинише као „масовна емоција“ која „државу чини крајњом тачком индивидуалне оданости“.[2] Конор национализам одређује као „идентификацију с неком нацијом или оданост према њој“,[3] сматрајући да је дефиниција из *Речника* добра, али да у њој реч „држава“ (*state*) треба заменити речју „нација“ (*nation*).[4] Слично је и Гиденсово одређење, према коме је „национализам првенствено психолошки феномен – везаност индивидуа за грозд симбола и веровања којим се наглашава заједништво чланова неког политичког поретка“.[5] Ту је и Хабермас који каже да је „национализам термин који означава типично модерни феномен културне интеграције“, односно „облик колективне свести који пре-

1 D. Marinković – D. Ristić, Genealoška analitika kao kvalitativna metodologija, *Kvalitativna istraživanja kroz discipline i kontekste: osmišljavanje sličnosti i razlika*, ur. V. Džinović – T. Nikitović, Beograd 2021, 12–16.

2 J. Plano – R. Olton, *The international relations dictionary*, New York 1969, 119, 120; нав. у W. Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton 1994, 41, 97.

3 Connor, *Ethnonationalism*, xi.

4 Connor, *Ethnonationalism*, 98, 100.

5 A. Giddens, The Nation-State and Violence, *A Contemporary Critique of Historical Materialism* 2, Cambridge 1985, 116.

тпоставља рефлексивно присвајање културних традиција“,[6] на основу чега се „утемељује колективни идентитет“.[7] Имамо и концепцију по којој је национализам „политичка идеологија која потцртава оданост нацији и слави нацију“[8] итд. Таква „мека“ одређења национализма донекле су блиска ономе што се у српском и другим језицима подразумева под патриотизмом, с тим што је у национализму нагласак још и на *превасходству лојалности*: „национализам (...) позива своје присталице да заједничке интересе засноване на класној, верској или партијској припадности, које деле са другим сугрђанима, подреде интересима који су им заједнички с осталим припадницима свог народа“.[9]

У енглеском језику примарно је „меко“ значење термина национализам, које се затим, код различитих аутора, допуњава специфичностима. Оне сам појам јачају, али га и сужавају. Рецимо:

- Уверење да моја нација треба да има своју државу (државотежни национализам, *state-claiming nationalism*):
- „Национализам је (...) идеолошки покрет за постизање и одржавање самоуправе и независности у име неке скупине, чији чланови замишљају да она, попут других, конституише стварну или могућу нацију.“[10]
- „Национализам дефинишем као политички покрет који има две одлике: 1. индивидуални чланови исказују првенствену оданост њиховој сопственој етничкој или националној заједници; (...) 2. ове етничке или националне заједнице желе своју сопствену независну државу.“[11]

---

6 J. Habermas, Građanstvo i nacionalni identitet: neka razmišljanja o budućnosti Evrope, *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. S. Divjak, Beograd 2002, 36.

7 Habermas, Građanstvo i nacionalni identitet, 37.

8 H. Bienen, Ethnic nationalisms and implications for U.S. foreign policy, *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, ed. Ch. Kupchan, Ithaca – London 1995, 169.

9 B. Barry, Nationalism, *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Oxford 1987, 357. То не значи да не постоје и друга разликовања национализма и патриотизма. Хојзинга, рецимо, каже да је „патриотизам воља за очувањем и одбраном оног сопственог и драгоценог“, а „национализам снажна тежња за владавином, тежња да се сопствени народ и сопствена држава ставе изнад других и на рачун других“ – J. Хајзинха, *Патриотизам и национализам у европској историји до краја деветнаестог века*, Нови Сад – Београд 1996, 9.

10 A. Smith, *Theories of Nationalism*, London 1971, 171.

11 S. van Evera, Hypotheses on nationalism and the causes of war, *Nationalism and nationalities in the New Europe*, 136. Слично и: J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester 1982, 2, с тим што Брујли не мисли да сваки национализам тежи формално независној него *у највећој мери сувереној* политичкој заједници. Ми-

– Уверење да у мојој држави моја нација треба да буде доминантна (да државу треба језички, верски или етнички хомогенизовати, *Staatvolk*):
– „До етнонационализма долази само када припадници неке етничке групације сматрају да је држава само њихова – а не свих грађана.“[12]
– „Национализам значи: систем идеја, доктрина, слика света који служи стварању, мобилизацији и интеграцији веће солидарне заједнице (зване нација), али пре свега легитимацији нововремене политичке владавине. Отуда национална држава са, по могућству, хомогеном нацијом постаје кардинални проблем национализма.“[13]
– Уверење да се етничке границе моје нације морају поклапати с политичким границама (државноекспанзивни национализам, *state-expanding nationalism*):
– „Национализам је политички принцип који захтева подударност етничких и политичких (државних) граница.“[14]

Међутим, преуско дефинисање национализма повлачи: (1) да изван истраживачког фокуса остају многе важне појаве и (2) да се речи користе у контроверзном значењу. Ако национализам дефинишете само на основу подударности етничких и државних граница, онда је, као пример за (1), амерички национализам тек маргинална, а српски национализам кардинална појава; а као пример за (2), Џон Стјуарт Мил је националиста – пошто је сматрао да према границама нације треба правити државе,[15] а Адолф Хитлер то строго узев и није

лер управо на основу тежњи ка држави прави разлику између нација и етничких група – јер само је нација, макар „у аспирацији, ако није већ у стварности, политичка заједница“ – D. Miller, *On Nationality*. Oxford 1995, 24. Турци на северу Кипра су, отуда, нација, а у Немачкој етничка група – без обзира на то што првих има девет пута мање од других (0,3 милиона на С. Кипру и 2,8 милиона у Немачкој).

12 A. Mundjiu-Pipidi, Razum i predrasude u proučavanju medjuetničkih sukoba – vansistemske paradigme u istraživanju i teoriji, *Nacionalizam posle komunizma: naučene lekcije*, ur. A. Mundjiu-Pipidi – I. Krastev, Beograd 2004, 15.

13 Х.-У. Велер, *Национализам: исшорија, форме, йоследице*, Нови Сад 2002, 15–16.

14 J. Bakić, Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti [Ethnicity], nacionalizmu i naciji, *Sociologija* 48/3 (2006), 250.

15 „Слободне установе нису могуће у земљи састављеној од различитих националности. Међу људима без заједничких осећања, поготово ако они читају и говоре различите језике, јединствено јавно мнење, нужно за рад представничке демократије, не може да постоји. (...) Тамо где осећање националности постоји у било којој снази, постоји prima facie случај за обједињавање свих припадника националности под истом владом, а да она сама буде одвојена од друге владе.

– пошто је сматрао да Немачка треба да присвоји велике територије насељене словенским народима.[16]

Бакић на цитираном месту тврди да је залагање за поклапање етничких и државних граница Гелнерова дефинција национализма.[17] Међутим, Гелнер каже: „Национализам је (...) пре свега начело које сматра да политичка и национална јединица треба да буду подударне.“[18] „Подударност“ овде, међутим, не подразумева нужно и поклапање граница већ начело: „колико нација, толико политичких јединица“. При томе, политичка јединица не мора нужно бити независна национална држава већ може бити и федерална јединица (република или аутономија), а поготово не мора бити и у својим етничким границама. Гелнерову дефиницију цитира и прихвата Хобсбом.[19] Гелнерова и Хобсбомова дефиниција национализма, међутим, пре спадају у државотежни национализам. При томе треба имати у виду да Гелнер своју дефиницију првенствено везује за „национализам као сентимент, и као покрет“, а тек када говори о „национализму као теорији политичке легитимације“, он уводи питање подударности етничких и политичких граница, али у смислу да *мојим народом тре̄ба да уп̄рављају људи из мо̄ї народа*.[20] Проблем је, наравно, у томе што су различити сојеви национализма, у таквом поједностављеном представљању, најпре, редуковани на државотежни национализам (Гелнер и Хобсбом),[21] а онда је у следећем кораку, мисинтерпретацијом ауторитета, државотежни национализам изједначен с експанзионистичким (Бакић), како би, на крају, *сваки* национализам могао да буде демонизован као агресивни и ретроградан.

Важно је приметити да, док у другим срединама постоји плурализам одређења и коришћења тог термина, у јавном простору Србије – како у медијима, тако и у научној публицистици – национализам се употребљава првенствено у најтврђем значењу. Видеће се да већина ци-

(...) Опште узев, нужни услов слободних установа јесте тај да се границе власти углавном подударају с границама националности“ – J. S. Mill, Considerations on representative government, *The Collected Works of John Stuart Mill in 33 vols*, Vol. 19, Toronto 1977, 547, 548.

16 Вид. A. Hitler, *Mein Kampf*, The Noontide Press, Books On-Line, https://sn.rs/ioh96, 466-483 (глава 14. „Оријентација на исток или источна политика“); мој приказ Хитлеровог плана освајања словенских земаља: С. Антонић, *Два завет̄на народа: Руси и Срби*, Београд 2022, 27–66.

17 Е. Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997, 11.

18 E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983, 1.

19 E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, myth, reality*, Cambridge 1990, 9.

20 Gellner, *Nations and Nationalism*, 1.

21 Критику изједначавања сваког национализма са државотежним национализмом вид. у Connor, *Ethnonationalism*, 97 и даље.

тата у овом раду садржи управо такво значење речи „национализам“. Он је готово увек „ретроградан“, „регресиван“, „реакционаран“, „нетолерантан“, „изолационистички“, „ексклузивистички“, „атавистички“, „ауторитаран“, „ксенофобан“, „агресиван“, „експанзионистички“, „фанатичан“, „антилибералан“, „антидемократски“, „профашистички“... И док су многи политички појмови – попут либерализма или социјализма – након 1989. године у нашем јавном пољу доживели пуну плурализацију значења и вредносног предзнака, национализам је задржао монистичку конотацију као изразито негативан термин. У страној научној мисли нису ретки ставови да „национализми нису увек нетолерантни или искључиви“, односно да „нису национализми per se лоши, већ извесни нелиберални типови национализма“.[22] Као што каже Кимлика, „неки национализми су мирољубиви, либерални и демократски, док су други ксенофобични, ауторитарни и експанзионистички“.[23] У Србији је, међутим, било која друга употреба термина национализам, осим негативне, врло ретка, чак и у науци.[24]

У овом раду се не инсистира ни на једном суженом, „исправном“ значењу термина национализам већ на чињеници да он може денотирати различите ствари. Посебно се наглашава чињеница да код нас, већ више деценија, постоји изразита доминација негативног значења, у чему постоји необично снажан континуитет. Делимично у складу с том традицијом, али полазећи првенствено од меког значења „национализма“, видећемо да се синтагма „инверзни национализам“, када је аутор користи, односи на појаву афективне одбојности према (номинално) својој нацији и репродукцију критичких наратива сличних онима из супарничких национализама.[25]

Стигма „српског национализма“ данас

„Српски национализам“ је честа дисквалификација, реч-оружје (нем. *Kampfbegriff*, енг. *fighting words*), која постоји у делу наше јавности. То је својеврсна стигма којом се идеолошки супарници или политички противници најчешће обележавају као *јавни непријатељи* (непријатељи мира, непријатељи Европе, непријатељи прогреса и доброг стан-

22 K. Nilsen, Kulturni nacionalizam, ni etnički, ni građanski, *Nacija, kultura i građanstvo*, 245.

23 W. Kymlicka, Misunderstanding Nationalism, *Dissent* 42/1 (1995), 132.

24 Један од малобројних наших аутора који се залажу за неутрално коришћење тог термина у научним истраживањима је К. Чавошки, *Нација и национализам*, Београд 2023, 89.

25 Вид. С. Антонић, Друштвени корени инверзног национализма, *Социолошки йреїлед* LVII/3 (2024), у штампи.

дарда итд.), уз истовремено *сигнализовање врлине* (*virtue signalling*), односно самоистицање сопствене идеолошке (политичке) исправности.

Постоји неколико обавезних места (τόποι) у вези са том стигмом, помоћу којих се по правилу настоји извршити типична *морална уцена* (*moral blackmail*[26]) других чланова комуникативне или политичке заједнице како би одбацили „националистичке“ ставове или како би се јавност дистанцирала од „националиста“. Рецимо, каже се да је сваки национализам зло, али да је на Западном Балкану ипак најгори српски национализам – он је квалитативно (суштински) другачији и по много чему најопаснији. Тако Весна Пешић пише:

> Српски национализам се разликује од национализама у другим југословенским републикама. Ти други народи су желели да направе своју самосталну националну државу као *универзални* идеал и зато се у њима брже развијају *европске* вредности. Српски национализам (међутим – С. А.) практично је вечит и инкопатибилан с модерном државом, па чак и с било каквом стабилном државом.[27]

То је зато што, наводно, српски национализам једини нема циљ да уређује своју државу већ хоће да приграби делове других држава. Стога је он агресиван и назадан, а остали дефанзивни и чак прогресивни. Слично тврди и Иван Виденовић:

> Постоје две врсте национализма: империјални национализам, као што је у региону српски, а на глобалном нивоу руски, и тзв. одбрамбени национализам (као што је украјински – С. А.). (...) Ако вам неко угрожава право на постојање и државу, ако вам угрожава идентитет, морате развити нешто што се зове одбрамбени механизам, тј. одбрамбени национализам.[28]

Реч је о манихејској подели на „анђеоске“ и „демонске“ национализме,[29] односно на добре „западне“ (грађанске) и зле „источне“ (етничке) национализме[30] – при чему је српски национализам увек и у свакој прилици у другој групи.[31] Та посебност се

---

26 T. McConnell, Moral Blackmail, *Ethics* 91/4 (1981), 544–67.

27 V. Pešić, Nacionalizam nemoguće države, *Peščanik*, 19. oktobra 2006, https://sn.rs/gha64.

28 I. Videnović, Prijateljstvo sa Putinom je saučesništvo u zločinu, *Autonomija info*, 1. maj 2023, https://sn.rs/p9e68.

29 T. Longinović, Vampiri poput nas: gotske maštarije i ‘srbi’, *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. D. Bjelić – O. Savić, Beograd 2003; подела на „анђеоске“ и „демонске“ национализме на стр. 58–59.

30 Добар критички преглед тих подела у западној литератури даје M. Subotić, *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*, Beograd 2007, 81–135; вид. и Чавошки, *Нација и национализам*, 93 и даље.

31 Longinović, Vampiri poput nas, 58–59.

илуструје тврдњом да је српски национализам, наводно, главни узрочник распада Југославије, а данас најопаснији по мир у региону. Тако Динко Грухоњић каже:

> Ја не волим те врсте релативизација да се 'сви' морамо једнако суочити са својом прошлошћу. Зна се ко је био агресор а ко се бранио. На Балкану неће бити стабилности докле год великосрпски национализам не буде сломљен. Бошњачки или црногорски национализам ни на који начин се не могу поредити са хегемонистичким геноцидним пројектом хомогене велике Србије.[32]
>
> Главни проблем Балкана је великосрпски национализам, као и у посљедњој деценији 20. века. (...) Србија је већ 35 година фактор нестабилности у региону, најодговорнија за ратове у којима је побијено најмање 130.000 људи, а милиони расељени. Великосрпски национализам је отац свих наших проблема.[33]

Исту тврдњу – да је српски национализам и у хронолошком и у каузалном смислу примарни узрок разарања Југославије – износи и Павле Радић:

> Хронологија зла је документована, позната. Изворни најпре политички силеција, а потом и коловођа ратног разарања СФРЈ без сумње је био Слободан Милошевић са својом злочиначком политиком. Додуше, временом је нашао саучеснике и у другим несрпским срединама, али је непоштено – и безобразно – све њих у злочинству изједначавати. Нешто је била ултимативна уцењивачка акција (Милошевић), нешто ипак одбранбена реакција. У том смислу све ратне жртве на простору бивше СФРЈ – укључујући дакако и не мале невине српске, па и оне којима се лицемерно комеморира не само у Братунцу – на директан или индиректан начин терете Милошевићев злочиначки режим и српски национализам.[34]

На сличном становишту о *негативној изузетности* (*negative exceptionalism*) српског национализма је и Дубравка Стојановић, која сматра „да је национализам у бившој Југославији кренуо из Србије, а да су национализми у осталим републикама реакција на национализам из Србије".[35] Она уз то каже да је српско друштво „дубоко болесно", а да је главни узрок те болести српски национализам:

---

32 Profesor Dinko Gruhonjić: Republika Srpska će propasti, Stanivuković je četnički mainstream, a Banjaluka rezervat za ratne zločince; Vučić ima luđački plan..., *Slobodna Bosna*, 8. januar 2024, https://sn.rs/64f8f.

33 D. Gruhonjić, Kosovo mamac za Zapad, mete 'srpskog sveta' BiH i Crna Gora, *Al Jazeera*, 10. april 2023, https://sn.rs/jzig2.

34 P. Radić, Besramni kontinuitet zloupotrebe žrtava, *Autonomija info*, 8. juli 2024, https://sn.rs/adwgn.

35 Beta, Dubravka Stojanović: Opozicija u Srbiji nacionalistička kao i režim, *N1 Srbija*, 6. novembar 2022, https://sn.rs/mta5h.

> То овде траје више од четрдесет година, од првих конфликата на Косову 1981. године. Генерације су на томе одрасле. Тешко је изаћи из те матрице мишљења, јер је толико доминантна. Свуда је национализам, од школе до јавности, стадиона, графита, медија – цео јавни говор је националистички. (...) Док не уперимо прст у национализам као корен свих проблема, нема правог искорака.[36]

И Саша Ћирић мисли да на Балкану, „ако постоји опасност од неког национализма, она је још увек велика и долази од српског национализма“,[37] као и Александар Секуловић, који вели: „Док не буде уништен српски национализам, нема мира на Балкану.“[38]

Истоветни ставови о бенигности свих других национализама осим српског доминирају и у делу јавности тзв. региона, а радо се преносе у неким медијима и у Београду. Тако Андреј Николаидис каже да „великосрпски национализам већ 30 година загорчава живот свима у региону“ те да су „бесмислена поређења између великосрпског национализма и црногорског национализма – који је мали, нема снагу, фолклоран је и ‘помало смешан’“.[39] Срђан Шушница пак оцењује да „аналитичари и актери који изједначавају политику Београда и Приштине, и изједначавају национализме оперисани су и од историје и од политике, те не желе да виде да су све унутрашње кризе на Косову потекле из Београда“.[40] А у Београду се цитира и Вјекослав Перица који тврди: „Српски национализам на овим просторима је неоспорно најјачи и најекстремнији национализам. Он је био и остао највећа опасност за све народе на овим просторима.“[41]

Српски национализам се у истим круговима у Београду проглашава најопаснијим на Балкану између осталог и зато што иза њега, наводно, стоји руски империјализам. Тако Миливој Бешлин каже: „Русија српском национализму даје илузију да границе на Балкану нису коначне и због тога се српски националисти припремају за неку врсту другог полувремена. Да сам на месту суседа, не бих узи-

36 S. Petrušić, Sistem truli i guši nas (intervju s D. Stojanović), *NIN*, 20. septembar 2023, https://sn.rs/qijvy.

37 Balkanske perspektive: Nacionalizam kao sredstvo obmane i gomilanja bogatstva, *Žurnal info*, 13. maj 2013, https://sn.rs/ndpac.

38 S. Čongradin, Dok ne bude uništen srpski nacionalizam, nema mira na Balkanu, *Danas*, 13. novembar 2018, https://sn.rs/5xdfa.

39 Nikolaidis: Srbija je wannabe imperija, *Autonomija info*, 3. mart 2021, https://sn.rs/3nvnq.

40 Srđan Šušnica: Beograd je oteo živote kosovskih Srba, izolovao ih je od normalnosti ulivajući među njih egzistencijalni strah, *Autonomija info*, 23. jul 2023, https://sn.rs/6vhyy.

41 V. Perica, *Večernji list*, 18. mart 2023; nav. prema: *Srbija: zarobljeno društvo*, Izveštaj Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2023, 41.

мао здраво за готово поруке из Србије о добросуседству.“[42] Томислав Марковић у том смислу каже да је „Србија рускоколонашка земља у којој влада култ Владимира Путина и масовна подршка убијању и сатирању Украјине“,[43] а Динко Грухоњић тврди да је „Србија Путинов тројански коњ у срцу Европе, она је добровољни реметилачки фактор, руски носач авиона на Балкану“.[44] С тим ставом се слаже и командант НАТО у време агресије на Србију 1999. године Весли Кларк, само што он то каже нешто блажим речима: „Русија Србију користи као свог агента.“[45]

Српски национализам се види и као главни друштвени и политички проблем у самој Србији, односно – како је критички примећено – као „апсолутно зло, зло по себи, што онда не захтева даље објашњење: он је крајњи експлананс“.[46] Због тога је наводно наш најважнији задатак борба против српског национализма. На таквој позицији је рецимо Динко Грухоњић, који вели да „нису корупција и криминал главни проблем Србије; исходиште свега тога је – национализам“.[47] „Заправо је национализам највећи проблем – и то превасходно српски – основни узрок нестабилности Балкана и корупције“.[48] Исто мисли и Наташа Мићић која пише да је „овде национализам корен сваког нашег проблема“,[49] док Дејан Илић сматра да је Србија „цивилизацијски деградирала као заједница“, а да је „главни виновник те деградације – српски национализам“.[50] Дашко Милиновић каже да је „српски национализам оно што чини Србију неподношљивом, што упропаштава живот у Србији“,[51] а Ратко Божовић, говорећи о Србији, вели да „као нашу хроничну друштве-

42 Beta, Istoričar: Srbiju će ‘proždrati’ sopstveni nacionalizam, *B92*, 31. juli 2017, https://sn.rs/fuuc1.

43 T. Marković, Teroristički Dan žalosti, *Tačno.net*, 27. septembar 2023, http://skr.rs/zfcd.

44 Dinko Gruhonjić: Srbija je pakao na Zemlji, a u ovim našim krajevima ime mu je Vučićeva Srbija, *Tačno.net*, 24. septembar 2023, http://skr.rs/zfco.

45 Vesli Klark: Napad na severu Kosova treba da zabrine Evropsku uniju i NATO, *Glas Amerike*, 28. septembar 2023, https://sn.rs/7dpi2 .

46 D. Drašković, Zaborav sebe – Odgovor Vuku Vukoviću, *Novi plamen*, 9. septembar 2019, https://sn.rs/688jk.

47 D. Gruhonjić, ‘A da se Srbija konačno malo o svom jadu zabavi...?’, *Autonomija* info, 4. septembar 2021, https://sn.rs/ku20o.

48 Gruhonjić: Ludački nacionalistički mozgovi u Beogradu i Zagrebu nisu odustali od komadanja Bosne i Hercegovine, *Autonomija info*, 26. juli 2022, https://sn.rs/0sh76.

49 N. Mićić, Zašto je Srbiji potrebna Herta Miler, *Danas*, 27. oktobar 2017, https://sn.rs/q0iw2.

50 D. Ilić, „Ćihu, ćihu, ćihuhu“, *Peščanik*, https://sn.rs/2ai3n.

51 Daško Milinović: Srpski nacionalizam čini Srbiju nepodnošljivom, *Autonomija info*, 15. novembar 2021, https://sn.rs/up73k.

ну и индивидуалну дијагнозу видим помахнитало националистичко лудило“.[52] Павле Радић пак пише „да су корени српског суноврата национализам и опредељење за ратну политику у деведесетим“[53] и да је

> по судбину српског народа и државе ипак кључно питање кад ће се масовно грађани побунити против лудила национализма који је у сржи политике (владајуће и опозиционе), цркве (СПЦ), културе, медија информисања, спорта... [Јер] из тог нелеченог малигнитета проистичу сви други проблеми не само у Србији, него и у региону. (...) То је српски кардинални проблем, који је на овај или онај начин метастазирао по региону претварајући га у тешког болесника.[54]

И Алексеј Кишјухас тврди да је у Србији на делу „посебно токсична верзија национализма“, а то је „такозвани светосавски национализам“.[55] „Великосрпски национализам је дух из боце који још увек тумара међу нама попут авети или јунака из хорор филма који никако да умре“,[56] а узрочник је свих наших проблема,[57] укључујући чак и загађени ваздух. Јер је данас удишу Београд, Нови Сад и Ниш, Ваљево, Бор и Панчево“ проблем који је настао првенствено зато што су грађани Србије, у протеклим деценијама, „косовојесрбијашили спаљујући амбасаде са три посољена прста“, „молебански чували светиње“, „турали труло лишће на бранике аутомобила“, „јаросно гранатирали Дубровник и Сарајево“ – „и сада смо напрасно запањени откуд то, дођавола, удишемо отровни ваздух?“.[58] „Суштина је да нама самима остаје да се изборимо са великосрпским националистима у нашим редовима, иако је у том послу свака помоћ извана несумњиво добродошла.“[59]

52 I. Milanović Hrašovec, Dijagnoza – pomahnitalo nacionalističko ludilo (intervju s R. Božovićem), *Vreme*, 21. septembar 2022, https://sn.rs/e80je.

53 P. Radić, Unutrašnja nesloboda, blokada i porazi Srbije, *Autonomija info*, 5. jun 2024, https://sn.rs/ijq2z.

54 P. Radić, Kad će se građani masovno pobuniti protiv ludila nacionalizma?, *Autonomija info*, 21. decembar 2021, https://sn.rs/trc9k.

55 Beta, U Srbiji na delu svetosavski nacionalizam, posebno toksična verzija nacionalizma, *Autonomija info*, 3. novembar 2023, https://sn.rs/do6h4.

56 B. Tončić, Snimamo nastavke naše krvave franšize (intervju s Aleksejom Kišjuhasom), *Remarker*, 19. mart 2018, https://sn.rs/y8gfb.

57 Као што сам показао на другом месту, Кишјухас у својим публицистичким радовима најчешће пише о злом српском национализму, а када му је тема нешто друго, обавезно завршава *ђоуком за Србију*, у којој је главни негативац, дакако – *срȗски национализам* – С. Антонић, Кишјухас као натчовек, *Искра*, 25. новембар 2019, https://sn.rs/ifczk.

58 A. Kišjuhas, Zapuštena Srbija, *Danas*, 26. januar 2020, https://sn.rs/l6pyc.

59 Kišjuhas: Crvene linije na Balkanu odavno su pređene, ostaje da se sami izborimo sa velikosrpskim nacionalistima u našim redovima, *Portal Analitika*, 14. februar, 2024, https://sn.rs/x5663.

Слично мисли и Миливој Бешлин, који пише да је „русификовани српски национализам, као владајућа идеологија, појео наше друштво, узео нам, својом тоталитарном и насилничком природом, грађанске слободе и инсталирао својим ауторитарним карактером још једног ирационалног аутократу“, због чега „нема демократије у Србији без раскида са фашистоидном идеологијом национализма“.[60] Једнако становиште заступа и Никола Божиловић, који пише: „Излазак из националистичког блата први је предуслов отрежњења српске нације. Тај час националног избављења наступиће онда када клеронационалистичка идеологија (и фразеологија) квазипатриотизма буде правилно прочитана и коначно раскринкана.“[61] Такође, и Златко Паковић мисли да у Србији „национализам већ четири деценије доминантна идеологија која задире у све поре друштвеног, приватног и личног живота“, те да су њиме „импрегнирани јавни дискурс и образовни програми“.[62] Томислав Марковић пак тврди да је „великосрпски хегемонизам код нас одавно постао званична религија“.[63] „Лажови лажу, лопови краду, насилници бију, убице убијају, џепароши џепаре, а великосрпски националисти гледају да напакосте ближњем, да покоре друге и разоре сопствену нацију.“[64] Он истиче да „уколико Србија планира да у будућности буде део цивилизованог света, мораће да се одрекне великосрпског национализма“.[65]

За Томислава Марковића је карактеристично мишљење и да су српски националисти више монструми него људи: „Људи навлаче националистички плашт да би сакрили сопствени социопатски карактер. Без те кринке која им ствара привид некаквог идентитета били би просто чудовишта.“[66] Српски национализам је увек повезан с неким животињским одликама: „великосрпска звер“, „великосрпска шапа“, „крици и урлици“ (српских националиста)...[67] Слично становиште дели и Павле Радић, који тврди да је „машинерија зла српског

60 M. Bešlin, Hoće li neko sabrati dva i dva, *Radar*, 16. mart 2024, https://sn.rs/f9on8.

61 N. Božilović, Tako je govorio sveti vladika Nikolaj, *Danas*, 28. maj 2023, https://sn.rs/a3xhq.

62 Z. Paković, Ako je nacija subjekat (1), *Danas*, 29. juli 2022, https://sn.rs/oocnc.

63 T. Marković, Pravna država Kosovo i lažna država Srbija, *Žurnal*, 3. oktobar 2023, https://sn.rs/bo8gh.

64 T. Marković, Uvek ista naša pesma, *Antena M*, 20. februar 2024, https://sn.rs/3kopr.

65 T. Marković, Hajka na Nikolaidisa – zabranjeno je govoriti istinu o Srebrenici, *Autonomija info*, 13. jul 2024, https://sn.rs/zthd3.

66 T. Marković, Sociopatsko nacionalno jedinstvo: žrtve kao moneta za potkusurivanje, *Žurnal info*, 8. avgust 2023, https://sn.rs/91ot9.

67 Сви ти наводи су само из једног чланка: T. Marković, Samrtni ropac velikosrpske zveri, *Antena M*, 6. januar 2020, https://sn.rs/i7zj9.

национализма – отац и мајка свих злочиначких лудости“[68] те да се „распомамљени национализам и пратећи му простаклук дижу на задње ноге“.[69]

Такође, коалиција НВО Грађанска Војводина, чије су најпознатије чланице Независно друштво новинара Војводине и Хелсиншки одбор за људска права у Србији, у једном саопштењу вели да је „великосрпски национализам узрок цивилизацијске пропасти којој присуствујемо“ те да је „друштво у Србији дубински загађено том идеологијом“,[70] док Биљана Србљановић каже: „Српски национализам своју ружну чељуст и дан данас непрестано помаља, увек спреман да угризе“,[71] а Никола Крстић пише да је „оно што је опасно у свему то да се великосрпски национализам релативизује, умањује му се значај, те се чак и аболира“.[72] И Динко Грухоњић сматра да национализам „умије да контаминира готово цијело друштво, као што је случај са Србијом већ 30 и кусур година. (...) У питању је ментално загађење, најопасније од свих врста загађења“, које „траје већ 200 година“ и где се „упорно и садомазохистички одбија свака врста модерности – упорно се слави смрт, а људски живот вриједи колико један метак. Или трзај ножа“.[73]

И у „региону“ постоји мишљење, које радо преноси део медија из Србије, да је, рецимо по исказу Џенане Каруп Друшко, „тврдокорни српски национализам на свакој хисторијској прекретници Србију гурао против грађанских вриједности и либералне демократије – умјесто тога Србија је бирала традиционализам, конзервативизам, православни фундаментализам, ауторитаризам, национализам и агресивни милитаризам, што је редовно за посљедицу имало демократску инвалидност читавог региона, и у два наврата и глобална крвопролића“.[74]

---

68 P. Radić, Prkos ojađenom Prijedoru, *Autonomija info*, 26. juli 2023, https://sn.rs/jxhmj.

69 P. Radić, Sprdanje sa zdravim umom, *Autonomija info*, 25. februar 2024, https://sn.rs/rvav3.

70 Građanska Vojvodina: Matica srpska nastavlja da gura društvo u šovinističko živo blato, *Autonomija info*, 29. jul 2019, https://sn.rs/ci4td.

71 B. „Malograđanska duhovnost“, *Blic/Javni servis*, 7. mart 2021, https://sn.rs/r07b4.

72 N. Krstić, Pritajeno zlo koje se vraća, *Danas*, 1. novembar 2023, https://sn.rs/joztz.

73 V. Šunjić, Dinko Gruhonjić za Prometej.ba: Nije getoiziranje nacija počelo samo od sebe, već su ga šovinisti planski proizvodili i vodili, *Prometej.ba*, 30. mart 2021, https://sn.rs/wox06.

74 D. Karup Druško, Putinov šah mat: Vučić je sredstvima Zapada ojačao ruski uticaj na Balkanu, *Autonomija info*, 18. oktobar 2023, https://sn.rs/r9pi0.

Наравно, редукција узрока распада Југославије само на српски национализам или његово проглашавање главним узрочником разбијања СФРЈ већма спада у домен идеологије или политичке пропаганде него у објективну анализу историјских дешавања.[75] Такође, остаје нејасно како су „доброћудни" околобалкански национализми довели до протеривања преко 400.000 Срба из Хрватске, скоро 400.000 Срба из Федерације БиХ и 200.000 Срба са „Косова", док је „злоћудни" српски национализам из Србије протерао занемарљив број припадника других нација? И како то да је, оптерећена толиким „злом", од свих бивших југословенских република, Србија била и остала најфункционалнија вишенационална држава? Зашто компаративна мерења национализма на Балкану показују готово најнижи ниво за Србију,[76] док мерења расизма стављају Србију на последње место у Европи?[77] Како то да је у наводно националистичкој Србији најмање националистичких инцидената?[78] Како то да је на Балкану само московски империјализам малиган и кобан, док су вашингтонски и бриселски (берлински) бенигни и неважни?

Како то да главни проблем Србије није њен неоколонијални економски, политички и културални положај[79] већ „српски национализам"? И није ли управо идеологема о српском национализму као *најопаснијем* оправдање за готово сваку будућу акцију против еле-

---

75 Овде упућујем на своју књигу, у којој су узроци распада СФРЈ, верујем, приказани знатно уравнотеженије и објективније од наведеног једностаног и идеологизованог виђења – С. Антонић, *Још није готово: Слободан Милошевић*, Београд 2015.

76 Слагање с тврдњом по земљама: „Неки делови других земаља припадају нама (територијални национализам)" – Косово* 81%, Румунија 67%, Мађарска 60%, Србија 50%, Бугарска 45%; „Они који не говоре званични језик ове државе не би требало да имају право гласа (културни национализам)" – Мађарска 61%, Словачка 58%, Румунија 50%, Србија 45%, Бугарска 26%; A. Mundjiu-Pipidi, Miloševićevi birači – objašnjenje za nacionalizam u postkomunističkoj Evropi koji je potekao iz masa, *Nacionalizam posle komunizma*, исто, 57.

77 Србија има најмањи индекс расизма (0,298) у Европи, према истраживању: T. Stafford – G. George, *European map of Implicit Racial Bias*, The University of Sheffield, 2017, https://sn.rs/qvx19.

78 Како то да у Србији нико не јури по улици хрватске или албанске спортисте како би их линчовао (или бацио у воду); како се то код толиког национализма у Србији чекићима не разбијају табле написане на „погрешном" писму; како се то код толиког национализма у Србији не оштећују аутомобили „погрешних" регистарских таблица или не руше гробља комшија „погрешне" националности; како то да се једино у Београду, од свих постјугословенских престоница, може јавно исказивати протест због побијених Бошњака, Албанаца или Хрвата у недавним ратовима, док је таква пракса, када је реч о Србима, свугде другде ретка или не постоји?

79 С. Антонић, Компрадори као део ТНКК: Случај Србије, *Социолошки йреїлед* LVI/4 (2022).

ментарних интереса читавог једног народа? Јер, ако је „српски национализам“ најопаснији на Балкану, тада је, практично, *како би се обезбедио мир*, свака акција против тог чудовишта дозвољена. То је поготово узнемирујуће имамо ли у виду колико су пута у прошлости масовни злочини чињени, између осталог, управо у име наводне борбе са „српским национализмом“.[80]

Када се у Србији српски национализам извикује за главни проблем Србије и Балкана, онда је то само један од показатеља својеврсног *инверзног национализма*[81] – у коме се, без унутрашњег разликовања, путем *негативне есенцијализације* дисквалификује читав народ,[82] или пак целокупна једна земља[83] (често аутопејоративима попут: „Смрдија“,[84] „Србијатрија“,[85] „Гецованија“,[86] „Четникија“,[87] „Србистан“[88] итд.). У питању је короларија *идеологије грађанизма*[89] коју заступа део медијске и културне елите у Србији (тзв. Друга Србија[90]), чија је једна од карак-

80 „Ено га ‘великосрпски национализам’ по јамама у Херцеговини, по пољима Јасеновца, по Сави и Дрини, по врлетима Проклетија, по тракторским колонама из Лике, Славоније и с Косова, ено га у жутим кућама, у подрумима зграда у Сарајеву, спаљеним селима источне Босне... Ено га ‘великосрпски национализам’ на пијаци у Нишу посејаном касетним бомбама, ено га у Сурдилици у подруму...“ – Твитер профил В. Ивковића, 30. март 2019, https://sn.rs/wfhm0.

81 Вид. Антонић, Друштвени корени инверзног национализма.

82 Кишјухас: „Неки су европски народи тада (1989. – С. А.) рушили берлинске зидове, а неки се наоружавао и копао етничке ровове. И, преко ‘Новосадског корпуса’, империјално срамно гледао ка суседном Илоку и Вуковару“ – A. Kišjuhas, Smrt Vojvodine, *Danas*, 3. septembar 2023, http://skr.rs/zG6D. За бројне друге примере негативне есенцијализације Срба у инверзном национализму вид. С. Антонић, Срби као гуштери, *РТ Балкан*, 26. децембар 2023, http://sk.in.rs/ahY; Антонић, Друштвени корени инверзног национализма.

83 Динко Грухоњић: „Србија је, мора се признати, доследна већ 35 година: увек је, уз веома ретке изузетке у својој новијој историји, на страни зла. (...) Србија је у контрасмеру у односу на цивилизацију. Нажалост, политика Србије је авангарда зла. (...) Србија је генератор зла у овом делу Европе“ – S. Čongradin, Ima li ‘hepienda’ za Vučićev režim i šta znači njegova izjava – dobro je dok me ne vidite u vojnoj uniformi?, intervju s D. Gruhonjićem, *Danas*, 30. juli 2023, http://skr.rs/zG62.

84 Вид. примере и анализу у мом тексту: С. Антонић, Како је Србија постала ‘Смрдија’, *РТ Балкан*, 17. октобар 2023, https://sn.rs/u9xcp.

85 Вид. С. Антонић, Србијатрија, *РТ Балкан*, 31. октобар 2023, https://sn.rs/hx7jl.

86 Вид. С. Антонић, Гецованија, *РТ Балкан*, 14. новембар 2023, https://sn.rs/nzvku.

87 Вид. С. Антонић, Четникија, *РТ Балкан*, 28. новембар 2023, https://sn.rs/rr437.

88 Вид. С. Антонић, Србистан, *РТ Балкан*, 12. децембар 2023, https://sn.rs/uozj3.

89 С. Стојановић, Nation, Nationalism and Citizenism, *Filozofija i društvo* XV (1999), 13–24; Д. Павловић – С. Антонић, Одговор критичарима, *Консолидација демократских установа у Србији – годину дана после*, ур. Д. Павловић, Београд 2008, 157–160; С. Антонић, *Културни рат у Србији*, Београд 2008, 51–59.

90 С. Антонић, *Вишијевска Србија*, Београд 2011, 59–192; М. Вучинић, *Друга Србија: на мртвој straži политичке коректности*, Београд 2012.

теристичних одлика управо опседнутост *српским национализмом* као главним друштвеним и политичким злом. То становиште доводи до „духа самопорицања" – непрестаног *самоотуживања* и изналажења „*српске кривице*" у свему: за избијање Првог светског рата, за политичке конфликте у Краљевини Југославији и за њен распад, за злочине у Другом светском рату (укључујући и геноцид над Србима), за политичке конфликте у СФР Југославији и за њен распад,[91] за злочине у последњим ратовима (укључујући и оне над Србима), за агресију НАТО-а 1999. године, за окупацију и отргнуће Косова, за савремене етничке конфликте у БиХ и у Црној Гори итд.[92] Како је већ виспрено примећено, у Србији имамо посла с људима који су толико необјективни и идеолошки задрти да би „и у Јасеновцу водили борбу против српског национализма".[93]

Модел *ненационалистичке* Србије представљен је у монографији *Национални и државни интерес модерне Србије* (2007) групе аутора,[94] у којој се може одлично сагледати једна од кључних короларија идеологије инверзног национализма. Према мишљењима исказаним у тој књизи, грађанска Србија може настати тек успостављањем истинске „уставне демократије", односно трансформацијом државе у етнички неутралну, уговорну заједницу слободних грађана, која не би имала везе са конкретним етничким колективитетом (Србима).[95] Међутим, према том моделу, држава не би била неутрална у односу на све етничке заједнице, будући да би се мањинама, управо *као* етничким заједницама, дала посебна уставна права – зајамчених 20% места у скупштини и право вета на свако питање које додирује интересе етничких мањина.[96] Дакле, једино би Срби били само „грађани", док би сви остали били и грађани и припадници својих етничких

91 За распад СФРЈ не само да се оптужује „српски национализам" већ и Срби генерално. Тако Дејан Илић пише: „Она (Латинка Перовић – С. А.) није сумњала у то да су за распад савезне државе понајвише криви – Срби. (...) Као да су се Срби бојали да ће се други према српској мањини понашати као што су они, дакле сами Срби, планирали да се понашају према мањинама у Србији" – D. Ilić, Prosvetiteljski zamah Latinke Perović, *Peščanik*, 13. децембар 2022, https://sn.rs/fzb4s.

92 М. Ломпар, *Дух самопорицања: прилог критици српске културне политике; У сенци туђинске власти*, Београд 2020.

93 В. Димитријевић, Шумадинац, заувек присутан: о Данку Поповићу, да се не заборави, *Правда*, 2. новембра 2021, https://sn.rs/77hov.

94 *Национални и државни интерес модерне Србије*, ур. Д. Вујадиновић – В. Гоати, Београд 2007. У том зборнику своје прилоге имају: Драгица Вујадиновић, Војин Димитријевић, Владимир Глигоров, Латинка Перовић, Весна Пешић (два пута), Алпар Лошонц, Срећко Михаиловић, Ратко Божовић, Тодор Куљић, Весна Ракић Водинелић, Божидар Јакшић, Мирко Ђорђевић и Владимир Гоати.

95 Основ државе није народ већ слободан појединац који се удружује са другим слободним појединцем, склапајући уговор у виду устава као „повеље слободе" – *Национални и државни интерес модерне Србије*, 20.

96 *Национални и државни интерес модерне Србије*, 95.

заједница.[97] Но, то је супротно чак и основним либералним начелима: „Концепција по којој заједницама треба да додели статус и права не имплицира само давање статуса и права мањинским заједницама – доминантне или већинске заједнице би нужно исто тако морале имати статус и права, и тиме могућност да утичу на доношење одлука“.[98] Инверзни национализам се тако показује и као идеологија која тежи да суспендује етничка права своје сопствене заједнице. Рефлекс таквог поимања права је и став Весне Ракић Водинелић да се у Србији заштита од говора мржње[99] не односи на Србе: „Наравно да не може већина бити дискриминисана говором мржње, јер је свака већина јача и доминантна. Не постоји у Србији говор мржње према Србима, јер би то значило да су они мањина, а они то нису.“[100]

У српском инверзном национализму једна од кључних идеолошких супозиција је и тврдња да је сваки српски патриотизам заправо српски национализам, овај други неминовно води у шовинизам, а овај трећи у фашизам. Тако Сретен Угричић пише:

> Погледајмо следећи низ: патриотизам – национализам – шовинизам – нацизам. Пронађимо уљеза. (...) Тачан одговор гласи: ово је трик-питање, јер у овом низу нема уљеза. (...) У градацији од наизглед неупитне, безрезервне и безазлене емотивне везаности патриотизма до смртоносног безобзирног злочинства нацизма, сваки члан низа повезан је са наредним у законитом следу. (...) Национализам је доктрина, идеологија, догма јавног патриотизма. А патриотизам је приватни, поунутрени, интрисични национализам. У томе је истост национализма и патриотизма. Разлучује их само форма представности, која је или јавна или приватна. Ради се о два лица истог новчића.[101]

„У Србији је патриотизам нераскидиво повезан са величањем злочинаца“,[102] пише Биљана Стојковић, „мени се патриотизам у Србији гади“,[103] рећи ће Грухоњић, „антисрпство је предуслов патриотизма“[104] и „патриотизам је последње уточиште хуља“,[105] лапидаран је Кишју-

97 Подробнију критику те књиге видети у: Антонић, *Културни рат у Србији*, 51–59.

98 V. Van Dajk, Pojedinac, država i etničke zajednice u političkoj teoriji, *Nacija, kultura i građanstvo*, 188.

99 Чл. 387 ст. 4 Кривичног законика – „заговарање или подстрекивање на мржњу... засновану на верској припадности, националности... казниће се затвором од три месеца до три године“.

100 Изјава у: Б. Билбија, Говори антисрпски да те цео свет разуме, *Политика*, 6. јуни 2016, http://skr.rs/zfkW.

101 S. Ugričić, Pronađi uljeza, *Peščanik*, 18. februar 2009, http://skr.rs/zG6I.

102 B. Stojković, Tihovanje i leteća čudovišta, *Peščanik*, 30. juli 2008, https://sn.rs/zxs8r.

103 „Autošovinizam i kako živjeti sa tim?“, Jutjub, 28. juni 2021, https://sn.rs/t6by9,

104 Твитер профил А. Кишјухаса, 12. октобар 2012, http://skr.rs/zfzU.

105 A. Kišjuhas, Ruski blam, *Danas*, 15. oktobar 2023, http://skr.rs/zfze.

хас, „патриотизам је последње/прво прибежиште за ништарије“,[106] подучава нас и Иван Миленковић, „патриотизам је друго име за злочин и насиље“,[107] каже и Иван Чоловић, „лоше је у данашњој Србији подучавати децу патриотским осећањима: у Србији је на снази штетни, манипулативни облик патриотизма – потребно га је држати што даље од учионице“,[108] пише Милош Јанковић.

Дефамација патриотизма у Србији те демонизација српског национализма такође се могу посматрати и као део системски доминантне (нео)колонијалне идеологије, која тиме предупређује и амортизује отпор атлантистичком империјализму. Као што објашњава Албер Меми, одбрана од колонизатора и његове експлоатације и тлачења незамислива је без национализма, независно од тога да ли се он јавља у облику етничког или религиозног популизма.[109] „Очекивање од колонизованог да буде интернационалиста изгледа толико лакомислено да је то једноставно смешно“, каже Меми.[110] Патриотизам/национализам је толико опасно оружје против колонизатора да није ни чудо што је оно *архинепријатељ* и колонијалиста и њихових савезника из редова компрадорске буржоазије или аутоколонијалне интелигенције.[111] Они су склони да готово инстинктивно чак и најмањи отпор колонијалним праксама квалификују као *националистичку опасност*, односно као свеобјашњавајуће *архизло*.

Право је, међутим, чудо да у српском друштву, с обзиром на његов неоколонијални положај и снажне историјске трауме, не затичемо много више национализма него што га имамо данас.[112] Али, умес-

106 I. Milenković, Mit o nacionalnom pomirenju, *Peščanik*, 22. juni 2008, https://sn.rs/wy33c.

107 Ivan Čolović, Patriotizam je drugo ime za zločin i nasilje (intervju), *Radiosarajevo.ba*, 19. oktobar 2010, https://sn.rs/pwwow 7: 56–58.

108 M. Janković, Kako podučavati patriotizmu?, *Peščanik*, 1. septembar 2021, https://sn.rs/v3s50.

109 А. Меми, *Портрет колонизатора и портрет колонизованог*, Вишеград 2015, 57–58.

110 Меми, *Портрет колонизатора*, 151.

111 С. Антонић, *Лоша бесконачност: прилози социологији српског друштва*, Београд 2012.

112 Јер, већ двеста година нико није бомбардовао Шведску или Швајцарску, нико Данце или Британце није стрељао сто за једног, маљем им убијао трудницe и децу, палио им куће, цркве и библиотеке... Због ратова, геноцида и вишестолетне експлоатације много је Срба који ништа нису могли да наследе – не од дедова, већ ни од својих очева, јер им је све запаљено или уништено 1941. или 1995. или 2004... Са таквим личним, породичним или колективно-националним искуством, ниво отворености, толерантности и космополитизма српског друштва је, не само у регионалним већ и у ширим оквирима, изузетан и за свако поштовање.

то рефлексије тог феномена, у Србији смо сведоци израстања целе неоколонијалне културе инверзног национализма у коме се преко сатанизације „српског национализма“ у крајњој линији врше дефамација и дехуманзација целог једног народа.

Историјски корени стигме о „српском национализму“

Стигма о „српском национализму“ као најопаснијем на (Западном) Балкану вуче своје корене још из времена Комунистичке партије (Савеза комуниста) Југославије (1919–1990), која ју је преузела, посредством Коминтерне (1919–1943), из бољшевичке (лењинистичке) теоријске и политичке традиције.

Лењин је сматрао да је једна од одлика империјализма, као највише фазе капитализма, снажно разлучивање свих нација на свету на „угњетачке“ (*уīнетающие*) и „потлачене“ (*уīнетенные*).

> Империјализам је све израженије светско угњетавање нација од стране шачице великих сила. (...) Дакле, у социјалдемократском програму, централно место треба да буде управо та подела нација на угњетаче и потлачене, што је суштина империјализма.[113]
>
> Програм социјалдемократије мора да истакне, као главну, најбитнију и неизбежну (*основное, существеннейшее и неизбежное*) под империјализмом, поделу нација на тлачитељске и потлачене.[114]

Ваља обратити пажњу на то да Лењин не мисли само да буржоазија из једног народа искоришћава други народ већ да се сами народи дословно налазе на хијерархији надређени-подређени (чак капиталисти-пролетаријат). Он верује да се и код Маркса јасно види да су Енглези тлачитељска нација, а Ирци потлачен народ,[115] па зато и сам пише да су, у царској Русији, великоруси (Руси) „угњетачки народ“ (*нация уīнетающая*),[116] а малоруси (Украјинци) „угњетена нација“ (*уīнетенная нация*).[117]

---

113 „Разделение наций на угнетающие и угнетенные, которое составляет суть империализма“ – В. И. Ленин, „Революционный пролетариат и право наций на самоопределение“ (1915), *Полное собрание сочинений*, том 27, Москва 1969, 63.

114 В. И. Ленин, Социалистическая революция и право наций на самоопределение (1916), *Полное собрание сочинений*, том 27, Москва 1969, 257.

115 Ленин, Социалистическая революция, 64.

116 В. И. Ленин, *О йраве наций на самоойределение* (1914), Москва 1942, 17.

117 Лењин ту пише о „привилегијама великоруса над Украјинцима“ (*йривилеīий великоросса над украинцами*) – Ленин, *О йраве наций на самоойределение*, 20.

Поделе народа на „угњетачке“ (*угнетающие*) и „потлачене“ (*угнетенные*) Лењин се доследно и упорно држи у свим својим програмским списима који су посвећени односима између народа или решавању националног питања у Русији: *О националном програму РСДРП* (1913),[118] *О праву нација на самоопредељење* (1914),[119] *Револуционарни пролетаријат и право нација на самоопредељење* (1915),[120] *Социјалистичка револуција и право нација на самоопредељење* (1916),[121] *О питању националности или „аутономизације“* (1922)[122] итд.

Из те поделе, према Лењиновом мишљењу, следи и различит третман национализама. „Потребно је разликовати национализам тлачитељског народа и национализам потлаченог народа, национализам великог народа и национализам малог народа.“[123] Овај први далеко је опаснији од другог, те је првенствени задатак напредних снага, поготово у великим народима, борба против *великодржавног национализма*. Тако Лењин, пишући 1914. године о „национализму великоруса“, каже да је „*тај* национализам сада најопаснији“[124] те да „овакво стање поставља пред руски пролетаријат двојаки, тачније, двоструки задатак: борбу против сваког национализма и, првенствено, борбу против великоруског национализма“.[125] Истински интернационализам напредних снага, па и у новој Русији, пише он 1922. године, састоји се у разумевању трауматизованости национализама малих народа и у нултој толеранцији према национализму највећег народа, који је самим тим што је велики у привилегованом положају:

> Интернационализам угњетавачке или такозване ‘велике’ нације (...) мора се састојати не само у одржавању формалне једнакости нација, већ и у таквој неједнакости (*неравенство*) која би – од стране угњетачке нације, велике нације – надокнадила (*возмещать*) ону неједнакост која је заправо присутна у стварном животу.[126]

118 В. И. Ленин, О национальной программе РСДРП (1913), *Полное собрание сочинений*, том 24, Москва 1973, 223–229; говори, рецимо, о „тлачитељској нацији“ (*угнетающая нация*, 228) и о читавим „нацијама тлачитеља“ (*угнетательские нации*, 227).

119 Ленин, *О праве наций на самоопределение*, 17, 18, 39, 43, 45, 53, 55 итд.

120 Ленин, Революционный пролетариат, 63–64.

121 Ленин, Социалистическая революция, 255–257; 261–263; 265.

122 Письмо В. И. Ленина К вопросу о национальностях или об „автономизации“, 30–31 декабря 1922 г., *Полное собрание сочинений*, том 45, Москва 1970, 358–360.

123 „Необходимо отличать национализм нации угнетающей и национализм нации угнетённой, национализм большой нации и национализм нации маленькой“ – Ленин, К вопросу о национальностях, 358–359.

124 „Хотя именно *этот* национализм и страшнее всего сейчас“ (истакао Лењин) – Ленин, *О праве наций на самоопределение*, 18.

125 Ленин, *О праве наций на самоопределение*, 55.

126 Ленин, К вопросу о национальностях, 359.

> То захтева да национално питање никада не третирамо формално, већ да увек водимо рачуна о обавезној разлици која постоји између пролетера потлаченог (или малог) народа, према тлачитељском (или великом) народу. (...) Боље је пресолити у попустљивости и мекоћи (*уступчивости и мягкости*) према националним мањинама него не досолити.[127]

Те теорије и политике држали су се и Лењинови наследници. Тако Бухарин (Николай Иванович Бухарин, 1988–1938), на Дванаестом конгресу РКП(б) 1923. каже:

> Суштина лењинизма, када је реч о националном питању код нас, састоји се пре свега у борби против основног шовинизма који имамо – против великоруског шовинизма. Друг Стаљин је овде апсолутно тачно рекао да девет десетина проблема лежи у великоруском шовинизму, а остатак у месним шовинизмима. И ту, другови, морамо да имамо чисте рачуне. Јер, ако не будемо пратили исправну линију по питању великоруског шовинизма, онда ће се ова погрешна политика, као у каквом ланцу, одразити на читав низ локалних шовинизама.
>
> Наиме, ако би Руси дозволили себи да заузму погрешну линију, онда би други народ, на пример Грузијци, дозволио себи да заузме националистичку линију, трећи народ би себи дозволио да заузме погрешну линију, па бисмо тако и ми сами хранили тај локални национализам и локални шовинизам. А ако ударимо у прву карику национализма, најважнију и најосновнију, тиме ћемо погодити све оне међукарике које воде до најнижег, „локалног“ шовинизма.[128]

Што се тиче једнакости, односно равноправности нација, Бухарин такође одлучно истиче лењинистички принцип историјске компензације великог народа према оним малим народима које је у прошлости тлачио:

> Морамо рећи да ми, као бивша велекодржавна нација, морамо да идемо у сусрет националистичким стремљењима (*националистические стремления* [неруских народа – С. А.]) и да се ставимо у неравноправан положај (*неравное положение*) у смислу још већих уступака националним тежњама (*еще больших уступок национальным теченият*). Само таквом политиком, када се смишљено поставимо у гори положај од других (*когда мы себя искусственно поставим в положение более низкое по сравнению с другими*), само по тој цени моћи ћемо да себи купимо право поверење раније потлачених народа.[129]

---

127 Ленин, К вопросу о национальностях, 360.

128 *Двенадцатый съезд РКП(б)*, 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет, Москва, 1968, 613.

129 *Двенадцатый съезд РКП(б)*, 613.

Држећи се те политике, бољшевици су од СССР направили „империју позитивне дискриминације (*affirmative action empire*)“ – како је своју књигу духовито назвао Тери Мартин.[130] Руски комунисти су заправо били „интернационалистички националисти или, тачније, националисти афирмативне акције“,[131] а „партија је постала авангарда национализама неруских народа“.[132] Сви народи и етничке групе у СССР добили су своје републике или аутономне области, а оно што је преостало између била је република Русија (РСФСР).[133] Од свих република, Русија једина није имала своју комунистичку партију и своју академију наука.[134] Руси су добили задатак да културно, економски и политички подигну и афирмишу све друге народе и етничке групе у СССР.

> Партија је захтевала од Руса да се помире са својим званично неравноправним статусом, ради изградње јединствене многонационалне државе.[135]
>
> У случају Совјетског Савеза, чије су власти намеравале да пруже подршку свим неруским народима, само су Руси поднели највећи терет дискриминације.[136]

---

130 Т. Мартин, *Имӣерия „ӣоложиӣельной деяӣельносӣи“. Нации и национализм в СССР 1923–1939*. (Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, 2001), Москва 2011, 31. Први који је на ову одличну књигу скренуо пажњу код нас био је М. Суботић, *На другӣи ӣоӣлед*, 163–171.

131 Мартин, *Имӣерия „ӣоложиӣельной деяӣельносӣи“*, 28.

132 Мартин, *Имӣерия „ӣоложиӣельной деяӣельносӣи“*, 29.

133 То исто тврди и Александар Воронович, који каже да „РСФСР није била руска национална република, већ оно што је остало након што су све друге националности добиле своју националну територију у виду совјетске републике или аутономне јединице“ – А. А. Воронович, Противоречивые истории советского многонационального государства: Некоторые проблемы советской национальной политики в современной зарубежной историографии, *Прошлый век: сборник научных* трудов, Москва 2013, 371. На ову референцу указао је код нас З. Чворовић, Бољшевичка национална политика у време образовања СССР-а (с посебним освртом на Украјину), *Русија у совјеӣској еӣохи: друшӣво и књижевносӣ*, ур. М. Ломпар – С. Антонић, Андрићград 2024. (у штампи).

134 Мартин, *Имӣерия „ӣоложиӣельной деяӣельносӣи“*, 35. Комунистичка партија Руске Совјетске Федеративне Социјалистичке Републике (КП РСФСР) основана је тек 19. јуна 1990. године. На питање зашто Русија нема своју КП, Молотов је одговорио: „Нисмо заборавили да створимо Комунистичку партију РСФСР-а, за њу једноставно није било места“ – Мартин, 541–542. Харвардски професор то овако коментарише: „У ствари: за руски народ никада није било достојног места. Руси у Совјетском Савезу су одувек били ‘незгодна’ нација – превелика да би се игнорисала, али у исто време и преопасна да би имала исти институционални третман као и друге главне националности у земљи“ – исти, 542.

135 Мартин, *Имӣерия „ӣоложиӣельной деяӣельносӣи“*, 35.

136 Мартин, *Имӣерия „ӣоложиӣельной деяӣельносӣи“*, 31.

> Афирмативна акција у интересу свих неруских националности неминовно је подразумевала успостављање обрнутног поретка, односно дискриминацију Руса.[137]

Тако је извршена својеврсна *инверзија хијерархије нација*, односно – хијерархија је у извесном смислу очувана, али у *ӣпервертираном виду*.[138] Настало је, према речима Алексеја Милера, „чудно царство“ (*ст̄ранная имӣерия*), „обрнута империја“ (*имӣерия наоборот̄*), у којој су „Руси морали да потискују своје националне интересе и да се поистовећују с империјом афирмативне акције“.[139] СССР је био, запажа Јурај Сљоскин (Юрий Слёзкин), попут великог заједничког стана (*коммунальная кварт̄ира*, *коммуналка*) у ком све неруске „републике и аутономне области представљају засебне собе“,[140] док Русима припадају заједничке просторије – „огромно улазно предворје, ходник и кухиња“.[141] Сви су одвојени, своји на своме, само су Руси у заједничким – премда и највећим – просторијама.[142]

> Руси су били (...) не-нација (*non-nation*) у Совјетском Савезу.[143]
>
> Руси никада нису постали нација попут других. С једне стране, они нису имали јасно дефинисану националну територију (РСФСР је остао огроман аморфни остатак-република [*amorphous 'everything else' republic*]), који нико није доживљавао као етничку или историјску Русију), нису имали своју Партију и никада нису стекли националну академију.[144]
>
> Совјетску националну политику формулисали су и спроводили националисти.[145]
>
> Док су „Удмурт“ или „Узбек“ били важни појмови зато што су замењивали класу, „Рус“ је била празна категорија, осим ако није означавала извор великодржавног шовинизма или историју империјалистичког угњетавања.[146]

Тај модел уређења односа између народа и модел борбе с национализмом потпуно су преузели, између два рата, и југословенски комунисти. Коминтерна је на свом Петом конгресу (1924) про-

137 Мартин, *Имӣерия „ӣоложит̄ельной деят̄ельност̄и“*, 42.

138 Мартин, *Имӣерия „ӣоложит̄ельной деят̄ельност̄и“*, 35.

139 А. Миллер, *Имӣерия Романовых и национализм. Эссе ӣо мет̄одолоӣии истории-ческоӣо исследования*, Москва 2010, 55, 282, 283.

140 Y. Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review* 53/2 (1994), 415.

141 Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, 444.

142 Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, 443–444.

143 Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, 435.

144 Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, 443.

145 Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, 414.

146 Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, 434–435.

гласила да су, после Версаја, настале „нове мале империјалистичке државе: Пољска, Чехословачка, Румунија, Југославија и Грчка“, а као политички циљ за све њих одредила „отцепљење поробљених народа у посебне државе“.[147] Комунисти Пољске подржали су отцепљење Белоруса и Украјинаца, а комунисти Чехословачке Прикарпатске Русије, али су и једни и други били одлучно против отцепљења територија с немачком националном мањином.[148] Југословенски комунисти, међутим, прихватили су оцену да је Србија „окупирала“ друге народе, као и да се право на самоопредељење „мора изразити у облику издвајања Хрватске, Словеније и Македоније из састава Југославије“.[149] Они су „без отпора примили одлуке Петог конгреса Коминтерене“,[150] дајући „подршку“ и праву на отцепљење Мађара, као и „борби албанског народа за независност“.[151] Тиме је и у КПЈ постављен лењинистички модел решавања националног питања и „односа угњетених нација према српској ‘угњетачкој’ нацији“.[152]

У КПЈ је 1924. године постао званичан став, који улази у партијска документа, да је „Југославија продукт светског империјалистичког рата, у којој се као владајућа нација јавља српска, која угњетава све друге нације у Југославији“.[153] У складу с тим, у КПЈ су одбачена залагања да треба водити подједнаку борбу против „сваког национализма“, а као „најопаснији непријатељ“ проглашена је „српска финансијска олигархија, камарила и милитаристичка клика“.[154] Срби се упозоравају, у прогласу поводом забране НРПЈ (1924), да „народ који угњетава друге народе не може бити слободан“, те да је

147 *Komunistička internacionala: stenogrami i dokumenti kongresa*, knj. 7, Peti kongres Komunističke internacionale, Moskva 17. jun – 8. jul 1924; deo 2, Gornji Milanovac – Beograd 1982, 996–997; B. Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, 118.

148 Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 118–119.

149 Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 119. Исте године, ЦК КПЈ се заложио и за стварање независне републике Црне Горе – Gligorijević, 164.

150 Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 120.

151 Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 120; на новембарском пленуму ЦК КПЈ из 1927. донет је и закључак да се потпомаже прикључење дела Војводине Мађарској – Gligorijević, 205, што је потврђено и на Четвртом конгресу КПЈ, у новембру 1928. године, при чему је прокламована још и „солидарност радника и сељака Србије са албанским националним покретом на Косову и помоћ његовој борби за уједињену Албанију“ – исти, 255.

152 Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 120.

153 „Platforma sporazuma“ između Centralnog odbora partije i sindikalnog odbora, 9. novembar 1924, Istorijski arhiv KPJ, II, 331, nav. u Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 158.

154 Текст одлуке VII конференције Балканске комунистичке федерације, *Радник*, 2. септембар 1924, 2, nav. u Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 122.

„потребан братски савез и заједничка борба радног народа угњетених нација са српским радним народом“.[155] У партијским документима се истиче да се КПЈ бори против национализма „међу народним масама угњетених нација, а нарочито сузбија шовинизам и национализам владајуће нације и бори се против великодржавних предрасуда које се налазе у српском радништву и сељаштву“.[156] У Коминтерниној Резолуцији о југословенском питању (1925) стоји да „српски комуниста треба да најбезобзирније иступа против политике националног угњетавања, коју спороводи српска буржоазија и да просвећивањем и критиком сузбија националне предрасуде у редовима српских радника и сељака“.[157] Током 1927. године десна фракција КПЈ оптуживана је да „занемарује борбу са српским шовинизмом и империјализмом“,[158] а комунисти у Србији су позивани на борбу „за обарање српског империјализма и режима хегемоније српске буржоазије“.[159] Створени су КП Хрватске (1937) и КП Словеније (1937), а избегавање да се образује КП Србије оправдавало се тиме да Срби треба да раде у овиру КПЈ која и постоји „управо зато да би српски комунисти у њој пружили своју пуну помоћ национално ослободилачкој мисији комуниста угњетених нација“.[160] КПЈ је у својим документима непрестано истицала „право на национално самоопредељење“ свих народа у Југославији – једино не и за Србе и Србију.[161] Милован Ђилас сведочи да су се Срби у КПЈ разликовали од других по следећем:

> Српски комуниста морао је проћи кроз два чишћења од старих наслага. Једно је било оно што проће сваки комуниста: да раскрсти с породицом, наслеђеним традицијама, веровањима, гледањима, често и социјалним положајем. Друго, да мора да пречисти себе од српских наслага, од сваког српског национализма и хегемонизма.[162]

КПЈ је 1943–1945. по лењинистичком моделу направила југословенску федерацију тако што је сваки од „потлачених“ народа добио

155 *Radnik–Delavec*, 13. juli 1924, str. 1; nav. u Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 149 fn 133.

156 Platforma sporazuma, isto, nav. u Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 158–159.

157 AJ, KI, 1925/51; nav. u Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 182–183.

158 AJ, KI, 1927/24–1, zapisnik sednice plenuma CK, 28. septembar 1927, nav. u Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 211.

159 AJ, KI, 1927/24–1, isto; nav. u Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 215.

160 Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 289.

161 Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 286–290.

162 *Đilas: vernik [i] jeretik*, razgovor vodio Momčilo Đorgović, Beograd 1989, 119–120.

своју републику, уз две аутономне покрајине за веће мањине, с тим што су границе Србије одређене, према моделу РСФСР, дакле резидуално: Словенија у границама Дравске бановине, Хрватска у границама Савске бановине проширена за Барању и 13 срезова Приморске бановине, Македонија све што је јужно од Качаника и Ристовца, БиХ по Берлинском конгресу, Црна Гора такође (проширена за Беранski и Которски срез, с Плавом и Гусињем)[163] – а Србија оно што је остало.

> Према пројекцијама комуниста (АВНОЈ-а) највећи део историјских српских земаља требало је испрацелисати и поделити новим границама, чиме би се ослабила отпорна моћ „великосрпске хегемоније", чија је „ликвидација" дата у надлежност пре свега српским комунистима.[164]
>
> Чињеница је да је, нелегално установљеним границама, српски народ био издељен у више република, да српско национално питање није било решено, и да је тим границама српски народ био највише оштећен. Томе је несумњиво допринео и страх КПЈ–СКЈ од доминације српског народа као најбројнијег, којег се никада, од оснивања до укидања, није била ослободила.[165]
>
> Територијални оквир федералних јединица био је утврђен по неједнообразним мерилима (историјским, етничким, географским, економским), увелико на српску штету.[166]
>
> Границе република и покрајина биле су несумњиво неадекватне, махом вештачке и на многим секторима сасвим апсурдне.[167]

У званичној идеологији, КПЈ је после рата у други план гурнула лењинистичку концепцију „тлачитељских" и „потлачених" нација, али је задржан императив борбе против „великосрпског хегемонизма и национализма" као главног политичког непријатеља. То се најбоље види из другог издања Кардељевог *Развоја словеначкоī националноī йиūања* (1958). Књига је, у односу на прво издање (1939), потпуно прерађена и измењена, али је задржана начелна подела на „владајуће

163 Објашњење Милета Перуничића, секретара Председништва АВНОЈ-а, дато 24. фебруара 1945; Законодавни рад Председништва АВНОЈ-а и Председништва Привремене народне скупштине 19. новембра 1944 – 27. октобра 1945, Београд, Президијум Народне скупштине, с.а., 52, нав. у К. Чавошки, Друга Југославија, *Исūорија једне уūопије: 100 īодина од сūварања Јуīославије*, књ. 2, Београд 2018, 134.

164 M. Zečević, Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja, *Istorija 20. veka* 10/1–2 (1992), 178.

165 B. Lekić, Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, *Istorija 20. veka* 10/1–2 (1992), 147.

166 Љ. Димић, Срби и Југославија, *Исūорија једне уūопије*, 121.

167 М. Степић, Геополитички смисао југословенства и југословенске државе, *Исūорија једне уūопије*, 311.

нације“ и „угњетене нације“.[168] Кардељ каже се да су се у Краљевини СХС „Словенци поново нашли у положају неравноправног, политички угњетаваног и економски експлоатисаног народа“,[169] због чега је морала да се води „словеначка народноослободилачка борба“.[170] Ипак, као носиоца угњетавања не апострофира српски народ већ „српску буржоазију“,[171] односно „великосрпски хегемонизам и централизам“.[172] Дакако, главни актуелни непријатељ и у ФНРЈ остаје „великодржавни хегемонизам“,[173] односно „великодржавни бирократски централизам и шовинизам“.[174]

Баш због те непрестане борбе КПЈ против „централизма“ и „унитаризма“, односно „великосрпског национализма“, Срби су у ФНРЈ/СФРЈ, слично као Руси у СССР, били фактички *не-нација*. Србија је била једина република с покрајинама, које су од 1974. године и институционално над њом имале старатељство[175], српска ћирилица се тридесет година није могла видети на Телевизији Београд (иако је тек половина писменог становништва у Србији могла без тешкоћа да чита латиничке титлове[176]), Србија – за разлику од Хрватске, Македоније или Словеније – није имала своју химну,[177] а готово свака национална традиција је проглашавана „српским национализмом“ – који је, дакако, био „најопаснији“.

---

168 E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1958, 112, 115 и даље.

169 Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 382.

170 Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 438–439.

171 Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 392; такође и „великосрпска буржоазија“ (403ф).

172 Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 380; такође и „великосрпска хегемонистичка линија“ (377) и „хегемонија великосрпске буржоазије“ (403ф).

173 Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 40.

174 Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 39.

175 Уставним амандманима 1971. и Уставом из 1974. године покрајине су, по свом положају у федерацији, биле скоро сасвим изједначене с републикама. Слале су, као и републике, по једног члана у Председништво СФРЈ; устав Србије ни устав СФРЈ се нису могли променити без пристанка њихових скупштина; имале су своје непосредне представнике у оба већа Савезне скупштине итд. Републичка влада и целокупна администрација нису имале никакве надлежности у покрајинама, док су, с друге стране, покрајине – преко својих посланика у републичкој скупштини и преко својих чланова владе – остваривале надзор над републичком владом и управом.

176 То је утврђено анкетом коју је 1975. године спровела сама ТВ Београд – С. Н., Ћирилица или латиница, *НИН* 1304, 28. децембар 1975, 7, нав. у С. Стефановић, *Успон и пад Вукове ћирилице: од Кримског рата до Кримског рата*, Вишеград 2023 217; одговори у анкети представљени су табелом на стр. 219.

177 Химна СР Хрватске је била „Лијепа наша“, химна СР Македоније „Денес над Македонија“, а СР Словеније „Здрављица“ (од 27. септембра 1989).

Тако Александар Ранковић каже: „Србија је највећа република, а српски народ је најбројнија нација“, што онда њима „сасвим оправдано намеће и већи степен одговорности за правилан развој међунационалних односа. (...) Већа ангажованост комуниста и свих прогресивних људи из Србије на ефикаснијем сузбијању (српског – С. А.) шовинизма, веома би олакшала борбу комуниста у другим републикама против сопственог шовинизма“.[178] У једном документу Покрајинског комитета СК Косова и Метохије каже се да „комунисти Косова и Метохије морају усмерити своју активност против сваког шовинизма, имајући код тога у виду чињеницу да је опасност од великосрпског бирократског шовинизма много већа, зато што потиче из најбројније нације. (...) Великосрпски шовинизам је увек изазивао осећање угрожености код шиптарског народа, па је ради тога великосрпски шовинизам опаснији“.[179] Латинка Перовић упозорава да је српски национализам „ипак национализам најбројније нације“ и да би „његово манифестовање заоштравало односе унутар Југославије и изазивало – а у исто време би прикривало и оправдавало – сваки други национализам“.[180] И Драги Стаменковић скреће пажњу да је „српски народ најбројнији у нашој земљи и свака појава национализма у његовим редовима, којој се не бисмо енергично супротставили, неизбежно би код других народа и народности рађала несигурност и осећај да је равнопрагност угрожена“.[181]

„Нема мање и више опасног национализма, сваки је национализам опасан“, каже и Драгослав Марковић, али ипак борба против „српског национализма (...) има посебан значај, због бројности српске нације, (...) и због националне сложености Србије као републике“.[182] „Српски комунисти, као припадници најбројније нације, као свој прворазредни задатак морају поставити задатак одлучне, бескомпромисне борбе против великосрпског национализма, ма у ком облику се он јављао (централизам, хегемонизам, сепаратизам)“, каже он.[183]

178 Спровођењем реформе сужава се простор за деловање бирократских и шовинистичних снага и јача јединство народа Југославије, излагање А. Ранковића на Трећем пленуму ЦК СКЈ, *Борба*, 26. фебруар 1966, 4.

179 Пленум ПК Савеза комуниста Косова и Метохије, *Борба*, 13. октобар 1966, 4.

180 Национализам супротан националним инересима, *Борба*, 24. фебруар 1971, 4.

181 Демократска расправа уз јасно утврђену политику, уводно излагање Д. Стаменковића на седници РК ССРН, *Борба*, 28. децембар 1971, 7.

182 И један вид либерализма у Србији облик је национализма, разговор председника Скупштине Србије Д. Марковића с политичким активом аранђеловачке општшине, *Борба*, 1. март 1973, 5.

183 Писмо – преломни тренутак и подстицај за акцију, дискусија Д. Марковића на пленарној седници 7. конгреса СКС, *Борба* 24. април 1974, 8.

„СР Србија је (...) држава најбројније нације у Југославији“, такође објашњава Марковић, а „није без значаја ни чињеница да велики број припадника српског народа живи и у низу других република. Због свега тога, неизбежно, законито и објективно, национализам у Србији – српски национализам, ма где био – представља највећу, опасност и за положај СР Србије у југословенској заједници и за целу социјалистичку заједницу“.[184]

Српски национализам је, истовремено, и највећа опасност за социјализам, пре свега у самој Србији. „Ни за час не смемо потцењивати великосрпски национализам као једну од најопаснијих реакционарних, контрареволуционарних снага у нашој Републици“, каже Милош Минић и одмах додаје: „Направили бисмо политичку глупост и грешку ако бисмо потценили великосрпски национализам с којим морамо рачунати на дужи период времена.“[185] „Српски национализам је остао главни противник социјализма у Србији и сваког њеног напретка“, речено је и у уводном реферату на седници Градског комитета СК Београда.[186] „Српски национализам је био и остаје главни противник социјализма у Србији“, упозорава и Марко Никезић. „Нема социјалистичког национализма“, објашњава председник ЦК СК Србије, јер је „национализам само остатак односа и схватања буржоаског друштва и неизбежно разара везе социјалистичке равноправности (...). Утолико је већа одговорност нас комуниста, у СР Србији и свуда у Југославији.“[187]

Српски национализам је непрестано у успону, стално напада и шири се. „Српски национализам је из рата изашао поражен“, каже Латинка Перовић, али „у последње време сусрећемо се и са великом офанзивношћу српског национализма, са његовим покушајем да се укотви у самом Савезу комуниста“.[188] „Чињеница је да је српски национализам у офанзиви“, тврди и Драгослав Марковић, „сусрећемо се са феноменом пораста српског национализма“.[189] Будући да је реч

184 „Нови квалитет у међунационалним односима“, разговор председника Председништва СР Србије Д. Марковића с новинарима *НИН*-а, *Борба*, 30. септембар 1977, 5.

185 Седница Централног комитета Савеза комуниста Србије, *Борба*, 23. новембар 1967, 7.

186 Онемогућавање непријатељског деловања и утицаја, *Борба*, 22. јун 1971, 8.

187 Национална равноправност услов независности, *Борба*, 8. јул 1971, 6.

188 Л. Перовић, Пред најкрупнијим испитом, излагање на Семинару о међунационалним односима Института за политичке студије, *Борба*, 22. јануар 1969, 2.

189 Битно је идентификовати сваког непријатеља (председник Скупштине Србије Д. Марковић на Саветовању о задацима правосудних органа у Србији), *Борба*, 15. децембар 1971, 6.

о најопаснијем непријатељу, са њим се заправо води борба на живот и смрт: „За четири године рада садашњег ЦК“, каже Марко Никезић, „главно политичко питање било је борба са великосрпским националистима. Оно и остаје такво. То у ствари и није једно питање. У њему се преламају сва питања српског друштва, у фази социјалистичке револуције. Решава се, рекао бих, ко ће кога у Србији“.[190]

Српски национализам највише штете наноси управо Србији, чак и на тај начин што је омета у њеном економском развоју. „Онај ко хоће у садашњем моменту, у овом времену нашег разазнавања, у овој политици националне равноправности коју водимо, да упропасти Србију – нека проповеда српски национализам“, каже Мирко Тепавац и додаје: „То је сигуран пут да се нанесе истинска штета.“[191] „Због чега ми, српски комунисти, и ако хоћете још одређеније, ЦК и друга руководећа политичка тела, показујемо тако велику осетљивост према ономе што се зове српски национализам“, поставља питање Латинка Перовић и одмах одговара: „Пре свега због тога што смо убеђени да је он у супротности са стварним националним интересима и што његове позиције теже да Републику Србију окрену уназад управо у моменту њене економске, друштвене и културне еманципације.“[192] „Великосрпски национализам би најпре у Србији угушио СКС и сваку стварну левицу, шансу модерне социјалистичке Србије“, казала је Латинка Перовић у другој прилици.[193] „Српски национализам звучи не само као позив на неслогу у Југославији“, рекао је и Марко Никезић, „већ у првом реду као позив на враћање у доба и на политику неразвијености, економске, социјалне, друштвене, у самој Србији“.[194] „Српски национализам, како је то много пута речено, највише штете наноси самој Србији, њеној радничкој класи, демократским снагама у њој, па тиме и Југославији у целини“, дао је свој допринос и Драги Стаменковић.[195]

---

190 М. Никезић, састанак Ј. Б. Тита са политичким активном Србије, 12. октобар 1972, нав. према L. Perović, *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*, Beograd 2015, 143.

191 Пленум ЦК Савеза комуниста Србије, *Борба*, 30. мај 1968, 6.

192 Национализам супротан националним инересима, *Борба*, 24. фебруар 1971, 4.

193 Национализам би уништио шансу модерне социјалистичке Србије, уводно излагање Л. Перовић „Активност СКС у борби против национализма и шовинизма у Србији“ на седници ЦК СКС, *Борба*, 1. јул 1972, 6.

194 Пуна самосталност република права садржина уставних промена, реч председника ЦК СК Србије М. Никезића на саветовању са секретарима општинских комитета у ЦК СКС о политичком систему, *Борба*, 26. фебруар 1971, 5.

195 Демократска расправа уз јасно утврђену политику, уводно излагање Д. Стаменковића на седници РК ССРН, *Борба*, 28. децембар 1971, 7.

Данашњим генерацијама вероватно изгледа чудно шта је све проглашавано и осуђивано као „српски национализам“. Тако је Латинка Перовић, на седници ЦК СКС посвећеној национализму у Србији, тврдила „да је културни живот оптерећен традиционализмом, православљем и србовањем и да је политичких сударa било највише са национализмом у култури“.[196] На тој седници презентована је, као званични документ, анализа радне групе ЦК СК Србије „Борба против национализма и шовинизма у Србији“, у коме се каже да је „подручје културе у коме су се испољиле великосрпске асимилаторске амбиције културна традиција“ – „српско средњовековно песништво, на пример“.[197] У документу се не каже зашто је „српско средњовековно песништво“ било проблем и какве везе оно има са „великосрпским национализмом“. „Нарочито сценска уметност показује наклоност према историјским фабулама подгревајући национал-митоманију“, тврди се даље у том документу, па се као примери наводе „прочетнички филм *Делије* (М. Поповића) и националистичка *Срūска драма* (Б. Црнчевића)“.[198] Данашњем гледаоцу остаје нејасно по чему су *Делије* (сценарио и режија Мића Поповић, 1968) „прочетнички филм“ – осим ако за такву дисквалификацију није било довољно што је тема филма посттрауматски синдром бораца НОБ и што су написи у филму, за оно време неуобичајено, били на ћирилици.[199]

У истом документу се још каже: „И у издавачкој делатности (Просвета) приметна је тенденција фаворизовања дела која оживљују дух светосавља, косовски мит, једном речи српску феудалну културу као узорно духовно оличење српске нације, па и српске државе. Овај талас ће једним делом захватити и ужу Србију у виду прослава јубилеја појединих градова (Крушевац), или у виду имена која се дају појединим производима (Цар Лазар, Царица Милица, Кнез Милош, Карађорђе, Топлица Милан... и приредбама (Јефи-

196 Национализам би уништио шансу модерне социјалистичке Србије, уводно излагање Л. Перовић „Активност СКС у борби против национализма и шовинизма у Србији“ на седници ЦК СКС, *Борба*, 1. јул 1972, 6.

197 Борба против национализма и шовинизма у Србији, *Борба*, 9. јул 1971, 13.

198 Борба против национализма и шовинизма у Србији, 13.

199 Филм се може погледати на Јутјубу: https://sn.rs/4dxoz. Тај филм је данас као културна баштина уврштен у 100 најзначајнијих српских филмова – Југословенска кинотека, 2016. Што се тиче „националистичке *Срūске драме* (Б. Црнчевића)“, Црнчевићев комад с таквим називом изгледа да не постоји. Можда је реч о његовој представи „Кафаница, судница, лудница“ (1965), која је 1972. скинута с репертоара Атељеа 212 „на захтев ГК СК Београда“ – M. Arsić Ivkov, *Krivična estetika: rečnik s primerima iz prakse (progon intelektualaca u komunističkoj Srbiji)*, Novi Sad – Beograd, 131.

мијини дани).“[200] Као што се види, само давање имена историјских личности одређеним популарним производима – „цар Лазар“ и „царица Милица“ вину, или „књаз Милош“ и „Карађорђе“ киселој води – било је оцењивано као „српски национализам“.[201] После те седнице промењени су називи неких од инкриминисаних производа: Рубинова вина „цар Лазар“ и „царица Милица“, чија су имена настала у склопу обележавања шест векова од оснивања Крушевца (1971), морала су да промене етикету (1972), да би тек после седам година (1979) ипак била враћена изворна популарна имена тих производа.[202]

И „претерано“ коришћење ћирилице такође се сматрало манифестацијом „српског национализма“. Професор универзитета Милош Ћирић приредио је 1972. године изложбу о историји ћирилице,[203] која је пропраћена у *Вечерњим новостима* насловом „Повампирење православља“,[204] док је на ГК СК Београда предлагано да се Ћирић удаљи с универзитета.[205] Јован Душанић, бањалучки професор универзитета, био је у БиХ ухапшен 1985. године због *српског национализма*, а „као ‘необориви’ докази мога национализма“, сведочи Душанић, „навођено је: да се потписујем ћирилицом, да су питања на испитним цедуљицама откуцана ћирилицом, да оцене у индекс такође уписујем ћирилицом, да су сва обавештења на моме кабинету исписана ћирилицом, те да ми син носи име – Арсеније“.[206] Ћирилица је у Србији готово нестајала из јавне употребе, па се примећивало да је нема чак ни у Тршићу.[207] Страх од ћирилице је отишао тако далеко да је на крају морао да интервенише и Драгослав Марковић, тврдећи да је и избегавање ћирилице такође – српски национализам.

200 Борба против национализма и шовинизма у Србији, 13.

201 Чак је 1971. године спречено објављивање стрипа о Марку Краљевићу у *Политикином забавнику* као „националистичког“ – С. Цветковић, Јеретици надиру и с леве и десне стране: хронологија забрана и прогона у Србији од 1944. до 1991. године, *Вечерње новости*, Историјски додатак, 19. август 2021, http://skr.rs/zf4O.

202 N. Basarić, Partija nadjačala carstvo, *Vino*, 23. decembar 2019, http://skr.rs/zf7e.

203 Милош Ћирић, *Ћирилица 1428–1972*, Галерија Графички колектив, Београд, 21–30. октобар 1972.

204 В. Кошутић, Страдања језика ћириличног, *Catena mundi: српска хроника на светским верига̄ма*, књ. 2, Београд 2018, 548.

205 Кошутић, Страдања језика ћириличног, 548.

206 Ј. Душанић, Случај тројице бањалучких професора – Јована Душанића, Миодрага Зеца и Љубомира Золотића, *НСПМ*, 3. април 2021, http://skr.rs/zf7K.

207 З. Кордић, Кад сељак пође по књигу, *Свет*, 12. новембар 1971, 6–7; нав. у Стефановић, *Успон и пад Вукове ћирилице*, 216.

> Употреба само латинице уместо и ћирилице на Београдској телевизији, по Марковићевим речима, не може да се правда „техничким разлозима“. „Има и схватања да је неупотреба ћирилице извор непостојања националистичке ускогрудости, као што појединци сматрају да је одсуство српских застава на разним манифестацијама и празницима доказ да српског национализма нема. Пре би се могло рећи обрнуто: да је то израз српског национализма и његовог идентификовања са централистичко – унитаристичким југословенством“, додао је Марковић.[208]

Целокупна та традиција демонизације „српског национализма“ као главног и непомирљивог непријатеља пренета је, деведесетих година XX века, у идеолошке оквире „друге Србије“. Њени најугледнији протагонисти – Радомир Константиновић (1928–2011) и Латинка Перовић (1933–2022) – транспоновали су старе обрасце осуде српског национализма као основног зла и у нову политичку стварност. Константиновић је тврдио да је, деведесетих година, „национализам окупирао већинску свест Србије, коме се ставила на располагање и већина српске интелигенције“,[209] а сам национализам је прогласио дословце „чудовиштем“.[210] „Национализам је *тероризам*“, гласила је једна од Константиновићевих важних сентенци о национализму.[211] Његова књига *Филозофија паланке* (1969) актуелизована је, према речима Латинке Перовић, као „кључ за разумевање (...) агоније српске патријархалне цивилизације у њеном најновијем и најдраматичнијем судару са модерном цивилизацијом“[212] и проглашена „нашом најзначајнијом филозофском књигом 20. века“ (Ненад Даковић),[213]

---

208 Нови квалитет у међунационалним односима, разговор председника Председништва СР Србије Д. Марковића с новинарима *НИН*-а, *Борба*, 30. септембар 1977, 5.

209 R. Konstantinović, Druga Srbija je Srbija koja se ne miri sa zločinom, *Peščanik*, 19. maj 2002, https://sn.rs/q8aqj.

210 R. Konstantinović, Živeti sa čudovištem, izlaganje sa sesiji Beogradskog kruga 11. aprila 1992, *Druga Srbija: deset godina posle (1992–2002)*, Beograd 2002, https://sn.rs/m816k, 17–18.

211 R. Konstantinović, Vraćanje Sarajevu, izlaganje na okruglom stolu, 26. aprila 2003, *Radomir Konstantinović – glas savjesti u nevremenu*, izdanje *Revije slobodne misli* 99, 9/41–42 (2003), Sarajevo 2003, 11 (истицање Р. К.).

212 L. Perović, Istorijski kontekst dela Radomira Konstantinovića, *Radomir Konstantinović – glas savjesti u nevremenu*, 27; „Објављена први пут давне 1969. године, ‘Филозофија паланке’ почела се више читати и цитирати у последњој деценији 20. века – било је потребно да се дух паланке отелотвори у свим појединостима, да би ‘Филозофија паланке’ постала кључ за разумевање крвавог хаоса у тој деценији“ – исто.

213 B. Mihajlović, Iskustvo nam je palanačko, *Radio Slobodna Evropa*, 19. novembar 2006, https://sn.rs/vz9th.

„чудом од књиге“[214] (Иван Миленковић) и „неком врстом наше библије“ (Филип Давид).[215] Та књига је успоставила доктрину о гвозденом детерминизму: „дух паланке – српски национализам – српски фашизам“,[216] за коју смо видели да је једно од општих места савременог инверзног национализма.[217]

За Латинку Перовић се слободно може рећи да је својом интерпретацијом прошлости, али и садашњости, снажно утицала на главни ток данашње идеологије инверзног национализма у Србији. Она је новију српску историју видела првенствено као повест српског национализма, а њега самог као одлучујућу структуралну детерминанту наше прошлости и садашњости. Према њеном тумачењу, Србија у XIX веку „осим националистичке, друге традиције није ни имала“[218] – исказ је који је често понављала,[219] при томе се чак позивајући и на Слободана Јовановића.[220] Српски „империјални национализам“[221]

214 Mihajlović, Iskustvo nam je palanačko.

215 F. David, Čovek suštine, *Radomir Konstantinović – glas savjesti u nevremenu*, 47.

216 „Српски нацизам је крајњи израз српског национализма, па и духа паланке који, у покушају повратка духу племена, неизбежно јесте и овај дух национализма“ – R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, Beograd 1981, 367. Постоји „нужност нацизма у духу паланке“ (373), „он није дело ‘туђинства’ или, како се то обично каже, ‘одрођавања’“ (373), већ његова нужна завршна форма: „Идеја о томе да је нацизам туђ духу паланке, јесте идеја којом јасно проговара управо сам тај дух“ (373).

217 Моју критику *Философије паланке* вид. у: С. Антонић, *Културни рат у Србији*, Београд 2008, 217–239.

218 L. Perović, Počeci parlamentarizma u Srbiji: ograničenja i dometi, u: Olga Popović Obradović, *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*, prir. L. Perović, Beograd 2009, 611.

219 Срби су „један патријархални (народ – С. А.), заостали, уз то још народ у коме, осим национализма, није било других традиција“ – L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd 2006, 83; „Аграрна и сиромашна земља, са високом неписменошћу, осим националистичке, друге традиције није ни имала“ – Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 443.

220 Међутим, када погледамо шта је Јовановић стварно рекао, видећемо да је он реч „национализам“ користио превасходно у *меком* значењу примата националног осећања над другим сентиментима: „Једина традиција која постоји, чврста и стамена, јер негована вековима, то је национализам. Он је тај који даје надахнућа за велике подвиге и владаоцима и странкама и народној маси“ – С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. III, Сабрана дела, XII, Београд 1936, 427. Перовићева пак реч „национализам“ користи у *најтврђем* смислу „колективног стања духа које насиљем затвара друштво према свету: отуда чести ратови са другима и латентни грађански рат у друштву“ – Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 640. Нема сумње да Јовановић није ни помишљао да каже оно што му Перовићева жели ставити у уста, односно да би се веома изненадио када би видео у какав се контекст поставља његов исказ.

221 Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 448.

она види као кључни политички покретач српских елита до 1918,[222] затим сматра да је „у средишту кризе прве и друге Југославије српски национализам – он је идеолошки и војни мотор последњег рата“ (деведесетих),[223] чак и смена Никезића и Перовићеве 1972. године последица је, према њеној интерпретацији, здруженог деловања српских националиста и догматских комуниста,[224] последњу деценију XX века она види као „обнову и примену великосрпског националистичког пројекта“,[225] да би закључила како „фактички пораз великосрпског пројекта у рату (деведесетих – С. А) није истовремено и његов ментални пораз: оно што се није могло постићи ратом, покушава се (данас – С. А.) постићи мирним путем. Српски национализам узима нова лица: демократско, грађанско, чак хумано. Али, он остаје једнако игнорантски, ксенофобичан и аутистичан“.[226]

Из садржаја предочених цитата, уочљива је велика сличност која постоји између вишедеценијске демонизације српског национализма, од владајуће комунистичке идеологије, као најопаснијег национализма у Југославији, са његовом данашњом сатанизацијом, од доминантне неоколонијалне идеологије, као најопаснијег национализма на Западном Балкану.[227] Та сличност је, најпре, последица персоналног континуитета најугледнијих представника „друге Србије“ у критици српског национализма,[228] затим утицаја њихове школе мишљења и извесне културнополитичке инерције – што се све огледа у чињеници да је изразито негативно значење термина (српски) национализам апсолутно доминантно у нашој јавности.[229]

222 О томе сам исцрпно критички писао у: С. Антонић, Слика једног доба, *Срби 1903–1914: историја идеја*, ур. М. Ковић, 796–839.

223 Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 362.

224 Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 582; опсесивно уверење Перовићеве да су за њену смену 1972. године криви српски националисти критички сам анализирао у: Антонић, *Вишијевска Србија*, 120–128.

225 Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 357.

226 Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 363.

227 Помињући „другу Србију“, Ломпар каже да је „њена идеологија постала владајућа код нас у прве две деценије XXI века“, а да је данас „њен заштитни знак Радомир Константиновић“ – М. Ломпар, *Опрошта̄ј са интелектӯалцем: културноисто̄ријски есеји*, Бања Лука – Београд 2022, 131; исто и 141: „идеологија Друге Србије је постала владајућа идеологија код нас“.

228 За анализу Константиновићевог дела и његовог утицаја вид. Ломпар, *Дух самопорицања*, 283–334; З. Ћирјаковић, *Откривање аутошовинизма: од појаве до појма,* Београд 2021, 49–62 и даље; о делу и утицају Л. Перовић – М. Ломпар, *Успон колонијалне свести: лажна историографија Латинке Перовић*, Београд 2022; Ћирјаковић, *Откривање аутошовинизма*, 9–44.

229 Заправо, свако друго одређење национализма, а поготово српског национализма, осим оног које је изразито негативно, и само ће бити означено као „националистичко“.

Овде ваља уочити да су носиоци доминантног „антинационалистичког“ дискурса, персонално посматрано, некад то били са становишта већма политичке, а данас већма идеолошке моћи. Али, остала је непромењена њихова снага у производњи владајућег дискурса. Указујући на чињеницу да је Радомир Константиновић 1968. обављао функцију саветника републичког министра за културу, а 1985. године и члана Председништва ССРН Србије, Ломпар каже да је Константиновић „репрезентативни представник прелаза интелектуалног проповедника режима, као *културног комесара*, у *секуларног свештеника* новог и владајућег историјског кретања“.[230] То још више важи за Латинку Перовић, која је, својевремено, била председник Конференције жена ССРН Србије (1961), секретар комисије ЦК СКЈ за реорганизацију СКЈ (1966), члан Извршног комитета ЦК СК Србије (1966) и секретар ЦК СК Србије (1968–1972).

Све то, наравно, не би било могуће без деловања одређених структуралних фактора, а најзначајнији од њих је несумњиво процена западних чинилаца о латентном проруском карактеру српског национализма.[231] Српски национализам, процењивало се, у првом случају је угрожавао несовјетску Југославију,[232] а у другом угрожава евроамерички поредак успостављен на Западном Балкану ратовима 1991–1999. Из те процене, потом, произлази идеолошка и политичка подршка – некад из позадине, а некад и сасвим директна – „борби“ против српског национализма,[233] односно настојању да Србија (п)остане једино према Србима *етнички неутрална држава*.

Закључак

Из угла инверзног национализма као кључне састојнице доминантне неоколонијалне идеологије у Србији, српски национализам се може елиминисати само тако што ће се Србија помирити са својим

230 Ломпар, *Опроштај са интелектуалцем*, 126; моје истицање.

231 „Уверење да су Срби били и остали савезници Руса, најзначајнији је узрок дугорочне србофобије у англосаксонском јавном мњењу, све до данашњих дана“ – М. Ковић, *Упоришта: чланци, интервјуи и беседе*, Београд 2016, 170.

232 „Без обзира на завидан дипломатски таленат и умеће балансирања између блокова, Тито је био оруђе Запада, тим опасније јер су он и његови сарадници показивали комунистима у земљама Варшавског пакта да могу да буду и комунисти, и независни од Москве“ – Ковић, *Упоришта*, 49.

233 „Колонијалистичком импулсу западног (америчког) империјализма су културолошке анализе Радомира Константиновића савршено одговарале. (...) Културализам Радомира Константиновића: негацијом српске културне свести остајемо колонијални субјект“ – Ломпар, *Опроштај са интелектуалцем*, 138.

што мањим границама. Као што је то формулисала Соња Бисерко, „српски национализам генерисао је дезинтеграцију СФРЈ која још увек није окончана. Регионална стабилност ће бити могућа једино када се та дезинтеграција доврши, што ће заузврат довести до свођења Србије на њену праву меру“.[234] „Навикавање на Србију у њеним стварним границама“,[235] „прихватање сужене, мање Србије“,[236] „свођење на меру примерену њеној величини“,[237] „да се Србија сведе на сопствену меру – значи без Косова, Црне Горе и Републике Српске“ – све су то биле формулације којима је прецизирано шта ће тек означити крај српском национализму.[238] Наравно, ту је још и „процес еманципације Војводине и Санџака“[239] јер „Србији тек предстоји отварање мањинског питања“,[240] попут „питања Влаха у Источној Србији“,[241] односно „суочавање са захтевима мањина као што су Власи, Роми, Албанци и Бошњаци“[242] у оном делу Србије који преостане након што се она сведе „на праву меру“.

Непрестано засипање поља јавности наративима о српском национализму, о његовој изразитој токсичности и малигности за регион, али и за саму Србију, има двојаку функцију. Најпре, тим наративом се конструишу стварност те јавно знање о друштву и историји. Фуко је дефинисао дискурсе као праксу којом се *конструишу предмети о којима се говори,*[243] односно „као систем исказа који конструише објекат“.[244] Језичким конструкцијама се производи слика реалности, успостављају оквири за одређене начине размишљања те формирају колективна знања и памћења.[245] Фреквентна употреба одређених језичких средстава ствара *језичке рутине* које имају тенденцију да буду општеприхваћене, добијајући чврсту дискурзивну функцију – да обликују светопогледне перспективе, односно менталну (когнитивну) мапу стварности, те да додељују колективна значења и културолошки смисао одређеним дешавањима.[246] Без сопствене, аутентичне слике

234 S. Biserko, *Srbija na Orijentu*, Beograd 2004, https://sn.rs/2qjc3, 107.

235 Biserko, *Srbija na Orijentu*, 275.

236 Biserko, *Srbija na Orijentu*, 186.

237 Biserko, *Srbija na Orijentu*, 187.

238 Biserko, *Srbija na Orijentu*, 334.

239 Biserko, *Srbija na Orijentu*, 146.

240 Biserko, *Srbija na Orijentu*, 99.

241 Biserko, *Srbija na Orijentu*, 115.

242 Biserko, *Srbija na Orijentu*, 128.

243 М. Фуко, *Археологија знања*, Београд 1998, 116.

244 М. Фуко, *Знање и моћ*, Нови Сад 2012, 14.

245 А. Вујошевић, Улога медија и конструисање негативне слике Србије у немачком магазину *Шпигел* током НАТО бомбардовања, *Липар* 22/75 (2021), 191.

246 Вујошевић, Улога медија и конструисање негативне слике Србије, 192.

света, колективни субјект прихвата туђе мапе стварности, почиње да гледа на ствари туђим очима те креће да следи туђе интересе. Управо зато је функционално важна репетитивност наратива о српском национализму, како би се у јавном мнењу Србије и региона утврдила идеја колективне кривице Срба и Србије не само за распад СФРЈ и ратове 1991–1999, већ и за свако садашње или будуће нарушавање безбедности и политичке стабилности на Западном Балкану.

И друго, наратив о изразитој малигности српског национализма део је колективне стигматизације Срба и Србије као особене врсте „семантичког поробљавања".[247] Наиме, непрекидно *негативно супстанцијализовање* одређене етничке групе има функцију да код жигосаних „производи страх и сумњу у себе, незадовољство собом, осјећање унесрећености и недостојности, с циљем да жигосани прихвати и интериоризује кривицу".[248] Семантички јаке етикете, поготово ако оне долазе од оног ко има моћ да влада семантичким пољем јавног жигосања, узрокују да „неподношљиви притисак стигме подстиче (...) одрицање од идентитета".[249] Пошто „нације управо јесу нарације",[250] из тога „произилази да национални идентитет почива на циркулисању једног корпуса прича унутар једне групе", односно да је он „свакодневно потврђивање и афирмисање једног система нарација у односу на друге".[251] Контаминираност дискурса наративима о демонској природи српског национализма, отуда, доводи до бекства дела носиоца инверзног национализма у друге идентитете, и оне супранационалне („Југословени", „регионци", „Европљани", „космополите") и оне субнационалне („Војвођани", „Београђани").[252]

Деконструкција тог наратива и одбацивање праксе стигматизације важан су корак друштвених и хуманистичких наука у Србији у правцу објективнијег сагледавања нашег положаја у регионалним политичким збивањима, као и проблема сопственог друштва, без обзира на то да ли је реч о садашњости или о ближој прошлости.

247 Б. Шијаковић, Стигматизација, идентитет, историјска одговорност, *Летопис Матице српске* 502/1–2 (2018), 38.

248 Шијаковић, Стигматизација, 38.

249 Шијаковић, Стигматизација, 39.

250 E. Said, *Kultura i imperijalizam*, Beograd 2002, 11.

251 С. Владушић, Национални идентитет и четврта генерација ратовања, *Српски идентитетски критеријуми у процесу глобализације*, ур. М. Мучибабић – М. Ковачевић, Београд 2019, 144.

252 Вид. Антонић, Друштвени корени инверзног национализма.

Slobodan Antonić

“SERBIAN NATIONALISM” AS A STIGMA AND ITS GENEALOGY

Summary

In the introductory part of the paper, the research approach is explained, which includes genealogy as a historical ontology of discourse – in this case, a narrative related to Serbian nationalism. In the first analytical part, there are numerous examples of contemporary narratives about Serbian nationalism as the most dangerous nationalism in the Western Balkans and, at the same time, as the biggest social problem in Serbia itself. Such narratives are attributed to the influence of neo-colonial ideology as dominant in contemporary Serbian society. The second analytical part of the paper shows the similarity of these narratives with the ideological topos of Serbian nationalism as the most dangerous nationalism in Yugoslavia, which dominated the Communist Party of Yugoslavia (Union of Communists of Yugoslavia) almost throughout the history of this organization. It also points to the personal continuity of the bearer of “anti-nationalist” rhetoric in the 1970s and 1990s, as well as to the same structural determinants that encouraged such discourse. The concluding part explains the ideological function of the stigma of “Serbian nationalism” and its influence on the deconstruction of identity.

Keywords: types of nationalism, inverted nationalism, national question in the USSR, CPY–UCY and Serbian nationalism, neo-colonial ideology

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(497.11)(082)
329.17(497.11)(082)
316.75(497.11)(082)
94(497.11)"10/19"(082)

КОНЦЕПТИ национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу : средњи век, нови век, савремено доба. Књ. 2 / Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић (приредили). – Београд : Универзитет, Филозофски факултет, 2025 (Београд : Службени гласник). – Стр. 386–809, [24] стр. с табалама : илустр. ; 24 cm

"Ова публикација је проистекла из научног скупа одржаног у оквиру пројекта Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060)." --> колофон. – Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-338-1 (низ)
ISBN 978-86-6427-340-4

а) Патриотизам -- Србија -- Зборници
б) Национализам -- Србија -- Зборници
в) Србија -- Историја -- 11в-20в -- Зборници

COBISS.SR-ID 163270409